В. Ф. СОЛДАТЕНКО

КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СОБОРНОСТІ У СВІТЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ 1917–1920 РОКІВ

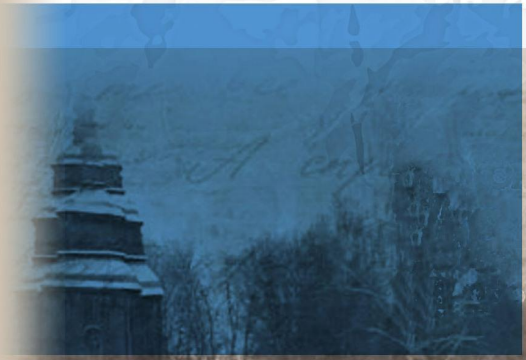

ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

В. Ф. СОЛДАТЕНКО

КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СОБОРНОСТІ У СВІТЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ 1917–1920 РОКІВ

Монографія

Київ
2023

УДК: 94:323.1](477)"1917/1920"
С 60

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України (протокол № 6 від 22 грудня 2022 р.)

Рецензенти
Бевз Т. А., доктор історичних наук, професор
Любовець О. М., доктор історичних наук, професор
Пиріг Р. Я., доктор історичних наук, професор
Яремчук В. Д., доктор політичних наук, доцент

Солдатенко В. Ф.
С 60 **Концепції української революції та національної соборності у світлі політичної практики 1917–1920 років** : монографія. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 608 с.

ISBN 978-617-14-0125-9

У монографії зроблено спробу відтворити складний і суперечливий процес ідеологічного обґрунтування органічно пов'язаних між собою концепцій Української національно-демократичної революції та національної соборності, прослідкувати їхню сутнісну еволюцію під впливом досвіду втілення в суспільно-політичну практику 1917–1920 рр. Науковий аналіз і оцінки здійснено в контексті історіографічних тенденцій різних періодів і шкіл.

Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи „Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична актуальність" (державний реєстраційний номер: 0122U000572).

Книга розрахована на науковців, викладачів історії, політології, аспірантів та студентів, усіх, хто цікавиться українською політичною історією та сучасним суспільно-політичним розвитком України.

УДК: 94:323.1](477)"1917/1920"

ISBN 978-617-14-0125-9
DOI: 10.53317/978-617-14-0125-9

© Солдатенко В. Ф., 2023
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies

Valerii Soldatenko

CONCEPTS OF THE UKRAINIAN REVOLUTION AND NATIONAL UNITY IN THE LIGHT OF POLITICAL PRACTICE OF 1917–1920

Monograph

Kyiv
2023

UDK: 94:323.1](477)"1917/1920"
S 60

Recommended for publication by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the Nathional Academy of Sciences of Ukraine (Report № 6 from December 22, 2022)

Reviewers

Bevz T. A, Doctor of Historical Sciences, Professor
Lyubovets O. M., Doctor of Historical Sciences, Professor
Pyrig R. Ya., Doctor of Historical Sciences, Professor
Yaremchuk V. D., Doctor of Political Sciences, Associate Professor

Soldatenko V. F.

S 60 **Concepts of the Ukrainian revolution and national unity in the light of political practice of 1917 and 1920** : monograph. Kyiv : Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023. 608 p.

ISBN 978-617-14-0125-9

In the monograph, an attempt is made to recreate the complex and contradictory process of ideological substantiation of the organically interconnected concepts of the Ukrainian national-democratic revolution and national unity, to trace their essential evolution under the influence of the experience of implementation in social and political practice in 1917–1920. Scientific analysis and evaluations have been carried out in the context of historiographic trends of different periods and schools.

The study was carried out within the framework of the research work "The Concept of the Unity of Ukraine: Origins, Evolution, Political Relevance" (state registration number: 0122U000572).

The book is intended for scholars, teachers of history, political science, graduate students, and anyone interested in Ukrainian political history and contemporary socio-political development of Ukraine.

UDK: 94:323.1](477)"1917/1920"

ISBN 978-617-14-0125-9
DOI: 10.53317/978-617-14-0125-9

© Soldatenko V. F., 2023
© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023

ЗМІСТ

Передмова 7

Розділ I. Революційний вибух і теоретичні пошуки національної перспективи 19

Розділ II. Історичний перелом і вибір суспільних альтернатив 121

Розділ III. Консервативний відкат і спроби консолідації етнічних гілок українства 285

Розділ IV. Повернення на революційний шлях і проблеми реалізації оновлених політико-державних ініціатив 367

Розділ V. Завершальна фаза військово-революційного протиборства і підсумки втілення в життя концепцій національного поступу 527

Висновки 600

CONTENT

Preface 7

Chapter I. Revolutionary explosion and theoretical searches of the national perspective 19

Chapter II. Historical turning point and choice of social alternatives 121

Chapter III. Conservative retreat and attempts to consolidate ethnic branches of Ukraine 285

Chapter IV. The return to the revolutionary path and the problems of implementing updated political and state initiatives 367

Chapter V. The final phase of the military-revolutionary struggle and the results of the realization of the concepts of national progress 527

Conclusions 600

Передмова

В історії багато що трапляється непередбачувано (що не значить випадково), для багатьох неочікувано, зовні – спонтанно. Однак критично мислячі особистості, керуючись науковими знаннями, логікою, інтуїцією, прагнуть, випереджаючи час, прозирати перспективу і з множинності альтернатив обирати бажані, перспективні, конструктивні або, в інших випадках – доцільні, вигідні шляхи суспільного розвитку. Погляди теоретично обґрунтовуються, аргументуються, перетворюються на політичні плани, проєкти, концепції. У цьому разі мова, звісно, про програми, звернуті в майбутнє. Однак в історично-науковому сенсі рівною мірою існують і платформи (схеми), покликані ретроспективно пояснювати минулий досвід, вникати в сутність колишніх ідеологічних конструкцій. І в першому, і в іншому разі в соціально неоднорідному суспільстві концептуальні підходи мають свої особливості, відмінності, відрізняються часто аж до полярних значень, слугують інтересам не лише різних, а й протилежних, ворогуючих сил.

Одні передбачення, в основі яких знаходяться прагнення, мрії, розрахунки, втілюються в життя. Іншим не випадає торжествувати – свій жорсткий, невмолимий вирок, що не підлягає оскарженню, виносить суспільна практика. Одні концепції визрівають, оформляються хронологічно тривалий час і ніяк не можуть дочекатися сприятливих можливостей для реалізації. Інші, ефективно коригуючись у стрімкому вирі подій, набувають шансів для більш-менш оперативного здійснення.

Останній, схематично окреслений варіант динаміки подій, мав місце в революційну добу 1917–1920 рр. Тоді на історичну авансцену серед інших висунулися дві взаємопов’язані концепції поступу української нації: концепція Української національно-демократичної революції і концепція української соборності.

Віками поневолений, розшматований і розпорошений етнічний організм природно-генетично прагнув прогресивних змін – звільнення від соціального гноблення і національного нерівноправ’я, об’єднання у спільному родинному колі.

Лідери підросійських українців (близько 30 млн чоловік, не рахуючи жителів Кубані[1]) обирали шлях знищення оплоту соціального й національного поневолення – самодержавства. Переважна частина політикуму, сконцентрована в національних партіях, вбачала стратегічну перспективу в реалізації гасла «Геть самодержавство!». Воно об'єднувало всіх противників абсолютизму в країні, незалежно від національного походження. Дальші кроки передбачали трансформації імперії – «тюрми народів» – в децентралізовану демократичну республіку, у якій об'єднаються у федералістську цілість усі вільні, рівноправні народи. Ідеалом оголошувалася широка національно-територіальна автономія у федеративній демократичній республіці Росія.

Були й прихильники поглядів повного розриву з Росією, оголошення за першої ж нагоди самостійної української державності. Однак табір апологетів такої рішучої позиції виявився занадто вузьким, не користувався скільки-небудь значним авторитетом.

Провідники підавстрійських українців (загалом близько 4,5 млн жителів[2]) не надто вірили в недалеку перспективу ліквідації Габсбурзької монархії революційним шляхом, віддавали перевагу еволюційним змінам, реформістським моделям поступу. Серйозними аргументами, які впливали на визначення їхньої позиції, були небезпідставні побоювання: за умови демонтажу «клаптикової імперії» цілком вірогідною убачалася загроза потрапити (повернутися) в пряму залежність від поляків, які, загалом значно переважаючи чисельно, вели вперту боротьбу за відновлення своєї державності під гаслами «Річ Посполита передрозборова, від моря до моря!», тобто в кордонах свого існування до 1772 р. Звичайно, порятунком могло стати об'єднання з наддніпрянськими етнічними братами. Однак ті самі знемагали під жорстким поліцейським гнітом, і мало хто брався гарантувати, що вони здобудуть жадану свободу ближчим часом. Отже, оголошуючи на невизначену (реально – дещо віддалену) перспективу книги «Україна irredenta»

[1] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага : Вільна спілка, 1928. С. 6–7.

[2] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 7.

(України вільної, об'єднаної), прагматичним виходом із непростої ситуації на поточний момент вважалася поступова реалізація ідеї «коронного краю». Її сутність полягала в тому, щоб, підтримуючи територіальну непорушність імперії, брати участь у її певній демократизації, зокрема, в національно-державному облаштуванні. Планувалося збирання докупи західних анклавів проживання українців – Східної Галичини, Закарпаття, Північної Буковини і Бессарабії з Придунайськими землями і наділення їх на практиці переважно правами обмеженої, культурно-національної автономії. Гарантіями таких зрушень з одночасним убезпеченням від польських зазіхань могло б бути відмежування від майбутньої Польщі й запровадження безпосереднього управління західними українцями віденським двором.

Уже на цьому ґрунті виникали розбіжності проєктів двох гілок українства. Для наддніпрянців – це революційний злам імперських порядків, докорінні зміни соціального ладу і відродження національної державності шляхом реалізації автономістсько-федералістської республіканської концепції. Для західних українців – це збереження за певної демократизації існуючої в Австро-Угорщині політичної системи і використання примусово-обмежувальних можливостей останньої для захисту «куцої» української автономії.

Не варто скидати з рахунку й тієї немаловажної обставини, що громадяни обох українських таборів належали до країн, що входили до ворогуючих військово-політичних блоків – Антанти і Троїстого (пізніше – Четверного, чи Почвірного) союзу. Так, проголошуючи з обох боків гасла соборності, вони мали в більшості тверезо оцінювати ситуацію і розуміти, що в недалекому майбутньому швидше за все доведеться воювати один проти одного в лавах ворожих армій за інтереси імперіалістичних коаліцій, які готували переділ уже поділеного світу. Тож не поспішали переводити в порядок денний загалом надзвичайно важливі, глибоко гуманні в своїй основі проєкти. З початком же світової війни надії на те, що до них можна буде повернутися уже в недалекому майбутньому, практично зникли.

Істотні зміни чекали на український загал, його еліту з вибухом революційних подій, що охопили буремні 1917 – 1920 роки. Вони

детермінували зусилля щодо удосконалення тих концепцій, які були визначені в попередню добу, внесення в них сутнісних теоретичних і політичних коректив у ході перевірки планів і розрахунків суспільною практикою.

До відтворення й оцінки дуже непростих процесів державності й соборності, їхнього ідейно-теоретичного забезпечення й супроводу за століття, що минуло, багатократно зверталися історики, фахівці інших галузей знання. Наукове освоєння об'єкта відбувалося непросто, часом суперечливо. Певні позитивні зрушення й набутки змінювалися відкатами. Траплялося, що проблеми неприродно заплутувалися, реконструкції подій набирали спотвореного характеру. Неодноразово виявлялися кон'юнктурні впливи і нашарування.

У радянські часи, у перше повоєнне десятиліття було прийнято поряд з Лютневою буржуазно-демократичною і Жовтневою соціалістичною згадувати й спеціально досліджувати Українську національно-демократичну революцію, аналізувати, оцінювати концепцію останньої[3].

Однак з посиленням у СРСР тоталітаризму саме поняття «Українська революція» щезло з лексикону істориків, а процеси й явища, які під ним розумілися, стали однозначно іменуватися буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, розглядатися й тлумачитися саме в такому смисловому контексті[4]. Що ж до

[3] Рубач М. А. До історії української революції (Замітки й документи, грудень 1917 – січень 1918). *Літопис революції* (Харків). 1925. № 2. С. 52–85; Рубач М. А. К истории украинской революции (Заметки и документы, декабрь 1917 – январь 1918 г.). *Летопись революции* (Харьков). 1926. № 6. С. 6–35; Яворський М. Проблема української національно-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили. *Червоний шлях* (Харків). 1927. № 2. С. 108–134; № 4. С. 93–116; Річицький А. Центральна Рада від Лютого до Жовтня: Нарис з історії української революції. Харків : Державне видавництво України, 1928. 62 с.; Затонський В. Уривки з спогадів про українську революцію. *Літопис революції* (Харків). 1929. № 4. С. 139–170; Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Літопис революції* (Харків). 1930. № 5–6. С. 115–141.

[4] Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. Т. 5. *Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.)*. Київ : Наукова думка, 1977. 692 с. (переклад російською мовою – Київ : Наукова думка, 1984. 655 с.); Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. *Енциклопедичний довідник*. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. 632 с.

соборницької концепції, спроб її реалізації, феномени із самого початку розглядалися лише під кутом зору пошуку українськими контрреволюційними, реакційними силами вимушених тактичних засобів для згуртування з метою протидії соціалістичній революції, народному історичному вибору[5].

На довгі десятиліття і концепція Української революції, і концепція соборності стали предметами вивчення лише емігрантських авторів і ще деяких їхніх зарубіжних колег[6].

З розпадом Союзу РСР, здобуттям Україною державної незалежності обидві згадані концепції набули «прав громадянства» і стали належати до числа не просто актуальних, а й найбільш пріоритетних. У науковий обіг почали активно вводитися та перевидаватися заборонені до того, як ідейно шкідливі, західні публікації,

---

[5] Історія Української РСР. У 8-ми т., 10 кн. Т. 5. *Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.)*. Київ : Наукова думка, 1977. 692 с. (переклад російською мовою – Київ : Наукова думка, 1984. 655 с.); Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. *Енциклопедичний довідник*. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1987. 632 с.

[6] Грушевський М. С. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1918. 103 с.; Грушевський М. С. Російська революція і визволення України. Боротьба за автономність України і федеративний лад. Українська Народна Республіка. Україна самостійна. Київське повстання. Війна за незалежність. *Грушевський М. С. Ілюстрована історія України.* Вид. 2-е. Київ – Відень : Видавництво Корбуш, 1919. С. 500–528; Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). В 3-х ч. Київ – Відень : Видавництво «Дзвін», 1920. Ч. І. 348 с.; Ч. ІІ. 328 с.; Ч. ІІІ. 535 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. У 4 т. Відень : Український соціологічний інститут, 1921. Т. І. 152 с.; Т. ІІ. 204 с.; Т. ІІІ. 160 с.; Т. IV. 192 с.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці). Прага : Вільна спілка, 1928. 324 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції; 1917–1921. В 3-х т. Т. 1. Прага : Пробоєм. Т. 1. 1942. 210 с.; Т. 2. 1942. 232 с.; Т. 3. 1943. 217с.; Reshetar J. S. The Ukrainian Revolutijn, 1917–1920. *A Studi in Nationalism.* New York, 1972. 363 p.; Hunczak T. The Ukraine. 1917–1921. *A Studj in Revolution.* Distributed by Harvard univtrsitj Press for the Harvard Ukrainian Research Institute, 1977. 425 p.; Boris J. The Sovietization of Ukraine 1917–1923. *The Communist Doktrine at the Practice of Natonal Self-Determination.* Edmonton : Canadian Institute of Ukrainian Studies; Downsview Ontario: distributed by University of Ontario Press, 1980. 488 p. Намагаючись дати повне бібліографічне описання всіх використаних історіографічних джерел, автор, на жаль, не мав можливості це зробити щодо низки зарубіжних видань.

виходити документальні збірники[7] з матеріалами, які в комплексі з іншими джерелами наближали до можливостей об'єктивного реконструювання подій 1917 – 1920 рр.

Найгрунтовніші дослідження здійснювалися в установах Національної академії наук України[8]. Загалом же процес історіографічного освоєння історії Української революції, боротьби за відродження національної державності, здійснення соборницьких задумів відображені у відповідних розвідках, довідкових виданнях[9], матеріалах численних конференцій різного рівня, кандидатських і докторських дисертаціях.

З початку 90-х років минулого століття виявився долученим до дослідження проблем Української революції і національної соборності автор пропонованого видання, що впродовж двох десятиліть

---

[7] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. Київ : Наукова думка, 1996. 591 с.; Т. 2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. Київ : Наукова думка, 1997. 424 с.; Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 1024 с.; Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. Т. 1. 688 с.; Т. 2. 744 с.; Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ : Темпора, 2015. Т. І. 790 с., Т. ІІ. 412 с.; Любовець О. М. Українські партії революційної доби 1917–1920 рр. *Нариси історії та програмні документи*. Київ : Парламентське видавництво, 2012. 612 с.

[8] Інститут історії України НАН України періодично видає тематичний збірник «Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр». (на сьогодні вийшло 15 випусків). Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У двох кн. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 2011, 319 с.; Т.2. Київ : Наукова думка, 2012. 464 с.; Українська революція і державність (1917–1920 рр.) Київ : Парламентське видавництво, 1998. 248 с.; Політична історія України. ХХ століття. У шести т. Т. 2. *Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)*. Київ : Генеза, 2003. 488 с.

[9] Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Харків : Видавництво Харківського університету, 1996. 120 с.; Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. Київ : НАН України. Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, 2001. 816 с.; Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). Київ : Олан, 2003. 608 с.

до того вивчав історію соціалістичної революції і Громадянської війни, приділяючи особливу увагу проблемам джерелознавства й історіографії 1917–1920 рр.[10] З понад 900 наукових публікацій (близько 40 є індивідуальними науковими монографіями) абсолютна більшість присвячена подіям революційної доби, історіографічним проблемам того періоду[11].

Автор вважає себе прибічником когорти істориків, які офіційно не об'єднані в школу дослідників революційної доби, але умовно можуть бути в неї зараховані – М. Супруненко, А. Королівський, М. Рубач, Ю. Кондуфор, Р. Симоненко, П. Шморгун, М. Гончаренко, Н. Якупов, П. Варгатюк, Л. Нагорна, І. Курас, Р. Пиріг. Вони найплідніше, найцікавіше, найнауковіше освоювали одну з найважливіших сторінок вітчизняної історії. Їхні праці, гадається, можуть

[10] Науковий доробок відбито у низці біобібліографічних видань: Валерій Федорович Солдатенко. Біобібліографія. Серія «Бібліографія вчених України». Київ : НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, 2008. 76 с.; Валерій Федорович Солдатенко. Біобібліографія. Серія «Бібліографія вчених України». Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 80 с.; Список публікацій В. Ф. Солдатенка в 2016–2020 рр. *Солдатенко В. Ф. Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе.* Київ : ІПіЕнД ім І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 505–514.

[11] До числа комплексних, таких, що значною мірою увібрали в себе результати більше як піввікових досліджень, гадається можна віднести хоча б такі видання: Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. Київ : Либідь, 1999. 976 с.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4-х т. Т. І. Рік 1917. Харків : Прапор, 2008. 560 с., Т. ІІ. Рік 1918. Київ : Світогляд, 2009. 411 с., Т. ІІІ. Рік 1919. Київ : Світогляд, 2010. 453 с., Т. IV. Рік 1920. Київ : Світогляд, 2010. 442 с.; Солдатенко В. Ф. Революційна доба в Україні (1917–1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди. Київ : Парламентське видавництво, 2011. 568 с. (2-ге видання, доповнене і перероблене – Київ : ДП «НВЦ «Пріорітети», 2012. 522 с.); Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. Київ : Наукова думка, 2017. 748 с.; Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.: Историко-историографические эссе. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 670 с.; Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг.: обрушение старого и обретение нового. Краткий исторический очерк. В 2-х т. М.; Берлин: Директмедиа Паблишинг, 2021. Т. І. 464 с., Т. ІІ. 464 с.; Солдатенко В. Ф. Украина в водовороте внешнеполитических альтернатив. Исторический экскурс в 1917–1922 гг. Москва; Берлин : Директмедиа Паблишинг, 2022. 560 с.

бути вартими наслідування, взірцем і творчого продовження здійснюваних підходів.

Серед іншого, автор незмінно прагне об'єктивно, комплексно оцінювати розвиток тогочасних процесів у всій їхній різноманітності, багатовимірності й складності, взаємодоповненні й взаємопереплетінні суспільних векторів. Саме такий, а ніяк не селективний підхід може наблизити до розуміння і наукового відтворення сутності тогочасного історичного досвіду. В результаті, у сенсі сприйняття й тлумачення концепцій, якими керувалися політичні сили у протиборстві, що наповнювало життя соціуму, авторська позиція набула певних відмінних рис від тенденцій, до яких пристала більшість сучасних вітчизняних істориків. Сутність позицій останніх полягає у простій (вона видається дещо примітивною) «операції»: практично відкидається значимість соціально-визвольних чинників (вони безпідставно заперечуються, головним чином, як начебто ненаукові, антиметодологічно ангажовані прояви радянських ідеологічних уявлень про соціалістичну революцію, а остання взагалі постає як протиприродний, вартий лише негативних оцінок феномен) і гіпертрофуються аж до абсолютизації національно-визвольних складових суспільних процесів. Тобто, на місце концепції соціальної (конкретно – Жовтневої) революції, як такої, що нібито в основі, ідеї і в цілому суперечила українським інтересам і не мала реального втілення в життя нації, висувається концепція національної (національно-демократичної) революції[12].

При цьому ігноруються документи епохи – зокрема, керівних органів революції – Центральної Ради, Директорії, програми

[12] Українська демократична революція 1917–1918 років. Матеріали науково-теоретичної конференції. Київ : Інститут історії України НАН України, 1992. 44 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ : Рада, 1995. 368 с.; Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 років. Київ, 1996. 120 с.; Українська революція: 1917 – початок 1918 рр. (Проблеми, пошуки, узагальнення). Запоріжжя : Вид. ЗГУ, 1998. 262 с.; Турченко Ф. Г. Українська революція. *Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Підручник для 10 класу середньої школи. Частина перша.* Київ : Генеза, 1994. С. 6–167.; Верстюк В. Ф. Українська революція. *Історія України. Нове бачення. Навчальний посібник.* Видання 3-е, доповнене й перероблене. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2002. С. 210–269.

українських політичних партій, позиції і творчий доробок їхніх лідерів і перших істориків Української революції, яким випало закладати принципові наукові підвалини унікального явища – М. Грушевського, В. Винниченка, М. Шаповала, П. Христюка, М. Лозинського, В. Дорошенка, І. Мазепи… В реальному ж житті склалося саме так, що погляди, позиції згаданих особистостей, безпосередніх історичних діячів виявилися визначальними в обґрунтуванні й здійсненні політичних курсів. А предметне, уважне вивчення джерел, творчого спадку національної еліти революційної доби дає всі підстави категорично стверджувати: єдність соціальних і національних інтересів, завдань були основоположним, логічним, конструктивним стрижнем концепцій, на які мобілізовувалися мільйонні маси українства. Кон'юнктурне «осучаснення» наявної документальної бази (насправді – відхід від їхньої цілісної сутності) абсолютно невиправдані й лише шкодять осягненню історичної істини.

Неконструктивним у багатьох випадках видається апріорі огульно негативне ставлення до доволі багатого арсеналу напрацювань фахових істориків попередніх поколінь. Адже в їхніх численних працях, поряд з ідейно-політичними нашаруваннями, які справді призводили до невиправданих викривлень сторінок реального досвіду (заперечувати це немає сенсу), міститься доволі значна питома вага корисних і раціональних досягнень, зокрема, на емпіричному рівні.

Україна, незважаючи на всі зрушення, що відбувалися у її державному статусі, залишалася в 1917–1920 рр. не просто в «силовому полі» загальноросійських процесів, а й становила їхню невіддільну, органічну частину. На її території відбувалися події, тісно взаємопов'язані з далекосяжними, справді доленосними для всього сукупного, всеросійського простору. Штучне розмежування того, що відбувалося в Україні (тут, начебто, і революція, і взагалі все інше було своє, специфічне, самодостатнє й не схоже на ситуацію й процеси в російських губерніях[13]), переконливо обґрунтувати неможливо. Революції разом з фронтами Громадянської

[13] Нариси історії Української революції. Кн. 1. С. 7.

війни, іноземними інтервенціями й тимчасовими окупаціями краяли Україну, «затягували» у спільний вир подій аж ніяк не за етнічними чи географічними ознаками (навіть реальних кордонів не існувало) і не за паперовими оцінками й рішеннями, а за логікою карколомних катаклізмів тектонічних масштабів.

Принципово важливо мати на увазі й наступну обставину. Сутність історично першої спроби реалізації соборницької ідеї українства в 1919 р., яка була невіддільною складовою національного державотворення, знаходилася також у прямому зв'язку її теоретичної концепції з вищеозначеними чинниками і процесами. Інакше кажучи, ця концепція була безпосередньо пов'язаною з концепцією Української національно-демократичної революції в цілому, мірою її втілення в життя, що не завжди знаходить належне розуміння і відбиття в сучасних дослідженнях і публікаціях. Увага багатьох авторів концентрується на хронологічно обмеженому періоді – кінці 1918 р. – початку 1919 р.

Зважаючи лише на згадані головні моменти (насправді їх значно більше, про що предметна розмова нижче), видається доцільним додатково спеціально зосередитися на спробі реконструкції взаємопов'язаних концепцій Української революції й української соборності, які перевірялися суспільною практикою в процесі практичного здійснення, розвивалися, збагачувалися під впливом конкретних оцінок і уроків, зумовлених потребами, викликами життя.

При цьому не обійтися без постійного широкого звертання до історіографічних надбань різних періодів і наукових напрямів. Окрім іншого, у багатьох випадках можна розраховувати на істотне скорочення загального обсягу книги за рахунок адресного використання тих змістовних моментів, аспектів (а важко знайти такі елементи, які б у 1917–1920 рр. так чи інакше не пов'язувалися, а то й не детермінувалися концепціями революції й соборності), що в основному суголосні з авторськими підходами, поглядами, оцінками, висновками. Гадається, доцільними можуть бути й ремінісценції на видання, які кваліфікуються сумнівними, науково недосконалими, дискусійними, такими, оцінки й висновки яких вимагають корекцій відповідно до джерельної бази й дослідницької логіки, методології. Фахового реагування вимагає і перманентне

поповнення наукових набутків з означеного предмета. А воно є і чисельним за обсягом, і надзвичайно розмаїтим, проте часом суперечливим і недосконалим.

Прагматично виправданими можуть стати і неодноразові посилання на авторські публікації. Їхня мета – надати можливість усім бажаючим у разі потреби ознайомитися з більш широкою і детальною аргументацією тих здебільшого узагальнених положень, тверджень, міркувань, які становлять зміст лімітованої зрозумілими об'єктивними обставинами монографії. У контексті поставлених завдань це видається важливим ще й тому, що продовжує вже традиційну практику звертання до обов'язкових історіографічних сюжетних «вкраплень» і спеціальних студій.

Пропонованому виданню надає додаткової позірної актуальності звертання до оцінок досвіду національного державотворення в 1917–1924 рр. політичного істеблішменту Росії, України, інших країн, що набрало масового характеру в останній період. Воно викликане цілеспрямованими спробами тлумачення у корисних інтересах непростих, багатоаспектних подій, перетворенню їх на «історичні аргументи» для обґрунтування, пояснення відповідальних, далеко неоднозначних рішень, кардинальних дій в умовах неймовірного загострення глобальної кризової ситуації, епіцентром якої виявилася сучасна Україна.

Уважний предметний науково-критичний аналіз новітніх публікацій, численних (на жаль, здебільшого явно непрофесійних, любительських) постів у різних соціальних мережах, виступів у засобах масової інформації з нав'язливою метою докорінного перегляду усталених теоретичних позицій, висновків, узагальнень, ретельно аргументованих уявлень, концепцій революції, державності, соборності, реалізації їхніх ідеалів, об'єктивного відтворення процесів державотворення, поетапного формування території України у XX столітті однозначно, переконливо засвідчує декларативність, алогізм і безпорадність здійснюваних задумів і зусиль. На користь «нових», на перевірку – наперед ангажованих, кон'юнктурних схем – як правило, не наводиться жодних підтверджень-посилань бодай на якісь емпіричні дані чи серйозні, авторитетні історіографічні джерела. Замість цього висуваються демагогічні,

сенсаційно-спекулятивні, свідомо епатажні тези про штучно зібрані в межах сучасної України діями переважно зовнішніх чинників етнічно неоднозначні (сумнівні, або ж спірні), в більшості неукраїнські за населенням регіони. Тобто, справжня національна державність України не відбулася, є елементарною фікцією, не має історичної зумовленості і виправдання. На жаль, до гучної новомодної кампанії встигли долучитися і деякі особистості з науковими ступенями і званнями, правда, в більшості маловідомі як фахівці відповідної сфери.

Реагувати на спродуковані «на замовлення» вигадки, розвінчувати їхню неспроможність означало б полишити ґрунт науковості, «спуститися» на рівень примітивних протистоянь, безперспективних, апріорі безплідних дискусій з домінантами сварливого компонента. Мабуть, певні подібні завдання, їхню реалізацію виправдано буде справді актуалізувати лише тоді, коли з'являться хоч якісь біль-менш доказові, варті уваги елементи ідейно-політичних викладок і можна буде розраховувати на змістовні дискусії.

Розділ І.

Революційний вибух і теоретичні пошуки національної перспективи

Революція в Росії визрівала доволі довго. Часом здавалося, що вона безнадійно запізнюється. Революцію чекали з наростаючим нетерпінням. І чекали практично усі соціальні верстви й табори: від ліворадикальних і відверто екстремістських аж до консервативно-монархічних і думсько-урядових. Гасло «Геть самодержавство!» було, за рідкісним винятком, практично у всіх на устах. Цьому є маса переконливих фактологічних, документальних свідчень, багатократно підтверджено серйозними науковими дослідженнями[14].

Однак у нинішньому науково-гуманітарному середовищі трапляються й такі, хто, маючи очевидні суб'єктивні претензії до історичного прогресивного поступу, і через століття після подій, які потрясли і змінили світ, намагаються затято твердити про непередбачуваність, випадковість, алогічність і незбагненність того, що сталося на зламі зими і весни 1917 року[15]. Революції на всі лади лають, готові молитися «усім богам», щоб їх більше ніколи не було, проголошують, що ліміт на соціальні кардинальні зрушення повністю вичерпано в XX столітті (хоча плодами принагідно не проти скористатися). Вступати в суперечку з тими, хто визнає єдиним «нормальним» шляхом розвитку лише еволюції, переконати їх у тому, що це елементарно суперечить найзагальнішим законам

---

[14] Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ. Москва : Российский фонд фундаментальных исследований. 2017. 228 с.; XII Плехановские чтения. Великая русская революция 1917 г.: проект альтернативного исторического развития. Материалы к международной конференции 30 мая – 1 июня 2017 г. Санкт-Петербург : Дом Плеханова, 2017. 304 с.; Революция 1917 года в России. Указатель литературы. Санкт-Петербург : ЦНИТ Астерион, 2019. 202 с. и др.

[15] Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. Москва : РОССПЭН, 1997. 376 с. (второе изд. – Москва : РОССПЭН, 2010. 976 с.); Пивоваров Ю. С. Революция как предчувствие. Государство и общество между надеждой, отчаянием и реальностью. *Петроград 1917. Исторический календарь. Лекции.* Санкт-Петербург : *Журнал «Звезда»*. 2018. С. 15-38.

природи, науковим уявленням про суспільний прогрес – безнадійно. Причиною заскорузлої догматичної позиції є апріорне небажання зрозуміти, оцінити сутність феномену революцій як одного з двох природних, рівноправних і неминучих варіантів історичного поступу людства, способу його цивілізаційного вдосконалення. Як показує досвід, тут рідко допомагають посилання на фундаментальні, високоякісні теоретичні дослідження, які виокремилися навіть у спеціальну галузь знання – революціологію[16].

Хіба що можна апелювати до одного, однак, як видається, неспростовного аргументу: як би не намагалися застрахуватися від феноменів, на які правомірно поширюється термін «революції» в минулому, вони все одно відбувалися, кожного разу доводячи свою об'єктивну закономірність.

З великої кількості визначень революції в наявній історіографії (а тут плідно працюють історики[17], політекономи[18], філософи й соціологи[19], фізики і математики[20], представники інших наук) видається доцільним обмежитися ближчими до авторського розуміння тлумаченнями. Усвідомлено уникаючи однієї, універсальної, якомога строгої дефініції, під соціальною революцією є надійні

[16] Шепелева В. Б. Революциология. Проблемы предпосылок революционного процесса 1917 года в России (по материалам отечественной и зарубежной историографии) : Учебное пособие. Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. 392 с.

[17] Эпоха войн и революций: 1914-1922: Материалы международного коллоквиума (Санкт-Петербург. 9-11 июня 2016 года). Санкт-Петербург : Нестор-История, 2017. 496 с.; Революция 1917 года в России: события и концепции, последствия и память. Материалы международной научно-практической конференции, Санкт-Петербург, 11-12 мая 2017 г. Санкт-Петербург : ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2017. 704 с.; Великая Российская революция, 1917: сто лет изучения: Материалы международной научной конференции (Москва, 9-11 октября 2017 г.). Москва : [ИРИ РАН], 2017. 808 с.; Колоницкий Б. И. Семнадцать очерков по истории Российской революции. Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2017, 2018. 144с.; Эпоха революции и Гражданской войны в России. Проблемы истории и историографии. Санкт-Петербург : СПБГЭТИ «ЛЭТИ», 2019. 432 с.

[18] Галин В. В. Война и революция. (Серия: Тенденции). Москва : Алгоритм, 2004. 592 с.

[19] Попович М. В. Червоне століття. Київ : АртЕк, 2005. 888 с.; От Великого Октября к советскому социализму. Москва : Мир философии, 2017. 495 с.

[20] О причинах Русской революции (Серия «История и математика»). Москва : Издательство ЛКИ, 2010. 432 с.

підстави розуміти глибокий, рішучий, часто хронологічно швидкий, стрибкоподібний переворот у політичних, соціальних, майнових та ідеологічних відносинах, який здійснюється за допомогою значної, активної участі великої кількості людей, зачіпає в поточному й майбутньому існування широких мас, втілюється в життя переважно силовими методами (і, як правило, нелегітимно в сприйнятті й логіці старого ладу), а тому є більшою або меншою мірою жорстоким, навіть нерідко кривавим, пов'язаним із насильством процесом, хоча за певних обставин (правда – з досвіду – переважно гіпотетично) не виключається і більш бажаний мирний варіант розвитку подій. Причини революцій завжди так чи інакше пов'язані з масовим невдоволенням існуючою владою, її нездатністю адекватно відповідати на виклики життя, очевидною слабкістю пануючих верств («верхів»). Недовіра до такої влади підсилюється передчуттям катастрофи, що невідворотно насувається[21].

Різновидом соціальних є революції національні, національно-визвольні. Їх мета і сутність полягає в подоланні етнічної, національної (колоніальної) залежності, нерівноправ'я, забезпечення умов, зокрема, або й передусім, за рахунок запровадження власної державності в тих чи інших формах (найрадикальніше – незалежних, самостійних утворень) для повноцінного розвою у всіх сферах життя – економічній, політичній, правничій, культурно-духовній[22].

У сенсі відзначеного доволі важливим видається нагадати міркування про історичну роль революцій взагалі, підтверджену

---

[21] Означена дефініція, чи радше її визначальні контури, можливо, найбільшою мірою співпадають з позицією авторів згаданої вище монографії «О причинах Русской революции», виданої під егідою Інституту прикладної математики ім. М. В. Келдиша Російської академії наук, Інституту історії й археології Уральського відділення РАН, Факультету історії, політології і права Російського державного гуманітарного університету, Вологодського інституту соціальних досліджень і Академії військових наук. С. 11-12.

[22] Солдатенко В. Ф. Феномен Української національно-демократичної революції. *Діалог.* 2002. № 3. С. 152-155; Солдатенко В. Ф. Українська революція. *Юридична енциклопедія*. Т. 6. Київ : Українська енциклопедія ім М. П. Бажана, 2004. С. 720; Солдатенко В. Ф. Феномен Украинской революции. *Российская история*. Москва : Наука, 2009. С. 36-46; Солдатенко В. Ф. К дискуссии о концепции Великой Российской революции. *Клио*. Санкт-Петербург : ООО Полторак, 2021. № 08(176). С. 90-98.

вітчизняними суспільними процесами 1917–1920 рр. Мова, зокрема, про те, що теоретичні проекти суспільного поступу пропонують еліти, сконцентровані здебільшого в політичних партіях. Однак кінцевий вибір вектора перспективного розвитку в конкретних обставинах залежить від такого́ а́ктора, ім'я якому народ. Звісно, народ у повному обсязі ніколи не був безпосереднім учасником революційних дій і доленосних зрушень. Він завжди представлений окремими частинами – активними верствами-«загонами», скажімо, жителі столиці – Києва, робітники Донбасу, солдати-фронтовики, селянські повстанці тощо. Їх завжди арифметична меншість. Проте вони незмінно відбивають настрої й поривання більшості, мають у них надійну опору. «Обов'язкових» революцій не буває. Їх можуть упередити, «відкласти», а то й «зняти з порядку денного» правлячі «верхи». Якщо ж вони не бажають чи не можуть того зробити, на авансцену історії виходять «низи», яких завжди більшість. І вона вирішальна. Отже, і випадкових революцій не буває. У цьому й полягає їхня закономірність.

Подібними висхідними позиціями (можна умовно назвати їх і системами координат) автор керувався, коли проводив дослідницькі студії, які втілилися у низці книг про Українську й Російську революції, спеціально сфокусувавши увагу на найважливіших методологічних аспектах і присвятивши їм окремі предметні структурні елементи[23], а також одну з недавніх монографій[24].

Означені погляди і підходи сформувалися значною мірою під впливом ґрунтовного, ретельного вивчення творчого спадку видатних учасників Української національно-демократичної революції,

[23] Солдатенко В. Ф. Вступ. Короткі нотатки про революції, кон'юнктуру та історіографію. *Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки.* Т. І. Рік 1917. С. 7-84; Солдатенко В. Ф. Момент істини (роздуми про революції та їх роль в українській історії). *Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки.* Т. IV. Рік 1920. С. 352-426; Солдатенко В. Ф. Революционная эпоха 1917–1920 гг. в судьбе народа Украины: исторический опыт в оценке современных историографических концепций. *Солдатенко В. Ф. Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе*. Київ : ІПіЕнД ім І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 6-34.

[24] Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн: Украина в 1917–1920 гг.: Историко-историографические эссе. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. 670 с.

згодом її перших, неперевершених істориків – М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепи, В. Шахрая, М. Скрипника, О. Шумського, К. Левицького, М. Лозинського[25], а також значної когорти вітчизняних дослідників історії 1917–1920 рр. Серед них не можна не згадати імен В. Манілова, В. Королівського, М. Рубача, М. Супруненка, Ю. Кондуфора, І. Рибалки, А. Лихолата, Н. Миронець, О. Карпенка, Б. Корольова, Л. Нагорної, І. Кураса, П. Варгатюка, П. Шморгуна, М. Гончаренка, Р. Пирога, Н. Якупова…[26]

З уважністю і повагою ставлячись до нагромадженого за століття історіографічного арсеналу всіх часів і наукових шкіл, видається доцільним, принципово необхідним особливо підкреслити набутки авторів 20-х – 30-х років. Вони стали не лише першими студіями, які закладали підвалини наступних досліджень. Їхні автори здебільшого були безпосередніми учасниками вікопомних подій, «варилися» в революційній круговерті, «дихали» її атмосферою і просто не встигли привнести в свої твори тих пізніших ідейно-політичних нашарувань, які стали наслідками геополітичних протистоянь пізніших десятиліть (звісно, це не означає, що в них відсутній вплив світоглядних, партійних, суб'єктивних уподобань). Історіографія тієї пори (свого часу період називали навіть «золотим віком» історичної науки») має міцний внутрішній інформаційно-джерельний, неповторно-ціннісний стрижень. Це добре знають науковці, віддаючи першим працям післяреволюційної доби перевагу над іншими публікаціями.

---

[25] Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ : Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 1997. 416 с.; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920 рр.). Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», Видавничий центр «Просвіта», 1999. 508 с.; Солдатенко В. Ф. Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті. Харків : Фоліо, 2011. 511 с.; Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси-портрети. 1917–1920). Київ : Наукова думка, 2021. 344 с.

[26] Историография Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Киев : Наукова думка, 1987. 272 с.; Солдатенко В. Ф., Лихолат А. В. Новейшая историография истории борьбы за победу Советской власти на Украине. *История СССР* (журнал). 1987. № 5. С. 94-110.

Крім того, предметом постійної уваги незмінно залишалися історіографічні досягнення вчених, які працюють в інших країнах, зокрема, в тих, які оформилися як самостійні після розпаду Радянського Союзу. Так, російські історики достатньо активно не припиняли аналізувати, оцінювати процеси, які відбувалися в 1917–1920 рр. в Україні. Це зумовлювалося не тільки звичайним інтересом до історії сусіднього народу, а необхідністю збагнути сутність, характер взаємопов'язаних, взаємопереплетених, багато в чому взаємозумовлених подій, відокремити (територіально розрізати) які можна лише штучно, одержуючи в результаті негативний науковий ефект.

З погляду означених критеріїв повалення самодержавства в Росії означало початок не лише очікуваної, а, в повному розумінні слова, вистражданої революції. І хоча з допомогою жорстоких поліцейських порядків романівський абсолютизм робив усе, щоб не допустити зазіхань на «священну» владу, нещадно карав будь-які прояви «вільнодумства» й партійно-політичного «заколотництва», криваво викорінював їх, країна виявилася готовою до радикального кроку по висхідній цивілізаційній площині. У глибинних народних надрах латентно накопичилася така критична маса визвольної енергії, яка зумовила незворотність суспільної траєкторії. Запобігти розвитку, поглибленню, неухильному примноженню її масштабності, всебічності не могли вже ніякі сили, незважаючи на неминучі випробування й численні жертви.

Переживши переслідування й репресії, що за законами воєнного часу особливо посилилися з 1914 р., з перших же весняних днів 1917 р. виявили свої неабиякі спроможності до активних, осмислених, перспективних дій політичні сили України. Уже 4 березня, паралельно з подіями владного опанування ситуацією в Петрограді, на політичну арену в Києві виходить Українська Центральна Рада. Акція ця, безумовно, внутрішньо визріла. Відсутність багатьох провідних діячів національно-визвольного руху (одні – на засланні, інші – у вимушеній еміграції) не завадила оперативно зібрати наявних представників політичних партій, організацій, громадськості й створити координаційно-керівний орган. Усе в ньому, навіть у назві, виявилося органічним, доцільним, революційно актуальним.

Орган найменувався «Українським», чітко заманіфестувавши мету діяльності – прислужитися національній справі, боротися за торжество українських ідеалів. У означенні «Центральна» відразу зафіксувалася основна консолідаційна функція – об'єднати, злити поривання, прагнення українства в ефективний, могутній потік, висловлювати, концентрувати і реалізовувати волю не окремих частин, сегментів нації, а всього етнічного загалу. Свою величезну смислову вагу мав і третій складник – «Рада». Передусім, це була шаноблива данина давнім козацьким традиціям, як іменували їхні зібрання для ухвалення доленосних, та й поточних рішень. Водночас тут звучали і гучні, оптимістичні акорди революційного часу – Радами з 1905 р. називали самоврядні органи мас, які заявляли свої права втручатися в порядкування життям відповідно до спільного інтересу. Центральній Раді на чолі з видатним українським ученим, авторитетним громадським діячем М. Грушевським вдалося відразу ввібрати в себе могутній творчий потенціал і животворну енергію політично активного українства і, не гаючись, приступити до виконання відповідальної історичної місії ініціатора, натхненника, організатора, керівника Української національно-демократичної революції.

Вищевідзначене, і це підтверджується численними документальними джерелами та величезним комплексом історіографічних набутків, дає доволі надійні підстави для переконливих висновків щодо реакції національних провідників на виклики історичного моменту. Лідери українства, приступаючи до обґрунтування стратегії і тактики, створення платформи, якою мали керуватися патріотичні сили, в природному прагненні досягнення жаданої мети – відродження національної державності демократичного (народоправчого) характеру і, по можливості, міцнішого згуртування якомога ширшого етнічного масиву виходили з незаперечного факту, що вся країна вступила в полосу революційної звитяги і відповідною мають бути її орієнтири і поведінка.

Безперечно, станом на 1917 р. розмах українського національно-визвольного руху не можна було вважати досить потужним, здатним самостійно розв'язати скільки-небудь масштабні завдання, не кажучи вже про стратегію національного відродження,

завоювання власної державності й т. ін.[27] Цьому можна знайти досить багато причин – серед них, насамперед, жорстока репресивна політика самодержавства, що набула небачених масштабів в умовах Світової війни, коли Україна стала плацдармом, де перехрещувалися стратегічні, геополітичні інтереси ворогуючих коаліцій. Так чи інакше, але серйозних підстав для оптимістичних перспектив, швидких зрушень і досягнень для українського національно-визвольного руху, тим більше для такого феномену, як Українська революція, не було.

Тому Лютнева революція, створивши безпрецедентну ситуацію, відкривши можливості для втягування в політику найширших мас, створення їхніх організацій як важелів для реалізації віковічних прагнень, стала могутнім стимулом, прискорювачем визвольних процесів, що, миттєво набравши величезних масштабів і цілеспрямованості, дістали назву Української революції.

Біля витоків цього процесу і стояла створена на початку березня 1917 р. Центральна Рада, яка увібрала в себе весь цвіт українства, об'єднала в єдиному творчому пориві основні сили нації. Скеровували розвиток Української революції соціалістичні національні партії – Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія, Українська партія соціалістів-федералістів, їхні лідери – М. Грушевський, П. Христюк, М. Шаповал, В. Винниченко, М. Порш, Б. Мартос, С. Єфремов, А. Ніковський, В. Прокопович та інші досвідчені, самовіддані поборники української ідеї, української справи. В запропонованій ними концепції революції[28] втілилися віковічні прагнення українського народу, традиції визвольної боротьби, кращі ідейні надбання видатних мислителів і революціонерів, славних синів і дочок нескоренної нації: кирило-мефодіївців – Т. Шевченка, М. Костомарова, П. Куліша, гідних продовжувачів

[27] Історія України. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 178-180, 182; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. У 2-х т. Т. 1. Жовква : Видавництво Отців Василіан Місіонер, 1998. С. 11-61.

[28] Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. С. 107–183.

їхньої справи – М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика, цілої когорти представників демократично орієнтованої інтелігенції – П. Чубинського, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, Є. Чикаленка та багатьох і багатьох інших.

Найбільший ідейний вплив на процеси, що розвивалися в 1917–1918 рр., мали голова Центральної Ради М. Грушевський і керівне ядро українських соціал-демократів на чолі з В. Винниченком.

Стрижнем, визначальним змістом Української революції стала боротьба за досягнення величної мети – відродження української нації у всіх без винятку проявах її існування та розвитку – економічному, політичному, державотворчому, духовному. Керманичі української справи вважали, що повномасштабне розв'язання проблеми немислиме без його органічного зв'язку з нагальними соціальними перетвореннями на користь абсолютної більшості нації – трудівників. Саме в цьому, передусім, вбачався глибинний демократичний зміст розпочатої боротьби, ним же визначалися сутність і характер національної революції.

Що ж до початків функціонування Центральної Ради відповідно до незаперечних, документально підтверджених фактів, то тут, вочевидь, слід погодитися зі спостереженням П. Христюка, згідно з яким «закладено було Ц. Раду по зразку загально-російських "комітетів об'єднаних громадських організацій" з тою тільки ріжницею, що рада мала бути не міським, чи губерніяльним центром, а всеукраїнським. Через це до складу Ради спочатку ввійшли делегати міських київських українських культурно-просвітних, громадських і політичних установ, а також і тих всеукраїнських установ, які мали свої центральні осередки в Київі (представники політичних партій, кооперації, духовенства, вчителів, студентів, вояків). Якогось певного, заздалегідь виробленого плану діяльности Центральна Рада на початку свого істнування не мала. Так само не був усталений і склад. І це вийшло потім як раз на добре. Склад Ради, її завдання і методи роботи еволюціонували без великих внутрішніх перешкод разом з розвитком Української революції»[29].

[29] Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 1. С. 15-16.

Ініціатори утворення координаційного центру визвольного руху – тупівці – не домоглися провідного становища в Центральній Раді. У березні тут активно працювали С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Волошин, а лише номінальне відношення мали Д. Дорошенко та В. Науменко. Дедалі активніші позиції займали соціал-демократи – Д. Антонович, М. Вороний, М. Єреміїв, І. Стешенко, В. Садовський.

Уже перші повідомлення про створення Української Центральної Ради, про початок її діяльності, зокрема відозва від 9 березня 1917 р.[30], з ентузіазмом і надією були зустрінуті в широких колах українства, що швидко об'єднувалося в різного роду культурно-просвітні, кооперативні, громадські, військові, професійні, політичні організації. Почали налагоджуватися контакти і взаємодія між Центральною Радою і українськими організаціями на місцях. Хоча деякі автори певною мірою перебільшують тогочасний авторитет Ради, її реальний вплив на консолідацію українства (В. Винниченко: «вияв волі й єдності всієї нації – Українська Центральна Рада»)[31], вони, однак, мають рацію в головному: Центральна Рада досить швидко перетворилася на керівний національний центр.

По-різному оцінюються й платформи Центральної Ради початкового етапу революції.

М. Грушевський прагматично вважає, що створена вона була «задля осягнення широкої національно-територіальної автономії в Російській федеративній республіці»[32].

Схильний до романтизування, В. Винниченко характеризує тогочасні функції Центральної Ради відповідно до її ролі і прагнень урочисто-розпливчасто: «Це був центр, до якого радіусами стікались усі хилитання пробудженої, національної енергії, з усіх куточків, з усіх великих і малих пунктів животворіння національного організму простягались до центру нерви нації. Сюди збігались усі жалі, всі кривди, всі надії, сподівання, плани, розрахунки, міркування. Тут вони перепалювались, перетирались, проходили через усі знаряддя політичної майстерні й виходили до нас у точних,

[30] Українська Центральна Рада. Т. І. С. 38-39.
[31] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 78.
[32] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 543.

викреслених, то гарячих, запальних, то урочисто-суворих, немов холодних лозунгах, які по нервах, через її вузли-організації неслись у тіло нації й у той чи інший спосіб посували її вперед.

В першій стадії свого існування Центральна Рада свідомо й розраховано брала на себе вираз тільки національного обличчя українського народу»[33].

П. Христюк же стоїть на тому, що «самий рух в масі набрав національно-культурницького характеру, з маловиразною автономістично-політичною закраскою». Лише з часом, перед необхідністю розв'язання дедалі нових завдань український рух почав набувати національно-політичного характеру[34].

Інша оцінка початкового етапу Української революції, впливу на неї Центральної Ради міститься у двотомнику Д. Дорошенка. Він вважає, що «відразу київські українці розпочали і політичну і культурно-просвітну працю в національнім дусі, стараючись надолужити те, чого досі не вільно було робити під царським режимом»[35]. Такого висновку автор доходить на основі детального аналізу активізації українського життя, залучення його лідерів не лише до культурно-просвітницької, але й політичної діяльності.

Зокрема, було утворено Виконавчий комітет громадських організацій. З 12 його членів 5 були українцями: Ф. Штейнгель (голова комітету), А. Ніковський (секретар комітету), С. Єфремов, М. Паламарчук, М. Порш. «Цей комітет, – зазначав Д. Дорошенко, – в перші три місяці по революції був властиво найвищою владою в Київі, аж поки його місце не зайняла Центральна Рада»[36].

Виконавчий губернський комітет Ради представників організацій по Київщині, обраної надзвичайними губернськими земськими зборами в першій половині березня, «майже цілком опинися в руках українців». До комітету ввійшли М. Грушевський, Д. Дорошенко, В. Корольов, М. Стасюк, Хр. Барановський, А. Сербиненко, О. Степаненко, Д. Антонович, П. Понятенко, М. Синицький,

---

[33] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 80.

[34] Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. 1. С. 13-16.

[35] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. Доба Центральної Ради. Ужгород : Свобода, 1932. С. 42.

[36] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 41.

В. Шульгин, С. Фракфут, С. Коган, А. Красовський, П. Линниченко. Головою комітету було обрано М. Суковкіна, який раніше байдуже ставився до українських домагань, проте, зважаючи на склад комітету і кон'юнктуру «почав дружно працювати з українцями і відразу став на територіально-автономному грунті». Заступником М. Суковкіна (помічником губерніального комісара) земські губерніальні збори обрали Д. Дорошенка. «Управа губернією, – констатує останній, – опинилася в українських руках, і це було дуже зручно українцями використано»[37].

Губернська земська управа теж була поповнена представниками українських організацій (Т. Сніжний, П. Пожарський, А. Сербиненко, В. Прокопович).

Аналізуючи тогочасну діяльність Товариства українських поступовців, соціалістичних елементів українства, українського клубу «Родина», київської «Просвіти», організацію і перші кроки Центральної Ради, утворення Установчої військової Ради, Центрального українського кооперативного комітету, видання «Нової Ради», зміст політичних декларацій ТУПа і Центральної Ради, можна стверджувати, що уже з початку березня Українська революція не обмежувалася постановкою лише культурно-просвітніх завдань[38]. Останні, справді, займали надзвичайно велике місце у діяльності організованого українства: з них, з відновлення української мови, починалось українське відродження. Однак революція відкрила можливості для постановки в порядок денний більш широких завдань. І провідники не забарилися – відразу висунули лозунг підтримки демократичного ладу, підготовки до Всеросійських Установчих зборів, на яких мали домогтися автономії України у федеративній Росії.

Першими найпомітнішими віхами історії Української революції були маніфестації українства перших тижнів після повалення самодержавства, особливо ж масштабні демонстрації у Петрограді і Києві, відповідно, 12 і 19 березня. Ці досить гучні акції (у Петрограді в них брали участь 25-30 тис., а в Києві – понад 100 тис.

[37] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 41-42.
[38] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 44.

демонстрантів) відіграли колосальну роль у самоусвідомленні українськими колами власних потенцій, а також у переоцінці російськими колами сили, організованості українського руху. Дехто навіть схилявся до певного перебільшення значення проведених демонстрацій, мітингів, зборів, вважаючи, що вони викликали справжній переполох у колах російської демократії[39].

Досить виважену і лапідарну підсумкову оцінку демонстрації 19 березня дав М. Грушевський, який у спомині розписав і деталі її підготовки, і хід. Навіть вдався до літературних епітетів і художніх засобів. На його думку, «мета маніфестації 19 березня була осягнена: вона виявила наглядно й імпозантно, що українство – се не фікція в головах гуртка романтиків чи маніяків-інтелігентів, а жива сила, яка має силу над масами, їх рушає й підіймає»[40].

Таким чином, уже в перші дні після повалення самодержавства український рух набрав у повному розумінні слова вибухоподібного характеру. Його масштабність і радикалізм, широта і глибина перетворень, що висувались як нагальні завдання для досягнення і власної (національно-визвольної) мети, і для ефективного сприяння розвитку тих всеохоплюючих демократичних процесів, до торжества яких прагнула вся прогресивна Росія, дають достатні підстави для того, щоб кваліфікувати нову стадію історичної боротьби українства як національно-демократична революція.

Отже, Україна потужно відгукнулася на перші ж розкати революційного грому з Петрограда, миттєво підхопила хвилю суспільних зрушень. З одного боку, це створювало опору центральним установам, що заявили претензії на владу і захист від реставраційних замірів. З іншого – протікання лютнево-березневих процесів на місцях набуло такої специфіки, якій було затісно в річищі, що прокладалося загальноросійським політикумом. Це додавало власних чинників до оформлення значно ширшого спектра альтернатив для України, ускладнювало тим самим ситуацію в регіоні, ставило перед суб'єктами політичного життя надзвичайно важливі проблеми, від розв'язання яких залежали доля, майбутнє великого народу, цілої нації.

---

[39] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 44.
[40] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 9. С. 45.

Для тих, хто в 1917 р. став біля керма українського руху, не виникало жодних вагань у питанні про сутність і характер процесів, що розпочалися в Україні і мали завершитися, як вони сподівалися, досягненням стратегічної мети.

Беззастережно визначивши головною причиною політичного піднесення в Україні національний момент і пов'язавши розв'язання існуючої суспільної суперечності з нагальною демократизацією всього укладу життя, вони були переконані, що революція в регіоні має національно-демократичний характер. Широка демократизація суспільного життя розглядалася при цьому як головний чинник докорінних перетворень в інтересах трудових мас, тобто включала в себе соціальний аспект.

Природно, комбінації складових процесу, що розпочався з поваленням самодержавства, уявлялися по-різному і залежно від обставин змінювалися. Не залишалися незмінними й погляди на співвідношення між визвольним рухом в Україні і загальноросійським процесом.

Так, В. Винниченко вважав, що після лютневих подій в українському суспільстві відразу відпали будь-які інші орієнтації (що існували раніше), крім однієї – «Всеросійська Революція, Справедливість». Лідер українських соціал-демократів навіть через кілька років не міг утриматися від революційного пафосу, передаючи тогочасні настрої українства: «За 250 років перебування в спілці з Росією українство вперше в ці дні почуло себе в Росії дома, вперше інтереси цеї колишньої в'язниці стали близькими, своїми.

Ми стали частиною – органичною, активною, живою, охочою частиною – єдиного цілого. Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим. Для чого? Де ми знайдемо більше того, що тепер ми матимемо в Росії? Де по всьому світі є такий широкий, демократичний, всеохоплюючий лад? Де є така необмежена воля слова, зібрань, організацій, як у новій великій революційній державі? Де є таке забезпечення права всіх пригноблених, понижених і експлуатованих, як у Новій Росії?»[41].

[41] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 42-43.

Використання значного кола наявних історичних й історіографічних джерел дозволяє одержувати дедалі глибші, обгрунтованіші, всебічно аргументованіші дослідження з найрізноманітніших проблем і має виняткову цінність, вагу у випадках, коли не склалося одностайної думки науковців, існують різночитання і відмінні тлумачення щодо окремих аспектів непростого досвіду, об'єктивного визначення реального внеску окремих політичних таборів, сил і особистостей у справу боротьби за досягнення національних ідеалів, за торжество української справи. Означене повною мірою стосується проблеми розробки концепції Української революції, персональної ролі в цьому процесі незмінного і єдиного очільника Центральної Ради М. Грушевського.

Між тим упродовж десятиліть триває дискусія навколо його імені як політика. Різні аспекти його діяльності, передусім у 1917–1920 рр., потрапляють у поле критики. Гадається, остання не завжди виправдана, правомірна, справедлива. Підставу для такого висновку дає аналіз того, що внесено М. Грушевським у розробку політичної платформи (концепції) Української революції, чим і було визначено вектор суспільного руху українства в 1917 році.

Якщо спробувати провести градацію політичних пріоритетів, що постали перед українським проводом з початком Української революції, то на перше місце, поза сумнівом, можна поставити завдання розвитку національної свідомості українства. Адже впродовж століть офіційною пропагандою великодержавники домагалися не лише того, щоб із лексикону були витіснені терміни «Україна», «українці», а й того, щоб цілі покоління нашого народу не усвідомлювали своєї належності до осібної нації, яка мала власну багату історію, мову, культуру, вікові традиції, в тому числі – у державотворенні. І перш ніж підіймати такі покоління до масштабної цілеспрямованої дії, до відродження нації у всіх сферах буття – економіці, політиці, духовному житті, слід було переконати їх (цих людей) у тому, що вони мають такі самі права на всебічний розвій, як і всі їхні сусіди, як взагалі всі інші етноси, що вони можуть посісти гідне місце серед інших, які не мали штучних гальмівних чинників у своєму цивілізаційному поступі.

Заочне обрання М. Грушевського головою Центральної Ради слід визнати напрочуд вдалим політичним вибором, у якому

органічно злилися ставлення українського руху до найавторитетнішого національного вченого та якесь глибинне інтуїтивне відчуття того, що він, як ніхто інший, здатен відіграти виняткову роль у прийдешніх подіях, які тільки-но неясно вгадувалися. Можливо, це був один з тих небагатьох випадків в історії України, коли їй справді поталанило.

Повернувшись із заслання, Михайло Грушевський, здається, відразу, з перших же днів віднайшов ту ланку в ланцюгу завдань національного руху, яка була найважливішою. Він пише великий цикл статей і невеликих за обсягом брошур, які оперативно видаються (для прискорення брошури друкувалися на газетному папері, найпростішим способом складалися, зшивались, обкладинки були виготовлені з того самого матеріалу і тим самим найпростішим чином, що й основний текст). Дуже прикметними є вже назви публікацій «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Якої ми хочемо автономії і федерації»... Найвидатніший історик прагнув якнайшвидше дати пересічному читачеві відповіді на питання, у яких мав вільно орієнтуватися кожен українець: про минуле народу, про те, як він потрапив у залежність від інонаціональних поневолювачів, про природні права українців, про реальні можливості національного руху, про його невідкладні й перспективні завдання, про механізми досягнення стратегічної мети.

Ідеї, запропоновані головою Центральної Ради, з блискавичною швидкістю перетворили його на, безумовно, найголовнішого, найвпливовішого, найпопулярнішого діяча. Це підтверджувалося не лише фактами практично одностайного обрання М. Грушевського почесним головою тисяч найрізноманітніших зібрань – від загальнонаціональних, київських до невеличких колективів у найвіддаленіших куточках України. Однак значно важливішим за атрибутивні моменти було повсюдне і практично одностайне схвалення резолюцій, в основі яких лежали сформульовані і ретельно аргументовані визначним ученим політичні положення. За короткий час політично активна частина суспільства: українські партії, різні громадські організації і широкі верстви населення, що до них примикали – згуртувалися на одній політичній платформі,

виражаючи гасла М. Грушевського як свої власні, як вимоги всього національно-визвольного руху, всього народу.

Це стало справжнім торжеством ідеології Української революції, яка не «накидалася зверху» суспільній свідомості, а органічно сполучалася з нею, оформляла у чітке бачення перспективи ті настрої, які нуртували в глибинах українського суспільства. Побіжно зауважимо, що тим самим М. Грушевський зробив надзвичайно вагомий внесок у формування висхідних підвалин модерної політичної нації.

Убачаючи головну причину суспільної активності українства у довготривалому гнобленні російським царизмом, провідники національного руху вважали, що повалення самодержавства відкрило можливості для задоволення нагальних вимог українців як етносу і водночас стимулювало об'єднання з усіма демократичними силами країни для проведення програми таких перетворень, які виключали б повернення до попереднього стану і забезпечували реформування всіх сфер життя за кращими світовими зразками.

Найперше, чого мали домагатися українці, що повинно було стати центральним пунктом їхньої програми – це воля, свобода, право самим розпоряджатися своєю долею. Тому повалення самодержавства вони й сприйняли як запоруку визволення, а в підтримці революції вбачали гарант від реставрації старих порядків. «Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в російській державі», – писав М. Грушевський[42].

Нагальною потребою часу було відстоювання демократичних свобод, народжених у лютому: «Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свобідно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючись на те нічійного дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свобідно переходити з однієї віри у другу»[43].

---

[42] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* Київ : Веселка, 1992. С. 69.

[43] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 69.

Другим наріжним принципом-завданням мало стати забезпечення реальної рівності всіх людей: «Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чоловіки і жінки, якого б хто був народу і віри – всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання»[44].

Забезпечення волі, свободи, рівності визначальною мірою залежало від характеру організації влади в країні. Отже, це питання теж належало до ключових.

М. Грушевський пропонував відразу і перевірений досвідом передових країн механізм залучення всього народу до участі в державотворенні, в управлінні державою. Це, передусім, запровадження демократичної виборчої системи на основі чотиричленної формули: загальні, рівні, прямі і таємні вибори. «Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив»[45].

Природно, що предметом особливої уваги в програмі державного переустрою Росії мав стати національний момент, справедливе розв'язання питання про поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами всіх народів, що населяли країну. Щодо цього лідери українського руху, здається, були підготовлені найбільшою мірою. Їхні погляди викристалізувалися не лише у довготривалій боротьбі з шовіністичною політикою самодержавства, але й у затяжних дискусіях усередині самого руху, зокрема із самостійницькими елементами.

«Українці хочуть, – писав М. Грушевський, – щоб у тій республіці (тут малася на увазі вся Росія – *В. С.*), хоч би як добре

[44] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 69-70.
[45] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 69-70.

урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її, вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладнатися уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країн, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно заразом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану»[46].

Виходячи з об'єктивного становища, варто було подумати над тим, які повноваження доцільно було делегувати державному центру, а які залишити місцям. Звичайно, передбачити наперед усі нюанси було неможливо, але принцип усе ж було визначено: «Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ – як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, установлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки»[47].

Слід було подбати про те, щоб надалі виключити будь-яку можливість розпоряджатися ресурсами, результатами праці людей якогось краю без їх згоди, домогтися, щоб вони були справжніми господарями власного регіону. На думку М. Грушевського, досягти цього було нескладно, якщо взятися до будівництва в Росії федеративної демократичної республіки з широкою національною автономією національних країв.

«Українці добиваються того, – наголошував Михайло Грушевський, – щоб Україною всією правили виборна рада України, чи

[46] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 70-71.
[47] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 71.

сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючись ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу – питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справами, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країн. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи, самостійно правити ними. Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людності України, а найпаче робочому народові її!»[48]

Очевидно, варто ще раз наголосити, що концепція Української революції не обмежувалася лише національно-державницькими завданнями. Соціальний аспект постійно був не просто у полі зору керівництва українського руху, а й виступав як наріжний, відправний при визначенні стратегії боротьби. Це підтверджують і дещо пізніші оцінки, коли лідери українства вдавалися до ретроспективного аналізу, наголошуючи, що кредо вірності саме народним інтересам завжди залишалося непорушним[49].

Політична гасла, у які відливалася платформа українського руху на початку революції, продовжували досить міцну національну традицію. І видатний історик М. Грушевський вважав цей момент далеко не другорядним фактором: «Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, незмішаній автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, – се старе наше гасло, – відзначав він. – Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з

[48] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 71-72.
[49] Нова Рада. 1918. 22 березня.

причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство діставало змогу свобідно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі "днів свободи" і т. ін. Нині воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим – на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде іти об'єднання людності України без ріжниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності»[50].

Отже, сутність стратегічної мети, сутність політичної платформи, на яких у 1917 р. згуртувалося політично активне українство, були гранично чіткими і ясними: українці не мають бажання ні від кого віддалятися, відмежовуватися – вони хочуть лише, щоб їм і всьому громадянству України була забезпечена можливість порядкувати справами краю, будувати його долю без усяких сторонніх втручань і без їх загрози. Вони знають свої сили і засоби й упевнені в тому, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань з боку, він розвиватиметься так сильно і успішно, що не потребуватиме якихось штучних відмежувань від чужих впливів чи конкуренцій[51].

Як учений-аналітик, що блискуче володів знанням світового досвіду, М. Грушевський був сам абсолютно переконаний у перевагах ладу, заснованого на федералістичних началах, над централістичним, унітарним державним устроєм. Він намагався довести це всім чесним людям, тим, хто здатен був логічно мислити і діяти.

---

[50] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 99-100.

[51] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде? *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 91.

Що ж до всебічного розвою, цивілізаційного прогресу нації – виняткової ваги надавалося здійсненню заходів українізації у різних галузях життя, що, по суті, було органічним доповненням і важливою складовою концепції Української революції[52].

Чітка, стрункa, логічна, аргументована, переконлива, розрахована на втілення легітимним шляхом платформа Української революції, розроблена М. Грушевським, може бути зразком наукового і, рівною мірою, політичного мислення. Акумульовані в ній ідеї були суголосними настроям мас, враховували розстановку сил, реальні можливості національного руху. Тому саме така політико-правова модель (існували й інші – однак це предмет окремої розмови) викликала практично повну підтримку українства, стала обґрунтуванням його дій у 1917–1918 рр., реалізувалась і конкретизувалась у конкретній політичній практиці, у найголовніших документах революційної дії і державотворення – Універсалах Центральної Ради. І вже відзначена обставина дає повне право стверджувати, що Михайло Грушевський – найвидатніший політичний діяч Української революції.

Не ставлячи за мету в контексті визначених завдань дослідження розкривати переваги запропонованої М. Грушевським, його однодумцями автономістсько-федералістської концепції над, по суті, конкурентними на той момент політичними нахилами, тенденціями самостійницького спрямування, видається можливим обмежитися лише кількома лаконічними зауваженнями.

Якщо першу відзначала наукова, ідейно-теоретична обґрунтованість, політична реалістичність, принаймні відразу були висунуті й почали здійснюватися перші прагматичні кроки на шляху привернення до української справи широкої суспільної уваги, то щодо другої можна взагалі ставити питання про наявність, крім гучної ідеї, бодай якогось плану її втілення в життя. Можна висловлювати й доволі серйозні сумніви навіть щодо існування скільки-небудь виразної, оформленої політичної течії. Це було вкрай вузьке коло прибічників М. Міхновського, яке насправді

[52] Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. Київ : КНИГА РОДУ, 2008. С. 73.

обмежувалося буквально кількома десятками членів військового клубу ім. П. Полуботка. Вони не мали практичного впливу на масові настрої, не спромоглися привернути на свій бік навіть скільки-небудь помітної кількості симпатиків із середовища радикально налаштованих елементів, яких було загалом чимало в ейфорійній атмосфері перших тижнів революції. Не допомогли зростанню Української народної партії з усталеним одіозним іміджом й поспішні кон'юнктурні заяви про перехід на автономістську платформу[53].

Нав'язана діаспорними істориками через багато десятиліть після подій 1917 р. дискусія про роль самостійників у створенні Центральної Ради («двох Рад»), у «перехопленні», «привласненні» автономістами з допомогою негідних, нечесних, підступних прийомів керівної ролі в українському національно-визвольному русі, відстороненні з політичної авансцени М. Міхновського і його прибічників[54] виявилася неконструктивною й безплідною. Інакше й бути не могло, оскільки схеми вибудовувалися почасти на основі або в природі не існуючих, або надто сумнівних джерел, зокрема поодиноких мемуарних свідчень, які істотно розходилися з наявною доволі широкою джерельною базою, що витримала впродовж десятиліть численні історико-критичні експертизи.

Однак, мабуть, у кон'юнктурному бажанні довести історичну правоту самостійницької течії (головний аргумент – дійшло ж таки до торжества державної самостійності України в 1991 р., тоді як орієнтація на автономістсько-федералістську концепцію прирікла

---

[53] Верстюк В. Українська Центральна Рада. Навчальний посібник. Київ : Рада, 1997. С. 119; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. І. Рік 1917. С. 159.

[54] Млиновецький Р. Історія українського народу (нариси з політичної історії). Мюнхен : Українське наукове видавництво, 1946. С. 231-232, 312; Мірчук П. Микола Міхновський: апостол української державности. Філадельфія : Видавництво Студіюючої Молоді ім. М. Міхновського, 1960. С. 55-57; Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр. (Про що історія мовчить). Друге видання. Торонто, 1970 (перевидання – Львів : Каменяр, 1994). С. 98-100; Мороз В. Україна в двадцятому столітті. Тернопіль : Видавництво відділу управління по пресі, 1992. С. 86-87.

Українську революцію на поразку) зумовили намагання деяких авторів підтримувати бездоказові тези[55].

Як не дивно, але далекі від науковості публікації знайшли тенденційну рефлексію дослідника-історіографа В. Капелюшного: «…Постання на початку березня 1917 р одночасно двох Центральних Рад являє собою безперечний історіографічний факт – як зафіксоване в літературі повідомлення про цю подію (? – *В. С.*). Щодо історичності згаданих подій, чи є вони історичним фактом, то дискусії про це можуть продовжуватися безкінечно (? – *В. С.*), якщо, звичайно, не буде знайдено джерело, підтверджуюче поки що "глухе" "сенсаційне повідомлення" (! – *В. С.*) Р. Млиновецького та пізніших авторів. Це можуть бути як архівні матеріали, так і повідомлення в тогочасній пресі та спогади сучасників»[56].

Виникає питання, яким може бути предмет дискусій, якщо відсутні відповідні (та й бодай якісь) джерела. Сподіватися через сто з лишком років знайти пам'ятку, яка матиме дотичність до вигаданої схеми (принаймні такою вона безсумнівно бачиться на сьогодні) – справа малоперспективна, якщо не безнадійна. В усякому разі, за весь час пошуків лише С. Машкевич зміг ввести до обігу деякі уривчасті згадки зі споминів письменника В. Короліва-Старого, сумнівність інформаційної цінності яких більш ніж вірогідна. Та й ті торкаються процесу становлення Центральної Ради (між іншим – однієї, загальновідомої, а не міфічної – другої) й вибору українським політикумом ідейних, суспільно-політичних орієнтацій[57].Повертаючись же до публікацій Ф. Турченка і не

[55] Турченко Ф. Г. Українська самостійницька ідея на зламі епох (сер. XIX ст. – 1917 р. *Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. Вип. 1.* Запоріжжя : Запорізький університет, 1993. С. 119-120; Турченко Ф. Г. Новітня історія України. Частина перша (1917–1945 рр.). Підручник для 10 класу середньої школи. Київ : Генеза, 1994 (друге видання – Київ : Генеза, 2000. 344 с.). С. 10-11; Турченко Ф. Г. Микола Міхновський. Життя і слово. Київ : Генеза, 2006. 320 с.; Кормич Л., Богацький В. Історія України від найдавніших часів і до 2000 року. Харків : Фоліо, 2000. С. 360; Турченко Ф. Микола Міхновський: «Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна». Київ : Парламентське видавництво, 2020. С. 432.

[56] Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність. С. 111.

[57] Машкевич С. Киев 1917–1920: Прощание с империей. Харьков : Фолио, 2019. С. 11-43; Рецензія В. Солдатенка. *Український історичний журнал.* 2020. № 1. С. 197.

бажаючи бути запідозреним у демагогічній зарозумілості, упередженості, варто звернути увагу на наступне.

Автор, вочевидь, видає бажане за дійсне, коли стверджує, що «з іменем М. Міхновського та його соратників пов'язаний цілий суспільно-політичний рух у Наддніпрянській Україні початку XX ст. – самостійницький рух»[58]. Адже він мабуть не випадково не наводить чисельності найпрезентабельнішої самостійницької сили – Української народної партії, яка в 1917 р. взяла назву Української партії самостійників-соціалістів. Вона об'єднувала фанатично віддани-х українській ідеї борців. Але ж їх були лічені одиниці. А організація більше нагадувала не партію, а гурток, особливо, коли її порівнювати з динамікою зростання інших партій з вибухом революції.

Слідом за Р. Млиновецьким Ф. Турченко вкотре наполягає на факті існування в 1917 р. «Братства самостійників» (чомусь глибоко законспірованого, таємного, тоді як тодішню Росію всі визнавали найвільнішою країною в світі і всі без винятку політичні сили й організації діяли з весни 1917 р. цілком легально). Ф. Турченко пише про істотний вплив його членів на масові настрої, однак перелік прізвищ функціонерів і прихильників настільки скупий, що його годі співвідносити з кількістю пальців однієї руки[59].

Якщо ж у колі національної еліти не існувало міцного ядра адептів самостійництва, то в народних масах – і поготів.

І якщо М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов, інші прибічники «націонал-федералістичної легенди», як їх іменує Ф. Турченко[60], справді вдавалися до критики (і достатньо рішучої) М. Міхновського, його колег, то їх варто спробувати зрозуміти. Вони турбувалися про створення широкого національного (й водночас – у всеросійському масштабі демократичного) фронту – як належної підстави для реалізації планів розв'язання українського питання. Певною ж завадою (хоча, можливо, і не дуже впливовою, чи «страшною») були плани, а головне – сектантські й водночас скандальні дії самостійників.

---

[58] Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і слово. С. 12.
[59] Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і слово. С. 238.
[60] Турченко Ф. Микола Міхновський. Життя і слово. С. 12.

Отже, вважати представників автономістсько-федералістського курсу до певного часу – до пізньої осені 1917 р. – (це абсолютно переважаюча частина провідників і найширших кіл рядових учасників руху) бездарними особистостями, поганими аналітиками, недалекоглядними, неадекватними політиками, які тільки те й робили, що зривали конструктивні зусилля самостійників, як мінімум, невиправдано, несерйозно[61]. Певною унаочненою аналогією тут можуть бути добре відомі факти. Так, Леонардо да Вінчі геніально прозирав апарати для космічних польотів ще в кінці XV – на початку XVI ст. Та хто наважиться висувати претензії до братів Райт чи О. Можайського із приводу того, що вони аж на 400 з лишком років пізніше займалися винаходами літака, придатного для сполучення лише в земній атмосфері, а С. Корольов і В. фон Браун знайшли можливості, щоб відкрити людству шлях у космос ще більше як на півстоліття пізніше? Як мовиться, усьому свій час.

У суспільному розвитку також існує своя логіка, і нехтування нею межує із волюнтаризмом, авантюризмом, а то й призводить до них, провокує не просто безрезультатні дії, а й нерідко обертається на свою протилежність. У такому сенсі ніяк не можна погодитися з кваліфікацією В. Капелюшним «виступу полуботківців» 3-5 липня 1917 р., до якого без належних доказів часто «долучають» М. Міхновського, «невдалою спробою» «проголосити самостійність України»[62]. Знову бажане видається за дійсне, а документально прояснений історичний епізод, його оцінки[63] чомусь ігноруються.

Дуже важливий елемент, який обходить Ф. Турченко (та й ще чимало сучасних істориків), це тісна, органічна взаємозалежність соціальних і національних аспектів суспільного поступу як неодмінної, достатньо непростої детермінанти революції. Точніше, він правильно констатує, що найпершою і, безумовно, найвищою,

---

[61] Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги про М. Міхновського. *Український історичний журнал.* 2006. № 5. С. 98-110.

[62] Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність. С. 128-129.

[63] Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ «полуботківців» у 1917 р. (Спроба хронікально- документальної реконструкція подій). *Український історичний журнал.* 1993 № 7/8. С 17-29, № 9. С. 28-39, № 10. С. 3-20.

без перебільшення – абсолютною метою М. Міхновського було створення незалежної Української держави, консервуючи, по суті, існуючий стан суспільних відносин. Однак не лише теоретично, а й на практиці було доведено, що без кардинальних зрушень у соціальній сфері (політичних революцій) надії на прогрес у розв'язанні українського питання залишалися примарними.

***

По суті, складовою частиною автономістсько-федералістського курсу, що накреслювався й обґрунтовувався, мала стати й реалізація ідеї соборності, що може розглядатися і як формування соборницької концепції.

Тут у нагоді також знадобилися академічний розум, наукова ерудиція та міцні демократичні переконання М. Грушевського. Починати слід було з визначення меж територій, на яких мешкають українці, а вже затим шукати шляхи, якими можна розраховувати звести їх докупи. В підґрунтя, засади, підходу до розв'язання проблеми знаний історик висунув етнографічний принцип. «Кандидатами» спільної сім'ї – нації є підстави відносити масиви їх компактного проживання на тій чи іншій території, на якій їх питома вага перевищує 50 % (умовно 50 % + 1 особа), або становить переконливу (порівняно з іншими) більшість.

«Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто, де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і не-українців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу, і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне побережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і півтори тисячі верст вздовш, а 700-900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 міліонів з верхом, а з того 30 міліонів з верхом було українців (докладного рахунку досі не можна було зробити, і мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховувано). З того невелика частина, так коло восьмої часті, належала до Австрійської держави (Австро-Угорщини), а все інше до держави Російської»[64].

[64] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.* Київ : Т-во «Знання» України, 1991. С. 39.

Отже, тут уперше, уже в прагматичному сенсі, було окреслено загальний ареал географічного проживання української нації. І об'єктивно, закономірно поставало завдання: якщо виникають історичні передумови для розв'язання національного питання, то, зрозуміло, не тільки для українців, що мешкали в Росії (нерідко вживається назва – «підросійські українці»), а й тих, хто волею долі опинився на теренах Австро-Угорської імперії (аналогічно – «підавстрійські українці»).

М. Грушевський вбачав у подіях, що вибухнули, пролог гігантських, тектонічних змін у всьому світоустрої, сподівався, що розпочалася доба доленосних змін. «Я твердо вірю – та й не один я, – наполягав голова Центральної Ради, – що велика революція Російська – тільки б її заховати від упаду та від анархії – велико вплине на політичну перебудову всеї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним виводом з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою, до останніх подій – так як тепер здається близькою і здійснимою»[65].

Звісно, будучи мрійником-ідеалістом, ще не надто досвідченим і вправним політиком, М. Грушевський-науковець залишався реалістом у постановці питань біжучої хвилі. Розуміючи, що ситуація в Австро-Угорщині ще не дозріла до рівня зрушень, що розпочалися в Росії після повалення самодержавства, М. Грушевський провів оперативну роботу (до неї він був почасти вже готовий своїми попередніми студіями вивчення наявної статистики) саме в цьому, російському регіоні. Та й саме по собі це завдання дуже швидко набуло практичного значення. Широка, масова підтримка концепції Української революції дозволяла Центральній Раді поставити питання про надання Україні територіальної автономії перед Тимчасовим урядом. Однак, скерована до Петрограда делегація (її очолив заступник голови Центральної Ради В. Винниченко)

[65] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. С. 51.

дістала рішучу відмову. Один з аргументів – відсутність більш-менш достовірних уявлень про межі України[66].

М. Грушевський відповів на питання, що виникли (не лише офіційному Петрограду, а й для чіткого розуміння ситуації співвітчизниками), брошурою «Якої ми хочемо автономії і федерації». Вона стала своєрідним адаптованим путівником для широкого українського загалу переважно з рівнем церковно-приходської освіти: чому серед різних альтернативних варіантів автономії (широка, територіальна, національно-територіальна, політична, культурна, національно-персональна, обмежена та ін.) українство має домагатися саме широкої національно-територіальної автономії у складі федеративної демократичної Росії. І саме в цьому зв'язку, твердо спираючись на етнографічний принцип формування державності, вчений принципово визначав: «Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання – об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять увійти губернії в цілості або в переважній часті українські – Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські, як скажім, північні повіти Чернігівської губернії, східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський і частини Акерманського Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі окрайці губерній Городенської, Мінської, Курської, західні часті Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губерній. *Так утвориться територія, де українська людність становить більшість* (в городах тепер українців менше, але городи мусять іти за більшістю окресленої території). *Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного* (нецензового) *громадського самопорядкування, від самого споду* («дрібної земської одиниці»), *аж до верху – до українського сойму. Вона має вершити у*

[66] Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. С. 97–108.

себе вдома всякі свої справи – економічні, культурні, політичні, содержувати своє військо, роспоряджати своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. Тільки в певних справах, спільних для всеї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представительства, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всеї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної і демократичної»[67].

Органічно пов'язавши, таким чином, перспективну модель української державності з питанням про її територіальні контури, лідер Української революції здійснив доволі реалістичний, послідовно етнографічний відбір тих місцевостей проживання нації, де її людність становила арифметичну більшість і, згідно зі своїм єством, мала бути об'єднана в цілість.

Від застосовуваного етнографічного принципу відповідальна, щира особистість, найвидатніший вітчизняний історик ніколи і ні за яких обставин не відступав ані на крок, вважаючи антинауковими спроби віднайти інші підвалини національно-державного будівництва. З цього погляду виглядають дивними бездоказові, але безапеляційні твердження кваліфікованого, плідного сучасного науковця С. Кульчицького. На його переконання, етнографічний принцип національно-державного будівництва взагалі не важливий, в усякому разі на практиці ні в революційну добу, ні в інші часи ним не керувалися. Головним, начебто, був принцип волевиявлення населення (50% + 1 голос). «Чи було населення мішаним і наскільки – справа другорядна, – стверджує історик. – Так визначалася лінія ***Керзона,*** з якою поляки не погодилися і взяли за основу при відродженні своєї держави історичний принцип. Тимчасовий уряд (так само, як і більшовики, які утворили в рамках України у 1917 р. дві регіональні організації з центрами в Києві і Харкові) вважали за необхідне визначати кордони України за історичним принципом: з

[67] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть*. С. 125-126.

чим прийшов гетьман ***Богдан Хмельницький*** до царя ***Олексія Михайловича*** (виділено С. Кульчицьким. – *В. С.*). Центральна Рада обстоювала етнографічний принцип, щоб зібрати більшість українців в межах національної держави. …Така позиція Центральної Ради ґрунтувалася на міжнародній практиці…». Ті автори (серед них, природно, В. Солдатенко), які апелюють до етнографічного принципа, займають хибні, ілюзорні позиції в історичних реконструкціях[68].

Загалом, уловити щось логічне у сентенціях – суцільній фактологічній мішанині С. Кульчицького непросто, крім, хіба що одного: етнографічний принцип – то, судячи з усього, взагалі не принцип, а швидше якась забаганка Центральної Ради. На якій же міжнародній практиці ґрунтувалася її позиція, залишається абсолютно неясним. З контексту наведеної цитати незрозумілою постає сутність «історичного принципу»: схоже, що ним легше за все виправдовувати імперські нахили і дії.

Стрижньовим елементом пропонованої схеми М. Грушевського, Центральної Ради стало визнання того, що «будівельним матеріалом», «блоками» майбутнього державного утворення мають стати території, що історично склалися з переважанням українського компонента. Міста, з огляду на специфіку їх формування, не повинні були виокремлюватися із загальних територій, іншими словами – не мали права «екстериторіальності». Підхід був прагматичним і мав підстави для надій щодо реального здійснення. Будь-який інший варіант не мав перспективи втілення в практику і всерйоз ніким не висувався і не розглядався.

У запропонованих теоретичних вибудовах слід звернути увагу на взаємопов'язаність двох принципових моментів. До складу майбутньої Української держави мають війти ті території, де українці мають очевидну перевагу. Однак, якщо в межах тих адміністративних одиниць, що існували (губерній), перебували райони з переважаючим неукраїнським компонентом (як правило,

[68] Кульчицький С. В. Рецензія на статтю В. Ф. Солдатенка «Феномен створення Донецько- Криворізької республіки 1918 року. *Світогляд. Науково-популярний журнал*. 2015. № 15. С. 78-79.

здебільшого це торкалося прикордонних територій), їх треба було «відрізати». Вочевидь, тут потрібне уточнення. За логікою ученого, території з мішаним етнічним складом населення не слід було втримувати в кордонах нового національно-адміністративного утворення, а обов'язково виявити їхню волю (шляхом опитування – плебісцитів, референдумів, постанов сходів громад тощо).

Такі, науково обґрунтовані, цілком логічні й справедливі в своїй сутності підходи М. Грушевський вважав доцільним імплементувати в ділові стосунки з Тимчасовим урядом. Він висунув пропозицію утворити Крайову раду (пізніше цей задум буде реалізовано через поповнення Центральної Ради представниками національних меншин України) і власноручно підготував для Тимчасового уряду проєкт його можливої декларації. Документ (російською мовою) було розглянуто й затверджено на засіданні Комітету (Президії) Центральної Ради: «З метою успішного узгодження діяльності державних, громадських і національних закладів і організацій України, в інтересах нового ладу і усунення [можливих] національних загострень запроваджується посада тимчасового крайового комісара з дорученням організувати Крайову раду з представників усього населення української території, тобто губерній Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської, Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської (виділення неукраїнських частин з цих губерній і, навпаки, включення до складу української області українських частин із суміжних губерній, як то Холмська, Гродненська, Мінська, Курська, Вороніжська, Кубанська область та ін., надається Крайовій раді, по узгодженню з Тимчасовим урядом й населенням цих територій). Крайовий комісар має бути представником Тимчасового уряду в Крайовій раді і посередником у стосунках його з Тимчасовим урядом»[69].

Подібний підхід для ідейно-політичних лідерів українства залишався непохитним. Поступово поглиблюючи знання, нагромаджуючи достовірну інформацію про склад населення тих чи інших територій (зробити це відразу в тогочасних умовах було

[69] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 86.

просто неможливо), відповідно коригувалися й погляди-пропозиції на питання про те, які кордони має обіймати Україна.

Чи не найнаочніше це виявлялося у ставленні до Таврійської губернії, точніше – Кримського півострова, що, зрештою, може слугувати виразним прикладом узагалі.

У материкових повітах Таврії переважали українці: в Бердянському повіті – 58,8 % мешканців, у Дніпровському – 73,6 %, в Мелітопольському – 54,9 %[70]. А на півострові чисельність українців становила за різними джерелами і, зважаючи на плинність населення, в 1917–1921 рр. коливалася від 7,4 % до 9,5 %[71]. Для порівняння – росіяни становили 42,2-44,1% , татари – 26-26,8 %[72].

То ж цілком зрозумілими, закономірними стали сутнісні уточнення, які з часом з'явилися в документах Центральної Ради, Генерального секретаріату – «материкова Таврія», «Таврія без Криму»[73] для означення території, яку, згідно з етнографічним принципом, мав захопити об'єднавчий процес, на яку мала поширюватися влада створюваної української державності.

Лідери національного державотворення не обмежувалися суто статичним науковим осмисленням проблеми соборності. На необхідність теоретичних узагальнень, на основі яких вибудовувались і політичні орієнтації, було реагування на тогочасну суспільну практику. Так, уже з перших тижнів свого існування

---

[70] Первая Всеобщая перепись населения Российской империи, 1897. Санкт-Петербург : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. XLL. С. 4.

[71] Шибаев В. П. Этнический состав населения Европейской части Союза ССР. Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1930. С. 160-161; Господаренко Н. М. Государственное устройство Крыма, национальный и социальный состав населения полуострова. *Крымский архив.* 2000. № 6. С. 268; Володарский Я. А., Елисеева О. И., Кабузан В. М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. Численность, размещение, этнический состав. Москва : Наука. 2003. С. 131-132; Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. 2-е изд., испр. и доп. Симферополь : АнтиквА, 2008. С. 681; Солдатенко В. Ф. Россия-Крым-Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. С. 13, 149.

[72] Солдатенко В. Ф. Россия-Крым-Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. С. 13, 149.

[73] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 379, 391, 400.

Центральна Рада мала визначатися зі ставленням до населення Східної Галичини й Буковини. Їхні значні території були відвойовані російською армією в Австро-Угорщини в ході Світової війни в 1916 р. і зазнали процесу інкорпорації. Тимчасовий уряд призначив у квітні 1917 р. крайовим комісаром Галичини та Буковини з правами генерал-губернатора відомого українського історика й громадського діяча, члена Центральної Ради (на початках її існування він був заступником голови) Д. Дорошенка[74].

Палкий патріот, він з ентузіазмом взявся до справи. Для нього не існувало питання про державну належність Східної Галичини й Буковини. Блискуче володіючи знаннями про цей край, Д. Дорошенко з перших же днів діяльності на відповідальній посаді намагався привернути увагу Києва, Центральної Ради до західноукраїнського ареалу, здійснити вплив на регіон через кадрові призначення тощо. Уже 26 квітня комісар, одержавши повноваження від Тимчасового уряду, який без великого бажання затвердив українця в поважній ролі, приїхав до Києва і зробив детальну доповідь про проблеми ввіреного йому регіону під кутком зору залучення краю в зону впливу Києва[75].

Такі, зазвичай дуже детальні виступи, письмові інформації до Центральної Ради про події, становище в Галичині й Буковині стали традиційними[76]. Поступово формувалася уява про етнічну спільність наддніпрянського і наддністрянського українства, про необхідність вирішення їх долі на майбутній міжнародній конференції, якій належало вирішити долю європейських народів після завершення війни. Наприклад, п'ята сесія Центральної Ради дійшла висновку, що одним з назрілих завдань є обміркування питання про участь у міжнародному форумі «представників України російської, Галичини і Буковини»[77]. До цього питання провідники Української революції намагалися привернути увагу й Тимчасового уряду, всю російську

[74] Солдатенко В. Ф. Дмитро Дорошенко. Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби (короткі нариси портрети 1917–1920). Київ : Наукова думка, 2021. С. 132-133.

[75] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 75-77.

[76] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 98, 180, 184-188.

[77] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 134.

демократію. У «Доповідній записці делегації Української Центральної Ради Тимчасовому уряду та виконавчому комітетові Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів з питань автономії України» серед сформульованих вимог значилося: «Неминучість постановки українського питання на міжнародній конференції в зв'язку з долею Галичини і частин української землі, захоплених німцями, примушує зараз же принципіально вирішити питання про участь в цій конференції представників українського народу, бо така участь вимагає негайно вжити підготовчих практичних кроків щодо закордонної України»[78].

До Києва, як політичного центру збирання українства, апелювали жителі Холмщини, висловлюючи негативне ставлення до планів включення краю до оголошеного австрійським цісарем проєкту відновлення Польщі. Так, священник Матіюк 8 серпня 1917 р. на засіданні Центральної Ради оголосив протест «проти прилучення Холмщини до Польщі і протест свій попирає (підтверджує. – *В. С.*) 270 приговорами великих і малих комітетів Холмщини, в яких холмський народ жадає прилучення до України»[79].

Розрахунки і пропозиції М. Грушевського, його колег базувалися на доволі предметному знанні про ареали тогочасного етнічного розселення українців. Наведені в його популярних працях, які мали на меті в найзагальніших рисах обґрунтовувати й роз'яснювати основні параметри концепцій Української революції й національної соборності, статистично-демографічні дані прямо кореспондуються з результатами спеціальних наукових досліджень А. Русова, С. Рудницького, В. Охримовича, М. Кордуби та інших фахівців. Проведений сучасним істориком І. Гошуляком ретельний аналіз доводить: показники, якими оперував М. Грушевський щодо перспектив визначення соборної території України, були дуже близькими до абсолютних значень. Наукова вивіреність, дослідницька пунктуальність професора органічно сполучалися з відповідальністю, сумлінням політика.

[78] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 98.
[79] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 229.

Підсумовуючи все вищевисловлене, можна стверджувати, що обираючи стратегічні орієнтири і шляхи розвитку Української революції, її лідери виходили з того, що вона за характером була національно-демократичною, у своїй стратегічній меті органічно поєднувала завдання національного відродженя і державотворення з необхідністю соціальних зрушень в інтересах широких мас українства (демократизація у найглибшому і сутнісному втіленні). Провідники революції мали на меті забезпечити всі можливості для повнокровного розвитку українського народу, для вільної та ефективної життєдіяльності кожного члена суспільства.

Природно, що конкретно-історичні умови, в яких розвивався революційний процес, постійно змінювалися. Відповідно обиралася й тактика досягнення мети. Однак мета залишалася незмінною, чітко усвідомлюваною політично активною частиною українства.

***

Сформульовані українською елітою платформа, концепції національно-демократичної революції і соборницького спрямування миттєво підхоплювалися політичним проводом, передусім партіями – Товариством українських поступовців (в кінці березня перейменувалося на Союз українських автономістів-федералістів), Українською соціал-демократичною робітничою партією, організаційно оформленою на початку квітня 1917 Українською партією соціалістів-революціонерів, Українською народною партією[80].

Яскравим виразом згуртування політично активного українства на спільній революційній програмі став Український національний конгрес (з'їзд), проведений у Києві 6-8 квітня 1917 р.[81] Близько 700 делегатів від різних регіонів України (трапляються твердження і про 900 і навіть про 1500 посланців[82]) практично одностайно ухвалили документи, в основі яких лежали запропоновані М. Грушевським

[80] Солдатенко В. Ф. Деміурги революції. С. 71-94.

[81] Хміль І. В. На шляху відродження української державності (Український національний конгрес-з'їзд 6-8 квітня 1917 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1994. 62 с.

[82] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. І. Рік 1917. С. 165-169.

і його колегами по Центральній Раді ключові концептуальні положення. Зокрема, комплексним втіленням домінуючих настроїв стала резолюція:

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу і всіх иньших народностей, котрі живуть на Українській Землі.

2. Що той автономний устрій України, а також і иньших автономних країн Росії матимуть повні гарантії для себе в федеративнім ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою З'їзд вважає федеративну демократичну Республіку Російську.

4. А одним з головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні»[83].

Український національний з'їзд виконав завдання, що покладалися на нього історичним моментом. П. Христюк згодом, підсумовуючи результати роботи форуму, дійщов такого загального висновку: після прийняття делегатами постанов «не могло бути двох думок про напрям і об'єм українського національного визвольного руху. Національно-територіальна автономія України, з забезпеченням прав національних меньшостей, в федеративній демократичній російській республіці – от коротка формула, вислів національно-політичних домагань українського народу під ту хвилю. Не розійшлося українське суспільство і в методах досягнення автономного устрою України. Таким методом однодушно була визнана народня революційна творчість, будова знизу – волею, власними силами і по власному розумінню українського народу»[84].

Визначальну роль з'їзд відіграв і в оновленні, власне, новому формуванні Центральної Ради та її керівних органів. Проте акценти у різних діячів, учених розставляються по-різному. Якщо В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал і у принципах формування Ради, й навіть процедурі, перебігу виборів убачають незаперечне торжество демократії, то Д. Дорошенко схильний до значно стриманіших

[83] Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 3. Квітень.

[84] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. І. С. 40.

оцінок, а М. Грушевський вдається до ряду критичних зауважень і цілком логічних застережень. «...Проект організації Центральної ради, – пише він, – був моїм ділом. Я проектував вибір голови перевести з'їздом дефінітивно, а решту членів тимчасово від представників губерній, міст, професійних організацій і політичних партій, які на з'їзді знайдуться, з тим, щоб сі представники були потім перевибрані на місцях або замінені іншими делегатами з місць. Так мав утворитися національний парламент, а заразом проведена при тім національна організація (при проведенні виборів) мала приготовити грунт до парламенту України як території ("краєвої ради"). Не дуже твердий з погляду принципів державного права проект сей мав [як]раз корисну сторону, що давав постійне перманентне краєве [керівництво], яке поновлялось поволі, постійно і непомітно, не творячи безхазяйних антрактів, не відкриваючи гострих агітаційних періодів, що в тодішніх незвичайно хитких і неурівноважених відносинах могло бути дуже небезпечним. Проект був прийнятий і здається мені, що пізніший досвід оправдав сю доволі оригінальну концепцію. Перейти до представництва вибраного загальним голосуванням нам доля не судила. Але обставини латали нашу Ц. раду різними доволі влучними латками, скріпляли наше представництво різними додатками від неукраїнських елементів, і вона як революційний орган трималась і жила...»[85]

Критично висловлювався М. Грушевський і щодо новоствореного керівного центру українського руху – Комітету Центральної Ради, обраного для постійної роботи. «...Склад комітету, – відзначав він, – був доволі сірий і мало революційний: забагато було інтелігенції, забагато [е]с-фів (крім Єфремова, Прокопович, Ніковський, Старицька-Черняхівська, Вілінський, Бойко, Мірна), з [е]с-деків, крім Винниченка, – В. Садовський, Стасюк, Чикаленко, з [е]с-рів тільки Христюк»[86].

В. Винниченко і П. Христюк дуже високо оцінювали з'їзд як етапну віху в історії Української революції. Лідер українських

[85] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Великий Українець*. С. 122-123.

[86] Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. *Великий Українець*. С.124.

соціал-демократів вважав його «першим кроком відродженої нації по шляху державности», «першим каменем» «у будові української державности», «першим підготовчим етапом у творенню як ідей української держави, так і в частковому переведенню їх в життя». «В кожному разі для українства, для свідомих його елементів і для тих елементів, які інтуітивно, законами чистої природи схилялись до свого самопізнання (а їх були міліони), для української нації Всеукраїнський Конгрес у квітні 1917 р. і вибрана ним Центральна Рада були революційно-правними органами, а воля їхня, постанови їхні мали морально-обов'язковий характер.

...І з гордістю кожний українець може сказати, що не насильство, не примус, не обман, не грабіж чужого були фундаментом нашої відроджуваної держави, а добра воля, щиросердне хотіння, ентузіазм і самовідданість всіх складових і будівничих елементів її»[87]. Ці слова набувають особливої ваги з огляду на те, в якій ворожій атмосфері всіляких інсинуацій, невщухаючих цькувань, жорсткої, грубої протидії відбувалися підготовка до з'їзду і сам форум, з яким нерозумінням, роздратуванням були сприйняті його рішення[88].

На історичну роль з'їзду вказує і П. Христюк: «Національним Конгресом закінчився період української революції – національно-культурницький і підготовчий – і почався другий період – національно-політичної боротьби»[89]. Так само високо, щоправда без зайвого пафосу, оцінював з'їзд і післяз'їздівську ситуацію М. Грушевський. «Організовані українські групи, що утворили Центральну Раду в тимчасовім складі, мали ще те вдоволення, – писав він, – що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповідала вимогам і поглядам ширшого українського громадянства. Воно через своїх делегатів на

[87] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С.93-94.

[88] Хміль І.В. На шляху відродження української державності. С. 9-16, 45-47, 51-52; Верстюк В. Українська Центральна Рада. *Навчальний посібник*. Київ : Заповіт, 1997. С.122-131.

[89] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. І. С. 41.

з'їзді ухвалило їх роботу і зоставило без змін основні підстави національної тактики, визначені ними»[90].

Визначення політичними силами революційних платформ, вибір перспективних напрямів поступу стали надзвичайно важливими, базовими складовими суспільних процесів, які наповнювали сенс життя України на доленосному історичному рубежі. Не менш важливо було переконати якомога ширші маси у правоті пропонованих курсів, розбудити, розвинути їх активність, згуртувати соціально-мобільні елементи й закличними гаслами спрямувати їх до досягнення наміченої мети.

Лідери Центральної Ради, партії, які визначали її політичне обличчя, розробляли визвольні плани у 1917 р., виходили з того, що головні питання, винесені життям на порядок денний, найдоцільніше було розв'язувати за допомогою Установчих зборів. Саме зі Всеросійськими Установчими зборами пов'язувалися сподівання на досягнення автономії пригноблених народів і встановлення федеративного устрою в Російській республіці.

Однак Тимчасовий уряд, обіцяючи якомога швидше скликати Установчі збори, не приховував очевидних труднощів з практичною реалізацією цього плану, не міг дати будь-яких гарантій, що цей задум взагалі вдасться втілити в життя.

За такої ситуації було б безвідповідальним лише декларувати вірність програмі автономії і федерації й чекати скликання Установчих зборів. Тому керманичі Української революції вже з перших тижнів після повалення самодержавства схилялися до того, щоб поступово запроваджувати в Україні елементи автономного ладу, розраховуючи на прихильність Тимчасового уряду до такого роду акцій. Голова Центральної Ради в одному з перших своїх виступів у пресі висловлював переконання: «...Новий лад, власне, чекає від громадянства, щоб воно якскорше, не гаючися, саме організувалося відповідно новим принципам свободи й самодіяльності,

[90] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського*. С.111-113; Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий. Київ : Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1917. С. 4.

приноровляючися до обставин місцевого життя, до вимог даного моменту, – аби скріпити новий свобідний устрій і забезпечити його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократизму»[91].

М. Грушевському здавалося, що Тимчасовий уряд добре розуміє: на місцях мають творитися нові форми організації, згідно з новими умовами. Він, вочевидь, дещо переоцінював відомості про санкціонування петроградською владою кроків щодо запровадження елементів автономії литовцями, білорусами, естонцями. Українці, на його думку, також мали, не гаючись, стати на шлях самочинного творення власного життя. «Ми не можемо із складеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть Установчі збори – який там лад буде установлений, який напрям візьме перевагу – централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить»[92], – наполягав М. Грушевський.

Покладатися лише на Установчі збори було б недоцільно ще й тому, що невідомо було (та й передбачити неможливо), яким виявиться їхній склад, якими взагалі виявляться домінанти і підходи. Тому голова Центральної Ради звернувся до українського народу з таким закликом: «Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його – його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на Установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо іти напевне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви – так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має грунту в масах, і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх

---

[91] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 103.

[92] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 104.

спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут план, а не хронологічний порядок сеї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і зсередини), ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність сього домагання»[93].

При цьому М. Грушевський вважав за необхідне енергійно підтримувати Тимчасовий уряд у його прагненнях закріпити й розвинути демократичний лад у Росії. Петроград мав переконатися в тому, що з України для нього немає загрози, а українці не марнували б часу. Тимчасовий уряд, згідно з такою логікою, повинен був санкціонувати запровадження автономії в Україні, а Установчим зборам залишалося б лише освятити вже здійснене. «Ухваливши нову організацію краю, – переконував учений і політик, – об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людності всієї нашої країни, – ми не будемо з тривогою чекати висліду Установчих зборів, як розгравання якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що, властиво, по самій ідеї своїй дати повинні – останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях у згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного підтвердження і затвердження»[94].

М. Грушевський пропонував рухатися до автономії України не напролом, а повільно, зате напевне, щоб необережним, незваженим кроком не загубити всієї справи: «Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можливості, і тактовно, скільки є змоги, – але рішуче, рішуче, рішуче! Fortiter in re suaviter in modo, як говорить старе прислів'я (твердо щодо самої речі, м'яко щодо форми).

---

[93] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 105.

[94] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 105.

Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план всякі інші огляди й рахунки. Воля нашого народу мусить бути сповнена»[95].

Лідери Української революції були переконані, що домагання українства справедливі, цілком відповідають історичному моментові, завданням демократизації суспільного ладу в Росії і будуть із розумінням сприйняті всією російською громадськістю, правлячими колами. Тому навіть після негативної, більше того – відверто-ворожої реакції на події перших днів революції в Україні голова Центральної Ради не полишав надії на порозуміння: «Сподіваємося, що керманичі Російської республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступить, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманичі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, най залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе, і за себе вміти постояти!»[96]

Відповідаючи на численні закиди українцям щодо їхнього бажання виділитися зі складу Росії, М. Грушевський чітко, з почуттям національної гідності заявляв: «Українці не мають наміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий намір, вони виступили б щиро й одверто з таким гаслом – бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в

[95] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 99.

[96] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* С. 94.

якім вона стояла перед актом 1654 р. – безправно нарушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть здержатися в добровільному і свобідному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російський уряд і великоруське громадянство, з свого боку, щиро і одверто відреклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, які українцям чужі. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, із урахуванням прав меншостей (втім, і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть щирі і сердечні, свобідні від усяких укритих, задніх думок!»[97]

Сутність стратегічної мети, на яку орієнтувалося українство, викладалася вченим також гранично чітко і відверто: «Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись – вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренції»[98].

Такі погляди не були винятком, вони ставали надбанням широких кіл українства не лише завдяки зусиллям М. Грушевського та його однодумців і соратників. Вони ніби «проростали» знизу, з глибинних традицій, з давніх програмних вимог, із ситуації, що

[97] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 88-89.

[98] Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде. *Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського*. С. 91.

склалася, детермінувалася особливостями психологічного сприйняття, аналізу тогочасних процесів.

Так, В. Винниченко категорично стверджує: «Ні про який сепаратизм, самостійність навіть мови не могло бути, а коли чулись рідесенькі голоси, то це були голоси або схоластиків, чистих теоретиків, запеклих "самостійників" або людей занадто вже, хворобливо пронятих національним чуттям. На конференції укр. соц.-дем. роб. партії в квітні питання про самостійність зустріло майже однодушне негативне відношення. За самостійність висловилось з усієї конференції тільки два-три голоси»[99].

Лідер українських соціал-демократів був переконаний, що ідеї самостійності, сепаратизму надзвичайно шкідливі для тогочасного моменту суспільного розвитку, здатні підірвати єдність революційних сил Росії[100]. «Та й для чого відокремлюватись, – запитував своїх опонентів В. Винниченко, – коли всі потрібні для вільного національного розвитку нашого народу засоби нам буде в повній мірі забезпечено в автономії. Денаціоналізацію, духовне каліцтво наших мас буде зараз же спинено й знищено українською школою, як нищою, так середньою, й вищою. Гальмовані дотепер багаті здатності нашого народу, пущені по природньому, найлегшому, найраціональнішому шляхові різних методів розвитку забезпечать духовну сторону наших домагань. Народоправство, широке місцеве самоврядування, порядкування господарським і політичним життям на Україні місцевими силами, точне зазначення взаємних прав і обов'язків цілої держави та автономної одиниці унеможливить колишню безпардонну, руйнуючу політику централізму, коли всі сили окраїн нерозумно й злочинно висмоктувались на користь інертного ненажерливого центру»[101].

Українці не приховували, що запровадження федеративного ладу в Росії призведе до ліквідації колишніх привілеїв, панівного становища російської нації в імперії. Однак вони вважали це цілком виправданим і необхідним не лише для пригноблених у минулому націй і народів, а й для самих росіян.

---

[99] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 43.
[100] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 45-46.
[101] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 44-45.

Водночас це не означало обмеження інтересів будь-якої нації у межах федерації. «Не значить се, – наголошував М. Грушевський, – що громадяни з інших країв Російської республіки не будуть мати приступу, скажімо, до України, що з України виженуть "кацапів", що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї із земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, чоловік, що народився в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, на Україні – може там скористатися з своїх виборних прав, займати посади, вести діла.

Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів із російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської республіки загрожували великоросам доступ до Чорного моря, до українського вугілля, заліза чи до чогось іншого»[102].

Лідери Української революції – спадкоємці славних визвольних традицій кирило-мефодіївців, зберегли вірність і їхнім ідеям слов'янської федерації. Торжество Російської революції, федеративну перебудову держави вони вважали головною стратегічною метою, яка відкриває шлях до реалізації давнього задуму європейського масштабу: «…І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для ближчого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин – одного з опор сеї Європейської федерації»[103].

В історіографії не раз доводилася історична зумовленість і справедливість, теоретична обґрунтованість і політична доцільність концепції Української революції, обраного Центральною Радою

[102] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 90.
[103] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 92.

курсу. Водночас, спростовувалася неаргументованість, демагогічність ретроспективних претензій, звинувачень, що й донині час від часу провокують виникнення малопродуктивних дискусій.

Процес вибору суспільно-політичної альтернативи українством здійснювався надзвичайно відповідально, обраний принциповий орієнтир став результатом виваженого, серйозного підходу до проблеми кращих умів нації, передусім, найавторитетнішого громадського діяча, визначного вченого М. Грушевського.

Однак на сьогодні вельми поширеним є підхід, за яким діяльність Центральної Ради має оцінюватися загалом якщо й не негативно, то принаймні невисоко, оскільки хибними виявилися уже два відправні, наріжні моменти її політики – народоправство (соціалізм) і автономістсько-федералістські орієнтації. Саме вони, буцімто, й завадили у 1917 р. скористатися з наданого історією рідкісного сприятливого шансу, завели націю на манівці.

Між тим, у розрахунках ініціаторів Української революції суворо враховувалось і те, що зі здобуттям нацією демократичних гарантій, можливості порядкувати власним життям, із виключенням втручання у її автономну життєдіяльність національне відродження зможе розвинути таку масштабну волю й енергію, за яких українцям буде повна можливість задоволення їхніх корінних інтересів. А належність до великої могутньої держави дозволить ефективно скористатись із її очевидних переваг, особливо важливих за умов продовження Світової війни.

Водночас, залишаючись завжди справжнім демократом за способом думання і всім змістом своєї поведінки, голова Центральної Ради не допускав «накидання» (тобто – нав'язування) вистражданої і вивіреної політичної лінії суспільній свідомості мас (а про маніпулювання нею або ж її обман мови взагалі не могло бути). Тому М. Грушевський делікатно пропонував: в умовах піднесення Української революції гасло автономно-федералістського переустрою Росії «могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим – на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних заявах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними, і

підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України»[104].

Отже, йшлося про цілком природне засвоєння запропонованих гасел масовим визвольним рухом, животворне його опліднення. І з цього погляду позиція і передбачення голови Центральної Ради та його колег виявилися цілком виправданими.

Автономістсько-федералістський стрижень концепції Української революції не залишився голою кабінетною абстракцією. Сформульовані Центральною Радою гасла перетворилися на стійкі переконання мільйонів українців і матеріалізувалися у тисячах і тисячах постанов найрізноманітніших форумів: від загальнонаціональних і загальнопартійних до волосних і вузькокорпоративних. Відбувалось унікальне органічне єднання породження наукового інтелекту з інстинктивними прагненнями, стихійним (радше – неоформленим) волевиявом широких мас.

Виборюючи автономію України, провідники Української революції водночас брали до уваги багатонаціональний склад населення регіону, дбали про те, щоб у майбутній демократичній Україні представники будь-якої національності мали всі необхідні умови для повнокровного життя, вільного розвитку. Попередня тривала боротьба українського народу за незалежність, за світлі ідеали свободи, страждання, що випали на його долю, просто зобов'язували його дбати не лише про власне благополуччя, а й домагатися рівноправності для кожного народу, для кожної національної меншини, з повагою ставитися до будь-чиїх національних інтересів.

Голова Центральної Ради чітко виклав свою позицію і з цього питання: «Ми, ті що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зостанемося під ним і виступимо рішуче проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційними завданнями прищіплюватися йому з якої-небудь сторони. Ми виступимо рішуче проти всяких заходів, звернених на

[104] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* С. 99.

те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в політичну розважність котрого ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами...»[105].

***

Суспільна практика весни-літа 1917 р. (вона дуже детально відтворена у вище частково згаданій значній за обсягом історіографії) засвідчила, що щира позиція політичного українства, справедливі, обґрунтовані й дуже поміркковані (наймінімальніші) національні вимоги, конструктивно прораховані позитивні перспективи федералізації демократичної Росії (неодноразові письмові звернення, декларації, зусилля делегацій) розбивалися об неприступну позицію Тимчасового уряду. Вперто й примітивно відстоюючи й проводячи шовіністичну лінію своїх попередників, республіканські міністри зухвало відкидали всі пропозиції Центральної Ради. Відтак лідери Української революції змушені були стати на шлях самочинних дій, що й зумовило появу Універсалу Центральної Ради, обнародуваного 10 червня 1917 р.

Центральна ідея Першого Універсалу полягала в словах: «Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Україні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, – Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Україні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійськім Парламенті»[106].

Звичайно, застосовані у документі надзвичайної політичної ваги формули дуже далекі від досконалості. З одного боку, заявляється про те, що народ України віднині буде вільним, сам

---

[105] Грушевський М. Вільна Україна. *Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського.* С. 107.

[106] Вісті з Української Центральної Ради. 1917. № 9. трав.

порядкуватиме своїм життям через Українські Установчі збори. З іншого – декларується нерозривність з Росією, а доля України, її державності мала вирішитися Всеросійськими Установчими зборами. Однак творці Універсалу, палкі його прихильники оцінювали цей державницький документ дуже високо.

У згаданій вище брошурі «Українська Центральна Рада і її універсали», що вийшла у світ відразу ж після цих подій, М. Грушевський з методичною послідовністю викладає історію створення і основні напрями діяльності Центральної Ради, а після відтворення тексту Першого Універсалу вміщує спеціальний розділ «Що сказала Ц. У. Рада в Універсалі». Розкриваючи головні передумови появи цього документа, відомий політичний діяч відверто заявляє: «Перш за все важне було те, що У. Ц. Рада заговорила в сім Універсалі як власть, поставлена Українським Народом над собою на те, щоб кермувати і правити ним, так що її постанови і накази мають українською людністю пильно сповнятись.

Вона заявила, що, взявши на себе велике діло творення нового, свобідного і справедливого, автономного життя, положене на неї Українським Народом, вона не зложить з себе сього діла і не ухилиться від нього ні в якім разі, – які б не були трудні і небезпечні обставини, які б не були відносини до неї, яке б не було становище Рос. Центр. Уряду – чи схоче він помагати їй і працювати разом з нею, чи ні»[107].

М. Грушевський наголошував, що Центральна Рада обіцяє дбати про інтереси краю, вживе всіх сил і засобів для його всебічного розвитку. Він запевняв, що Рада дбатиме не лише про добро й успіхи українців, але так само піклуватиметься про добро й інтереси інших народностей, що живуть на українській землі, прагнутиме порозуміння з демократичними групами, що їх представляють, і планує разом з ними працювати над розбудовою нового ладу[108].

---

[107] Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий. С. 13.

[108] Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий. С. 13.

Всі люди доброї волі, за переконанням українського лідера, знайшли в Універсалі «заспокоєння, запоруку ладу і порядку і з радістю привітали перехід Ради до активної роботи над захистом і упорядкуванням життя краю, до закладання підстав його автономного життя.

Ті ж, що підняли голос на нього, вичитали в нім те, чого в нім зовсім нема! Бо ж Ц. Рада в своїм Універсалі признавала єдність Росийської революції, визнавала санкцію Всероссийского Учредительного зібрання, і зовсім не розривала з Центральним Урядом, не претендувала на ніяку власть над неукраїнськими народностями, тільки над Українським Народом, що її настановив. Національне самооподаткування накладала тільки на українську людність, не чіпаючи не-Українців.

Ніяких анархичних, неорганізованих виступів не допускала. Всю адміністративну, публичну машину полишала без усякої поміхи і не робила перешкоди в її діяльности»[109].

М. Грушевський кожною своєю фразою прагне переконати, що ніяких помислів, окрім спокою й ладу для рідного краю, загального порозуміння, у Центральної Ради не було, не хотіла вона сіяти й національну ворожнечу. Зовсім навпаки, «У. Ц. Р. ніби говорить сим Універсалом до всіх, хто живе на Україні: “Мир вам, братя-громадяне Української землі! Ми, У. Ц. Рада, стали на сторожі спокою й ладу України і вжиємо всіх сил Українського Народу, щоб забезпечити їй правильний порядок! Порозуміймтеся, працюйте в згоді між собою і в тіснім зв’язку з нами, і спільними силами забезпечіть добре житє нашому краєви!”»[110].

Зрештою, всі пояснення, що до них удається М. Грушевський, вкладаються й у лапідарну оцінку Першого Універсалу – «творення підстав української автономії» як важливого кроку до запровадження національної державності. Хоча, за оцінками фахівців, зокрема П. Христюка, «обрії майбутньої державної роботи ще

[109] Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий. С. 14.

[110] Грушевський М. Українська Центральна Рада і її Універсали: перший і другий. С. 14.

тільки намічались», універсал з великим захопленням, ентузіазмом, радістю зустріли українці, підтримали справжні демократи за межами України.

За словами того ж П. Христюка, «сила Універсалу полягала в тому великому принципі, який він проголосив словами: "од нині самі будемо творити наше життя", і в тому великому, безмежному довіррі до творчих сил українського народу, яким пройнятий був весь універсал, на якому він весь, від початку до кінця побудований, – заявляв П. Христюк. – В цьому принципі і в цій вірі треба шукати ключа до розгадки питання про причини надзвичайного успіху універсалу, про причини народного ентузіазму, викликаного ним.

Ці слова – "од нині ми сами, а не далекий Петроград, не далеке і чуже Временне Правительство і не хтось иньший, сами, тут у себе, без вічних перешкод, без вічного загаду, з власної волі будемо творити своє життя" – це було все. Тут містилась вся національно-політична і соціяльно-економична програма. Сказавши це, вже не так важко було нагадати навіть і про землю і про майбутні Установчі збори. Раз ми сами будемо творити своє життя, то ми вже нічого не забудемо, ми вже згадаємо про все: і про землю, і про війну, і про школу, і про нову народню власть на місцях, і про становище робітника на фабриці та заводі, і про самі фабрики та заводи, банки... Так думав український робітник і селянин.

Звичайно, це був революційний романтизм. Звичайно, цілком иньший зміст вкладали в те "ми сами будемо творити своє життя" – українське міщанство, здеклясована інтелігенція, дрібна буржуазія»[111].

Справді, ті, хто скеровував український рух, брав у ньому участь у 1917 р., багато в чому були романтиками революції. І в цьому крилася одна з визначальних причин тогочасного розмаху руху, але й, водночас, причина його аморфності, орієнтаційної невизначеності.

Ухвалення Першого Універсалу, події, що його супроводжували, стали справді визначною віхою у розвитку Української революції, українського руху, початком «відродження державного життя на Україні». І хоч би як хто тлумачив їх згодом, хоч би які

[111] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. І. С. 77.

оцінки давав, усі, врешті-решт, змушені погодитися, що це була одна з найвищих точок піднесення визвольного руху, а ті дні «стали історичними днями українського життя»[112]. «...Крива українського руху, – констатує М. Грушевський, – по високих прямовісних скоках під час першої української маніфестації в березні, під час національного з'їзду в квітні втретє піднялась різко високо, так, як, здається, вже потім ні разу не піднімалась. Червень [...] 1 і 2 декади був, можливо, апогеєм українського руху, в кожнім разі його тріумфальним місяцем. Була се заслуга провідного українського осередка чи тільки чистим його щастям, се тяжко рішити. Але воно в кожнім разі незмірно підняло престиж і авторитет, і віру в його політичні здібності. "Прибудь щастя – розум буде", як то кажуть. В кожнім разі, незаслужено стали йому відмовляти в політичному розумі, коли щастя минуло»[113].

Мінорне закінчення наведеного уривка, очевидно, не стільки докір пізнішим аналітикам, скільки неприховане висловлення жалю з приводу того, що подальший розвиток подій мав підстави й для іншого, сприятливішого перебігу, й для значно ефективнішого результату, врешті-решт – більш втішного фіналу, ніж це сталося насправді.

Головним завданням Української революції після появи Першого Універсалу стало впровадження в життя накресленої у ньому програми, тобто рух до реальної автономії в складі демократичної федеративної республіки Росії. Цілком логічним був перший, багато в чому визначальний щодо наступного, крок – формування органу української виконавчої влади. Уже 15 червня 1917 р. на закритому засіданні Президії (Комітету) Центральної Ради був сформований Генеральний секретаріат у складі: В. Винниченко (голова Секретаріату і секретар з внутрішніх справ, УСДРП), С. Єфремов (секретар з національних справ, УПСФ), Х. Барановський (секретар з фінансових справ, позапартійний), Б. Мартос (секретар із земельних справ, УСДРП), М. Стасюк (секретар з продовольчих справ, УПСР), С. Петлюра (секретар з військових справ, УСДРП),

[112] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 517.
[113] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 9. С. 142.

В. Садовський (секретар судових справ, УСДРП), П. Христюк (генеральний писар, УПСР). 26 червня секретарем у справах народної освіти був призначений І. Стешенко (позапартійний).

На думку організаторів, Генеральний секретаріат мав стати зародком українського уряду, хоча на момент створення він замислювався швидше як технічно-виконавчий орган Центральної Ради. Чи не найпроникливіше оцінював процес творення і сутність владного органу – Генерального секретаріату – його перший голова В. Винниченко. «Це не було Міністерство в звичайному розумінню, – зазначав він. – Центральна Рада не хотіла гратися бучними словами, для яких ще не було реальних, дійсних передумов. Але це була Рада Міністрів для української, свідомої, організованої демократії. Це був уряд для тих, хто почував над собою примус законів духу, а не законів фізичної сили. Це був ідеальний Уряд, прообраз тих Урядів, які колись матиме людськість, коли позбавиться від усіх засобів насильства й грубого, злочинного примусу. Основою його була добра воля, довірря й спільна мета тих, хто визнавав його»[114].

В. Винниченко звертає увагу на, здавалось би, парадоксальне становище Генерального секретаріату. Не володіючи владою в традиційному розумінні слова (Секретаріат не мав у своєму розпорядженні жодного солдата, не мав впливу на жодного урядовця, не мав бюрократичного апарату, не мав коштів навіть для забезпечення свого існування), однак став «справжнім Правительством з великою моральною силою, з неписаними, необставленими тюрмою, нагайом і жандармом законами»[115]. Не випадково й розділ твору, присвяченого народженню Генерального секретаріату, його голова назвав «Організація морально-правової влади»[116].

В. Винниченко дає чи не найголовніший ключ до розуміння того, яка роль відводилася власне державотворчим процесам у здійснюваній національній революції. В окремому параграфі книги, що має гранично чітке формулювання – «Мета: національність, засоб: державність», В. Винниченко розкриває основні труднощі,

[114] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 226.
[115] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 227.
[116] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 245.

які чекали на ініціаторів упровадження ідеалів революції в життя, і на патетичній ноті завершує: «...Нашою метою, істотною, ґрунтовною, була не сама державність. Наша мета була – відродження, розвинення нашої національности, пробудження в нашому народі своєї, національної гідности, почуття необхідности різних форм свого розвитку, здобуття сих форм і забезпечення їх. Державність же є тільки засіб для сеї істотної цілі. І через це самий процес здобування сеї державности вже мав би служити пробуджуючим, наштовхуючим і усвідомляючим фактором. Чи виграло би чи програло, а процес був би все одно й він уже сам викупив би й покрив би всі можливі неудачі»[117]. Безумовно, як і наступний параграф книги «Народ творить з нічого», наведений сюжет поряд із переконливою констатацією слабкої готовності нації в цілому до державотворчої діяльності свідчить і про очевидні ілюзії щодо функцій створюваної держави, які визначали для неї лідери українства, і впевненість, що саме обраний шлях приведе до бажаного результату.

З великою насторогою зустріли кроки українського визвольного руху, його лідерів у офіціальному Петрограді.

У такій обстановці Тимчасовий уряд відрядив до Києва для переговорів з Центральною Радою делегацію у складі І. Церетелі, М. Некрасова, О. Керенського та М. Терещенка. Переговори були схожі швидше на диктат сильнішої сторони, ніж на рівноправну розмову. Міністри відмовилися йти на зустріч із широким складом Центральної Ради, поки не нав'язали свою волю її керівництву (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Єфремов). Причому досягнуту угоду, за оцінкою М. Грушевського – «результат торгу», мали без будь-яких змін затвердити пленум Центральної Ради і Тимчасовий уряд.

Позицію української сторони досить рельєфно і лаконічно охарактеризував І. Церетелі через цитування В. Винниченка: «...За двісті з лишнім років спільного існування в межах однієї держави український народ звикся з російським народом та його побутом й уважає свій державний зв'язок із ним чимось природним. Він

[117] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 257.

боровся зі старим режимом не для відокремлення від Росії, а для того, щоб домогтися гідного існування всередині Росії»[118].

За М. Грушевським, українські представники на переговорах міцно трималися своєї автономістсько-федералістської орієнтації, охоче погоджувалися з вимогами Тимчасового уряду не ставати на шлях самочинних дій, чекати на Установчі збори, не конфліктувати з місцевою неукраїнською демократією й не робити рішучих кроків щодо українізації армії. При цьому голова Центральної Ради зауважував, що далеко не все йому в такій позиції подобалось. Але він обрав тактику скоріше обережного спостерігача, віддавши ключову роль В. Винниченку, поміркована лінія якого в цьому випадку посилилась особистісними стосунками з меншовиком І. Церетелі. Останній же, зі свого боку, також виявився найактивнішим учасником переговорного процесу й у Києві, й у Петрограді.

Навряд чи за таких обставин критичні зауваження М. Грушевського щодо В. Винниченка слід визнати в усьому виправданими, тактовними. Адже голова Центральної Ради несе повну моральну відповідальність за досягнуті домовленості і є всі підстави поширювати загальну оцінку вироблених документів і на його діяльність. Сам же М. Грушевський так кваліфікував той варіант декларації, з яким, урешті-решт, погодились учасники переговорів і який взялися провести відповідно в Центральній Раді й Тимчасовому уряді В. Винниченко й І. Церетелі: «Дійсно, се був акт односторонній, ся декларація. Ц. Рада обов'язувалася припинити "самочинне здійснювання автономії" до всерос[ійських] Установчих зборів, військову справу віддано на волю військового міністра – що він в українських домаганнях знайде нешкідливим для боєздатності армії. Тим часом, що взамін сього дасть Тимч[асовий] уряд – з проекту не було видно»[119].

У такому разі на запитання, яке поставало саме собою, чому ж Рада погодилася на такий документ, що майже нікого не задовольняв, М. Грушевський відповідав: «Але уставити союз, хоч

[118] Церетели И. Воспоминания о Февральской революции. Кн. 1 – 2. Париж : Mouton, 1963. Кн. 2. С. 127.

[119] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 144.

би на такій лихій підставі, з соціалістичними партіями російськими і спеціально київськими, заручитися поміччю їх провідників в ділі автономії і спільно з ними дати бій кадетам і всім іншим ворожим українству елементам – се здавалось цінним»[120].

Отже, вирішальним виявилося бажання суто мирним, безконфліктним шляхом досягти позитивного результату. Згода ж Тимчасового уряду на найкуціші домагання українства, визнання Центральної Ради і Генерального секретаріату державними інституціями з дуже обмеженою компетенцією і без визначення території, на яку поширювалася б їхня влада, кваліфікувалась як легітимізація автономного стану України, його фактичне здійснення[121]. Так пояснював позицію української сторони В. Винниченко. В цій же площині схильним був шукати «додаткових», позакулісних пояснень і М. Грушевський.

Він висловлює жаль із приводу того, що В. Винниченко «не відкрив подробиць своїх розмов з Церетелі в сій справі (мова про книгу "Відродження нації". – *В. С.*). Переказував тільки, що Церетелі, прощаючись, поздоровив його з автономією. Але мені здається, що подібну фразу ми чули від нього ще на конференції, коли, заспокоюючи наше сумління за зречення з "самочинного здійснювання автономії", він сказав нам, прощаючись: "Повірте, товариші, ви вже маєте саму справжню автономію" (самую настоящую автономію)»[122].

Слід зазначити, що з перенесенням кулуарних дискусій на засідання Центральної Ради позиція її керівництва сприймалася далеко не однозначно. У рішучу опозицію до угоди стали члени Українського генерального військового комітету, які кілька разів залишали засідання, проводили власні наради. Очевидно, не останню роль тут відігравало й те, що делегація комітету не спромоглася під час затяжних переговорів з О. Керенським домогтися дозволу на українізацію частин армії.

---

[120] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 144.
[121] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 284-286.
[122] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 144.

Нарешті угода була схвалена голосами всього 100 депутатів проти 70 за великої кількості тих, хто утримався[123].

Перебіг переговорного процесу в Києві, поступливість представників Тимчасового уряду, «українська справа» в цілому спричинили вихід кадетів О. Мануйлова, Л. Шингарьова та Д. Шаховського з кабінету, породили урядову кризу[124].

Однак, українське питання, спосіб його розв'язання О. Керенським, М. Терещенком та І. Церетелі стали скоріше приводом, а не причиною для рішучого кроку кадетів. Або ж українське питання було не єдиною, принаймні не головною причиною такого кроку. Адже кадети на той момент не були в принципі проти автономії України. На засідання 2 липня 1917 р. вони принесли щойно ухвалену ЦК партії кадетів постанову про внесення до своєї програми пункту про крайову автономію й утворення спеціальної комісії для вироблення відповідного законопроєкту. Але кадети були проти розв'язання такої важливої справи без попереднього погодження з ними. Тому амбіції взяли гору, й кадети відмовилися прийняти «безформенну й юридично-неграмотну» декларацію Терещенка й Церетелі[125].

Надзвичайно важливо дати зважену, об'єктивну оцінку кінцевих наслідків, у які вилилися переговори – Другого Універсалу Центральної Ради і постанови Тимчасового уряду – двох варіантів по суті однієї декларації. Щоправда, практично ніхто не вважав введені зміни, нюанси принциповими – просто кожна зі сторін намагалася за рахунок форми, редакційних тонкощів дещо пом'якшити враження від досягнутої угоди на власну користь.

Петроградський документ повідомляв про рішення Тимчасового уряду : «Призначити вищим органом управління крайовими справами на Україні особливий орган, генеральний секретаріат, склад якого буде визначений урядом за погодженням з У. Ц. Р.,

[123] 1917 год на Киевщине. Хроника событий.Київ : Госиздат Украины, 1928. С. 143-147; Киевская мысль. 1917. 1 июля.

[124] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 145; Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 289-292.

[125] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 113-114.

поповненою на справедливих засадах представниками інших народностей, які живуть на Україні, в особі їх демократичних організацій. Через вказаний орган Т. У. здійснюватиме заходи, які стосуватимуться життя краю і його управління»[126].

Водночас Петроград і надалі наполягав, що проблема статусу України має остаточно вирішуватися Всеросійськими Установчими зборами, хоч дипломатично висловлював співчуття до розробки Центральною Радою відповідного проєкту: «Вважаючи, що питання про національно-політичний устрій України і про способи розв'язання в ній земельного питання, у рамках загального положення про перехід землі в руки трудящих, має бути вирішене Установчими зборами, Т. У. із співчуттям ставиться до розробки У. Ц. Р. проекту про національно-політичне становище України в тому розумінні, в якому сама Рада знайде це відповідним інтересам краю, а також про форми розв'язання у ній земельного питання для внесення цих проектів до Установчих зборів»[127].

Значне місце у документі надавалося військовому питанню. «Тимчасовий уряд, – говорилось у декларації, – визнаючи необхідним зберегти під час війни бойову єдність армії, не вважає можливим допустити заходів, які можуть порушити єдність її організації і команди, як, наприклад, зміни в сучасний момент загального мобілізаційного плану шляхом негайного переходу до системи територіального комплектування військових частин або надання командних прав якимось громадським організаціям. Разом із тим Уряд вважає за можливе надалі сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у війську – через формування окремих частин виключно українцями, по-скільки цей спосіб, на погляд військового міністра, буде можливий з технічного боку і не порушить бойової сили армії»[128].

У обнародуваному 3 липня 1917 р. Другому Універсалі Центральна Рада повідомляла про результати київських переговорів, про те, що вони позитивно оцінені Тимчасовим урядом. У

[126] Киевская мысль. 1917. 4 июля (Утр. выпуск).
[127] Киевская мысль. 1917. 4 июля (Утр. выпуск).
[128] Киевская мысль. 1917. 4 июля (Утр. выпуск).

черговий раз заявивши про небажання відокремлювати Україну від Росії, автори документа заявляли: «Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками наших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людности нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново зі свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний секретаріят, що буде представлено на затвердження временного правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

У цім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, як представник демократії всієї України і разом з тим, як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та впорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах Державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний секретаріят Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією»[129].

Дотримуючися принципової домовленості, даного на переговорах слова, український провід таким чином уявляв собі шлях досягнення головного стратегічного завдання руху: «Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проекти законів про автономний устрій України, для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу временного правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління Краєм до потреб місцевої людности в можливих до Учредительного Зібрання межах і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось

[129] Вісті з Української Центральної Ради 1917. № 10.

проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання»[130].

Звичайно, не обійшли увагою автори документа і найболючіше питання – про ставлення до процесу створення національних збройних формувань: «Що торкається комплектування українських військових частей, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при генеральному Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определіленні Військового Міністра буде являтись з техничного боку можливим без порушення боєспособності армії»[131].

У заключних словах Універсалу дається пояснення, чому Центральна Рада виявляла таку обережність і поступливість. Вони були продиктовані необхідністю продовження революції в союзі з іншими народами Росії: «Оповіщаючи про це громадян України, ми твердо віримо, що Українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу, зокрема Україну, до повного торжества революції»[132].

Незважаючи на такі, загалом логічні, пояснення і оптимістичні розрахунки на перспективу, водночас є підстави вважати початкові дні липня 1917 р. переломними не лише на петербурзькому чи загальноросійському політичному зрізі, а й у плані впливу українського чинника на перебіг подій у цілому в країні. Якщо до цього моменту можна обґрунтовано вважати, що в стосунках із Тимчасовим урядом, загальноросійським демократичним табором лідери Української революції займали вивірену, послідовну, ініціативну (не наступальну, або силову), так би мовити, поступовську позицію, змушували рахуватись із собою, реальними потенціями національно-визвольного руху, переконували офіційні власті у невідворотності компромісів, зворотних зустрічних кроків, то після київських

[130] Вісті з Української Центральної Ради 1917. № 10.
[131] Вісті з Української Центральної Ради 1917. № 10.
[132] Вісті з Української Центральної Ради 1917. № 10.

переговорів, зміцнення правого спектра в розстановці сил у Петрограді спостерігається повільне, але неухильне згортання активності, приглушення настроїв, гальмування недавньої соціальної динаміки.

Ситуація ж невпинно ускладнювалася, загальна криза дедалі загострювалася, віщуючи недалекі масштабні потрясіння і випробування.

***

Реалізація концепції Української революції наштовхувалася практично на кожному кроці на перешкоди буквально у всіх своїх складових. Особливі труднощі й ускладнення виходили від Тимчасового уряду, який убачав величезну загрозу в планах об'єднання українських земель. Надзвичайною небезпекою офіційний Петроград вважав перспективу втрати свого контролю над промисловим Лівобережжям України, Донецько-Криворізьким регіоном.

Відхиляючи з перших же спроб перемовин з українською стороною пропозиції вирішувати питання про автономний статус України посиланнями на те, що це прерогатива винятково Установчих зборів, офіційний Петроград одним з найбільш проблемних аспектів вважав неясність територіальних кордонів України як можливого етнодержавного утворення[133]. Навіть під час переговорів делегації Тимчасового уряду з Центральною Радою в Києві І. Церетелі наголошував, що «міністри-кадети вимагають точного зазначення меж України»[134]. Так прокладався логічний ланцюжок до того, що Тимчасовий уряд намагався нав'язати своє бачення «української географії». У сумнозвісній «Тимчасовій інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні», обнародуваній 4 серпня 1917 р., зазначалося: «Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську за винятком повітів Мглинського, Суражського, Стародубського і Новозибківського, вони

[133] Винниченко В. Відродження нації. Заповіт борцям за визволення. С. 97, 98, 108 та ін.

[134] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 149.

можуть бути поширені і на інші губернії чи частини їх у випадках, якщо створені в цих губерніях на підставах Тимчасового уряду земські установи висловляться на бажаність такого поширення»[135].

Свавільне, без будь-яких офіційних пояснень вилучення з українського простору чотирьох губерній – Харківської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської – викликало величезне обурення політикуму народжуваної національної державності.

Звітуючи про хід переговорів, що завершилися інструкцією, голова української делегації В. Винниченко повідомляв: «Спочатку розбирались як принципіальні, так і практичні питання, як обсяг території, права і обов'язки Секретаріату. Так відносно Катеринославщини, Херсонщини і Харківщини вказувано було, що ці губернії не висловились за приєднання до Української Центральної Ради. І навіть Кокошкін заявив, що єсть економічне тяготіння цих губерній утворити окрему обласну одиницю. Ми були одверті і вказували, що хотя й постанов земств нема, але селянство на своїх з'їздах висловилось за автономію і Українську Центральну раду. Мені ще невідома була постанова Катеринославського земства асигнувати 50 тис. крб. Українській Центральній Раді»[136]. В останньому факті вбачалося визнання УЦР і належність Катеринославщини до України.

Під час дискусії, що вибухнула під час обговорення документа Тимчасового уряду, члени Центральної Ради доволі прагматично оцінили його зміст і смислове підґрунтя як «ганебний акт кадетів». Член Ради Менчковський відзначив: «На інструкції лежить класова печать і вона є класовим документом. Коли ми поглянемо на територію, то бачимо, що цю інструкцію склала московська буржуазія. Через що викреслено Харківщину? Бо там є уголь, руда і інші підземні багатства. Чому не згадується про Катеринославщину? Бо без Кривого Рога московська промисловість не зможе розвиватись. Ми бачимо, що не в інтересах московських капіталістів позбутися цих губерній. Звідси і ця тенденція обрізати, обуздати, вирвати що тільки можна. Навіть, як поглянемо на

[135] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 214.
[136] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 215.

продовольчу справу, то й тут бачимо, що московська буржуазія потурбувалась вирвати її з рук українського народу, бо знає, що це може послужити українському народові знаряддям для дальшої боротьби…»[137].

Багато промовців робили акцент на тому, що міністри Тимчасового уряду, їх експерти знехтували передусім етнографічним принципом визначення меж України[138]. Глибоке невдоволення позиція Тимчасового уряду викликала на місцях. У Київ полетіли листи й телеграми із гнівним засудженням документа, підтримки Центральної Ради і закликами до її радикальнішої поведінки[139].

Можливо, спираючись на загальне народне піднесення, провід Української революції міг скористатися сприятливими обставинами для переходу у відкриту конфронтацію з Тимчасовим урядом як у питанні територіальних контурів України, так і рівня компетенції національного уряду[140].

Однак Центральна Рада не наважилася на рішучі дії, навіть на категоричну, принципову оцінку петроградської інструкції. Визнавши, зокрема, що документ «не дає змоги демократії України утворити власть на всій території, заселеній українським народом»[141], вища владна інституція, хоч і з обмовками, взяла інструкцію до виконання[142].

Незважаючи на те, що з'явилося немало критичних випадів проти надто обережної, навіть боягузливої поведінки Центральної Ради, перевага залишилася за В. Винниченком, С. Єфремовим, загалом фракціями українських соціал-демократів і соціалістів-федералістів. З'явилося чимало публічних роз'яснень у пресі. Найлаконічніше та й чесно це зробив М. Грушевський. У статті

---

[137] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 219.

[138] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 226, 229, 251.

[139] Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: Док. і матеріали. С. 610, 615, 625-627, 632, 635, 641-642, 646-650, 653, 657, 664-670, 673-674, 680, 682-690, 704-705.

[140] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: Т. 1. Рік 1917. С. 348-359.

[141] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 249.

[142] Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 249-251.

«Україна дійде свого!» він зазначив: Центральна Рада «в великій більшості не признала можливим відкинути цю інструкцію. Не тільки тому, що свідомо не хотіла йти на розрив з російською демократією і Тимчасовим Урядом, але також і тому, що не хотіла відкинути теї реальної підстави, яку давала для утворення нового ладу на Україні навіть отака "куца" автономія, яку давала інструкція уряду 4 серпня.

Більшості У. Ц. Ради було ясно, що ся "куца" автономія в свідомім українськім громадянстві викличе обурення й гнів. З-поміж свого ж складу вона слухала голоси, які викликали її на рішучий розрив, на поворот назад, до революційної роботи. Але вона, ця більшість знала також, що велика маса людности, української і неукраїнської бажає, щоб У. Ц. Рада з Ц. Урядом не розривала. І новий лад творила за порозумінням з ним»[143].

Інформація про рішення Тимчасового уряду з обмеженнями прерогатив Генерального секретаріату, його юридичних прав на управління українськими територіями і угодовські рішення Центральної Ради швидко поширилися по всій Україні, викликали повсюди обурення і хвилю протестів. До Києва, до штабу Української революції полетіли численні листи, телеграми, резолюції з'їздів, зібрань різного роду із запевненнями готовності стати на захист національних інтересів[144]. Аналізуючи їх, історик І. Гошуляк виділив у своїй монографії спеціальний структурний сюжет «Протестно-об'єднавчий рух в Україні з приводу "анексії" Тимчасовим урядом її земель»[145]. Мабуть, можуть виникнути певні сумніви щодо кваліфікації тодішніх подій – чи дійсно може йтися про рух? Чи не суб'єктивне це перебільшення? Гадається, що тут може бути як ствердна, так і заперечна відповіді.

Справді, немає жодного сенсу не визнавати досить масштабного вибуху негативних емоцій. Однак тут же доводиться

---

[143] Грушевський М. Україна дійде свого! *Народня воля.* 2017. 24 серпня.

[144] Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року. С. 610, 615, 625-628, 630-632, 635, 642, 657, 666-670, 673-674, 680, 682-697, 704-705, 709-711.

[145] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). Київ : ІПіЕнД, 2009. С. 172-188.

застерігатися: стихійні настрої залишилися усе ж розрізненими, спорадичними сплесками, які керманичі Української революції не спромоглися ні підтримати, ні спрямувати в організоване русло, тобто перетворити на осмислену, цілеспрямовану, координовану, результативну акцію.

«Географія» протестів виявилася доволі широкою, була «представлена» не лише наближеними до Києва, а й віддаленими регіонами, правда, здебільшого окремими, розрізненими пунктами, їхніми громадами, а не об'єднаними, чи суцільними територіями. Це були райони, «дозволені» Тимчасовим урядом до включення в межі автономної України, що формувалася, а також (навіть більшою мірою) ті, яким було «відмовлено» в такому праві.

Уже 9 серпня в «Новій Раді» під рубрикою «Голоси людності» містилося повідомлення: «Бахмутська Українська Повітова Рада протестує проти вилучення Катеринославщини з автономної української території. Поступитися в цій справі не можна, і ми будемо продовжувати революційно-національну боротьбу за волю наших степів, политих кров'ю наших дідів запорожців, до цілковитої перемоги»[146].

У той же день до Центральної Ради надійшла така телеграма: «Об'єднане засідання представників організацій м. Олександрівська на Катеринославщині – партії соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, залізнодорожних т-в, січі "Хортиця" і т-ва "Просвіта", обміркувавши інструкцію Временного Правительства Генеральному Секретаріату, гостро осуджує політику буржуазних членів Правительства в українській справі, протестує проти обмеження компетенції Генерального Секретаріату через несправедливе окреслення меж автономної України і рішуче заявляє, що всіма силами буде підтримувати Центральну Раду в її боротьбі за проведення в життя конституції України, що вироблена була Центральною Радою»[147].

З рішучим протестом проти відокремлення від України виступила Українська повітова рада Слов'яносербського повіту.

[146] Нова Рада. 1917. 9 серпня.
[147] Народня воля. 1917. 10 серпня.

«Твердо заявляємо, – наголошувалося в ньому, – що нікому не віддамо землі, политої кров'ю наших батьків»[148].

11 серпня відбулося надзвичайне земське зібрання Катеринославського повіту. На ньому одноголосно (крім трьох, що утрималися під час голосування) було вирішено «протестувати проти розділу України на шматки і вимагати негайного приєднання Катеринославщини до України»[149].

23 серпня Центральна Рада отримала таку постанову Катеринославського союзу споживчих товариств: «Заслухавши заяви деяких споживчих т-в з протестами проти Временного Правительства проти виключення Катеринославщини з автономної України і обговоривши цю справу, Правління Союзу на своїм засіданні одноголосно постановило виконувати волю своїх членів, протестувати проти наміру Временного Правительства роз'єднати цілість Українського народу»[150].

Дуже схожі за змістом і формою (навіть набором фраз) документи схвалювалися населенням інших місцевостей Катеринославщини, Харківщини, Херсонщини, Північної Таврії, прифронтової смуги, а також солдатами фронту і тилу, матросами Чорноморського флоту[151]. Голова Генерального секретаріату В. Винниченко достатньо виразно (правда, ретроспективно) охарактеризував зростання національної свідомості українського загалу, його поривань до єднання в спільній етнічній сім'ї: «Крім того, вони об'єднували, ці обмеження, гуртували соборну Україну. До Інструкції, – писав він, – "окраїни" (Таврія, Харківщина, почасти Катеринославщина), будучи віддаленими від центру національного руху, виявляли відносно малу національну активність. Інструкція ж, відрізавши їх від усього національного тіла, зразу вдмухнула гаряче почуття спільності інтересів, чуття образи, гніву, обурення. "Окраїни" заворушились, захвилювались, стали тягнутись до "автономної" України.

---

[148] Нова Рада. 1917. 15 серпня.

[149] Народня воля. 1917. 17 серпня.

[150] Народня воля. 1917. 24 серпня.

[151] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 175-184.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. І. Рік 1917. С. 189-215.

Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання. З усіх кінців України посипались протести проти поділу єдиного народу, проти шматування національного тіла. Клич єдиної, неподільної України залунав по всій українській землі, єднав усіх, збивав до одного цілого навіть ті елементи, які до того часу були байдужими до національного відродження. Інструкція прислужилася до зміцнення й об'єднання національної самосвідомості краще, ніж сотні агітаторів»[152].

В історіографії не раз висловлювалася думка-припущення: якби Центральна Рада в той конкретний момент виявила більше ініціативності, активності, наполегливості, то, спираючись, по суті, на масове піднесення, можна було б не лише не відступати – відмовитися від визнання осоружної інструкції Тимчасового уряду, а й домогтися прогресу, серйозних зрушень у реалізації української справи взагалі. Проте лише через більше як півтора місяці в Декларації Генерального секретаріату України від 29 вересня 1917 р. було заявлено: «По силі § 1 "Інструкції Генеральному секретаріатові" в сферу компетенції Генерального секретаріату входять лише п'ять губерній української землі. Цей механічний болючий поділ українського національного тіла теж складає чималу перешкоду для широкої та планомірної органічної праці Генерального секретаріату України і мусить бути найшвидше скасований, для чого є певні формальні основи в самій інструкції, згідно з якими буде зроблено всі певні заходи»[153]. Під час обговорення проєкту декларації представники українських соціал-демократів наголошували, що в документі «виразніше треба було підкреслити, що всі українські землі повинні бути мировою конференцією об'єднані в одне ціле»[154].

Однак усе це залишалося на папері. Основну ж увагу і зусилля довелося сконцентрувати на значній кризі, яка вдарила по керівництву автономного утворення, що тільки-но почало «зводитися на ноги».

Зовсім не применшуючи ролі об'єктивних чинників у розвитку тогочасних процесів, слід усе ж наголосити, що доля Української

[152] Нова Рада. 1917. 9 серпня.
[153] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 327.
[154] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 329.

революції дедалі більшою мірою залежала від суб'єктивного чинника, від дій і навіть від настроїв її ключових фігур. Є прямий сенс звернути увагу на те, що саме в момент обговорення інструкції зробив спробу відійти від справ безумовний лідер революції, голова Центральної Ради М. Грушевський. Сам він пізніше пояснював свою тодішню поведінку так: «Я був страшно стомлений і збентежений ...переживаннями і, передчуваючи в дальшім не менш тяжкий і невеселий шлях, боявся за свої сили, за свою психічну рівновагу, тому хотів звільнитися з роботи в Центр[альній] раді. Літературно-наукова робота, котру я старався регулярно вести, – працюючи ранками, до певної міри утримувала мене в психічній рівновазі, але, видимо, її не вистачало. Я не відірвався ні на єдиний день від сеї томлячої нервово-напруженої тривожної діяльності... При тім ми всі жили в безнастанній тривозі, в свідомості можливості якоїсь несподіваної катастрофи: арештів, збройного нападу і т. ін. Око контррозвідки ми чули на собі безнастанно. Відійти від сього цього на якийсь час, виїхати, змінити режим і роботу – се було необхідністю»[155].

М. Грушевський вдався до цього кроку, зробивши звіт про діяльність Української Ради за попередній місяць, у день відкриття Шостої сесії Ради 6 серпня 1917 р. Наведену вище мотивацію він доповнив міркуванням мати в такий відповідальний момент на чолі руху людину зі свіжими силами і сильними нервами. Однак промовці, що відразу почали один за одним брати слово, умовляли М. Грушевського не покидати своєї відповідальної посади у вирішальний момент і, врешті-решт, навіть було ухвалено відповідну резолюцію, після чого професор відступив.

Серпневі дні загрожували й іншими втратами для Української революції, всієї справи українства.

Річ у тім, що В. Винниченко, в якого, як голову делегації до Петрограда, в ході обговорення інструкції полетіли критичні стріли, оголосив, що складе з себе повноваження голови Генерального секретаріату незалежно від результатів розгляду питання в Центральній Раді. 9 серпня, після прийняття Центральною Радою

[155] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 123.

інструкції Тимчасового уряду, В. Винниченко заявив, що виконавчий орган у повному складі подає у відставку, не припиняючи виконувати функції до сформування Малою Радою нового Секретаріату[156]. Виникла урядова криза.

Головну причину кризи в Генеральному секретаріаті Д. Дорошенко вбачав у партійних амбіціях українських есерів. Їхню критику на адресу В. Винниченка і соціал-демократичної більшості в Секретаріаті він вважав безпідставною, частково надуманою. «Та підклад неприхильности укр. ес-ерів до Винниченка полягав у тім, – пише історик, – що ес-ери, бідні на випробовані політичні сили, хоч самі були й численні в Ц. Раді, давно вже дивилися дуже нерадо на те, що головну ролю в політиці грають ес-деки, і серед них на першім місці Винниченко. Вони мирилися з ним доти, доки він був необхідний, але тепер, коли він своє діло вже зробив, вони хотіли його позбутись. Та Винниченко й сам не чіплявся за владу і готовий був її покинути»[157].

Від позицій українських соціал-демократів і українських есерів дещо різнилася позиція соціалістів-федералістів. Один із їхніх лідерів – Д. Дорошенко – пояснював свої розходження з М. Грушевським і В. Винниченком власним розумінням підходу до можливостей використання ситуації, що склалася в 1917 р. стосовно запровадження автономії, головне – щодо її масштабів і темпів здійснення. Д. Дорошенко вважав за можливе хапатися за будь-яку, навіть найменшу можливість, навіть за куцу автономію, й запроваджувати її якнайшвидше. Це сприятливо вплинуло б на формування національної свідомості в широких колах українського населення, яке, відчувши її реальні переваги, вже не відступилося б від досягнутого. А програму й тактику варто було базувати не на тимчасовій слабкості центрального уряду, не на боротьбі за рамки формальних взаємин з Петроградом, а на внутрішньому будівництві, на «націоналізації цілого суспільного життя на Україні. А до цього будівництва треба було притягти, на мою думку, якнайширші круги українського населення, в тім числі й землевласницькі, кріпко

[156] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.Т. І. С. 252.
[157] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 133.

зв'язані з краєм, з його інтересами. Будувати нову Україну за допомогою лише тих, в значній мірі здеклясованих кругів, що наповняли своїми представниками ряди членів Ц. Ради, і на космополітичній "революційній демократії", що засідала там же, яко "меншости", я вважав ледве чи здійснимим... Що ж до обкроєння території автономної України, то я гадав, що нашим ділом було би наладнати життя у їй так, що вона, являючись осередком упорядкованого життя серед усе зростаючої всеросійської анархії, служила б аттракційною силою, яка дуже скоро притягла би решту українських територій і приєднала би їх до основного пня»[158].

Саме в контексті можливих альтернатив подальшого розвитку Української революції, суспільно-політичних процесів і полягало значення особистісного зрізу розв'язання урядової кризи в Україні. Автори ж численних праць чомусь прагнуть приглушити значення цього чинника. Можливо, через модне відкидання свого часу теорії «героя і юрби», можливо, через те, що криза в Генеральному секретаріаті, зрештою, виявилася «бурею у склянці води», практично все і всіх залишивши на своїх попередніх місцях. Однак із вищевикладеного ясно видно, наскільки лінія, обстоювана В. Винниченком, відрізнялася від позиції Д. Дорошенка.

Проти В. Винниченка – найпопулярнішого тоді українського лідера – Тимчасовий уряд розпочав масовані ідеологічно-політичні атаки. Особливе роздратування Петрограда викликало інтерв'ю В. Винниченка кореспондентові французької газети «L`intrenciegeant», в якому йшлося про зміцнення в Центральній Раді германофільських настроїв, на противагу шовіністичному тискові з Петрограда. І хоча В. Винниченко спростовував неправильні тлумачення кореспондентом його міркувань щодо наростання сепаратистських (самостійницьких) настроїв, хтось був явно заінтересований у поширенні чуток про можливе вислання В. Винниченка за межі Росії (що таки могло статися за умов воєнного часу).

Однак загальним знаменником реакції на інсинуації Петрограда стало їх рішуче відхилення Центральною Радою та висловлення

---

[158] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. Львів : Червона калина, 1923. Ч. ІІ. С. 8-9.

нею довіри В. Винниченкові. Останній, урешті-решт, і сам погоджувався на те, щоб очолити оновлений Генеральний секретаріат. За цих умов офіційний Петроград відкинув будь-яку дипломатичну гру і відверто заявив (М. Грушевський точно не пригадує, називає ймовірно А. Зарубіна), «що супроти отих неприємних поголосок про Винниченка Тимч[асовий] уряд не вважає його відповідним кандидатом, а краще б бажав бачити на чолі його Дорошенка, що так, мовляв, гарно показав себе на уряді головного комісара Галичини й Буковини. Наверх мотивувалось се так, що, мовляв, Винниченко, як яскравий соціаліст, не підходить під напрям теперішнього кабінету – коаліційного, а не чисто соціалістичного. Коли се переказано було Винниченкові, він заявив на засіданні 13 серпня, що він відмовляється від формування кабінету і складає свій уряд. Мала Рада рішила вийти з сього неприємного становища, доручивши формування кабінету самим фракціям»[159].

Так, нарешті, всі погодилися на кандидатуру Д. Дорошенка.

М. Грушевський, який надає чимало місця цьому епізодові в своїх мемуарах (момент справді міг стати переломним. – *В. С.*), не вельми схвально характеризуючи особистість Д. Дорошенка, обминає мовчанням своє особисте ставлення до нього. Не виключено, що він просто змушений був підкоритися масонській дисципліні (на зв'язки по масонській лінії з Петроградом – і свої, і Дорошенкові – через барона Ф. Штейнгеля – ключову фігуру серед київських «братів-каменярів» він кілька разів обережно посилається в інших місцях спогадів).

Хоч би як там було, Д. Дорошенко, що збирався балотуватися на губернського комісара рідної Чернігівщини і майже гарантовано посів би цю посаду, взявся за формування Генерального секретаріату і розробку його платформи. Він зауважував, що сформувати високоавторитетний, кваліфікований Генеральний секретаріат з досвідчених політиків і добрих фахівців виявилося дуже нелегкою справою. Більшість з тих, кому були запропоновані посади генеральних секретарів, від них відмовлялись.

---

[159] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 128.

«Очевидно, – припускає він, – вони вважали становище Ген. Секретаріату ще дуже непевним і не хотіли заангажовуватись, не знаючи, чи зможуть вони справді працювати практично»[160]. Цікаво при тому зазначити, що барону Ф. Штейнгелю було запропоновано посаду генерального секретаря торгівлі і промисловості.

Та найбільші ускладнення виникли в іншій площині. Коли Д. Дорошенко виголосив у Малій Раді коротку декларацію з приводу платформи Секретаріату, вибухнув конфлікт. За словами М. Грушевського, «се була присяга на вірність чиновника, пошанованого довір'ям начальства, а не парламентерського прем'єра, яким ми всі уявляли собі голову Ген[ерального] секретаріату: Дорошенко заявив, що приймаючи уряд голови Генер[ального] Секретаріату, відповідального перед Тимчас[овим] урядом, він, як досі на своїх комісарських урядах, буде точно виконувати всі доручення уряду і т. д.

Се був чистий скандал, особливо в тодішнім моменті, коли ми збирались вести організовану боротьбу з інструкцією, Тимчас[овим] урядом московською нарадою, конвенцією, буржуазією і т. д.»[161]

Хоч і дещо м'якше, та, по суті, так само оцінював епізод і В. Винниченко. «...Перший же виступ Д. Дорошенка перед Центральною Радою, – писав він, – показав, що він не відповідав тим завданням, які складалися на голову українського революційного Уряду.

Д. Дорошенко, стоявши весь час поза життям і діяльністю Ц. Ради, не бравши безпосередньої участи в революційному ходові всіх подій, не розумів і не відчував духу й змісту нашого напряму.

Він дуже точно, совісно підійшов до Інструкції, принявши її, як справжню Конституцію, якої треба строго додержуватись. З його невеличкого експозе Ц. Рада побачила, що в його особі був би не революціонер, не борець за дальший розвиток здобутків, а акуратний і совісний урядовець Тимчасового Правительства.

Розуміється, це не могло задовольнити Ц. Раду»[162].

---

[160] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 135.
[161] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 129.
[162] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 342-343.

Під впливом М. Грушевського Д. Дорошенко погодився на зміну декларації, наближення її положень до платформи Другого Універсалу й оперативно це здійснив. Однак, незважаючи на прохання голови Центральної Ради до репортерів не вміщувати розповсюджений серед них завчасно текст попередньої декларації, «Киевская мысль» його оприлюднила. Це, природно, додало масла у вогонь, а в самого Д. Дорошенка викликало нові сумніви щодо правильності прийнятого політичного рішення.

«До того ж, – повідомляв М. Грушевський, – як він (Д. Дорошенко. – *В. С.*) мені розповів – приїхав з московської наради Штейнгель – його протектор в городському союзі, – поділився з ним враженнями, що кадетський противукраїнський курс зміцнюється, перспективи української автономії і "краєвого органу" дуже слабі, отже з того виходило, що Генер[альний] секретаріат – установа ілюзорна, і Дорошенкові ніяк не треба зв'язуватись з нею й рискувати постом чернігівського губернатора, з котрого він був таким щасливим... Отже, Дорошенко заявив мені, що він не хоче бути в Генеральнім секретаріаті.

Було се дуже недоречно, грозило новими проволоками і ускладненнями, бо Винниченка уряд міг би не затвердити. Але не було що робити. Дорошенко ніяк не хотів рискувати своїм щастям, а за те обіцяв їхати до Петербурга і просити за затвердження Винниченка. Кінець кінцем рішено було помиритися з сим фактом і пробувати щастя з Винниченком – за браком якоїсь іншої комбінації. По закритім засіданні 18 серпня, що затяглось в глибоку ніч, проголошено відмову Дорошенка; вона мотивувалася тим, що метод фракційного формування не оправдав себе: кандидати, визначені до Генерального секретаріату фракціями, часто в їх неприсутності, без попереднього порозуміння, відмовлялися від сих доручень, і справа протягається. Тому Мала рада прийняла відмову Дорошенка до відому й доручила формування кабінету Винниченкові. Він дав згоду й намітив зараз же план нового кабінету...»[163].

[163] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 129-130.

Д. Дорошенко доводив, що М. Грушевський, незважаючи на певні розходження, які виникли між ними, дуже вмовляв його залишитися на посаді голови Генерального секретаріату, однак перешкодила та обставина, що його вважали креатурою Тимчасового уряду (саме так було витлумачене й інтерв'ю заступника російського прем'єр-міністра М. Некрасова, опубліковане в ті дні).

Д. Дорошенко писав, що він узявся вмовити В. Винниченка повернутися на залишену посаду й очолити той склад Генерального секретаріату, який сам же й запропонував, пообіцявши якнайшвидше владнати з Тимчасовим урядом питання про затвердження Секретаріату, і домігся цього[164]. Знову ж таки, варто зауважити, що й Ф. Штейнгель, якому Д. Дорошенко запропонував увійти до складу Генерального секретаріату, більше не фігурував як претендент на секретарську посаду. Д. Дорошенко остаточно відмовився від посади голови Генерального секретаріату 18 серпня, а 21 серпня В. Винниченко зробив доповідь на засіданні Малої Ради, де оголосив новий склад Секретаріату. Він був схвалений 17 голосами при 11 тих, хто утримався. Незважаючи на те, що зібранню не вистачало кворуму, ухвалу було визнано правочинною, а список секретарів надіслали до Петрограда, де 1 вересня їх було затверджено[165].

Персонально для В. Винниченка, та й для українського руху таке завершення кризи можна вважати за почесну, в чомусь принципову перемогу. Адже весь серпень офіційний Петроград безупинно намагався довести, що український уряд очолює германофіл, провідник сепаратистського курсу, вигідного воєнним противникам Росії[166]. З огляду на поточний момент, останнє зовсім не скидалося на дитячі пустощі. М. Грушевський стверджував, що український рух в 1917 р. перебував у полі «дуже пильного секретного нагляду російської контррозвідки», яка продовжувала «збирати обтяжуючий матеріал проти діячів укр[аїнської] революції на випадок можливості притягти їх до відповідальності». Логіка тих, хто мав вести

---

[164] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 136-138.
[165] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 26, 264, 265.
[166] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 320-321, 344-345.

боротьбу з ворожим шпигунством, була простою, виходила з того, що український рух ведеться «на німецькі гроші»[167].

Саме в такому контексті – як логічне продовження, поглиблення Української революції – є сенс оцінювати невиразну реакцію Центральної Ради на інструкцію Тимчасового уряду, завершення урядової кризи, затвердження Петроградом після певних зволікань 9 з 14 секретарів і всього Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком. «...Найголовніший, найважніший здобуток усієї нашої боротьби за цей період – ідею української державности – було затверджено, зреалізовано, введено в життя, – писав В. Винниченко. – Яка б ні була та Інструкція, які б обмеження й перепони вона ні ставила, а все ж таки це була Констітуція автономної України, це був державний правосильний акт, це був історичний, великої ваги факт, який провів виразну, чітку лінію в відносинах України й Росії...

Це найкращий період у боротьбі за відродження нашої нації. Революційний, одважний, повний віри, натхнення, ентузіазму.

Це період акції воістину самого народу, широких творчих мас його. І тільки цим можна пояснити наші такі значні успіхи в сфері національних здобутків»[168].

Здається, наведеному висновкові В. Винниченка, практично кожному його слову можна дуже суттєво заперечити. Проте в будь-якому разі доведеться погодитися з тим, що на розглядуваний момент провідники Української революції майже й не прагнули досягти більших завоювань, аніж ті, що стали політичною реальністю. І з цього погляду, за всієї своєї обмеженості, скромності, вони, очевидно, й мають сприйматися як інтегрально позитивні. Значною мірою збігається з думкою В. Винниченка підсумкова оцінка цього етапу Української революції П. Христюком, який, однак, істотно її доповнює. Застерігаючи, що він не прагне давати вичерпну «правдиву оцінку довершеним українським народом в цей період його боротьби за краще існування ділам», один з лідерів

[167] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 114, 127–128, 130.
[168] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 345-346.

УПСР зазначав: «Були і в цей час помилки, але досягнені результати, безумовно, покривають їх, свідчучи про великі творчі сили пробудженого до нового життя українського робітника, селянина і солдата. З тих результатів два являються найбільш значними: перший – це ствердження факту державного відродження України, і другий – примирення між українською і не українською демократією, тобто створення на Україні єдиного революційного демократичного фронту. Обидві ці перемоги українського народу однаково значні і доповнюють одна одну. Після цього вже не було вороття до старих часів безпросвітньої неволі, коли український народ викреслювався цілком з великої книги всесвітнього буття»[169].

***

Як визначальним чинником відродження, а затим – всебічного розвою нації мала бути національно-визвольна, справді демократична революція, так гарантом зміцнення її власної державності (втіленням повної суверенності) повинні були стати власні військові сили. Тут досягти ясності, чіткості, водночас – необхідної гнучкості проводу Української революції виявилося дуже непросто. У важкоздоланну суперечність увійшли відразу кілька теоретичних уявлень і розрахунків.

По-перше, автономістсько-федералістська програма передбачала делегування функцій зовнішніх зносин, захисту спільного, союзного об'єднання автономних одиниць загальнодержавному, федеральному центру. Цей абстрактно-теоретичний розрахунок отримував особливі смисл і значення в конкретних умовах продовження імперіалістичної війни. Адже від неминучих зазіхань на територію, багатства і народ України, з якими не крився практично жоден сусід, та й віддаленіші країни, гарантом видавалися лише спільні (загальнофедеральні) могутні збройні сили, які створюються далеко не в одну мить, вимагають чимало часу і зусиль. А національних військових формувань, попри величезну питому вагу етнічних українців у російській армії, просто не існувало, і на їх створення,

[169] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. І. С. 121.

як вважалося, пішло б іще більше часу. Що такою ситуацією скористаються недруги України – нічого було й сумніватися. Щоправда, стрімке наростання національного руху, в тому числі і в діючій армії, гарнізонах, численні заяви військових з'їздів, різних колективних зібрань на підтримку Центральної Ради породжували певну надію на захист, у разі потреби, революційної влади[170].

По-друге, лідерам Української революції, схильним до соціалістичних уподобань та ілюзій, були чужі мілітаристсько-експансіоністські рефлексії. Вони щиро сповідували пацифістські погляди, вважаючи, що уже в ході революції, що відбувається і набере якщо не світових, то європейських масштабів, можна буде досягти загальнодемократичного миру, а надалі домінантою міжнародних стосунків стануть взаєморозуміння і дружні настрої.

Однак, по-третє, з такими позиціями ніяк не можна було узгодити одне з наріжних завдань платформи (концепції) національно-демократичної революції і повнокровного відродження нації – «українізації України». Виходило, що у всіх сферах суспільного життя – політиці, освіті, культурі, мовній практиці, духовному, економічному та інших – слід було турбуватися про відповідну політику, зусилля, заходи, окрім військової справи. А для здійснення політики українізації, як доконечно необхідні, потрібні були організаційні кроки з гуртування українців у спілки, товариства за національним принципом. Осторонь мали залишатися лише фахові військові. Тут знову доводиться згадувати про стан війни, писані й неписані закони воєнного часу, згідно з якими будь-які акції, спрямовані на членування армії, розцінювались як підлий гіпотетичний замах на її монолітність, боєспроможність, як ганебна зрада, дії на користь ворога. І хоча на фронті і в тилових гарнізонах служило до 35 % українців (за різними оцінками – від 3,5 до 4,5 млн військовослужбовців), вони перебували під командою офіцерського корпусу, що давали клятву вірно служити Росії. Центральна Рада, лідери українських партій відверто побоювалися звинувачень у розвалі фронту, іноземному запроданстві і, як результат – можливих репресій, що могли обернутися проти української справи загалом.

[170] Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. С. 87-88, 194, 263, 295, 315 та ін.

Тому завдання створення власного збройного оплоту, в першу чергу через виділення із загальноросійських військових підрозділів українців за походженням і гуртування в осібні частини в 1917 р. висунули спочатку лише самостійники, а ще конкретніше – прихильники Української народної партії на чолі з М. Міхновським і створеного в Києві Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка. Однак і партія, і клуб, як відзначалося, були надто нечисленними, у жодне порівняння не йшли з кількістю прихильників автономістсько-федералістських орієнтацій.

Однак, коли самостійники кинули в солдатське середовище гасла створення з військовиків-українців власних формувань для служби українській ідеї, українській справі, українській державності, вони впали на сприятливий ґрунт, знайшли палку підтримку.

Центральна Рада, її партії опинилися в скрутному становищі. Виступати рішуче проти волевияву мільйонів українських солдатів, що набирав вигляду, характеру стихійного потягу, масового руху «знизу», було непросто (задля кого здійснюється революція?). Однак і стати на бік самостійників, з якими не мирилися, рішуче викривали, ідейно воювали, було б зовсім незручно, головне – незрозуміло пересічним українцям.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, лібералізації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоча й заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Щоб не завдати шкоди єдності демократичного фронту, делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушовувати.

Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд з часом зрозуміє: формування українських військових частин не тільки не створює загрози боєздатності армії, а навпаки, веде до її зміцнення, виступає важливим чинником, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни. В. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли ним зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний

ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм. А патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони. Його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожну національну армію поставити на її землі, по можливості ближче до рідних кожному солдатові околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів»[171].

Тим часом український військовий рух набирав сили знизу. Великого розголосу набули події, пов'язані зі створенням першої масштабної української військової одиниці – полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті зосередилося близько трьох тисяч солдат-українців. Частину з них сюди прислали військові коменданти деяких міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці запропонували своєму начальству сформувати з них український полк і відіслати його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція здавалася виявом патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування і навіть тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. На об'єднаному засіданні Київського Виконавчого комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства було ухвалено рішення про відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для скомплектування військових частей»[172].

Коли надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, який одужував у Києві після

[171] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 129.
[172] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 135.

поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направити полк на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка, зокрема, його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливість заворушень у солдатському середовищі, фронтове командування змушене було відмовитися від погроз силою розігнати «дезертирів» і пристати на пропозицію солдатських низів. До полку записалося 3574 видужуючих вояків. Його командиром було обрано Георгієвського кавалера Д. Путника-Гребенюка[173].

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу дезорганізувати по суті вже сформовану бойову одиницю. Воно «дозволило» виділити 500 вояків, які мали стати «кадром» для комплектування добровольчого полку, решта ж вояків повинна була просто відправитися на фронт.

Хоча таке рішення не могло повною мірою задовольнити ані солдатів, ані керівників українського руху, Центральна Рада вирішила не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося, що Центральна Рада вважає себе абсолютно непричетною до інциденту і що, водночас, вона із «задоволенням прийняла до відома заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частин поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування з них окремих українських частин. Творення окремих українських частин на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті»[174].

---

[173] Кедровський В. Українізація в російській армії. *Український історик.* Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. № 3/4. С. 65.

[174] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 137–138. Таким самим, по суті, є зміст документа, вміщеного у «Новій Раді» 20 квітня 1917 р.

Пояснюючи поступливість Центральної Ради у такому важливому, принциповому питанні, В. Винниченко писав: «Бо, іменно, найважливіше для нас було це признання (визнання військовим командуванням першого українського полку як самостійної військової одиниці. – *В. С.*). Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу»[175].

Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдатів до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. У дні роботи І Українського військового з'їзду полку було передано малиновий прапор з портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Фролівського монастиря). Під цим прапором полк склав присягу на вірність Україні[176].

Свою позицію з приводу формування перших військових одиниць в Україні висловив і Д. Дорошенко. На його думку, «творення власної національної армії, як головної основи української державності – ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-вояків національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси – імення наших гетьманців, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козаччини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедцях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і

[175] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 137.

[176] Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). *Український історичний журнал*. 1992. № 5. С. 46.

традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла»[177].

Спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мали досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводилися військові зібрання, з'їзди, обиралися Ради і комітети. Так, наприкінці квітня у Катеринославі відбулося віче солдатів-українців 228-го запасного піхотного полку, яке обрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовто-блакитним прапором[178].

Наростанню українського руху у військах сприяла й Центральна Рада, яка створила спеціальну військову комісію для завідування військовими справами.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких фронтових частин і військових організацій, що на той час були в Києві, провели збори. Їх учасники ухвалили таку резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли». У документі визначалися також норми представництва і порядок денний. Українцям кожної окремої частини (полк, флотський екіпаж, окрема морська команда, дивізіон, дружина, транспорт, окремий батальйон, госпіталь, парк тощо) надавалося право прислати на з'їзд по одному представникові. Крім того, з українців кожних чотирьох частин – по одному офіцерові (чи лікарю, чиновнику), а там, де тільки одна частина, – по два представники, з яких один повинен бути солдат, а другий офіцер (чи лікар, чиновник). Військові українські організації прислали на з'їзд не більше двох представників. Серед основних питань, що мали обговорюватися на з'їзді, були такі: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди

[177] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 350-351.
[178] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923. Т. І. С. 26.

для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4»[179].

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5–8 травня 1917 р. Понад 700 делегатів представляли 993 400 українських вояків[180]. За іншими даними, взятими з «Вісника Українського генерального військового комітету», на з'їзді були представлені 1 580 702 українців-вояків[181].

З'їзд став помітною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухвалах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а в Україні – заснування обласного органу, який мав би працювати разом із представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалась єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України, й репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Слід зауважити, що настрої солдатського загалу були явно рішучішими, радикальнішими, аніж позиція лідерів Центральної Ради. Зокрема, В. Винниченко, С. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони ледве вгамували масове обурення, викликане оголошенням телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматися від самочинних дій до скликання І Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин[182].

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії за національно-територіальним принципом,

[179] Кедровський В. Українізація в російській армії. С. 68-69.

[180] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. І. С. 56.

[181] Кедровський В. Українізація в російській армії. С. 69.

[182] Винниченко В. Відродження нації. Ч. І. С. 142-143; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Т. І. С. 353-355; Кедровський В. Українізація в російській армії. С. 69-70.

формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволі, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до фльоти, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській фльоті укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до фльоти Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців (їх питома вага сягала тут 75-80 %. – *В. С.*) – поповнювати її надалі виключно українцями»[183].

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді було утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. До комітету ввійшли, зокрема, В. Винниченко, С. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та ін. Головою комітету обрано С. Петлюру, який з 1916 р. працював помічником уповноваженого Земського Союзу на Західному фронті, а після Лютневої революції був обраний головою Української Ради Західного фронту і прибув як її делегат на І Український військовий з'їзд.

Окремо слід наголосити на тому, що М. Грушевський і В. Винниченко доклали особливих зусиль, щоб протиставити М. Міхновському, популярному серед військових, саме С. Петлюру, який у фаховому відношенні був малопідготовленим до визначеної йому ролі і міг бути слухняним знаряддям у руках тих, хто виводив його на найвищі щаблі політики.

Після з'їзду українізація війська набула ще більших масштабів. Центральне командування змушене було змиритися з таким

---

[183] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. 1. С. 53-54, 126.

становищем, хоча принципового рішення уряду з цього приводу все ще не було.

Разом з тим, не слід думати, що процеси самочинної українізації в армії не викликали спротиву командування різних рівнів, виникали різного роду непорозуміння і вибухали антиукраїнські настрої серед особливого складу військ, зокрема, представників тих кіл, які належали до інших національних груп. Це достатньо яскраво відобразив у своїх спомина один з активних учасників руху за запровадження українізації на Західному фронті полковник В. Петрів, обраний командиром Гордієнківського полку[184].

Зважаючи на всю суму тогочасних чинників, українізація армії без чітких орієнтирів і більш-менш виважених, продуманих заходів «буксувала», а то й створювала додаткову напругу, розгубленість. Особливо наочно це виявили події з формуванням Другого українського полку ім. гетьмана П. Полуботка. Ситуацію особливо ускладнило те, що найрішучіші акції збіглися з наслідками провалу червневого наступу російських військ на Південно-Західному фронті, російсько-українськими переговорами в Києві і липневою політичною, урядовою кризою в Петрограді.

Дуже заплутаний в історії й надто політизований в історіографії епізод цілком вписується в контекст загальної поведінки Центральної Ради у справі українізації армії[185].

Невдоволення, гніву Тимчасового уряду українські лідери боялися значно більше, ніж втрати авторитету серед вояків, які бажали прислужитися українській ідеї (хоча серед добровольців, що пристали до ідеї створення полку ім. П. Полуботка, виявилась і певна кількість осіб із сумнівною, а то й негідною, кримінальною репутацією).

Однак жодні умовляння функціонерів Центральної Ради, Генерального секретаріату, Українського генерального військового

---

[184] Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 5-6, 238-264.

[185] Солдатенко В. Ф., Солдатенко І. В. Виступ полуботківців у 1917 р. (Спроба хронікально-документальної реконструкції подій). *Український історичний журнал*. 1993. № 7/8. С. 17-29; № 9. С. 28-39; № 10. С. 3-20.

комітету (В. Винниченка, С. Петлюри, О. Шульгина, М. Ковалевського, М. Стасюка, М. Полоза та ін.) не мали бажаного впливу на більш як п'ятитисячну воїнську масу, що сконцентрувалася на збірному пункті в селі Грушки, в безпосередній близькості до Києва і вимагала оголосити її самостійною національною формацією. Лідери ж Української революції понад усе прагнули «виплутатися» з незручної ситуації – наполегливо домагалися негайної відправки солдатів на фронт як звичайного підрозділу російської армії, під начало Генерального штабу міністерства оборони і Верховного головнокомандувача, головне – подалі від Києва.

Після тривалих бурхливих дискусій, зняті з забезпечення харчуванням солдати-полуботківці 5 липня 1917 р. увійшли до Києва, взяли під свій контроль низку стратегічно важливих пунктів і висунули вимоги до Центральної Ради щодо задоволення своїх пропозицій. Однак керівництво Ради ввійшло в згоду з командуванням Штабу КВО, вірними йому частинами і за участі Українського полку ім. Б. Хмельницького домоглися витіснення бунтівних солдатів з міста, повернення їх у казарми розподільного пункту. Там частину «заколотників» було заарештовано, інших роззброїли і в терміновому порядку відправили залізницею на фронт[186].

При цьому голова українського уряду В. Винниченко надсилав до Петрограда, де було так само неспокійно, телеграми підтримки Тимчасовому уряду, заспокоюючи столичні власті, завіряючи, що з непокірними елементами вдається впоратися, зберігаючи спокій і порядок. Ось одна з тогочасних телеграм уряду: «У відповідь на ваше запитання про відгуки петроградських подій в Києві повідомляю: Центральна Рада і виконавчі комітети послали до Петрограда телеграму з заявою про цілковиту готовність всіма силами піддержувати Тимчасове правительство і з осудом виступів безвідповідальних груп. Видана відозва до населення Києва і всього краю.

Вночі на 5 липня група українців-вояків біля 5000 чоловік, яка складалася з ешелонів, що проходили через розбивний пункт, та самовільно і всупереч розпорядженню Генерального комітету

[186] Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. Київ : П. П. Позднишев, 2002. С. 122-130.

назвала себе полком імені гетьмана Полуботка, захопила арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний секретаріат негайно вжив рішучих заходів до встановлення порядку. Викликано військо гарнізону, як українці, так і росіяни охороняють місто.

Частину повсталих заарештовано. Інші повстанці під впливом рішучих заходів Генерального секретаріату лишають фортецю та арсенал. Охорону беруть на себе полк імені Хмельницького, сапери, юнкери та інші частини гарнізону. За згодою Секретаріату з командуючим військовою округою охорона міста та околиць, а також відновлення порядку доручено члену Генерального Комітету генералу Кондратовичу.

Секретаріат у справі заспокоєння міста йде в тісному контакті з місцевими комітетами громадських організацій, Ради робітничих та солдатських депутатів. Місцеві організації більшовиків, разом з іншими революційно-демократичними організаціями, сприяють заспокоєнню. Не вірте агентським і газетним звісткам – вони складені нашвидку, під впливом непровірених чуток, які розповсюджуються наляканою людністю. Відомо поки що тільки про одного пораненого»[187].

Уже сам історичний епізод, характер його протікання, поведінка української влади (яка, в усякому разі, подібним чином себе позиціонувала) демонструє серйозний симптоматичний дрейф Української революції, лідерів національного державотворення на зближення не стільки з демократичними елементами республіканського курсу Тимчасового уряду, детермінованого революційною епохою, скільки з абсолютно очевидним креном офіційного Петрограда «вправо», відвертим прагненням обирати дедалі жорсткіші методи реагування на розвиток спонтанних тенденцій масової поведінки, які не вкладалися в «прокрустове ложе» політичного істеблішменту. Але ще більш дивно, як подібна поведінка не просто виправдовувалася і, по суті, з якимось незрозуміло-переможним, якщо не торжествуючим, виглядом виправдовувалася демократом, лідером партії соціал-демократів, що лише вчора викривав

[187] Вісник Українського військового генерального комітету. № 5-6. 1917. Липень.

імперіалістичні великодержавницькі випади проти українців, та й, власне, персонально проти самого себе.

Чимало дивує (що, втім, з іншої точки зору може оцінюватися як виправдані дії) й те, що доволі впливові політичні сили вдалися до провокаційних спроб спрямувати розвиток подій в Києві за «петроградським сценарієм». Почали посилено поширюватися чутки, з'явилися панічні публікації про те, що виступом полуботківців керують більшовики, що нібито існує зв'язок між столичними і київськими змовниками. Однак жодних реальних фактів подібні твердження не мали, крім тих, що змучені солдати, на яких жорстко тиснули як місцеві органи влади Тимчасового уряду, так і функціонери з кола Центральної Ради, в пошуках «рятівної соломинки» звертались, урешті-решт, за захистом до більшовиків, які для того не мали можливостей[188].

Це визнавав і голова Центральної Ради М. Грушевський[189].

Неординарне явище уособило всю багатогранність, суперечливість революційного процесу в Україні, поєднання в ньому елементів стихійності й усвідомленості, цілеспрямованої дії, високого шляхетного пориву й егоїстичного інтересу, віддзеркаливши велич і трагізм буремного часу.

Один з висновків, який сам собою напрошується, полягає в тому, що десь зі згаданої хронологічної віхи, а можливо – й конкретно – безпосередньо саме з неї – починає згасати запал, поривання, ініціативність, натиск, пристрасть прибічників національної революції, притаманні їй раніше відважність, динамізм.

Звісно, більше, і передусім, це виявлялося в настроях і поведінці лідерів як результат сумнівів, невпевненості у власних силах, потенціалі сегмента суспільства, який вони зрушили, покликавши під свої прапори.

Подібна плутана, боязка політика Центральної Ради не просто вносила дезорганізацію в процес українізації армії, довірений не надто компетентному в цій відповідальній, складній сфері

---

[188] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. Т. 1: Рік 1917. С. 316-320.

[189] Грушевський М. Спомини. *Київ* 1989. № 10. С. 146.

особистості – С. Петлюрі, але й перетворювала Українську революцію, національно-державне творення у вкрай вразливу, беззахисну справу перед великодержавними зазіханнями і акціями Тимчасового уряду.

Зокрема, офіційний Петроград по-великодержавницькому сприймав коливання Центральної Ради, загалом небезпідставно розраховуючи, що без належної збройної опори заявлена українська автономія не становитиме серйозної загрози, не зможе протистояти грубому силовому тискові, а лідери українства, зрештою, змушені будуть погодитися з тим, що їм буде продиктовано зверху.

Підтверджень цьому чекати довго не довелось. Уже наприкінці липня розігралися трагічні події з Першим Українським козачим полком ім. Б. Хмельницького. Після свого сформування полк не відправився на фронт, як це планувалося спочатку. Не останню роль тут відігравало те, що Центральна Рада, не маючи більше іншої військової сили, не поспішала віддаляти його від себе. Полк став «більмом на оці» військовому начальству[190], і навколо нього та й у Києві взагалі почали нагнітатися пристрасті. Так, командувач Київської військової округи полковник К. Оберучев на противагу проханням Ради надіслати до Києва кубанських козаків-чорноморців (можна буде розраховувати на прихильність останніх до українців) став стягати сюди донців і кірасирів[191]. Навіть військовий міністр О. Керенський під час переговорів у Києві вимагав відправки богданівців на фронт, підбурюючи Центральну Раду до рішучих дій натяками на те, що українські козаки вже нікого не послухають.

Коли ж була досягнута угода з Тимчасовим урядом, Українська Рада зважилася відправити богданівців на фронт. Призначили урочистості, посвятили прапори, відслужили молебень і надвечір 26 липня перший ешелон українських солдатів (ним командував Ю. Капкан, оскільки Д. Путника-Гребенюка за наказом полковника К. Оберучева ще в квітні заарештували і відправили на фронт) відійшов від станції Київ-ІІ. На радощах богданівці здійснили

[190] Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 10. С. 116-117.
[191] Винниченко В. Відродження нації. Ч. 1. С. 325-328.

рушничний салют, з яким злилися постріли з Батиєвої гори... у бік ешелону. Коли поїзд проїжджав повз станцію Київ-1, по ньому почала стріляти міліція, що охороняла залізницю, й патрулі полку кірасирів. Щоправда, обійшлося без жертв. Та коли за годину проїздив другий ешелон, він був обстріляний з обох боків кірасирами і донцями, заздалегідь розставленими обабіч колії. Після зупинки потягу богданівців атакували солдати-великороси з вигуками «Ми вам покажемо автономію, хохлацькі морди!»

У наслідок сутички загинуло 16 і поранено 30 українських вояків, роззброєно старшин, тоді як із супротивного боку ніхто не постраждав. Зброю й майно солдатів було пограбовано.

Мала Рада, обговоривши інцидент на екстреному засіданні, звернулася до військового міністра з вимогою негайно припинити подальшу відправку богданівців, вивести з Києва кірасирів і донських козаків, звільнити з посади командувача Київською військовою округою полковника К. Оберучева. Військове міністерство не задовольнило жодної з цих вимог. А слідство, яке очолював генерал фон Ремер, не без втручання того ж таки К. Оберучева, невдовзі констатувало, що «справа по ст. 110 припиняється через те, що винних не знайдено»[192]. Вина була покладена, перш за все, на самих богданівців, які, буцімто, при від'їзді сильно перепилися і безладно стріляли в повітря, чому не зашкодили старшини полку[193].

Через три дні після розстрілу відбулася урочиста церемонія поховання загиблих богданівців. 16 трун, укритих червоною китайкою, везли на волах через усе місто з військового шпиталю на Флорівську гору, т. зв. Замчище, де монастир відступив їм місце для братської могили.

Гнітючі думки навіяв похорон на голову Центральної Ради. «Я йшов з іншими членами Ц. Ради, – писав М. Грушевський, – в сій сумній, величній і гарній процесії і думав гіркі думи про те, що українці взагалі найкраще вміють ховати. Вони великі майстри в сім і вкладають в похоронні церемонії всю душу. Але підтримати за життя, в боротьбі, котру ведуть до останнього найбільш енергійні й

[192] Нова Рада. 1917. 8 верес.
[193] Нова Рада. 1917. 8 верес.

віддані загалу люди – не їх діло, вони тримаються гасла: “моя хата скраю”, беруть нейтралітет і вичікують, хто кого переможе: свій чи чужий, і коли свій поляже – справляють йому похорони і записують до національних святців...

Інцидент був сумний, бо з різних боків відкривав небезпеку, що нас окружала. Відмітив ту ворожнечу, що нас чіпала включно до рішучості вистріляти “українську зграю”, як тільки підійдуть догідні обставини. З другого боку, з’ясував, який слаб[к]ий і нездатний до боротьби матеріал було це наше українське військо, з котрим так носились наші націоналісти, такі надії покладало, і воно саме раз у раз гіпнотизувало наше громадянство гучними фразами про свою готовність підтримувати український рух, Цент[ральну] раду, українських провідників і боронити їх до останнього. Ся українська гвардія, що давала себе обстрілювати і не виявила ніякого інстинкту самооборони; сі вояки й старшини, які давали себе ображати, бити, забивати, не виявивши хоч би якоїсь елементарної реакції, і то не десь в лісі, а на очах свого полку, своїх сотень, в такім значнім зборі; сі вояки, що подіставали рани від попечення, ховаючись під локомотивами від обстрілу. Все се було дуже серйозною осторогою і дуже сумною прогнозою на будуще. Півроку пізніше ця прогноза справдила себе вповні, коли богданівці, повернені до Києва, і всякі полки, охрещені такими ефектними йменнями, наділені прапорами, одностроями, шапками і т. д., так тихенько розтікались на всі боки додому, щоб вичекати, чим скінчиться вся ця історія, і хто кого переможе: українці чи кацапи»[194].

Водночас Центральна Рада з відвертою підозрою поставилася до процесу українізації 34-го армійського корпусу, розпочатого влітку 1917 р. генералом П. Скоропадським з ініціативи вищого військового командування російської армії. Уже тоді демократичний провід Української революції відлякували «гетьманські зазіхання» колишнього царського прихильника[195].

---

[194] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 10. С. 118.

[195] Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. С. 159-160, 198-201.

Отже, обстановка, в якій розвивалась Українська революція, об'єктивно, з багатьох причин виявилася аж надто складною. І це слід обов'язково враховувати, намагаючись зрозуміти й оцінити те, що було зроблено політичним проводом українства, який докладав зусиль до відновлення національної державності.

Зрештою, усе відзначене спричинило гальмування процесу українізації війська, який зароджувався й розвивався більше стихійно. Сумнівні наслідки мали хаотичні, непрофесійні дії голови Українського генерального комітету і генерального секретаря (міністра уряду) С. Петлюри[196].

Як би там не було, у світлі розглядуваної проблеми, відсутність концептуальної визначеності у сфері військового будівництва відроджуваної державності, а конкретніше – щодо процесу українізації армії – негативно позначилася на прогресі реалізації усієї національної справи.

***

Певною компенсацією, більше, мабуть, моральною, ніж організаційно-політичною, варто визнати проведення в Києві З'їзду народів.

Ідея скликання такого зібрання належала Центральній Раді, українським соціалістичним партіям. Виходячи з автономістсько-федералістських принципів, Український національний з'їзд доручив Центральній Раді проявити в якнайближчому часі ініціативу у справі утворення міцного союзу тих народів Росії, котрі, як і українці, домагаються національно-територіальної автономії в демократичній республіці[197].

Якщо діяльність Української Ради, спрямована на досягнення автономії, протистояння з цього приводу з Тимчасовим урядом, конфлікти з Радою народних комісарів завжди були в полі зору дослідників, то ініціативи й зусилля української політичної еліти

[196] Солдатенко В. Ф., Хало Л. Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр. С. 51-160.

[197] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: Т. 1. С. 61.

щодо федеративного переустрою Росії постійно залишалися на узбіччі наукового аналізу[198]. Це, звісно, несправедливо й нічим не виправдано. Адже обидва напрями, обидва елементи – автономія і федерація – між собою діалектично нерозривно пов'язані, взаємозумовлені. Наявні ж дослідження, як правило, розвиваються за іншою логікою: вивчення процесу досягнення автономії, що не привів до кінцевого позитивного результату, набуває свого продовження у з'ясуванні проблем запровадження державної самостійності України. Як наслідок, усі кроки, серед них і З'їзд народів, відступають на задній план. Адже навіть головний натхненник і основна постать на з'їзді – М. Грушевський (він сам себе називав «героєм сього з'їзду») – крізь призму років досить скептично висловлювався на його адресу: «Він (з'їзд. – *В. С.*) не дав нічого конкретного, і його навіть можна вважати також одним з відхилянь укр[аїнської] демократії від конкретних організаційних зводок в бік національної романтики чи стрілянини через голову безпосередніх справ до далеких мет»[199].

Проте в 1917 р. все було значно складніше, принаймні інакше з фактичної точки зору.

Після Українського національного з'їзду Центральна Рада кілька разів порушувала на засіданнях своїх сесій різні питання щодо підготовки З'їзду народів[200]. У першій же декларації Генерального секретаріату, ухваленій пленумом Центральної Ради 26 червня 1917 р., перед секретарством у міжнаціональних справах ставилося завдання «об'єднати роботу всіх національностей Росії для боротьби за автономно-федеративний лад російської республіки та для порозуміння українців на тих основах з іншими національностями. На першім плані стоїть скликання з'їзду представників народів та областей Росії і підготовка матеріалів до цього з'їзду»[201].

---

[198] Солдатенко В. Ф. Перший в історії з'їзд вільних народів Росії. *Міжнаціональні відносини на півдні України: історія та сучасність. Всеукр. наук. конференція. Тези.* 27-28 травня 1993 р. Запоріжжя, 1993. С. 164-168.

[199] Грушевський М. Спомини. *Київ*. 1989. № 11. С. 137, 145.

[200] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 98; Спр. 16. Арк. 13 та ін.

[201] 1917 год на Киевщине: Хроника событий. С. 487.

Скликання з'їзду спочатку відстрочили липневі події, потім заколот Корнілова. Нарешті він зібрався 8 вересня 1917 р. в Києві. Його ініціатори вважали б за краще провести з'їзд у Петрограді чи Москві, та на той час, за оцінкою М. Грушевського, російська демократія вже встигла «розложитись і згнити». Тому ініціаторам, що не бажали відступати від свого задуму, довелося скликати з'їзд саме у Києві.

На момент відкриття з'їзду кількість прибулих делегатів була незначною, з'явилися навіть сумніви щодо доцільності його проведення, та в ході роботи прибували нові посланці й, урешті-решт, представництво мало такий вигляд: делегатів з правом вирішального голосу – 84, серед них 8 українців, 7 білорусів, 2 грузини, 4 естонці, 11 євреїв, 9 козаків (від Терського, Донського, Амурського, Кубанського, Уральського, Забайкальського, Оренбурзького військ), 10 латишів, 9 литовців, 6 молдаван, 3 росіян, 10 татар, 5 тюрків (закавказьких та закаспійських мусульман). Крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні 6 поляків (вони обстоювали не автономію, а повну незалежність Польщі)[202].

За даними П. Мілюкова, «вірмени, якути, башкири, калмики, гірські народи Кавказу і Дагестану надіслали привітання й наперед приєднувалися до рішень з'їзду»[203].

До Києва прибув і представник Тимчасового уряду – голова Комісії з розробки обласної реформи – М. Славинський. З правом дорадчого голосу в засіданнях брали участь й численні гості (протоколи «З'їзду представників народів і областей, що прагнуть до федеративного переустрою Російської Республіки, скликаного Українською Центральною Радою», зберігаються в копіях у фонді Центральної Ради в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, а також опубліковані «Робітничою газетою» у вересні 1917 р., у першому числі журналу «Свободный союз»; частково використані у спогадах М. Грушевського, «Відродженні нації» В. Винниченка, «Замітках і матеріалах...» П. Христюка та ін.).

---

[202] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 303-304.

[203] Милюков П. Н. История второй русской революции. Киев : Летопись, 1919. (София, 1922). Т. I. Вып. 3. С. 100.

До президії з'їзду були обрані Й. Бараташвілі (грузин), І. Красковський (білорус), А. Юргенштейн (естонець), Н. Сиркін (єврей), А. Долгов (козак), К. Бахман (латиш), В. Бєльський (литовець), В. Чижевський (румун), А. Сеттаров (татарин), Ш. Рустамбеков (тюрк), М. Шраг, М. Любинський, А. Пісоцький (українці)[204].

Вітаючи делегатів з'їзду, М. Грушевський, якого обрали почесним головою форуму, наголосив, що «українське громадянство не розуміє нового вільного устрою держави без федерації і ніколи від цього гасла не відступить» і «що ідея федерації надалі буде служити народам провідним компасом»[205].

М. Славинський висловив надію, що Всеросійські Установчі збори запровадять федеративний лад, але цьому має передувати велика підготовча робота, яку можуть і повинні здійснювати спільними зусиллями представники різних народів[206].

Доповіді делегатів з'їзду на пленарних засіданнях були присвячені різним аспектам і проблемам федеративного устрою: «Федерація в світлі державного права» (Ю. Гаєвський); «Про майбутній федеративний устрій Росії» (Б. Вольдемар), «Про економічне обгрунтування необхідності федерації» (Б. Борохов); «Про кооперацію центральних і крайових властей в майбутній російській республіці» (І. Маєвський); «Про державну і національну мову» (Б. Борохов); «Про забезпечення національних меншостей» (М. Шац-Анін); «Про національно-територіальну автономію» (Н. Сиркін); «Про принципи і проект розподілу Росії на країни (штати)» (М. Кушнір); «Про відношення окремих країн (штатів) до центральних органів федерації» (Ф. Лещенко).

На підсумковому засіданні були одноголосно ухвалені резолюції, центральною ідеєю яких виступало розуміння того, що Росія повинна стати федеративною демократичною республікою. У постанові з'їзду «Про федеративний устрій Російської держави», зокрема, говорилося:

---

[204] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 288, 297.
[205] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 289.
[206] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 289.

«...9. Головне домагання сучасної демократії – широка участь громадян в державному житті та налог на порядкування цим життям законодавчим, а не адміністративним способом (наприклад, обрахунки видатків) – можливе тільки при федеративному устрою держави; 10. Республіканський лад може міцно стояти тільки в федеративній державі, бо в зосередкованих державах легко можна робити зміни державного ладу через захоплення осередкових установ; 11. Осередкова влада може мати довір'я всіх шарів людності і мати силу тільки при федеративному устрої; 12. Через те, що Росія складається з багатьох народів, які мають більшу чи меншу національну самосвідомість, різноманітну національну культуру, історичне минуле та в економічному відношенні вони складають окремі своєрідні кола, то єдино придатною формою федерації є така, котра основана на національній підставі; 13. Великі краї, заселені одною національністю, можуть, по бажанню, поділитись на кілька федеративних одиниць або, лишаючись одним федеративним цілим, дати автономію окремим частинам краю; 14. Ті національності, котрі – як, наприклад, єврейська – розпорошені по всій державі і ніде не мають свого краю, користуються правом мати екстериторіально-персональну автономію.

Вважаючи на згадані міркування, З'їзд народів, скликаний Центральною радою, визнає, що Росія повинна бути федеративною демократичною республікою»[207].

Окремою постановою з'їзд обгрунтував принцип національно-персональної автономії, зокрема, визначивши, що:

«1. Кожен з населяючих Росію народів має право на національно-персональну автономію, тобто організування нації в публічно-правову спілку, до якої можуть входити всі члени даного народу на всім просторі держави.

2. Обсяг правування, а також і певні форми внутрішньої організації національно-автономної установи визначаються національними Установчими зборами певного народу, скликаними на основі вселюдного, рівного, безпосереднього, таємного, пропорціонального і без різниці пола голосування.

[207] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 21-22.

3. Державний закон забезпечує національним меншостям, кількість яких досягає в певному краї визначеного законом числа, право користуватись своєю мовою як в місцевих державних чи крайових установах, так і в установах місцевого самоуправління»[208].

З'їздом ухвалено й окремі рішення щодо деяких народів. Було визнано за необхідне видання Тимчасовим урядом актів стосовно автономії Білорусії та Латвії в їхніх етнографічних межах, щодо визнання Литви суверенною державою. Делегати погодились із принципом окремішності козацтва з усіма правами на його незалежне існування[209].

У резолюції «Про загальнодержавну та крайові мови» зазначалося, що «в майбутній Російській Федеративній Республіці має бути назавше забезпечено цілковиту волю всім мовам в приватних та приватно-правових зносинах»; в окремих державах – частинах федерації мали визнаватись одна або кілька краєвих мов, а російська мова стала б «загальнодержавною для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою». Щодо школи, церкви і суду загальнодержавна мова не повинна була мати жодних переваг перед крайовими мовами[210].

На думку делегатів, існувала нагальна потреба в «націоналізації російської армії під проводом революційно-демократичних національних організацій з рівночасною організацією тилу фронту при співпраці тих же організацій»[211]. З метою завершення війни і укладення почесного миру з'їзд визнав за доцільне реорганізувати спеціальні конференції із крайових реформ у спеціальну Раду національностей при Тимчасовому уряді задля захисту інтересів народів. З'їзд висловився за скликання поряд із Всеросійськими крайових Установчих зборів[212].

Делегати сподівалися, що майбутня мирна конференція проходитиме під знаком повного права всіх націй на самовизначення.

Для розробки і втілення в життя завдань автономно-федеративного будівництва було вирішено створити Раду народів, до

[208] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 310-311.
[209] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 311-312.
[210] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 308-309.
[211] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 310.
[212] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 309-310.

складу якої ввійшло б по 4 представники від кожного народу, що брав участь у з'їзді. Раді дозволялося поповнити свій склад і представниками інших народів з усіма правами дійсних членів Ради. Постійним місцем перебування Ради народів визначався Київ[213]. Друкованим органом став журнал «Свободный союз».

Обрана З'їздом народів спеціальна делегація в останній день засідань терміново відбула до Петрограда на Демократичну нараду. Проте виступ її представника був зустрінутий прохолодно і не мав жодних наслідків.

Рада народів, по суті, не працювала. У листопаді вийшло лише перше число журналу «Свободный союз». Атмосфера загального піднесення на з'їзді, декларація спільної волі всіх поневолених раніше народів про потребу шукати порозуміння, налагоджувати разом життя на федеративних засадах, вдячні погляди ближчих і дальших сусідів у бік України при вияві недовіри до великоросійської демократії, безперечно, тішили самолюбство лідерів Української революції, породжували оптимістичні настрої. Незаперечний авторитет України в усеросійському масштабі (М. Грушевського було обрано головою Ради народів), очевидно, виявився в подальшому не лише з позитивного, але й з негативного боку. Центральна Рада переоцінила власну роль у створенні на руїнах колишньої імперії федеративної демократичної республіки. І З'їзд народів, що набрав форм яскравої, зворушливої демонстрації потягу вільних народів Росії до нових форм співжиття, явно запаморочив голову своєму ініціаторові й організаторові – Центральній Раді. В усякому разі, він спричинився до дій, логіку яких зрозуміти, а тим більше виправдати, буде нелегко.

Однак, як перша спроба визначення теоретичних і практичних засад федеративного переустрою Росії, з'їзд народів у Києві має посісти належне йому місце в історії.

У цілому ж, у розвитку Української революції в серпні – жовтні 1917 р. не було чогось примітного, непересічного, особливо ж такого, що свідчило б про стрімке наростання масштабів боротьби, поглиблення суспільних процесів. Не залишили рельєфного сліду і

[213] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 309.

події, пов'язані з виробленням позиції українського визвольного руху щодо Державної та Демократичної нарад, щодо заколоту генерала Корнілова тощо. Увесь цей час постає періодом млявої, рутинної роботи, зі суперечливими уявленнями про кінцеву мету руху, про шляхи її досягнення.

Як своєрідну реакцію «образи» на Інструкцію Тимчасового уряду від 4 серпня, як намагання хоч якось боронити розтоптану гідність можна кваліфікувати рішення сесії Центральної Ради не брати участі в роботі Московської державної наради.

Нелегко було визначитися лідерам Української революції з лінією поведінки в тривожні дні контрреволюційного заколоту генерала Корнілова. І це є зрозумілим, оскільки хоч Південно-Західний фронт, штаб Київської військової округи й вважалися бастіонами заколотників, Центральна Рада добре усвідомлювала, що з перемогою корніловців будь-які перспективи розв'язання української проблеми зникнуть остаточно. А підтримати Тимчасовий уряд не дозволяла та ж таки ображена гідність. Тому до Крайового комітету з охорони революції, створеного за ініціативи Центральної Ради, було залучено якнайширше коло учасників. А мета, платформа, напрями роботи коаліції залишалися надто туманними.

Урешті-решт, Центральна Рада, обговоривши на низці закритих засідань політичне становище, видала кілька відозв до населення із засудженням контрреволюційного виступу, наказом місцевим органам влади, політичним і громадським організаціям не виконувати розпоряджень заколотників і закликом стати на захист демократії, завойованих позицій. У документі, схваленому 28 серпня 1917 р., зазначалося: «Станьмо ж дружно і міцно коло Тимчасового уряду і Української Центральної ради на оборону нового ладу. Напружте свої сили до того, щоб не допустити старих порядків. Сила організованого свідомого народу непереможна»[214].

Водночас український провід вважав момент за такий, коли можна скористатися скрутою Тимчасового уряду для обережного тиску на нього і хоч незначного просування у справі затвердження Генерального секретаріату[215].

[214] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 270.
[215] Народна воля. 1917. 29 серп.

9 вересня 1917 р. на засіданні Малої Ради було обговорено позицію щодо Демократичної наради, яка скликалася на 14 вересня ВЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів для демонстрації підтримки Тимчасового уряду та його голови О. Керенського з боку громадських демократичних організацій. Після бурхливих дебатів було затверджено спеціальний наказ (імперативний мандат) делегатам на нараду. Серед його основних положень варто зазначити такі: «сформування однорідного, революційно-соціалістичного уряду, відповідального перед демократіями усіх народів Росії»; «передача усіх поміщицьких, монастирських і церковних земель до Установчих зборів в завідування земельних комітетів»; «встановлення контролю державної і крайової власті над продукцією і поділом»; «передача в завідування крайових органів власті найважніших галузей промислу»; «скликання для кожного краю, який того домагається, національнокрайових суверенних Установчих зборів»; «передача власті на Україні в руки Української Центральної ради і її Генерального секретаріату, складеного на основі статуту Центральної Ради з 16 липня сього року»[216].

9 делегатів від Центральної Ради і 3 від Всеукраїнської Ради військових депутатів не змогли знайти у понад двотисячного зібрання не тільки підтримки, а навіть елементарного розуміння. Їхні виступи зустріли оплесками лише більшовики та ліві есери, решта ж влаштували обструкцію, а шовіністична преса вибухнула новими «викриттями», нібито в Центральній Раді перебуває понад десяток офіцерів австрійського та німецького генеральних штабів, які «допомагають» українцям у сепаратистській роботі[217].

Ставало дедалі зрозумілішим: Тимчасовий уряд у жодному разі не погодиться надати Україні автономію. Додатковим аргументом тут може стати й рішення російського Сенату від 2 жовтня 1917 р. про незаконність навіть горезвісної інструкції Генеральному секретаріату від 4 серпня через явно надуманий, формальний привід – Тимчасовий уряд буцімто не ухвалював рішень про створення Центральної Ради і Генерального секретаріату.

---

[216] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. І. С. 279-284.
[217] Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. С. 193.

***

Дедалі примарнішими ставали надії і на скликання Установчих зборів, які, за твердженнями Тимчасового уряду, тільки й могли бодай у якомусь варіанті приступити до розв'язання українського питання.

Особливих зрушень не вдалося досягти і в реалізації накресленого в концепції Української революції завдання скликання Українських Установчих зборів (парламенту, сойму)[218]. Вищий законодавчий орган України планувалося створити після Всеросійських Установчих зборів. Оскільки Тимчасовий уряд без кінця відтерміновував вибори до форуму, відкладалася і кампанія з підготовки українського зібрання.

Коли ж у серпні – на початку вересня 1917 р. поглиблення державотворчого процесу загальмувалося, не бажаючи «тупцювати на місці», Центральна Рада вирішила перервати вимушену бездіяльність на цьому напрямкі хоча б початком підготовчих кроків до скликання Установчих зборів. Кількаразове звернення до проблеми на засіданнях Ради і уряду до конкретних рішень так і не привели, однак послужили приводом Тимчасовому уряду для запровадження кримінальної справи проти Генерального секретаріату. Голову останнього викликали до Петрограда «для пояснень». Пішли чутки, що для В. Винниченка вже приготували каземат у Петропавлівській фортеці. Українському політику багато хто радив відмовитися від небезпечної подорожі. Не відчуваючи себе винним і прагнучи ще раз довести Тимчасовому уряду обґрунтованість, справедливість української позиції, він не відреагував на застереження. Однак у Петрограді одного з чільних провідників Української революції ніхто не чекав. У день його приїзду – 25 жовтня 1917 р. тут перемогло організоване більшовиками збройне повстання. ІІ Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів проголосив Росію радянською соціалістичною республікою.

---

[218] Солдатенко В. Ф. Українська революція і проблема створення національного парламенту. *«Science Rise: Juridical Science». Scientific Journal.* 2017. № 1 (1). P. 5-18, 47-49; Литвин В. М., Солдатенко В. Ф. Ідея народоправства і проблема створення національного парламенту. *Литвин В. М., Солдатенко В. Ф. Апогей Української революції (короткий науково-популярний нарис)*. Київ : ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. С. 64-80.

Розділ ІІ.
Історичний перелом
і вибір суспільних альтернатив

Останніми роками в Російській Федерації на домінуючі позиції історики висунули концепцію Великої Російської революції[219]. Її стрижньовою основою є тверді уявлення про тяглість, безперервність, цілісність революційного процесу, в якому в 1917–1920 рр. органічно поєдналися Лютнева, Жовтнева революції і Громадянська війна. Нині три грандіозні самі по собі події розглядаються як послідовні етапи, або стадії одного суспільного феномену. У дискусії, що розпочалася[220], одна з точок зору полягає в тому, що масштаби якісних відмінностей Великої Жовтневої соціалістичної революції, впливу на вітчизняний і глобальний розвиток такі, що є дуже вагомі підстави обґрунтовано вважати її особливо значимим, кардинальним і далекосяжним за наслідками поворотом в історії.

Гадається, у логіку останніх міркувань певною, а то й значною мірою «вписуються» і сутність, характеристика післяжовтневого поступу українського народу.

---

[219] Российская революция 1917 года: власть, общество, культура. В 2-х т. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. Т. 1. 743 с.; Т. 2. 591 с.; Россия в 1917 году. Энциклопедия. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. 1095 с.; Революция 1917 года в России. Аннотированный каталог научной литературы, изданной при финансовой поддержке РФФИ. Санкт-Петербург : ЦНИТ Астарион, 2019. 228 с.; Великая Российская революция: сто лет изучения Москва : [ИРИ РАН], 2017. 808 с.; Революция 1917 года в России. Указатель литературы. Москва : Российский фонд фундаментальных исследований, 2017. 202 с

[220] Гринев А. В. Современный концепт Великой Российской революции как очередной псевдонаучный проект. *Клио. Журнал для ученых. Орган международной академии исторических и социальных наук*. Санкт-Петербург : ООО Полторак, 2021. № 1. С. 3-15; Измозик В. С., Рудник С. Н. Великая Российская революция 1917–1922 гг. – современное осмысление или псевдонаучный миф. *Клио. Журнал для ученых. Орган международной академии исторических и социальных наук*. Санкт-Петербург : ООО Полторак, 2021. № 4. С. 184-190; Солдатенко В. Ф. К дискуссии о концепции Великой Российской революции. *Клио. Журнал для ученых. Орган международной академии исторических и социальных наук*. Санкт-Петербург : ООО Полторак, 2021. № 08 (176). С. 90-98;.Гринев А. В. Еще раз о проблеме «Великой Российской революции». *Клио. Журнал для ученых. Орган международной академии исторических и социальных наук*. Санкт-Петербург : ООО Полторак, 2021. С. 98-102 и др.

Подієва історія того, що сталося в останні місяці 1917 і початку 1918 р. в Україні, достатньо детально відтворена в історіографії[221]. Концентрація уваги на аспектах досвіду боротьби за реалізацію концепцій Української революції і національної соборності дозволяє наступним чином реконструювати найважливіші моменти.

Так, на середину осені 1917 р. суперечності і біди в розвитку Росії переплелись у тугий вузол, який міцно затягував суспільство у темну, зловісну безвихідь. Мало хто сподівався, що Тимчасовий уряд бачить перспективу, здатен хоч на якісь рятівні дії. Нестримно наростало відчуття, що країна опинилася на самому краю такої прірви, що кожен день міг стати останнім.

Історичну відповідальність за спробу відвернути катастрофу 25 жовтня 1917 р. взяла на себе більшовицька партія на чолі з В. Леніним. Одним енергійним ударом було знищено Тимчасовий уряд і миттєво скинуто локомотив російської політики з рейок ліберально-демократичного курсу. Країна ніби зірвалася у політ з метою досягнення стратегічної соціалістичної мети. Хтось зітхнув з полегшенням – хоч щось прийшло в рух, а хтось з жахом затамував подих – що станеться надалі?

Лідери українського руху дістали можливість (хоча б частково) також зітхнути з полегшенням після падіння режиму, який гальмував реалізацію національного руху, але тут же мали зіткнутися з новими викликами, які не обіцяли спокою, кардинальної зміни умов для досягнення оголошеної мети.

Жовтневе повстання у Петрограді відбулося в той час, коли Українська революція з кожним днем потрапляла в дедалі

---

[221] Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине, февраль 1917 г. – февраль 1918 г. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий в двух частях. Часть вторая. Большевики во главе трудящихся в период борьбы за установление Советской власти на Украине, октябрь 1917 г. – февраль 1918 г. Киев : Политиздат Украины, 1982. 959 с.; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. Из истории борьбы за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. Киев : Политиздат Украины, 1986. С. 458-570; Гамрецкий Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. И. Триумфальное шествие Советской власти. Киев : Наукова думка, 1987. 437 с. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. С. 301-469; Машкевич С. Киев 1917–1920. Прощание с империей. С. 183-402.

скрутнішу ситуацію, зволікаючи із остаточним вибором однієї з двох альтернатив подальшого суспільного розвитку, які диктувалися тогочасними обставинами.

Своєрідним відбиттям різного бачення варіанта такого вибору можуть бути (звичайно, певною мірою і аж ніяк не абсолютно) оцінки тих же таки подій у Петрограді ключовими фігурами українського руху. М. Грушевський вважав перемогу більшовиків випадковою, несподіваною, незакономірною, яка не дістала підтримки «ні в армії, ні в громадянстві. Російська республіка впала в довгу анархію, области її фактично відокремились і мусіли жити своїм життєм та своїми засобами боротись з тим розрухом, що підіймавсь під большовицькими кличами "вся власть советам!"»[222].

В. Винниченко ж, навпаки, доводив, що більшовики перемогли цілком закономірно, адже «самі маси були з природи своєї, з свого клясового становища большевиками, се-б-то вони всією своєю істотою хотіли повного політичного й соціального визволення. І, розуміється, вони охотніше вірили тим, хто кликав їх до такого визволення, хто їм обіцяв його, ніж тим, хто спиняв, хто кликав далі віддавати своє життя в ім'я чужих і гидких інтересів»[223]. Тому-то маси й стали на бік більшовиків, зумовивши їхню перевагу й кінцеву перемогу. При цьому колишній голова Генерального секретаріату зауважував, що звинувачення більшовиків у демагогії, свідомому обдурюванні мас якщо й небезпідставні, то й не можуть вважатись основною причиною їхнього успіху, оскільки ще більшою мірою (в усякому разі не меншою) такі самі прийоми були характерними для політичних суперників РСДРП(б)[224].

Про повалення Тимчасового уряду внаслідок виступу робітників, солдатів і матросів Петрограда в Києві стало відомо близько 2-ї години дня 25 жовтня 1917 р. Розгорталися довготривалі збори, наради, консультації за участі представників різних політичних органів і угруповань. Запеклі дебати розгорнулися на об'єднаному засіданні виконкомів Ради робітничих та Ради солдатських

[222] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 552.
[223] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 64.
[224] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 63-66.

депутатів. У більшовицькій фракції були відсутні четверо членів, які виїхали до Петрограда на II Всеросійський з'їзд рад. Тому між більшовиками та їх опонентами виникла чисельна рівновага[225]. Голоси розділилися навпіл. 6-годинні розмови й суперечки не дали практичного результату. Та й не могли дати. Весь запал витрачався на слова, а не на дії.

Ситуація склалася нестійка, швидше – вибухоподібна. Осередком поваленого в столиці Тимчасового уряду в Києві був штаб Київської військової округи, що мав значний контингент консервативно налаштованих військ. І було невідомо, як вони себе поведуть.

Центральна Рада виявила більшу оперативність. Мала Рада зібрала термінове засідання, в якому взяли участь представники громадських організацій міста. Загальний настрій був тривожний. Після бурхливих дебатів ухвалили: «Утворити революційний Комітет для охорони революції на Україні. На всій території України Комітет має розпоряджатися всіма силами революційної демократії, і йому підчиняються в порядку охорони революції всі органи влади означеної території. Комітет є відповідальний перед Українською Центральною Радою та негайно приступає до діяльності»[226].

До складу революційного комітету ввійшли: від Центральної Ради – українські соціал-демократи М. Ткаченко і М. Порш, українські есери О. Севрюк, М. Шаповал, М. Ковалевський, українські соціалісти-федералісти А. Ніковський, Ф. Матушевський, більшовик Г. Пятаков, член партії Поалей-Ціон С. Гольдельман; від партій і організацій: російський есер С. Сараджев, український соціал-демократ А. Пісоцький, більшовик В. Затонський, бундівець М. Рафес, сєрпівець М. Зільберфарб, від Українського Генерального військового комітету – С. Петлюра, від Залізничного комітету – М. Шумицький, від Всеукраїнської Ради військових депутатів М. Тележинський і Є. Кас'яненко, від Київської Ради робітничих депутатів – І. Крейсберг. До складу комітету ввели також представників Київської Ради солдатських депутатів і Рад робітничих,

[225] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 309-311.
[226] Робітнича газета. 1917. 27 жовт.

селянських і солдатських депутатів Харкова, Катеринослава, Одеси[227].

П. Христюк вважає, що «таким чином, поруч з Генеральним Секретаріатом було утворено Центральною Радою немов би нове революційне Правительство для всієї України»[228]. При комітеті організували Революційний штаб, завданням якого було створити надійну військову силу[229].

Наступного дня Комітет для охорони революції звернувся до населення України з відозвою. У ній, зокрема, говорилося: «Краєвий комітет для охорони революції оповіщає всіх громадян України, що всі громадські, військові тилові власті, а також і всі організації революційної демократії мусять твердо і непохитно виконувати всі його накази і приписи.

Комітет заявляє, що він не допустить ніяких виступів проти інтересів революції, що всі такі ворожі революції виступи Комітет буде рішуче подавляти всякими способами, навіть збройною силою, котра стоїть під орудою Комітету.

Власть Комітету, котрий об'єднує всі органи революційної демократії, всі революційні і соціалістичні партії нашого краю, як українські, так і неукраїнські, поширена на всю Україну, на всі дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Полтавську, Чернігівську Харківську, Херсонську, Катеринославську і Таврійську»[230].

Того ж дня Комітет оголосив «Обов'язкову Постанову»:

«1. Всякого роду погроми, бешкети, і непорядки будуть нещадно придушуватись всіма засобами, які маються в розпорядженні Комітету, аж до збройної сили.

2. Всякі прояви контрреволюційної агітації, спроби нацькувати одну частину населення на другу і підбурити до безпорядків на грунті продовольчих труднощів будуть рішуче подавлятись, і виновні понесуть найтяжчу кару.

---

[227] Нова Рада. 1917. 27 жовт.

[228] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 311; Робітнича газета. 1917. 27 жовт.

[229] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 42.

[230] Робітнича газета. 1917. 26 жовт.; Нова Рада. 1917. 27 жовт.

3. В цілі охорони спокою в краю забороняються, до одміни сеї постанови, зібрання і мітинги під одкритим небом і всякі інші виступи на вулиці.

4. Всім властям на Україні пропонується вжити всіх заходів, які є в їх розпорядженню, до непохитного виконання цієї обов'язкової постанови.

Комітет певен в тім, що населення краю зуміє оцінити серйозність становища й прикладе всіх сил до охорони революції і спокою в краю»[231].

У наведених документах привертають увагу кілька принципових моментів. Рада рішуче поривала з Тимчасовою інструкцією Тимчасового уряду для Генерального секретаріату. Через Комітет влада Центральної Ради поширювалася практично на всю територію України, що раніше входила до складу Російської імперії (крім Кубані й Дону).

До всякого роду порушників спокою і порядку Центральна Рада погрожувала застосувати силу аж до військової.

У Комітеті Раді вдалося об'єднати широкі демократичні елементи, в тому числі більшовиків. Як очевидний результат компромісу, зворотним боком якого були взаємна недовіра і побоювання, Комітет, вочевидь, був більше придатний не стільки для розв'язання нагальних питань, скільки для того, щоб стримувати можливу ініціативу, особливо радикального характеру. І троє більшовиків – Г. Пятаков, І. Крейсберг та В. Затонський – погодилися увійти до коаліційного органу. «Пам'ятаю, – пише В. Затонський у спогадах, – повертаючись з якихось зборів, надумав зайти до комітету (РСДРП(б) – *Авт.*) довідатися, чи немає яких новин. Дорогою зустрів комітетників з Пятаковим на чолі. – От, – кажуть, – до речі, ти по-українські говориш. Ходім! Питаю: – В чому справа? Кажуть: Йдімо до Центральної ради. Від імені українських соціал-демократів приходили до комітету Кас'яненко Євген та Неронович і пропонували погодитися з Центральною Радою»[232].

[231] Народня воля. 1917. 27 жовт.; Нова Рада. 1917. 27 жовт.
[232] Літопис революції. 1929. № 3. С. 142.

Так більшовики на дуже короткий термін вдалися до співробітництва з радівцями, зобов'язавшись, зі свого боку, не вживати активних дій у Києві. Ось як, наприклад, пояснює у писаних 1920 р. спогадах мотиви й цілі входження в кінці жовтня 1917 р. до Центральної Ради та створеного нею «Крайового комітету по охороні революції» більшовицьких представників той же В. Затонський: «Основна наша вимога до Ради була така – не випустити з України, а також з Південно-Західного і Румунського фронтів жодної військової частини на придушення революції в Москві і Петрограді. Річ у тому, що ці фронти були для нас найбільш ненадійними і ми знали, що керенщина, яка об'єдналася в боротьбі проти революції з корніловщиною, робить спробу спертися на частини, які стоять на Україні. Це завдання, так би мовити, пасивної допомоги революційним центрам, ми могли б легко здійснити в союзі з Радою, коли б вона чесно виконувала свої зобов'язання»[233]. Отже, тактика більшовиків, їх дії виходили з розрахунку на союз із Центральною Радою як організацією переважно революційною і демократичною.

Зовсім інакше підходили до досягнення компромісу лідери українських партій. «...Намічався навіть новий курс внутрішньої політики, побудованої на об'єднанню всіх соціалістично-революційних елементів демократії, про що свідчить, між іншим, входження в Комітет соц.-дем. большевиків, які до того часу стояли цілком осторонь від роботи Центральної Ради, – вважає П. Христюк. – Намічалось здійснення на Україні того гасла, за яке йшла боротьба на петроградській Демократичній Нараді – утворення однородного соціалістично-революційного правительства на Україні»[234].

Якби сталося те, на що сподівався в екстремальних умовах провід українського руху, то, очевидно, значною мірою було б реалізовано курс, який ще заздалегідь накреслювався Центральною Радою. Тобто концепція Української революції втілювалася б у життя. Однак реалії виявилися відмінними від теоретичних розрахунків.

---

[233] У дні Жовтня. Спогади учасників боротьби за владу Рад на Україні. Київ : Політвидав України, 1967. С. 3.

[234] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 43.

Зокрема, те, чим так пишалися лідери Української революції на попередній її стадії, вважали за одне з найвизначніших досягнень – єдність демократичного фронту, порозуміння українських партій з місцевими організаціями загальноросійських партій, миттєво обернулося непередбачуваними наслідками. «Помірковані дрібнобуржуазні елементи української і особливо неукраїнської демократії зостались, звичайно, вірні собі і почали вживати заходів до того, щоб розбити намічений соціалістичний блок»[235]. У різних організаціях вони почали вимагати рішучої протидії підтримці соціалістичної революції і, зокрема, в Малій Раді 26 жовтня 1917 р. з ініціативи М. Рафеса «вимучили» резолюцію із засудженням більшовицького повстання в Петрограді і застереженням про недопустимість переходу влади до Рад робітничих і солдатських депутатів. «Цією резолюцією, – з жалем констатує П. Христюк, – було розірвано тільки що утворений революційно-соціалістичний фронт»[236].

Більшовики змушені були залишити комітет для охорони революції й рішуче виступили проти оплоту поваленої російської влади в місті – Штабу київської військової округи. Внаслідок піднятого повстання достатньо сильний озброєний суперник був усунутий з політичної арени. Однак і організація РСДРП(б), і місцеві червоногвардійці значною мірою знесилилися, не змогли продовжити боротьбу за владу[237].

Мабуть, для політиків із Центральної Ради, Генерального секретаріату, українських партій було б неприродним не скористатися зі сприятливої ситуації для реалізації власних планів.

***

Невдовзі після жовтневих подій у Києві народилася концепція «трикутного бою»[238]. Хоча ще в 1924 р. редколегія журналу

[235] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 43.
[236] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 44.
[237] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 320-358.
[238] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 43-44; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. 1. С. 161.

«Летопись революции» зробила спробу вплинути на дискусію, що виникла переважно на сторінках мемуарних видань, публікацією протоколу засідання збірної комісії (33 представники від 23 організацій і політичних партій) за участі представників Центральної Ради, Штабу військового округу і більшовиків від 31 жовтня – 1 листопада 1917 р., яка виробила умови припинення військових дій у Києві[239]. Уже тоді, грунтуючись на реальних фактах, врахуванні різнобічної інформації, умоглядні, непідтверджені оцінки було піддано справедливому сумніву, що знайшло відбиток у заголовку до документа, де термін «трикутний бій» було взято в лапки. Подібним поняттям в кваліфікації тогочасних подій не оперували відповідальні науковці в подальшому[240].

Однак, час від часу з'являлися публікації, в яких штучна, вигадана схема знаходила підтримку або популяризацію і нині[241]. Її автори вважають, що у військовій боротьбі за владу в Києві взяли участь відразу і доволі виразно три табори: 1) підлеглі штабу Київської військової округи озброєні частини, зокрема, учні юнкерських училищ і делегати козачого з'їзду, що тоді відбувався; 2) керовані більшовиками червоногвардійські загони; 3) українізовані військові формації, а також делегати Українського військового з'їзду, які в переважній більшості підтримували Центральну Раду.

Якщо підходити до оцінки розстановки сил за формальним – чисельним критерієм, можна впевнитися, що деяка перевага з самого початку складалася на користь української влади, що й

---

[239] К истории «Треугольного боя» в Киеве (Октябрь 1917 г.) [Протоколы заседания Комиссии по выработке условий прекращения военных действий в городе Киеве]. *Летопись революции*. 1924. № 4(9). С. 187–194.

[240] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 521-524; Городецкий Е. Легенда о нейтралитете (Из истории октябрьских дней 1917 года в Киеве). *Историк-марксист*. 1937. Кн. 4. С. 100-123; Якунин В. К. На пути к правде истории. Становление и развитие историко-партийной науки на Украине (октябрь 1917 – вторая половина 30-х годов). Киев : Вища школа, Издательство при Киевском университете, 1989. С. 65-67; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Ч. 2. С. 80-81.

[241] Субтельний Я. Україна: історія. Київ : Либідь, 1991. С. 305; Дикий А. Красная свитка: неизвращенная история Украины – Руси от запорожцев до коммунистов. Москва : Алгоритм, 2007. С. 115-121.

визначило, зрештою, результат протистоянь і протиборства. Поразка місцевих захисників влади Тимчасового уряду прихильниками схеми «трикутного бою» пояснюється тим, що проти них спільно виступили більшовики і Центральна Рада. Так, у двотомнику Ю. Мірошниченка і С. Удовіка «Русь – Україна: Становлення державності» без будь-яких фактологічних підтверджень заявляється: «…дії УЦР були непослідовні й суперечливі. Вона неявно допомагала більшовикам у їхньому збройному виступі проти військ КВО, які зберігали вірність скинутому Тимчасовому уряду. У результаті між УЦР і більшовиками був досягнутий консенсус… Таким чином, УЦР розчищала більшовикам шлях до влади»[242].

А в новітній праці британського дослідника М. Бойцуна міститься просто-таки дивна сентенція: «За підтримки селян та армії Центральна Рада змогла повалити Тимчасовий уряд у Києві, встановити контроль над іншими великими містами та проголосити Українську Народну Республіку. УЦР опинилася за крок від взяття державної влади в свої руки». Поряд міститься й твердження про усунення Центральною Радою Тимчасового уряду[243]. Безсумнівним тут є лише те, що була проголошена Українська Народна Республіка. Центральна Рада не могла «валити» Тимчасового уряду в Києві, якого тут, природно, не було, а роль його захисника взяв на себе штаб КВО. І сили останнього були розбиті повсталими робітниками й солдатами під проводом більшовиків – таким був підсумок Київського жовтневого (1917 р.) повстання[244].

Звісно, у випадках розбіжностей оціночних суджень щодо складних, неоднозначних за суспільною природою подій нерідко

---

[242] Мірошніченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. У 2-х т. Т. 2. Русь – Україна: від імперії до незалежності. Київ : Ваклер. 2011. С. 195.

[243] Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1980-1918 / Переклад з англійської. Київ : Roza Luxemburg – Stiftung в Україні. ФОП Маслаков, 2020. С. 237.

[244] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 311, 323, 329, 521-524; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. Ч. 2. С. 12-15, 23-26, 37-39, 49-51, 59-61, 70-71, 79-81, 92-95; Машкевич С. Киев 1917–1920. Прощание с империей. С. 183-402.

виявляються й суб'єктивні позиції, ідейно-політичні нахили й орієнтації дослідників. Категоричність висновків тут має поступатися додатковому пошуку відповідей на заплутані моменти історичного досвіду, що стали результатом неоднолінійних дій. Так, не можна не взяти до уваги цілком слушних узагальнень М. Бойцуна, які торкаються процесу історіографічного освоєння розвитку згаданих подій Київського повстання: «Перебіг цієї боротьби досі залишається предметом дискусії серед істориків. Зокрема неясно, чи то сили більшовиків і Центральної Ради координувалися між собою, чи то діяли проти захисників Тимчасового уряду цілком самостійно»[245]. При цьому автор посилається на телеграму Георгія Пятакова (насправді то був його брат Леонід Пятаков. – *В. С.*), у якій підсумки повстання оцінюються таким чином: «Дружними зусиллями більшовицьких і українських солдатів і озброєних червоногвардійців штаб примушений здатися. Бунтівники роздавлені після великої рушничної, кулеметної та артилерійської перестрілки <…>. Лакеї Керенського спробували посилати різні частини військ проти українців і більшовиків, але жодна не пішла»[246].

Сперечатися зі сутністю документа справа невдячна і безнадійна (навіть якщо допустити, що Л. Пятаков, ізольований на кілька днів від безпосередньої участі в подіях, допустив суб'єктивну неточність). Однак і вибудовувати лише на одній його основі всю картину жовтневого протиборства, незважаючи на інші документальні джерела, всю їх суму, також не варто. Адже є немало свідчень про перебіг подій і участь у них тих чи інших конкретних осіб чи організацій, як рівною мірою слід враховувати факти відсутності подібної інформації щодо конкретних дій інших суб'єктів. Проте ракурс, під яким подав документ М. Бойцун, не дозволяє знехтувати ним, а зумовлює потребу ще раз задуматися над згаданою ситуацією, актуалізація якої видається важливою в науковому сенсі. Адже йдеться про однаково важливі, уточнені,

[245] Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні. С. 228.
[246] Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні. С. 228-229.

відрафіновані оцінки щодо концепцій і їхньої реалізації відразу двох сил – більшовиків і Центральної Ради.

Додатковий, ретельний аналіз усього наявного комплексу документів, у тому числі і мемуарних, а також історіографічних даних дає змогу дійти висновку: у збройній боротьбі проти сил штабу Київської військової округи справді брали участь окремі підрозділи, групи зі складу українізованих частин. Однак деякі автори вдаються до явно перебільшених оцінок, стверджуючи, ніби певні «частини так званої "української армії" абсолютно відкрито воювали на боці більшовиків» і «випадків активної збройної участі українських частин на боці більшовиків в їхній боротьбі з Тимчасовим урядом можна навести безліч»[247]. Трапляються й безпідставні твердження, «що після перевороту (жовтневого. – *В. С.*) на терені України найголовнішим суперником більшовиків у боротьбі за владу став колишній союзник (тут і далі підкреслено мною. – *В. С.*) у боротьбі з Тимчасовим урядом – Центральна Рада (? – *В. С.*)… Втім, у перші дні після перевороту, коли доля більшовицької влади у самому Петрограді висіла на волосині, союз між українськими силами та більшовиками лише зміцнився»[248].

Однак факти говорять про інше. Коли на боці більшовиків опинялися деякі окремі поодинокі індивідууми, групи, які самоідентифікували себе з належністю до українських військових, це відбувалося не з ініціативи чи з розпорядження Центральної Ради, а всупереч її позиції й обраній лінії поведінки. Ішов бурхливий, у більшості навіть непідконтрольний політичним лідерам, хаотичний процес вибору масами орієнтацій, коли в лавах українізованих частин виявлялися різні настрої, якими й зумовлювалися вчинки вояків. Не слід скидати з рахунку й тієї інтенсивної, результативної пропагандистської роботи, яку вели в усіх суспільних верствах населення більшовики.

Прикметний епізод стався, зокрема, на III Всеукраїнському військовому з'їзді. Коли на засіданні 28 жовтня більшовик І. Кулик звернувся до присутніх з пропозицією визначитися, за ким іти – за

[247] Дикий А. Красная свитка. С. 120-122.
[248] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 2. С. 251.

Леніним чи за Керенським, – зал покрився викликами: «з Леніним! з Леніним!»[249]

Незважаючи на те, що в цілому делегати з'їзду висловилися на підтримку Центральної Ради, проти встановлення в Україні влади Рад, вони не згодилися з неприхильним ставленням проводу Української революції до Жовтневого збройного повстання у Петрограді. Настрої багатьох військових виявилися радикальнішими, лівішими за позиції національних лідерів. Так, на тому ж таки III Всеукраїнському військовому з'їзді, на якому, можна говорити, була репрезентована чи не найактивніша верства нації, лідери Центральної Ради від самого початку намагалися ввести зібрання у якомога спокійне русло. Однак це не зовсім вдавалося. Характер дискусій на з'їзді, тенденції, що домінували на ньому, дали П. Христюку підстави для такого висновку: «Українська революційна демократія готувалася на Військовому з'їзді до останнього бою з російською буржуазією за національно-політичне визволення українського народу»[250].

Звісно, абсолютної одностайності думок і настроїв, як і на попередніх форумах, не було. Уже вкотре за 1917 р. виявлялася одна й та сама тенденція, що перетворювалася на закономірність: маси, рядові учасники руху були набагато рішучішими, радикальнішими за своїх керівників. Цікавий епізод на підтвердження цієї думки переповів у своїй книзі М. Шаповал: «Пригадую один зворушливий малюнок з цієї незабутньої доби. Зразу, як почалось повстання большевиків у Росії, а в Києві був утворений Верховний Краєвий Комітет, одного разу вночі, власне години о 4-й вранці, до помешкання Ц. Ради прийшла делегація від військового з'їзду, щоб заявити черговим представникам Краєвого Комітету про свої бажання. Члени цього Комітету по черзі вартували щоночі, щоб давати накази по охороні революції. На цей раз було кілька членів, і

[249] Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. Ч. 2. С. 50.

[250] Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника важнейших историко-партийных и революционных событий. Ч. 2. С. 50.

до делегації вийшов у коридор Петлюра та інші. Делегація була чималенька – майже сто козаків і матросів, які заявили, що з'їзд вимагає від Ц. Ради, як найвищої влади, негайно оповістити Україну республікою. Петлюра почав солоденько вмовляти делегатів, що Ц. Рада зробить це тоді, як виясняться обставини, бо тепер, мовляв, невідомо, як станеться з російським урядом, чи він впаде, чи ні, а як не впаде, то він піде на нас війною, у нас же сили малі, ще не організовані, на Україні і в запіллі стоїть майже п'ять міліонів російського війська і т. д. і т. п. Делегати перебивали його промову й домагалися "негайно" і почали гукати, що як Ц. Рада не оповістить скоро України республікою, то вони її візьмуть на багнети! При всій величезній пошані козацтва до Ц. Ради (почесним головою військового з'їзду був сам М. Грушевський!) все таки військові люде говорили понуро й сердито про "багнети". Погрози з любови! О, як сумно було українським революціонерам роками працювати в підпіллі, вести пропаганду в українських темних масах, що навіть свого національного імени не знали, за царя і попів горою стояли! Здавалось, кінця й краю цій темноті немає, але ось революція їх, робітників і селян українських, розбудила і вони за 1/2 року організаційної метушні вже просто пішли до мети й перші в своїй душі прийшли до неї – давай республіку та й годі! Радісно тремтіло в нас усе всередині, тепло підкочувалось до серця – наш народ не віддає нас у руки російської поліції, як "студентів" або "сиціліcтів", як це траплялось до революції, а вимагає повного самоозначення, вимагає Української Республіки! Сльози радісно насували на очі, голова хилилась до радісного плачу...»[251].

Ще менш чітко уявлялася найближча перспектива Української революції в соціально-економічній сфері. Зокрема, військовому з'їзду на першому етапі його роботи не судилося визначитися в цій галузі. На пропозицію С. Петлюри форум перервався й утворив зі свого складу «Перший український полк охорони революції» (4 курені, командир – полковник Ю. Капкан, помічник – поручник М. Галаган). Та прочекавши два дні в готовності й практичній бездіяльності, полк самоліквідувався (щоправда, з'їзд постановив

[251] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 92-93.

залишити на деякий час частину своїх делегатів у Києві, сформувавши з них окремий курінь, що мав перейти у розпорядження Центральної Ради[252]), й 28 жовтня солдатські повстанці, повернувшись до залу засідань, висловили своє ставлення до ситуації в Росії, Україні, Києві. З'їзд одностайно засудив дії штабу Київської військової округи, виступив проти шовіністичних замірів Козачого з'їзду. Значна частина депутатів не приховувала свого схвального ставлення до петроградських подій і вимагала від Центральної Ради рішучості. Це й відбила підсумкова резолюція, ухвалена закритим засіданням: «Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, Третій Всеукраїнський військовий з'їзд домагається від свого вищого революційного органа – Центральної Ради – негайного проголошення в найближчій сесії Української Демократичної Республіки. Принципи визначення федеративних зв'язків з другими народами мають бути вироблені Українськими суверенними Установчими зборами»[253]. Що ж до більшовиків, то було ухвалено боротися лише з їхніми вимогами про передання влади Радам робітничих і солдатських депутатів, хоч петроградське повстання «не можна вважати вчинком антидемократичним» і з'їзду належало вжити всіх заходів, щоб військо з України не посилалося «для боротьби з представниками інтересів трудового народу»[254]. Чимало делегатів з'їзду заявляли, що готові йти не за Центральною Радою, а за більшовиками[255].

П. Христюк охарактеризував колізію, що виникла, таким чином: «Як бачимо, З'їзд розійшовся тут з Центральною Радою. В той час, як Мала Рада, хоч і умовно, висловилась все ж таки проти повстання в Петрограді, З'їзд поставився до нього з видимою симпатією, назвавши провідників того повстання – большевиків – "представниками інтересів трудового народу" і зазначивши, що не тільки не буде боротись проти повстання, а навпаки – вживе всіх

[252] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. С. 49; Галаган М. З моїх споминів. Львів : Червона калина, 1930. Ч. 3. С. 11-18; Нова Рада. 1917. 29 жовт.

[253] Нова Рада. 1917. 29 жовт.

[254] Нова Рада. 1917. 5 листоп.

[255] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 332-333.

заходів, щоб перешкодити взагалі боротьбі з робітничо-селянською революцією на Московщині.

Через що ж саме в той же самий час З'їзд постановив рішуче боротися з домаганням большевиків передати владу до рук робітників та салдатів і на Вкраїні, не трудно зрозуміти. Українська революційна демократія мала перед собою все ще дві задачі: соціяльно-економичну і національну. І в той час, як в області соціяльно-економичній симпатії її (принаймні значної частини) були виразно на боці проводирів робітничо-селянської революції – московських соц.-дем. большевиків, в сфері національно-політичній вона не довіряла (і мала рацію не довіряти) навіть цим найбільш лівим і революційним елементам пануючої демократії»[256].

П. Христюк намагався віднайти й додаткові пояснення зовсім непростої ситуації, що виникла. Серед інших аргументів – розуміння того, що перехід влади до Рад робітничих і солдатських депутатів означав би перехід її до рук неукраїнської демократії (адже неукраїнський або зросійщений пролетаріат і здебільшого російські солдати в гарнізонах формували, відповідно, переважно неукраїнські за складом Ради). «До того ж, – уважав історик, – хоч це і не було цілком так, українська революційна демократія мала право твердити, що на Україні влада і так належала не кому иншому, як робітникам, солдатам і селянам, в особі Центральної Ради. Правда, в Центральній Раді провід вели не соц.-дем. большевики, але це сути річи не зміняло. Всі українські революційно-соціалістичні партії були представлені в ній, і ніхто не перешкоджав лівішим з них взяти провід в свої руки. Можна було б сказати, що поміж українськими соціялістичними партіями не було зовсім такої, яка в той час могла б викинути гасло соціялістичної революції, як викинула його російська соц.-дем. партія большевиків. Так, не було. Були зародки її. Та хіба це значило, що вся українська революційна демократія повинна була віддатись під опіку хоча б і більш розвиненої соціяльно і соціялістично московської демократії? Та й хто міг би поручитись, до чого ця опіка могла б довести? Хіба українська демократія не відчувала ворожого

[256] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 47.

відношення до себе з боку самих лівих елементів московської демократії? Хіба ідея національного визволення українського народу не була чужою, незрозумілою і навіть ворожою для московської "інтернаціональної" демократії, настільки "інтернаціональної", що з усіх ледве не ста націй Росії вона в буденному житті визнавала лише – московську?!»[257]

Міркування П. Христюка характерні також для інших авторів і є дуже важливими для розуміння справжніх тенденцій Української революції на одному з найкрутіших історичних зламів. Адже до 25 жовтня 1917 р. Українська революція входила у певну суперечність із загальноросійськими процесами, передусім на національному ґрунті. Це найяскравіше виявлялося у відносинах Центральної Ради з Тимчасовим урядом, у негативному ставленні останнього до автономістсько-федералістських орієнтацій українства, зусиль зробити якісь конкретні кроки на цьому шляху. Що ж до соціальних аспектів, то, незважаючи на вихідні соціалістичні орієнтації лідерів Української революції та їхню очевидну суперечність з переважно ліберальними настроями Тимчасового уряду, до гострих конфліктів тут не доходило. Центральна Рада, Генеральний секретаріат просто не робили нічого такого, що б скільки-небудь суттєво суперечило політиці Петрограда.

Протягом останніх кількох днів жовтня відбулися досить істотні зміни. Коли соціальні орієнтації загальноросійської революції стали визначати більшовики, перетворившись на найвпливовішу силу в Петрограді, лідери українства поквапилися відмежуватися від їхнього курсу, навіть більше – зайняли не просто іншу, а й значною мірою протилежно-непримиренну, навіть войовничу позицію, незважаючи на очевидну суперечність такої позиції настроям широких мас.

Паралельно з Українським військовим з'їздом у Києві відбувався козачий з'їзд. Слід зазначити, що він виявився значно консервативнішим за Військовий, з відвертою ворожістю зустрівши повідомлення про жовтневий переворот. Делегати з'їзду висловилися за надання допомоги штабу Київської військової округи для

[257] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 47-48.

ліквідації в Києві багатовладдя, намагалися тиснути на Центральну Раду і навіть надіслали виклики козакам на фронт, щоб ті прибули до Києва, а в козачі підрозділи Києва відрядили своїх емісарів[258]. Представникам Центральної Ради вдалося нейтралізувати настрої і дії козаків, хоч застрахуватися від неприємностей з їхнього боку, звичайно, не дуже було можливо.

Разом із частинами штабу Київської військової округи, юнкерами училищ козаки за рішенням з'їзду 31 жовтня залишили Київ, здебільшого подавшись на Дон, до генерала Каледіна[259].

Центральна Рада зайняла без великих зусиль своїми військами ключові пункти міста й адміністративні приміщення, змусивши рахуватися із собою як з реальною вищою владою в місті.

Оцінюючи тактику Центральної Ради, усього українського проводу в жовтневих подіях, мабуть, не можна вважати її зваженою чи хитро маскованою, хоча така точка зору й існує в історіографії. Зосередження влади в Києві внаслідок запеклих боїв «між революційним військом і контрреволюційними військами Штабу» в руках Центральної Ради стало рівною мірою як логічним, так і несподіваним (у прогностичному відношенні) результатом, який для Центральної Ради швидше був збігом непростих обставин, аніж цілеспрямованих, спланованих, ясно усвідомлюваних зусиль.

Отже, й тон висновків багатьох учасників подій, серйозних істориків далекий від патетичного, переважно – сіро-буденний. Можна навести приклад, знову ж таки, з праці П. Христюка. Після безславної поразки (частині штабу КВО разом із частинами, що його підтримували, вдалося банально втекти з міста) «в Києві залишилась переможницею Центральна Рада та Генеральний Секретаріат. Большевики, що брали найдіяльнішу участь в боротьбі зі Штабом, як окрема сила (вийшовши перед тим зі складу Центральної Ради і Революційного Комітету) зостались і далі стояти осторонь від Центральної Ради»[260].

Усе вищенаведене, як і багато інших тогочасних фактів, свідчить про те, що Центральна Рада виявилася зовсім не на боці

[258] 1917 год на Киевщине. Хроника событий. С. 326.
[259] Киевская мысль. 1917. 2 нояб. (веч. выпуск), 8 нояб.
[260] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 45.

більшовиків – як петроградських, так і київських, тому й не стала на вістрі одного зі штучних, умоглядних «трьох кутів» бою. З останнім виявилася незгодною певна (не вирішальна) частина військових українізованих армійських підрозділів, очевидно, окрім іншого, захоплених загальним революційним збуренням. Вони й кинулися стрімголов допомагати тим, хто бився проти вчорашніх ворогів. Тобто, Центральна Рада, її прибічники жодної свідомої, цілеспрямованої участі у воєнних діях не брали. Однак політичного хисту і досвіду у них вистачило, щоб, вдало маневруючи, буквально впродовж кількох днів нагромадити військовий потенціал, перехопити ініціативу й проголосити себе вищою владою в Україні. Тобто, Центральна Рада була не «за крок від взяття влади», а в складній ситуації поспішила її взяти. Інша річ, що далеко не всі, у тому числі й великі міста (особливо Донбас, Лівобережжя, прифронтова смуга) згодилися на контроль над собою, паралельно почали оголошувати й встановлювати владу Рад.

Різновидом згаданої концепції була позиція Д. Ерде (Райхштейна). У книзі професійного журналіста, редактора низки газетних видань, активного учасника революційних подій[261] використовується термін-означення «трикутник» боротьби – «штаб, Рада і ревком»[262]. Аналізуючи мемуари політичних діячів різних таборів (трьох центрів[263]) і публікації, у тому числі документальні, що з'явилися в перше десятиліття радянської влади, автор вважає, що в окремі моменти, буквально на один-два дні, на лічені години укладалися усні домовленості між представниками Київського комітету РСДРП(б), передусім Г. Пятаковим і В. Затонським, і функціонерами з Центральної Ради. Однак вони мали місце переважно до початку київського повстання, утруднювали вибір чіткості орієнтацій, вели до ускладнення ситуації, закінчувалися відмовою від узятих зобов'язань.

---

[261] Эрде Д. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации [Б. м.], 1927. 383 с.

[262] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Москва : ООО «Военная книга», 2017. С. 156.

[263] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Москва : ООО «Военная книга», 2017. С. 169-170.

Автор критично ставиться до поведінки київських більшовиків, вважає, що вони «впіймались на вудочку» і зрештою, «після перемоги над штабом добровільно поступилися владою Раді»[264]. У той же час він дещо пом'якшує тон висловлених претензій, наголошуючи що «таємні» домовленості як результат недосвідченості місцевих більшовиків усе ж мали тимчасовий позитивний ефект. У відповідальний момент, коли лік ішов буквально на години, більшовики завадили перекиданню військ з Південно-Західного і Румунського фронтів на допомогу О. Керенському під Петроград, допомагаючи тим самим вистояти соціалістичній революції, радянській владі.

Що ж до позиції Центральної Ради, то Д. Ерде вважає її «зрадницькою»[265]. В усякому разі, немає підстав уважати її союзницькою щодо більшовиків, що, зрештою, дозволяє з розумінням ставитися до кроків останніх у екстремальних обставинах і вважати безапеляційні докори критиків не у всьому виправданими й справедливими[266].

Принагідно видається потрібним відзначити й те, що інші сили в екстремальних умовах останніх днів жовтня 1917 р. не виявилися готовими діяти, так би мовити, у всеозброєнні, визначено-послідовно. А відтак низки прорахунків, чи не зовсім виправданих кроків припустилися більшовики, що знайшло свою оцінку в історіографії[267]. Однак на цій підставі навряд чи можна ставити під сумнів сам факт Київського Жовтневого збройного повстання[268], що закономірно викликає у авторів подібних тлумачень нерозуміння того, чому швидко, без серйозного спротиву ретирувалися (просто втекли) з «поля бою» доволі значні сили прибічників штабу КВО[269].

---

[264] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Москва : ООО «Военная книга», 2017. С. 156-157.

[265] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Москва : ООО «Военная книга», 2017. С. 169.

[266] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. Москва : ООО «Военная книга», 2017. С. 170.

[267] Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. С. 465.

[268] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 200-201.

[269] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 200-201.

Навряд чи є будь-які підстави і для формули «придушення більшовицького повстання»[270], що, зрештою, остаточно заплутує розуміння результатів жовтневої акції 1917 р.

***

Не менш важливим і навіть безсумнівним слід визнати той факт, що позиція Центральної Ради не була спонтанною й непередбачуваною. Вона вирішальним чином зумовлювалася концепцією Української революції.

Проявом, значною мірою і результатом дотримання цієї концепції на практиці був дуже непевний вплив навіть на українізовані частини. Незрозумілим залишалося, на чию користь завершиться протистояння під Петроградом – спроба сил поваленого Тимчасового уряду відновити втрачені позиції, задушити нову владу. Попередній досвід українського політичного проводу говорив на користь того, що просувати українську справу можна і легітимним, безболісним шляхом. Усе це й пояснює той факт, що Центральна Рада не поспішала втручатися в перебіг воєнних подій останніх днів жовтня 1917 р.

Гнучко маневруючи, обачно уникаючи непрорахованих, невивірених, необережних кроків, набуваючи при цьому ваги, авторитету і заодно виявляючи турботу про нагромадження збройного потенціалу, оперативно посилюючи політичний вплив, що, безумовно, можна занести до її позитивного активу, Центральна Рада визнала можливим 31 жовтня 1917 р. у переговорах з більшовиками заявити, що вона проголошує себе вищою владою в Україні. У місцевих організацій РСДРП(б) не було спроможностей стати тому на перешкоді.

Для політиків із Центральної Ради, Генерального секретаріату, українських партій відкривалися нові, значно сприятливіші за попередні, можливості для здійснення чергових реальних кроків щодо втілення в життя і концепції Української революції, і концепції національної соборності. І було б неприродним, алогічним не скористатися із шансів, що випали.

---

[270] Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність. С. 134.

Робилося це, правда, поволі, боязко озираючись, спочатку більше в декларативному плані, і як не раз траплялося в досвіді Центральної Ради, під тиском обставин і з необхідністю реагувати на настрої мас, що виявилися радикальнішими за позицію політичного проводу. Так, наприклад, під час сьомої сесії Центральної Ради 30 жовтня 1917 р. сталася акція, що набула доволі прикметного протокольного оформлення:

«*Прилучення Слобожанщини*

Представник Української Ради Слобожанщини *Сіверо-Одоєвський* зробив поза чергою заяву, що на Слобожанщині уже зміщено всіх комісарів і на їхні місця обрано українців. Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів в Харкові, а також інші організації Слобожанщини постановили прилучити Слобожанщину до автономної України. Як в Харкові, так і по всій Слобожанщині влада цілком в руках українців. Комендантом міста Харкова також українець…

Кожну фразу цього промовця вітано було бурхливими оплесками»[271].

Наступного дня «*В. Бойко* зробив доклад про прилучення "позаавтономних" частин України. Проект цей (очевидно, відповідної постанови. – *В. С.*) внесено було від імені фракції соціалістів-федералістів. Докладчик підпирав свої твердження про потребу злучення під владою Генерального секретаріату всіх українських земель постановами різних повітових установ занексованої України, які домагаються прилучення своїх повітів.

Дебати з приводу докладу було обмежено, через що висловились про це тільки два промовці – *М. Левицький* та *Висоцький*. Обидва промовці спинялись на тій протиукраїнській агітації, яку ведуть на півдні України, а особливо на Херсонщині, російські соціалісти.

Доповнення до докладу В. Бойка зробив священник Матеюк в справі прилучення до України Холмщини»[272].

[271] Народня воля. 1917. 31 жовтня.
[272] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 378.

З кожним днем Центральна Рада дедалі більше усвідомлювала, що великодержавного Тимчасового уряду більше не існує і ні з ким домовлятися про легітимність своїх дій, чого взагалі намагалися дотримуватися законослухняні лідери Української революції.

З іншого боку, 2 листопада 1917 р. з'явилася «Декларація прав народів Росії», якою Рада народних комісарів гарантувала право націй на самовизначення аж до державного відокремлення, повне національне рівноправ'я, тобто відкривалася реальна можливість самим вирішувати власну долю.

З третього боку, було зрозуміло, що діяти слід було оперативно, враховуючи цілком визначену тенденцію серйозного посилення конкурентного – більшовицького впливу в регіоні. Щоправда, в те, що радянська влада прийшла «всерйоз і надовго», не вірилося. Тому, поряд і разом з рішучістю й оперативністю, не зайвим уявлялося виявлення обачності й обережності: раптом у Петрограді все ще обернеться якимось іншим чином.

Видається, у виборі подальшого курсу лідерами Української революції, творцями національної державності, крім згаданих моментів, враховувались і немаловажні обставини.

Так, незважаючи на соціалістичні назви українських партій, народоправчий ідеал національно-державного будівництва, на який неодноразово обіцяла орієнтуватися і виборювати Центральна Рада, в екстремальних умовах революційної бурі керманичі Української революції насправді значною мірою уже відійшли від необхідності першочергової реалізації проголошених соціальних програм. Вони демагогічно відсувалися «на потім», значить – на невизначений час.

Що ж до національного складника – то тут домінували, передусім, дві обставини.

По-перше, досвід попередніх восьми революційних місяців свідчив, що переважна більшість українців рішуче, практично однодушно виступає за автономістсько-федералістський варіант державного будівництва і налагодження стосунків із сусідніми національно-державними утвореннями. І радикально скоригувати настрої, надати їм нового вектора, подолавши в поточний момент доволі сильну інерцію, видавалося вельми складним завданням, якщо й взагалі досяжним.

По-друге, Центральна Рада добре розуміла, що, по суті, «проваливши» українізацію армії і не сподіваючись достатньо швидко надолужити втрачене, не маючи належного військового опертя, розраховувати на те, що самостійно, без сторонньої допомоги вдасться встояти в бурхливому морі з перевагою недругів і ворогів, було просто нереально. Необхідно було об'єднати тих, хто опинявся у схожому стані, хто стикався з такими самими або подібними проблемами і в ситуації боротьби за виживання здатен, готовий був діяти якщо не спільно, то хоча б в одному напрямі.

Виклики моменту, неймовірно ускладнені усвідомленням непередбачуваної перспективи, висували до керівництва Української революції доволі серйозні вимоги, зумовлювали оперативне розв'язання низки нагальних питань, які могли мати далекосяжне історичне значення.

***

Важко стверджувати, що здійснювані лідерами українства кроки випливали з апріорно ворожого ставлення більшовиків до національних інтересів української нації. Адже саме РСДРП(б) виявилася єдиною партією, яка незмінно засуджувала всі великодержавницькі акції Тимчасового уряду щодо України й до кінця жовтня 1917 р. ще не встигла офіційно оформити через відповідний державний акт власної національної платформи («Декларація прав народів Росії» була ухвалена РНК 2 листопада 1917 р.).

Однак у розвитку Української революції в національно-державній сфері була й своя логіка, зумовлена внутрішніми чинниками. Місцеві більшовики, вважаючи себе частиною єдиної партії, що прийшла до влади в країні в цілому, і докладаючи зусиль до встановлення нового ладу в Україні (проголошення влади Рад у багатьох населених пунктах Донбасу, прифронтової смуги, повстання за владу Рад у Києві, Вінниці тощо), не бажали миритись із зосередженням влади в руках Центральної Ради[273]. В кращому разі,

[273] Боротьба за владу Рад на Поділлі (березень 1917 р. – лютий 1918 р.): Документи й матеріали. Хмельницький : Обласне видавництво, 1957. С. 138-140, 155, 156, 170-171 та ін.; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника... Ч. 2. С. 15, 41, 57, 62-63, 81, 95, 96, 107, 108, 131 та ін.

зважаючи на реалії, вони погоджувалися визнати за останньою владні компетенції на якийсь незначний термін – до зміни співвідношення сил. Відповідною була й тактика.

По-перше, вважалося за можливе визнати владу Центральної Ради в цілому в краї, а на місцях такою владою мали стати й уже ставали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів (одне це вже практично повністю позбавляло б Центральну Раду змоги впливати вирішальним чином на перебіг подій на місцях).

По-друге, планувалося невдовзі скликати Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів спільно з Центральною Радою для обрання на ньому «справжньої Ради Рад», єдиної робітничо-селянської влади для України. Розрахунок такого «компромісу» також був очевидний – розчинити українське представництво в Радах робітничих і солдатських депутатів, поглинути його, позбавити Українську Раду – як «буржуазний орган» – навіть номінальної влади.

Тому-то Центральна Рада зробила все, щоб не випустити політичної ініціативи зі своїх рук, використати момент для поглиблення національно-державотворчого процесу. Саме в такому річищі й слід, очевидно, розглядати мотиви та історію появи 7 листопада 1917 р. Третього Універсалу Центральної Ради.

Так, М. Грушевський пише, що перед загрозою кривавої міжусобиці «утворення єдиної, сильної власти в краю являлось пекучою потребою. Такі резолюції й були винесені Ц. Радою, та сього було ще мало: єдиним способом утвердження сеї власти було підведеннє державного фундаменту під неї»[274]. Таким чином, прийшли до переконання, що «Українська республіка справді мусить бути проголошена негайно, але проголошеннє се не може обмежитись одною формальною стороною, – разом з тим мусить бути можливо повно розкритий демократичний і соціалістичний характер сеї відновленої української держави. За порозумінням фракцій українських с.-д. і с.-р. був вироблений проект Третього

[274] Грушевський М. Ілюстрована історія України... С. 552-553.

Універсалу Ц. Ради, який і був з деякими змінами прийнятий і проголошений Ц. Радою дня 7 падолиста»[275].

Зі слів М. Грушевського стає зрозумілим, що підготовлюваний державницький акт водночас мав стати програмою широких дій демократичного й соціалістичного характеру, тобто програмою подальшого розвитку революції.

Значною мірою поділяв точку зору свого старшого колеги й В. Винниченко, ще відвертіше заявляючи: «...Для української демократії питання стояло так: або визнати петроградський Уряд Народніх Комісарів і йти разом з ним, поділяючи всю його соціальну й політичну програму, або вести цілком самостійну, ні з ким уже не пов'язану акцію.

Центральна Рада вибрала другий шлях... Силою обставин Україна фактично відрізалась од Росії, маючи з нею тільки номінальний федеративний зв'язок. Центральній Раді лишалося тільки відповідним актом зафіксувати цей стан...»[276].

Крім того, «Генеральний секретаріат не міг довше висіти в повітрі як орган якогось центрального правительства, котрого не було, – і не було навіть надії, щоб воно могло утворитись. Він мусить стати правительством Української держави»[277].

Так з'явився на світ один з найважливіших, найдоленосніших для України, її народу революційних документів.

«Народе український і всі народи України! – сповіщала Центральна Рада. – Тяжка й трудна година впала на землю республіки Російської. На півночі, в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема, і по державі ширіться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої, Україна теж може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і

[275] Грушевський М. Ілюстрована історія України... С. 553.
[276] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 73-74.
[277] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 74

будувати все життя на нашій землі. І ми, українська Центральна Рада, твоєю волею, во ім'я творення ладу в нашій країні, во ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою. Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб вся республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою і властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й всієї Росії.

...Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби зо всяким безладдям і руїництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній республіці Росії здоровля, силу й нову будучину. Вироблення тих форм має бути переведено на українських і всеросійських установчих зборах...»[278].

Проголошення Української Народної Республіки, наміри будувати федеративні відносини з іншими національно-державними утвореннями колишньої Росії на засадах єднання демократично-соціалістичних сил, заходи у соціально-економічній і політичній сферах – скасування поміщицької власності на землю, запровадження 8-годинного робочого дня, державного контролю над виробництвом, повідомлення про прагнення до укладення негайного миру, про право національно-персональної автономії для національних меншин та інші положення Третього Універсалу М. Грушевський назвав «грандіозною програмою» для подальшої діяльності керманичів Української революції – Центральної Ради й Генерального секретаріату.

[278] Нова Рада. 1917. 8 листоп.

Як завжди, з особливим пафосом оцінював Універсал В. Винниченко: «Тепер, нарешті, ми могли створити життя по нашому образу й подобію, і тільки по нашому. Тепер ми мали всі засоби для того. Всі державні апарати переходили до рук Генерального Секретаріату, всі фінансові засоби були до його розпорядимости, вся військова сила підлягала його наказам...»[279].

Проголошення ІІІ Універсалу стало, безперечно, визначною віхою, справжнім апогеєм Української революції. Юридично оформлювалося досягнення віковічної величної мети – відновлення національної державності, яка дістала природну назву – Української. Народ, нація зі створенням Української Народної Республіки піднімалися на якісно новий щабель свого розвитку. Перед ними відкривалися небачені до того можливості для масштабних зрушень як у різних галузях внутрішнього життя, так і в міжнародних відносинах. Одним могутнім порухом Україна фактично доганяла нації і держави, що мали можливості безперешкодної еволюції протягом століть, та буквально вривалася до міжнародної спільноти як прогресивне суспільне національно-державне утворення.

Однак ця справді епохальна для української нації подія вже впродовж десятиліть сприймається й оцінюється по-різному.

Критично поставились до ІІІ Універсалу та проголошення УНР місцеві організації РСДРП(б). Вони розгорнули інтенсивну кампанію з метою дискредитації і документа, і дій, що ним зумовлювалися. Прикладом підходу більшовиків до розв'язання Українською революцією нагальних проблем є стаття в «Пролетарской мысли» «Довольно дипломатии».

«7-го листопада Центральна рада видала новий універсал, – говорилось у публікації. – З деяким запізненням і з певним урізанням універсал лише підтверджує частину декретів, виданих новим урядом робітників і селян, а оголошення Української республіки є лише висновком з оголошеної пітерським радянським урядом декларації прав народів. Хоча присутня при проголошенні універсалу публіка гучно аплодувала й кричала «Слава», та навряд чи цей універсал зможе задовольнити широкі кола робітників і

[279] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 81.

селян. Щоправда, там говориться про землю, про мир, про контроль та ще багато про що, але ж нині після перемоги, здобутої радянськими військами, немає такого угодовського горобця, який про ці високі матерії не цвірінькав би з усіх сил. Хіба можна тепер знайти людину, яка хотіла б справити вплив на хід політичного життя й яка б висловлювалася проти негайного передання землі земельним комітетам, негайної пропозиції миру всім волаючим тощо. Нині справа не в гаслах, а в тому, як і хто ці гасла здійснюватиме, чи стоїть Рада на точці зору пролетарсько-селянської революції, чи на точці зору революції буржуазно-демократичної.

Марно ми шукали б ясну і просту відповідь на це головне і кардинальне питання. Весь універсал складається зі звичайної буржуазної демократичної мелодекламації, яку можна тлумачити і так, і так. Робітників і селян можна переконувати, що універсал спрямований проти поміщиків і капіталістів, а останніх можна улещувати необхідністю заспокоїти робітників і селян деякими поступками. Але робітникам і селянам уся ця дипломатія не потрібна. Вони вимагають від Центральної ради категоричної відповіді: чи стоїть рада на боці уряду робітників і селян, чи вона проти нього...»[280].

Причому з кожним днем критичний тон більшовицьких виступів ставав дедалі виразнішим і непримиреннішим.

Заперечувалося навіть те, що спочатку оцінювалося, хоч і з застереженнями, та все ж позитивно. Такою, зокрема, була стаття в тій самій «Пролетарской мысли» за назвою «Центральная рада и земельный вопрос»[281].

Щоправда, не всі більшовицькі організації відразу ж чітко визначились у своєму ставленні до вищого державницького акта Центральної Ради. Так, орган Полтавського комітету РСДРП(б) – газета «Молот» – гаряче вітала ІІІ Універсал і, порівнюючи його з ленінськими декретами, не знаходила в них принципових розбіжностей, вважала Універсал утіленням лінії радянської влади

[280] Пролетарская мысль (Киев). 1917. 10 нояб.
[281] Пролетарская мысль (Киев). 1917. 16 нояб.

українською мовою. Лише за певний час полтавські більшовики змінили первинні висновки[282].

Неоднозначну оцінку одержав III Універсал і в українському середовищі. Йому протиставлялись інші, на думку деяких авторів, вагоміші й змістовніші документи. Відразу варто зазначити, що достатньо переконливими такі спроби визнати не можна. Так, явним перебільшенням є твердження М. Стахіва про те, що реальним відновленням Української держави стали рішення Центральної Ради від 31 жовтня і 1 листопада про вихід Генерального секретаріату з-під зверхності Тимчасового уряду й поширення його влади на всі губернії України[283]. Не можна погодитись і з його положенням про те, що вже тоді «це була від самого початку свого існування фактично і формально суверенна Українська Держава», яка в Третьому Універсалі «знайшла лише своє оформлення»[284].

З цими твердженнями перегукуються положення книги С. Литвина про С. Петлюру. За його логікою, виданням III Універсалу Центральна Рада «надала формальну основу під фактично уже існуючу Українську державу... Українська Народна Республіка юридично стала суверенною державою, самостійною у межах своєї території (? – *В. С.*) і ні від кого незалежною зовні, із самостійною верховною владою»[285]. Невідомо, правда, для чого тоді було приймати через два місяці IV Універсал, якщо уже 7 листопада 1917 р. у питанні про самостійність було поставлено усі крапки над «і».

З іншого боку, доводиться констатувати факт докладання зусиль до приниження значення утворення УНР на засадах III Універсалу через його порівняння з оголошенням незалежної, самостійної суверенної держави IV Універсалом. Саме в такому контексті, очевидно, можна розуміти і сприймати асиметричний характер політичного реагування державних, громадських, частково наукових кіл новітнього часу на обидві події у дні їхніх ювілеїв.

---

[282] Молот (Полтава). 1917. 12 нояб.

[283] Стахів М. Третій універсал з погляду державного і міжнародного права. *Наукові записки Українського техніко-господарського інституту.* Мюнхен, 1967. С. 7.

[284] Стахів М. Третій універсал з погляду державного і міжнародного права. С. 7, 16.

[285] Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. С. 105.

Якщо на проголошення УНР у листопадові дні практично не спостерігалося навіть згадок, відгуків у засобах масової інформації, то в січневі дні, як правило, організовувалися гучні масові урочистості. Під час їх проведення неодмінним атрибутом стало не лише звеличення IV Універсалу, але й таке саме пропорційно негативне тлумачення сутності документів і подій, в епіцентрі яких був III Універсал. Домінантними виявляються два моменти – критика данини загальним соціалістичним уподобанням лідерів Української революції та їхньої автономістсько-федералістської орієнтації, що стала на заваді негайного рішучого розриву з більшовиками, які розпочинали свої злочинні соціальні експерименти, а також з Росією, іманентною сутністю якої завжди, незалежно від панівних політичних сил, були великодержавництво, централізм, імперіалізм[286]. У такому ж дусі витримуються і численні виступи в пресі, на радіо та телебаченні.

Подібні міркування не нові. Вони з'явилися ще під час подій кінця 1917 р. й набули свого часткового оформлення у працях такого висококваліфікованого дослідника, як Д. Дорошенко. В «Історії України. 1917–1923 рр.» показано, що ухвалення Третього Універсалу відбувалося в обстановці, далекій від одностайності. Його партійна позиція виявляється тут особливо наочно. Він наводить насамперед матеріали, які свідчать про несприйняття положень документа великими власниками (як промисловими, так і земельними), їхньою креатурою в Раді, що призвело до відставки деяких секретарів[287].

За такого різнобою міркувань і оцінок навколо справді неординарних подій (один з перших переконливих доказів того, що йдеться саме про події історичного масштабу й значущості, і є ця множинність підходів), думається, варто звернутися до думок і висновків особистостей, які своєю гідною громадянською позицією, усім своїм життям, самовідданою, жертовною боротьбою за найвищі національні ідеали довели право бути неупередженими, об'єктивними тлумачами, суддями найскладніших явищ і процесів.

---

[286] Вісті з України. 1998. 5 лют.; Час-Time. 1998. 29 січ., 4 лют.
[287] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 1. С. 188-189.

Здається, що найсерйознішу спробу всебічно проаналізувати зміст ІІІ Універсалу, у тому числі визначити ті вади, які виявляться згодом, зроблено в «Замітках і матеріалах до історії української революції» П. Христюка. Причому перевага його дослідницького підходу полягає у спробі «вписати» не лише події, які сталися в Україні пізніше (як наслідок утілення в життя ідей Універсалу), а й положення самого документа як визначального фактору у ширший, загальноросійський контекст, вилучення з якого процесів в Україні, ухвалюваних тут документів лише заважає осягненню істини.

Обмірковуючи одне за одним положення історичного акта, П. Христюк доходить низки принципових висновків, серед яких найважливішими є такі: «...У відношенню до селянсько-робітничої революції на Московщині, а тим самим і до Совітського Правительства, утвореного в Петрограді большевиками, Центральна Рада і Генеральний Секретаріят не зайняли цілком виразної позиції, хоч політика Временного Правительства і засуджувалась Центральною Радою, хоч упадок його і перехід влади до большевиків був на руку Центральній Раді, остання все ж не спинялась серйозно над питанням про визнання московських Народніх Комісарів коли не всеросійським, то хоч би московським правительством.

Робітничо-селянська революція на Московщині трактувалась тоді поміркованою українською і неукраїнською демократією, не кажучи вже про дрібну буржуазію, не більше, як “ширення по державі безвластя, безладу та руїни”. Серйозніше справи в цих колах ніхто не брав. Навіть лівіші групи української демократії не одразу орієнтувались. В те, що на Московщині закріпиться большевицький уряд і там дійде до соціялістичної революції, в Центральній Раді не вірили. Представники національних меньшостей (особливо рос. соц.-дем. меньшевики, бундівці і рос. соц.-рев.) дивились на події в Петрограді як на злочинну і шкідливу для загальноросійської революції большевицьку авантюру, передрікали в своїх промовах близький упадок большевицької власти і все застерігали Генеральний Секретаріят та Центральну Раду від якогобудь зближення з большевиками. І можна сказати, що головним чином через “меньшости” Центральна Рада не спинилась в той час серйозно на думці про формальне визнання Ради Народніх

Комісарів, як правительства Московщини. А таке визнання само напрошувалось. Центральна Рада досить часто підкреслювала, що вона являється органом робітництва, селянства та вояцтва України. Отже, здавалось, було б цілком можна визнати таку саме (хоч і в формі диктатури соц.-дем. партії большевиків) організацію влади і на Московщині. До того ж і Третій Військовий З'їзд підказував Центральній Раді саме таку позицію, зазначивши в своїй постанові, що він не може вважати виступу большевиків вчинком антидемократичним і буде боротись зі спробами придушення його»[288].

П. Христюк схильний убачати в означеній позиції українського проводу серйозний прорахунок. Він розмірковував, що формально визнати РНК «московським урядом» було б логічно й тому, що згодом Центральна Рада, Генеральний секретаріат жодним своїм актом не заперечували статусу РНК як «московського правительства», навіть у нотах до керівників можливих суб'єктів майбутньої федерації фактично зверталися й до уряду В. Леніна. Інша справа, що в Центральної Ради не було підстав для визнання Ради Народних Комісарів усеросійським урядом. «Центральна Рада твердо стояла на грунті федеративної перебудови Росії і ще на Демократичній Нараді домагалась утворення для Росії правительства "відповідального перед демократією всіх народів Росії", себто організованого на федеральних основах. Рада ж Народніх Комісарів на чолі з Леніним ніяк не відповідала цьому основному і важному домаганню Центральної Ради, будучи фактично правительством Московщини; отже, Центральна Рада, не зраджуючи собі, не могла визнати зверхності цього правительства над собою.

Залишалось для Центральної Ради ще дві можливості: а) зовсім махнути рукою на Московщину і всю Росію і зайнятись виключно своїми справами і б) вжити можливих заходів до утворення загальноросійського федеративного уряду. На цей останній шлях і стала Центральна Рада, заявивши, як це бачимо в Універсалі, що вона вважає своїм обов'язком помогти всій Росії «врятуватись від безвластя, безладу і руїни»[289].

---

[288] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 53.
[289] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 54.

Тут, гадається, дуже важливо загострити увагу на тому, що П. Христюк досить обережно вводить до оцінки ставлення Центральної Ради і Генерального секретаріату до Раднаркому не лише плани федеративного переустрою держави, можливої ролі в цьому процесі України, конкретну діяльність у зазначеному напрямі, зокрема, розвиток відносин з ленінським урядом, а й не менш важливий елемент – висновок про співвідношення між соціальною спрямованістю революційного процесу, який скеровувався більшовиками, і політичним курсом, якого стала дотримуватися, згідно з Третім Універсалом, Українська революція.

На перший погляд, багато положень Універсалу не суперечать (навіть більше – відповідають) лінії декретів радянської влади. Однак той самий Універсал засвідчує свідоме дистанціювання Української революції від більшовицького курсу. Звичайно, це ще мало що означало. Теоретично можна припустити чимало (принаймні більше одного) варіантів досягнення будь-якої мети, у тому числі й створення соціалістичного («народоправного») суспільства. Можна доводити (і це пізніше численну кількість разів робитиметься), що соціалізм – узагалі безвихідний, шкідливий для суспільства шлях розвитку. Але конкретні історичні обставини склалися так, що в Росії та Україні кінця 1917 р. вододіл між більшовицькою орієнтацією і відмінними варіантами мав вигляд межі між політикою в інтересах народних мас і політикою, що розходилась із цими інтересами.

Попри всі претензії до більшовиків (їхній загал зростав з плином часу) один з тодішніх найактивніших політичних діячів П. Христюк визнав украй необхідним бодай коротко зазначити розходження Української революції з більшовицьким курсом саме під час аналізу Третього Універсалу Центральної Ради – документа, з яким ототожнюється вибір варіанта, обґрунтування концепції подальшого розвитку українського суспільства. Підкресливши, що «в Третім Універсалі ми бачимо накреслення соціяльно-економічного змісту тої державности, яку творила Рада», П. Христюк пише: «Приглядаючись до цих ідеалів ближче, можна сказати, що вони більш-менш відповідали моментові. Формульовані в самих загальних рисах, вони могли бути правдиво оцінені тільки в процесі

здійснення їх в життю, бо тільки в цім процесі вони могли розвинутись і набрати конкретного змісту.

Такі важні річи, як встановлення державного контролю над всією продукцією, припис про пристосування суду до народніх потреб, про співробітництво органів самоврядування з радами селянських та робітничих депутатів, могли в процесі незакінченої революційної боротьби розвинутись і піти далеко від свого первісного неясного прообраза. Так, приміром, участь робітництва у встановленні і переведенню контролю над продукцією і розподілом могла, врешті, перейти в форму націоналізації промисловості і організації продукції на громадських колективних основах; притягнення до співробітництва з демократичними самоврядуваннями рад робітничих, селянських та солдатських депутатів могло легко повести до переміни ролі цих двох сторін: ради селянських та робітничих депутатів могли з підсобляючих органів перетворитись в головні – в органи влади на місцях, а самоврядування перейти, як органи технично-господарчі, під їх контроль. Нарешті, майбутні Установчі Збори могли також не потягти за собою ліквідації центральних клясових революційних органів української демократії – рад робітничих, солдатських та селянських депутатів – і витворити якусь форму співробітництва»[290].

Чи ж треба говорити: П. Христюк намагався довести, що на момент ухвалення Третього Універсалу ще існували можливості для того, щоб більшовицька й Українська революції доповнювали одна одну, а не ввійшли в антагоністичну суперечність. «Про всі ці можливости ми говоримо через те, що вони не одкидались і більшістю самої Української Центральної Ради, і, як такі, являються цінними для характеристики виявленого Радою розуміння завдань революції, – веде далі історик. – Щоправда, Центральна Рада не стала виразно на позицію необхідності жорстокої клясової боротьби, не проголосила своєю ближчою метою цілковиту руїну буржуазно-капіталістичного суспільства і творення нового соціялістичного суспільства і, в зв'язку з цим, не проголосила гасла організації державної влади в центрі і на місцях на клясовому,

[290] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 56-57.

радянському принципі. Але після цього було б цілком помилковим робити висновок, що Центральна Рада ставила собі ідеалом творення буржуазної чи дрібнобуржуазної державности. Слово "народня" республіка було вжито в Універсалі Центральної Ради зовсім не для прикраси і не для того, щоб його, в пристосуванню до відновленої української державности, спіткала така ж само сумна доля, як і чужоземное слово "демократична" в старій європейській практиці»[291].

Центральна Рада свідомо ставила собі за мету розбудову дійсно народної державності, за якої політична влада перебувала б у руках народу й соціально-економічні відносини були б улаштовані так, щоб забезпечити як духовні, так і матеріальні інтереси трудящих мас. Для досягнення цієї мети Центральна Рада (її робітничо-солдатсько-селянська більшість на чолі з українськими соціалістичними партіями – есерами та соціал-демократами) зовсім не збиралася наслідувати зразки західноєвропейських республік, хоч би й найбільш «демократичних», і через це не зв'язувала себе в той час старими, встановленими на Заході державно-політичними формами «чистого» парламентаризму[292].

За оцінками активних учасників подій, головною помилкою Центральної Ради на той час була її позиція «соціяльного, міжклясового миру», її віра в те, що накреслені завдання вдасться втілити в життя без жорстокої боротьби з буржуазією. «Ця позиція і ця віра вели до того, що Центральна Рада, з одного боку, не спішилась з переведенням в життя оголошених реформ, а з другого – переоцінювала вагу обраних на основі пятичленної формули органів самоврядування і майбутніх Установчих Зборів і недооцінювала в той же самий час ваги і значіння в революції клясових органів працюючих мас – рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, хоч і являлась сама більш клясовим, ніж міжклясовим, органом. Звідси йшли потім, при несприятливих умовах розвитку української революції, збочіння Української Центральної Ради (власне есефівсько-есдеківського правительства її) вправо; тут

[291] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 57.
[292] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 57.

лежить причина частих закликів Генерального Секретаріяту до "спокою" і припинення "анархії" в той час, як, здавалось, треба було кликати до боротьби з буржуазією, до акції, яка виривала б з рук останньої скупчені в її руках матеріальні цінности»[293].

Характерним для цієї «примиренської» позиції і тактики поміркованої частини української демократії стало видане Генеральним секретаріатом услід за III Універсалом пояснення до нього, «головним чином, в справі земельній». У додаток до цього пояснення секретарство земельних справ видало ще свого осібного обіжника до земельних комітетів, у якому роз'яснювало, що саме треба розуміти під нетрудовими землями. З того роз'яснення виходило, що «земельних власників, які мають землю в межах трудового господарства, приміром, меньш, ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується і зостається подавньому»[294]. «Ясно, що такі "пояснення" вносили в справу одні тільки неясности, – констатує П. Христюк. – Посилання на Установчі Збори в таких важливих питаннях, як справа сплати ріжних боргів, що тяжіли на поміщицькому майні, в той час, як в Універсалі ясно сказано було, що вивласнення земель переводиться без викупу, тільки заплутувало справу. Згадка ж земельного секретарства про 50 десятин була і зовсім недоречною. Вона викликала велике невдоволення серед біднішого селянства»[295].

Отже, хоч і обережно, П. Христюк цілком упевнено поставив під сумнів правильність вибору орієнтації, зробленого восени 1917 р. Центральною Радою та Генеральним секретаріатом. Нелегко щось протиставити і тому способу, до якого вдався історик.

Ще більше розумів потребу в такому підході В. Винниченко. В усякому разі у «Відродженні нації» після короткого розділу, присвяченого Третьому Універсалові (значну частину займає відтворення його повного тексту), колишній голова Генерального секретаріату вміщує цілих два розділи з характерними назвами «Основна хиба української демократії» і «Фальшиве розуміння національно-

[293] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 57-58.
[294] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 58-59.
[295] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 58-59.

української державності». Промовисті й назви деяких параграфів – «Не маси винні», «Соціалізм малоросійського хуторянина», «Наша ”безбуржуазність”», «Страх перед безбуржуазною державностю», «Поганенькі навіть демократи» тощо.

Згадані розділи всуціль аналітично-оціночні й при цьому дуже самокритичні. Їх провідну ідею можна звести до кількох лаконічних витягів: «Большевики робили, діяли тільки для мас, і через те вони вірили тільки в маси, через те у них був запал, воля, прагнення, захват, ентузіазм.

Ми ж не мали ні віри тої, ні захвату, а значить, не мали й довір’я мас. Це було в нас у перший період творення нашої державности, коли соціальний і національний моменти зливались в одне сильне, сміливе ціле. Тоді був і наш ентузіазм, і наша непереможність, і непоборима, непохитна віра мас.

Але далі в нас не вистарчило сміливости, одваги, широти й далекосяжности погляду. Ми злякались “темних інстінктів” мас, ми перестрашились їхньої великої простоти, нам забрякло дальшого, більшого ентузіазму»[296].

В. Винниченко вважав, що Українська революція пережила дивну метаморфозу: до вирішального моменту творення юридичної державності виявилися забутими дійсна її суть, інтереси трудящих мас, їх національне й соціальне відродження. Засіб же цього відродження – державність – став сприйматися за єдину мету руху[297]. Що ж до характеру утворюваної державності, то, за зізнаннями й оцінками автора «Відродження нації», лідери українства «ніколи навіть не задумувались над тим, щоб будувати чисто нашу, чисто селянсько-робітничу державу, себто таку державу, яка найбільш відповідала характеру нашої селянсько-робітничої нації»[298].

Соціальне спрямування державотворчого процесу виявилося відмінним і навіть протилежним початковим задумам, концептуальному баченню мети революції. Зі щирим болем В. Винниченко пізніше писав: «І скільки справді тої енергії, сил, завзяття, крови й

[296] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 95-96.
[297] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 101.
[298] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 106-107.

життя ми вклали на те, щоб зробити... не свою державність, ворожу нашій нації, згубну для неї!

Кажучи по щирости, ми рішуче нічого не міняли в суті тої державности, що була за часів Тимчасового Правительства. Ні одної основи її ми не порушили. Ми тільки міняли національну форму її, – замісць синє-біло-червоного прапору ми вішали жовто-блакитний»[299].

Такий курс, на думку В. Винниченка, призводив до розколу, а потім і прірви між керівниками й рядовими учасниками українського руху. І навіть за кілька років після описуваних подій він не міг визнати тогочасну політичну лінію ані логічною, ані вмотивованою: «Ми цілком вірно доводили завсігди, що найбільшим ворогом нашого національного визволення були буржуазні кляси на Вкраїні. Отже, здається, повинно було би бути ясно, що поки на Україні лишиться панування буржуазних кляс, се-б-то буржуазного ладу, доти й наше повне національне визволення не можливе. І нашим завданням, коли ми вже тільки на національну справу звертали всю свою увагу, в інтересах хоча би тільки національного визволення треба було насамперед знищити панування буржуазного ладу на нашій землі, зруйнувати силу найбільш ворожих і чужих нашій національности кляс. Вся наша особлива історія, всі умовини нашого історичного розвитку вимагали цього від нас, це було необхідністю дальшого нашого визволення.

А ми що замість того? Підтримували, скріпляли, боронили панування цих кляс на Україні»[300].

Колишній голова української виконавчої влади підтверджує гіркі висновки аналізом положень як Третього Універсалу (державний контроль над промисловістю, замість робітничого, недоторканність фінансового капіталу за відсутності будь-якої можливості сплачувати заробітну плату робітникам, незмінність судочинства тощо), так і супутних документів, особливо численних «роз'яснень» політики Ради у земельному питанні, покликаних не лише заспокоїти великих землевласників, а й скоригувати урочисто виголошену норму – скасування поміщицької власності на землю.

---

[299] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 108.
[300] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 109-110.

Звичайно, не всі історики надалі поділяли вищенаведені підходи та оцінки П. Христюка і В. Винниченка. Навіть більше, багато хто висував їм звинувачення за написане, намагався посіяти недовіру до зроблених ними висновків. Не вдаючись тут у розбір їхніх поглядів (це вже предмет окремого розгляду), слід зазначити, що автори намагаються здебільшого віднайти (вгадати) причини, мотиви міркувань П. Христюка і В. Винниченка. Ідеться і про їхній політичний і фаховий непрофесіоналізм, і про надмірну емоційність, і про бажання за допомогою історичних праць примиритися з радянською владою, і про нерозуміння переваг традиційної демократії, яку тільки й треба було захищати від більшовиків, «брудних інстинктів черні» тощо. Не спростовуються лише аргументи ключових постатей і перших істориків Української революції, і серед них – згадані вище. Таких спроб просто немає, оскільки зробити це скільки-небудь переконливо взагалі неможливо.

Начебто передбачаючи саме такий сценарій майбутнього розвитку подій, методів «критики» наступників, В. Винниченко (почасти й П. Христюк) уже в своїх творах показали марність подібних зусиль, їхню елементарну непорядність. Не дивно, що й з цього приводу пізніші автори не вступають у полеміку з першими істориками Української революції.

Сьогодні ж узагалі дедалі частіше згаданий аспект – вибір керівниками Української революції варіанта суспільно-політичного розвитку в жовтнево-листопадові дні 1917 р. – обминається, старанно затушовується.

Ігнорування ж цього аспекту історичного досвіду, безперечно корінної, ключової проблеми, не можна розцінювати інакше, як серйозну ваду на шляху досягнення наукової істини.

Підсумовуючи вищевикладене, можна з певністю твердити таке.

З перших же днів Українська революція намагалася знайти власний шлях розв'язання нагальних суспільних проблем. У конкретних обставинах багатовекторного загальноросійського революційного процесу вона опинилася між двома крайніми полюсами, уособлюваними Тимчасовим урядом і більшовиками. Невідворотно втягуючись у конфронтацію з першою силою, що прагнула не

допустити скільки-небудь серйозних зрушень, у тому числі й у національній, державно-політичній сфері, основний виразник і чинник Української революції – Центральна Рада, сформована переважно з представників соціалістичних партій, займала лівішу, радикальнішу позицію.

Водночас український політичний провід намагався виразно дистанціюватися і від курсу більшовиків, допускаючи співпрацю з останніми в Україні лише на засадах широкої коаліції всіх демократичних сил, формування однорідно-соціалістичної влади, тобто, якщо називати речі власними іменами, розчинення представництва РСДРП(б) у загальній масі інших чинників суспільного, державотворчого процесу. У перспективі не виключалася й еволюція в бік більшовицької платформи, але такий варіант видавався надто абстрактним і неодмінно віддаленим.

Атмосфера ж революційної зливи дедалі захоплювала маси, що вже не могли і не хотіли терпіти невизначеності. А тому й можна зрозуміти прояви їхнього нетерпіння, бажання прискорити розв'язання пекучих проблем, особливо ж соціально-економічних. Вектор їхніх прагнень збігався з позиціями та діями більшовиків. Тому так нестримно поширювалася влада Рад – процес, названий В. Леніним тріумфальною ходою соціалістичної революції. Не стикаючись з перепонами (за III Універсалом, УНР оголошувалась автономною складовою неіснуючої федерації, а якщо такої не було – тієї ж таки Росії, – в усякому разі мало хто був здатен їх розрізнити), загальна тенденція більшовизації Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, встановлення влади останніх і невідкладні практичні кроки до здійснення більшовицької програми (перемир'я на фронті, легітимне захоплення маєтностей і поділ землі, 8-годинний робочий день, націоналізація підприємств, робітничий контроль, рішучі заходи щодо локаутів, спекуляції тощо) досить стрімко залучали у сферу свого впливу й Україну.

За таких обставин вибір варіанта суспільно-політичного розвитку Української Народної Республіки – розважливе, обережне просування демократичним шляхом до соціалістичної перспективи і рішучий опір «червоногвардійській атаці на капітал» – сприймався

як спроба зачепитися за вчорашній день, протиставити себе настійному велінню часу, зупинити природний історичний поступ.

Отже, вибір суспільно-політичної альтернативи, здійснений лідерами Української революції на відповідальному історичному рубежі, обіцяв неминуче ускладнення ситуації як усередині українського суспільства, так і в його відносинах з ближчим сусідом, невідворотні колізії з досить туманною перспективою, в усякому разі – вельми ілюзорними сподіваннями на успіх[301].

***

Синтезуючи всі попередні уяви соборницького спрямування, документальні напрацювання й масові настрої, у Третьому Універсалі Центральна Рада чітко заявила: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини і суміжних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді організованої волі народів»[302].

Документ зафіксував доволі виважену, виношену позицію, як те належить авторитетній державній інституції, де рішення залежитиме від волевияву мешканців. Водночас демонструється зрозуміла обережність стосовно тих районів, щодо майбутнього яких, вочевидь, не було твердої впевненості: Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття, Підляшшя. Не заявлена позиція і щодо Таганрозької округи Всевеликого війська Донського, що до того входила в адміністративні межі Катеринославської губернії. Не згадується і Кубань. Подібну обачність у ситуації нестабільності,

[301] Докладніше ця проблема розглядається у статтях: Солдатенко В. «...І дати всеросійським справам спокій». *Віче.* 1993. № 8. С. 125-135; Солдатенко В. Соціально-політичні альтернативи революційної доби і проблема української державності. *Вісник Академії Наук України.* 1994. № 7-8. С. 48-53.

[302] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 400.

непередбачуваності можна зрозуміти. Крім усього іншого, слід було враховувати й потенційні національні можливості, висувати, по можливості, реальні завдання.

У чіткі (звісно, в межах можливого), ясні, головне – науково підтверджені (на основі етнографічного принципу) підходи іноді вносяться малозрозумілі й логічно немотивовані уявлення. Наприклад, дехто із сучасних науковців, намагаючись підводити під свої міркування історико-правові аргументи, вважає на 1917 р. спірними для України території Правобережної України, які до 1772 р. перебували в межах Речі Посполитої. «Вони увійшли, – наполягають деякі автори, – до складу імперії (Російської. – *В. С.*) безпосередньо під спікер імператора, а не до складу Малої Росії. З іншого боку, вони входили до складу Русі, ядром якої була Мала Росія»[303]. Питання про належність цих територій могло бути лише прерогативою Всеросійських Установчих зборів.

У разі ж застосування механізму референдумів для вирішення питання про межі Малої Росії (тобто, України), на думку авторів, можна було превентивно вести мову про такі території:

«1. Історичні території Південно-Західної Русі: Мала Росія зі столицею в Києві (історичне ядро), Волинь, Поділля, Чернігівщина, Сіверщина і частина Курської губернії, Полтавщина, Україна (землі на південь від Канева), східна частина Криму і Кубань (Тмутараканське князівство). На користь включення Кубані міг служити аргумент переселення туди Запорізьких козаків.

2. Прикордонні (українські) землі Слобідської України – між Великою і Малою Росією по осі Суми – Харків, на південний схід від Білгорода, колонізовані дніпровськими козаками.

3. Землі Новоросії, які не належали Русі, але завойовані спільними діями Великої і Малої Росії, від Дунаю до Дону (території Донського козачого війська), а також територія Кримського півострова.

4. При поновленні Русі в разі перемоги Антанти над країнами Четверного союзу вона могла претендувати на історичні землі, які

---

[303] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 211.

населені русинами, але опинилися в рамках Австро-Угорської імперії. До них належали Західна Галичина, Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Північна Буковина (всі – Австрія), Підкарпатська Русь (Угорщина)»[304].

Нечіткість (можливо, точніше – невиправдане змішування) критеріїв і термінологічна безпорадність не дозволяють сприйняти запропоновану схему за вияв справжньої науковості, тим більше – вважати за новий конструктивний крок в історіографії проблеми. На практиці це веде лише до додаткової плутанини.

Однак Ю. Мірошниченко і С. Удовік саме з таких, далеких від бездоганності позицій, покликаючись до не розв'язаних свого часу юридичних формальностей, критикували «австрофіла» М. Грушевського і його колег з Центральної Ради. Вони вважали, що обраний національною елітою шлях єднання розгалужень українства був хибним, неминуче вів до громадянської війни всередині нації, непотрібних конфліктів із країнами Четверного союзу і до «так званої» «першої російсько-української війни рубежу 1917–1918 рр.»[305].

Хоча це не має безпосередньої дотичності до проблеми української соборності, про рівень мислення і здатності оперувати згаданими авторами принципами наукової доказовості в таких апріорі складних сферах, як національна й механізми революцій, все ж можна і варто (принаймні це цікаво і багато про що говорить саме за себе) звернутися до розділу двотомника, неначебто спеціально нарочито, епатажно найменованого «Українці здійснюють Жовтневий збройний переворот у Петрограді»[306]. У сюжеті, вибірково використавши факти територіального походження (місця народження) з України 17 учасників збройного повстання 24-25 жовтня 1917 р. (майже добра половина з них – Л. Троцький, Г. Сокольников, М. Урицький, Я. Блюмкін, Г. Зинов'єв, Р. Землячка, Л. Каганович – були єврейської національності й всі вони разом

[304] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 211-212.

[305] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 212-231.

[306] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 231.

з іншими репрезентували всеросійський революційний рух, в усякому разі – аж ніяк не українців як націю), на повному серйозі стверджується: «Саме українці зіграли першу скрипку в організації й здійсненні Жовтневого збройного перевороту (революції) у Петрограді. …Уродженці України грали провідну роль в становленні Радянської влади на всіх теренах Російської імперії»[307]. Наведене не може кваліфікуватися інакше, як незграбне, а отже, навряд чи результативне прагнення за рахунок примітивно-публіцистичних способів проясняти насправді доволі складні, важливі речі.

Категорично дисонують з подібними підходами і висловлюваннями «рамкові позиції» авторів фундаментального академічного видання – «Нариси історії Української революції 1917–1921 років», які наголошують, що Жовтнева революція не мала практичного стосунку до українства, що більшовизм не користувався в регіоні підтримкою, а Українська революція сутнісно, органічно, принципово відрізнялася від Жовтневої Російської революції, «вони розвивалися самостійно і паралельно, хоч і мали потужні взаємовпливи»[308].

Насправді ж це той випадок, коли обидві точки зору полярно розходяться між собою і не дуже кореспондуються з фактологією, по своєму хибують на логічні узагальнення, що зумовлює дистанціювання від них. Орієнтуючись на строго наукові засади, можна погодитися із загальною картиною розгалужень українства, відображеною у спеціальному дослідженні І. Гошуляка[309]. У ньому імплементовано більшість історіографічних набутків новітнього часу.

Етнографічно-українські землі входили на 1917 р. до складу трьох державних організмів – Російської імперії, австрійського державного об'єднання (Цислейтанія) й угорського королівства (Транслейтанія). Два останні утворювали на засадах реальної унії Австро-Угорську імперію. Зокрема, Правобережна Україна (офіційна російська назва «Південно-Західний край»), Лівобережна

---

[307] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 238-239.

[308] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 10.

[309] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Укту Злуки). С. 105-108.

Україна («Малоросійський край»), Південна (Степова) Україна («Новоросія»), Слобожанщина, а також українські етнічні землі Дону і Північного Кавказу належали Росії. Українські терени Галичини і Буковини – Австрії. Закарпатська Україна («Угорська Україна», або «Угорська Русь») – Угорщині.

У жодному з названих державних утворень українські землі не творили окрему територіально-політичну чи адміністративну одиницю. У межах Російської імперії їх було розподілено між десятьма губерніями й однією областю, де українці становили більшість. Це губернії Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська, Холмська і Кубанська область. Крім того, населені українцями терени входили до багатьох інших російських губерній і областей, у яких українці становили меншість. Це губернії Бессарабська, Городненська, Мінська, Курська, Воронезька, Ставропольська, Чорноморська, область Війська Донського тощо. Чотири правобережні губернії (Київська, Волинська, Подільська і Холмська) були ще об'єднані в Київське генерал-губернаторство, яке офіційно іменувалося «Південно-Західний край». Згодом Тимчасовий уряд Росії скасував генерал-губернаторства в адміністративно-територіальному поділі країни.

Щодо організації адміністрації й самоврядування заселені українцями губернії і повіти нічим не відрізнялися від суто російських. Корінне українське населення не мало прав на самоврядування, у сфері культури українська мова не допускалася до державних, громадських установ, ані до школи.

Деякі особливості в організації місцевого урядування мала лише Кубанська область, більша частина населення якої була українського етнічного походження – складалася з нащадків запорозьких козаків та інших переселенців з України, що почали осідати на Кубані з кінця XVIII століття. Основний загал населення становили там козаки, тобто особливий військовий суспільний стан, який користувався певними правами станово-крайового самоврядування. Щодо національно-культурної сфери, то й на Кубані українці не мали жодних прав.

У межах Австрії українські землі входили до складу двох коронних країв королівства Галичини й Лодомерії (Володимирії) й герцогства Буковини. В обох цих автономних утвореннях вони були штучно пов'язані з національно чужими їм територіями – польськими в Галичині й румунськими в Буковині. Однак, на відміну від українців у Росії, українці Галичини й Буковини мали певні права на національний розвиток, власні школи, функціонування рідної мови в публічному й офіційному житті[310].

Українське Закарпаття, що перебувало в складі Угорщини, також не становило єдиного адміністративно-територіального цілого. Воно було штучно поділене між відповідними угорськими комітатами. Границі цих комітатів спеціально визначалися так, що, окрім української території, охоплювали значну частину території інших народів: румунського, угорського або словацького. Ніяких політичних і національно-культурних прав українці «Угорської Русі», на відміну від українців Галичини і Буковини, не мали.

Щоправда, на початок революції в Росії названий вище територіальний розподіл етнічно-українських земель зазнав певних змін. Унаслідок ходу військових дій частину належних Австро-Угорщині територій – східні повіти Галичини й Буковини, в тому числі міста Львів, Тернопіль, Станіславів і Чернівці, захопили російські війська. Було відновлено Галицько-Буковинське генерал-губернаторство, очолюване Ф. Треповим, з резиденцією спочатку у Тернополі, а потім у Чернівцях. Воно, в свою чергу, поділялося на дві губернії: Чернівецьку і Тернопільську.

Водночас частина належних Російській імперії українських земель – Холмщина, Підляшшя, західні повіти Волині опинилися під владою німецьких та австро-угорських окупантів. Після весняного (1916 р.) наступу російської армії, внаслідок тривалих переговорів між Берліном і Віднем щодо майбутнього польських земель, Королівство Польське було віддане в повне розпорядження Німеччини. Австрійська їх частина залишалася в складі Австро-Угорщини. Задобрити ж своїх польських підданих австрійські

[310] Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен : Український Вільний Університет, 1971. С. 22-23.

власті вирішили шляхом ігнорування прав українців Галичини, задовольнивши давнє бажання польських політичних кіл про розширення галицької автономії до такої міри, щоб центральний уряд і парламент не мали ніякого впливу на внутрішні справи Галичини, не могли контролювати й польської управи, і українська людність не мала жодного відношення до центральних органів[311].

Війна спричинила не лише зміни в територіальному розподілі окремих українських земель, але й величезні жертви і руйнування, особливо в західних регіонах України. Кількість корінного населення через втрати, мобілізації, біженство різко скоротилася. Уже на грудень 1915 р. в Австрії, наприклад, перебувало 1,1 млн біженців з Галичини і Буковини. Якщо перед війною у Чернівецькому повіті проживало 104 тис. осіб, то у листопаді 1916 р. лише до 50 тисяч. У Чернівцях з майже 100 тис. жителів на серпень 1917 р. залишилося всього 37 тисяч[312]. Мільйони біженців з Галичини, Буковини, Холмщини, Підляшшя, Західного Поділля й Волині, переважно в примусовому порядку, було вивезено до Сибіру, Поволжя та інших регіонів гігантської Російської імперії. Все це, безперечно, значно послабило українські впливи в деяких корінних українських землях, чим не проминули скористатися сусідні народи.

Таким чином, дореволюційна Україна не мала територіальної єдності не лише в цілому, але й в кожній з держав-метрополій зокрема. Те, що переважна більшість українських земель входила до складу Росії, ще не означало їх об'єднання між собою, оскільки вся політика царизму спрямовувалася насамперед на асиміляцію українців, поглинення їхньої території, подолання відмінностей між нею та центральними губерніями імперії. Ще більшою мірою це стосувалося українських земель, належних Австро-Угорщині – Галичини, Закарпаття й Північної Буковини, де українцям доводилося боротися за свої права не лише з центральним урядом, але й з, відповідно, польськими, угорськими і румунськими впливами.

---

[311] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 541.

[312] Буковина: історичний нарис. Чернівці : Зелена Буковина, 1998. С. 205.

Глибоку характеристику регіональним різновидам України дав згодом І. Лисяк-Рудницький. «Дореволюційна Україна, – писав він, – не посідала територіальної єдності. У двох великих імперіях, Росії та Австро-Угорщині, можна відрізнити кілька українських земель, що кожна з них розвинула свої власні яскраві прикмети. Історичне дослідження генезису модерної української нації мусить брати до уваги ці обласні відмінності»[313]. Автор виділяв основні українські землі, в яких національний рух устиг запустити коріння в дореволюційну добу, від тих, що залишилися пасивні в націотворчому процесі. Землі, які належали до другої категорії, він називав «побічними», або маргінальними, зазначивши, що різниця між категоріями не залежала від величини окремих територій.

Той факт, що Україні бракувало тоді внутрішньої територіальної інтеграції, являв собою, вважав І. Лисяк-Рудницький, точну ознаку того, що української нації в повному значенні цього слова в той час ще не існувало. Але багато симптомів вказувало на те, що тенденції розвитку всіх українських земель прямували до їх злиття в одне ціле. Давні регіональні різниці між українськими землями в Російській імперії вже встигли зникнути або втратили більшу частину свого колишнього значення. «Далі продовжували існувати, – підкреслював він, – різниці між Наддніпрянською Україною, як цілістю, та Галичиною, і вони були настільки глибокі, що спричинили згодом серйозні політичні тертя під час революції»[314].

***

В історії нерідко траплялося так, що справжні смисл, зміст, вага, значимість тих чи інших подій отримували повноцінну, всебічну, виважену оцінку лише з плином часу. Особливо важливо це мати на увазі, усвідомлюючи, що в момент творення, народження того чи іншого суспільного феномену навколо його сутності вирували ідеологічні битви, стикалися антагоністичні

[313] Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. Історичні есе. У 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 1. С. 155.

[314] Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії. Історичні есе. Т. 1. С. 159.

політичні пристрасті. Тут часова дистанція може слугувати особливо цінним критерієм для кваліфікації досліджуваних об'єктів.

За бажання в історіографії, спродукованій за минуле століття, можна знайти скільки завгодно критичних закидів на адресу особистостей, сил, що стояли у витоків національної державності, чимало, особливо з нагоди чергових ювілеїв, і атрибутивних схвальних висловлювань щодо факту проголошення Української Народної Республіки. Однак відгук (і державно-політичний, і науковий, і медійний) на листопадову (1917 р.) віху, що підтверджується з року в рік, незрівнянно «скромніший» за суспільну реакцію на Четвертий Універсал, проголошення УНР, самостійного, ні від кого не залежного, суверенного державного українського народу.

Зовсім не маючи на меті хоч у чомусь ретроспективно применшити їхнє значення, водночас, з погляду внутрішньої логіки, генези науково-теоретичного пошуку, детермінованого природним прагненням наближення до істини, є сенс спробувати ще раз комплексно, системно оцінити як сам факт проголошення УНР, так і, по можливості, максимально аргументовано, зважено визначити історичні місце і роль новоутвореного державного феномену в долі українського народу, процесі сходження нації висхідним цивілізаційним маршрутом.

Українська Народна Республіка знаменувала собою реалізацію фундаментальної історичної закономірності. Український народ віками знемагав під соціальним і національним гнітом. Він мав глибоке, історичне коріння, міцні традиції, оригінальні звичаї і надбання, багату культуру і духовність, власну мову.

За століття гноблення і експлуатації в етносі нагромадився гігантський визвольний потенціал протесту, природного прагнення до свободи, волі, нестримного бажання самому обирати перспективу і порядкувати власним життям. Тому з перших днів Лютневої революції українство влилося могутнім потоком у суспільний процес демократичних перетворень, здійснюючи вагомий внесок у необоротність започаткованого переустрою суспільства.

Водночас виявились і потужні тенденції, що виокремлювали події в Україні в самостійний напрям революційної боротьби,

дедалі надаючи їм характеру справжньої національно-демократичної революції.

Стрижнем, визначальним змістом української революції стала боротьба за досягнення величної мети – відродження української нації у всіх без винятку проявах її існування та розвитку – економічному, політичному, державотворчому, духовному. Керманичі української справи вважали, що повномасштабне розв'язання проблеми немислиме без органічної її ув'язки з нагальними соціальними перетвореннями на користь абсолютної більшості нації – трудівників. Саме в цьому, передусім, убачався глибинний демократичний смисл розпочатої боротьби, ним же визначався сутнісний зміст і характер національної революції.

Наріжними основами концепції революції стали прагнення до закріплення демократичних завоювань у всеросійському масштабі, в умовах яких можна було розраховувати на запровадження української державності (широка національно-територіальна автономія) і спільно з іншими націями і народами колишньої імперії (федеративна демократична республіка Росія) здійснити перетворення, що впритул би підвели до соціалістичного ладу.

Однак аж до кінця жовтня досягти в повному обсязі бажаної мети виявилося неможливим через неприступну позицію офіційного Петрограда. Лише після повалення Тимчасового уряду, скориставшись «Декларацією прав народів Росії», Центральна Рада змогла втілити в життя стратегічний задум, що теоретично оформився ще навесні 1917 р. З великою ймовірністю й без особливого ризику помилитися можна стверджувати, що більшого досягти в той конкретно-історичний момент і за існуючої розстановки сил в Україні й навколо неї було практично неможливо.

А вдіяне було значною мірою рельєфним підсумком (свого роду мажорним акордом) попереднього етапу революції і фактично першим такого масштабу результативним кроком українського державотворення. Здійснення ж першого, виборюваного в неймовірно непростих обставинах і за вкрай складної розстановки політичних сил, теоретичних уявлень і панівних настроїв кроку, слід справедливо, виправдано кваліфікувати як справу об'єктивно найтяжчу й історично, сутнісно визначальну. Саме проголошення

Української Народної Республіки, її реальне становлення, початковий досвід розбудови стали тією відправною базою, платформою, на якій лише й були можливими наступні акції, зрушення, у тому числі й Четвертий Універсал, уточнення, набуття вже існуючою УНР нового, більш високого державного статусу.

Уперше за багато віків народ дістав можливість назвати свою Батьківщину, виборену державність – республіку – власним, українським ім'ям. З цим ім'ям відроджена держава постала перед усім світом у листопаді 1917 р. і уже ніколи не зникала з політичної арени.

Проголошуючи встановлення радянської влади в Україні, Перший Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України зберіг офіційну назву – Українська Народна Республіка, з якою вона існувала до початку 1919 р. Віддаючи належне надзвичайно популярній у той час ідеї федеративного переустрою Росії, посланці Рад України, подібно до позиції Центральної Ради, заявили про те, що Радянська Україна стає федеративною частиною Російської республіки, однак, звісно – радянської, соціалістичної. До речі, це було не кон'юнктурне рішення. Реалізувалося ленінське гасло, висловлене ще на Першому Всеросійському з'їзді Рад, «Хай Росія буде союзом вільних республік!». Тоді ж почав долатися сепаратизм частини керівництва більшовицьких організацій Донецько-Криворізького басейну, що пізніше призвів до створення в регіоні Донецько-Криворізької республіки з її безпосереднім входженням у РСФРР.

Однак, всупереч усьому вищевикладеному, у одній з найновітніших публікацій С. Кульчицький продовжує твердити наступне: «…Більшовики готувалися до скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів. Аналіз настроїв в радах, представлених на II всеросійському з'їзді рад, показував (кому?, хто здійснював аналіз? – *В. С*), що збільшовизовані ради можуть забезпечити їхню перемогу тільки з урахуванням губерній, не визнаних Тимчасовим урядом як українські. Вожді більшовиків були однієї думки з Тимчасовим урядом у питанні про кордони України (хто це знає? – *В. С*.), але виходило що для забезпечення перемоги на Всеукраїнському з'їзді рад вони мусили погодитися з

кордонами, на яких наполягали лідери Центральної Ради»[315]. Можливо, можна було б погодитися і з логікою історика, якби сказане ним підтверджувалося бодай одним документом, в якому б не те що існували підстави, а й, навіть, хоча б опосередкований натяк для подібних висновків. А без цього доводиться розглядати версію С. Кульчицького як гіпотезу, народжену значно пізніше за згадувані події.

Цікаво відзначити, що федеративними планами в той час були захоплені сили, що прагнули переоблаштувати світ, зокрема, ту ж таки Росію, і відводили особливу роль у цьому процесі Центральній Раді, Українській Народній Республіці. Так, дипломати західних країн в останні два місяці 1917 р. доходили висновку про бажаність якоїсь федерації (або конфедерації) антирадянських урядів (в окремих випадках висловлювалася надія і на участь у можливій коаліції РНК як уряду «Петрограда, Москви і околиць») для того, щоб зірвати можливість укладення радянською владою Брестського миру з німцями і, звичайно ж, змінити більшовицький курс, що почав здійснюватися. Центральна Рада при цьому фігурувала як один із неодмінних і ключових суб'єктів наскреслюваних сценаріїв[316], заради реалізації якого витрачались активні зусилля представників Франції й Англії в Києві[317]. Звісно, не вплинути, хоча б певною мірою, на позицію і поведінку лідерів УНР це не могло.

Уже в грудні 1917 р. Українська Народна Республіка вийшла на міжнародну арену, була визнана (ще до Четвертого Універсалу) суверенною державою, приєдналася до участі в Брест-Литовський мирній конференції.

---

[315] Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. *Українське століття (1921-2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення. Нариси*. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2021. С. 22-23

[316] Ганелия Р. Ш. Советско-американские отношения в конце 1917 – начале 1918 г. Ленинград : Наука, 1975. С. 259; Старцев В. И. Немецкие деньги и русская революция: ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. Санкт-Петербург : Крига, 2006. С. 73-74.

[317] Нариси історії дипломатії України. Київ : Альтернативи, 2001. С. 322; Солдатенко В. Ф. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. Вип. ІІІ. Київ : Планета, 2003. С. 377.

І не до гетьманської Української Держави П. Скоропадського, а саме до Української Народної Республіки, яка ще лише відроджувалася, братньо потягнулася восени – взимку 1918 р. людність Західно-Української Народної Республіки, а соборницький процес, що завершився 22 січня 1919 р. ухваленням «Акта Злуки», закріпив з'єднану державність під офіційною назвою Українська Народна Республіка (ЗУНР оголошувалася Західноукраїнською областю УНР).

До уваги слід взяти, мабуть, і ті факти, що територією Української Соціалістичної Радянської Республіки аж до 1939 р. були межі, в основному окреслені для УНР ще Третім Універсалом Центральної Ради.

Коли нинішні політики стверджують, що сучасна незалежна Україна має своєю попередницею Українську Народну Республіку, навряд чи має йтися про феномен, точка відліку якого хронологічно розпочалася 12(25) січня 1918 р., чи 13 листопада (або 14 грудня) 1918 р. Тобто, знову таки, генеалогічне коріння неодмінно сягає 7(20) листопада 1917 р. А отже, саме ця дата заслуговує на визнання як особливо важливу, переломну й відправну історичну віху в житті українського народу, а народжена в листопадові дні 1917 р. Українська Народна Республіка має посісти відповідне виняткове місце в національній пам'яті з моменту свого створення.

***

У світлі всього вищенаведеного є сенс загострити увагу на проміжних, однак доволі принципових висновках.

Керівництво Української революції на переломному, історичному рубежі, попри масові настрої і їхні очевидні тенденції, не пристало до курсу більшовиків, обрало своє місце на іншому боці ідейно-політичних, державницьких барикад. Однак українських політичних діячів не варто звинувачувати, принаймні щодо попереднього етапу і моменту, що переживався, в антиросійських, націоналістичних, сепаратистських прагненнях і діях. У їхній свідомості, за незначним винятком, час для розриву з Російською революцією не настав. Навпаки, лідери УНР розраховували на консолідацію близьких, як вони вважали, національно-державних утворень заради збереження Росії, яка поринула в болісну стадію

розпаду. То ж справедливіше і виправданіше вести мову про ілюзії, нездійсненність суб'єктивних поглядів, прорахунки у баченні перспективи.

А тому не можна погодитися з авторами деяких тенденційних видань не лише минулих років, а й новітнього часу, в які селективно відбираються матеріали, статті, у яких М. Грушевський зображується «австрофілом», діячем з «галицькою закваскою» і орієнтаціями, який усе свідоме життя боровся проти росіян. Прикладом може бути збірник «Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола», випущений як додаток до журналу «Москва» під гаслом «Пути русского имперского сознания»[318]. Книга містить матеріали М. Смоліна «Украинский туман должен рассеяться и русское солнце взойдет. Украинофильство в России. Идеология раскола», А. Царицинного «Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям», І. Линниченка «Малорусский вопрос и автономия Малороссии. Открытое письмо профессору М. Грушевскому», Ю. Романовского «Украинский сепаратизм в Германии», Т. Флоринського «Малорусский язык и «українсько-руський» литературный сепаратизм», багато сторінок яких присвячено персонально М. Грушевському, його працям, поглядам[319]. Учений іменується «головним ідеологом українського сепаратизму, якого «нельзя представить себе иначе как в виде выдрессированного на злобность пса с зубами, оскаленными против России»[320].

Вступати в заочну полеміку з авторами, їхніми висловлюваннями неможливо і непотрібно. Краще ще раз вчитатися в документи, які вийшли з-під пера непересічної особистості в дуже непросту, суперечливу добу, і на такому реальному ґрунті створювати справді об'єктивні наукові уявлення, робити обґрунтовані висновки.

---

[318] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Москва : Москва, 1998. 432 с.

[319] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. С. 12-14, 174-185, 189-194, 253-279, 307, 372-384 и др.

[320] Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. С. 179, 398.

Це саме стосується і В. Винниченка, якому належить авторство переважної частини документів Центральної Ради, Генерального секретаріату 1917 р. Хоча він не міг зрівнятися з ґрунтовністю знань, аргументованістю підходів старшого колеги-професора, гідною компенсацією слугувало поважне, довірливе ставлення до позицій, поведінки М. Грушевського. Так сталося і з багатьма іншими провідниками українського руху – І. Стешенком, М. Ковалевським, М. Поршем, Б. Мартосом, П. Христюком, С. Єфремовим, А. Ніковським, К. Прокоповичем… Звісно, було б перебільшенням вважати, що був абсолютний збіг поглядів, не виявлялося відмінностей і суб'єктивізму в оцінках. По-різному сприймалась і динаміка непростих поточних процесів. І все ж загальна тенденція на той момент виявлялася якщо і не увсьому консолідованою, то принаймні спрямованою до погодження.

Конкретними проявами останньої тенденції була еволюція поглядів лідерів Центральної Ради на можливий соборницький ефект. Посилення уваги до цього аспекту життя стимулювалося частими зверненнями до керівництва УНР з різних регіонів.

Наприклад, 14 листопада 1917 р на засіданні Малої Ради (Президії Центральної Ради) було ухвалено резолюцію: «Ознайомившись з протестом українського парламентського клубу в Австрії проти наміру прилучення тих земель Холмщини, Підлясся та окупованої частини Волині (німецька зона окупації. – *В. С.*), де більшість людності є українська, до Польського королівства та проти дальшого удержування українських територій Галичини в однім з польськими землями конституційнім союзі, з вужчими чи ширшими автономними правами останнього і вважаючи з свого боку такі наміри насильним замахом на право самовизначення української людності, що живе на тій території, Українська Центральна рада постановляє:

1) признати недопустимим насильне відірвання від території Української Народної Республіки окупованих Австрією та Германією українських земель Холмщини, Підлясся та Волині;

2) звернути увагу міжнародної демократії на рішучий протест організованої української демократії Галичини та Буковини проти наміру рішати долю вказаних земель всупереч волі їх людності;

3) вжити всіх заходів для того, щоб людності австрійської України дано було фактичну можність вільно висловити свою волю щодо дальшого свого політичного існування;

4) виконання цих постанов доручити Генеральному секретаріатові України»[321].

Тверезий розрахунок характеризував і подальшу еволюцію поглядів лідерів Центральної Ради на соборницький ефект. На кінець першої декади грудня 1917 р. було підготовлено й обнародувано в пресі проєкт Конституції Української Народної Республіки. Колективна робота здійснювалася під керівництвом М. Грушевського, а його персональний внесок був найбільшим і вирішальним. У першому розділі «Загальні постанови» етнічно-територіальній проблемі присвячено 4 статті з 6:

«3. Територія Української Республіки обіймає такі землі з переважно українською людністю, які зараз приналежать до Російської держави: губернії Київську, Подільську, Волинську, Холмську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську, за виключенням частей неукраїнських (як Крим) і з припиненням сусідніх територій українських.

Докладне розмежування в пограничних територіях має бути зроблено мішаними комісіями, що за останню підставу приймуть бажання місцевої людності належати або не належати до Української Республіки.

4. Коли б до Російської держави прилучилися на основі свободного бажання західні українські землі, вони можуть також увійти в склад Української Республіки.

5. Територія Української Республіки неподільна. Ніяка частина її не може бути прилучена до котроїсь іншої республіки, ані не може бути вилучена в окрему республіку без волі Української Республіки.

6. Не порушуючи однієї своєї власті, Українська Республіка надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації»[322].

---

[321] Нова Рада. 1917. 16 листоп.

[322] Народня воля. 1918. 16 грудня.

Як видно, тут уже в умовний спосіб ідеться про перспективи злучення з західними українськими землями і жодна з них завбачливо навіть не називається.

Знову обходиться питання про Кубань. Позірні ознаки українськості у кубанського населення (мова, побут, звички), ейфорійна поведінка учасників поодиноких візитів до Києва з гучними заявами про спільне коріння й прагнення до єдності за 8 революційних місяців поступилися усвідомленню того, що на практиці немає серйозних підстав бачити в діях козацького проводу кубанців реального бажання зблизитися, злитися з політичним курсом Центральної Ради, навіть здійснювати скільки-небудь реальні кроки на цьому напрямі.

Дедалі нагляднішим ставало, що ознаки соціальної осібності у козацтва, яке об'єктивно займало провідне становище серед населення Кубані, все більше заступають природні (генетичні) потяги до єднання зі своїм природним корінням, етнічною пуповиною, зумовлюють нахили в бік російського етносу[323]. То ж, як мінімум, слід було не поспішати з визначенням прагматичних гасел, дати подіям розвинутися, щоб обирати надійні ідейно-теоретичні орієнтири.

Тимчасом становище української влади перманентно ускладнювалося, у зв'язку з чим звужувались і масштаби її діяльності, деякі важливі аспекти життя відсувалися на другий план, а то й знімалися з порядку денного як першочергові. То ж, хронологічно дещо випереджаючи події, у Четвертому Універсалі Центральної Ради (9-12 січня 1918 р.), яким Українська Народна Республіка оголошувалася «самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу», проблема соборництва взагалі не буде порушуватися[324].

---

[323] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Кубань революційна: етнічні і соціальні вектори. *Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.)*. Київ : ІПіЕнД НАН України, 2001. С. 7-20.

[324] Вісник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. 1918. 13 січня.

***

Кінець 1917 р. ознаменувався рішучим прискоренням розвитку політичних процесів. Це було природним. Адже сили, вийшли (можна сказати й вирвалися) на «вільний простір» після повалення самодержавства, поступово набрали неабиякої потужності й неминуче зійшлися в конкурентному прагненні влади. В Україні на дві перші позиції вийшли суб'єкти, уособлені в двох суспільних потоках. Ними стали прибічники Української революції, також їхні антиподи на той момент – поборники радянської влади. Щоправда, підтримка Центральної Ради, Генерального секретаріату, українських партій почала нестримно зменшуватися, а Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, активно більшовизуючись, завойовували дедалі міцніші позиції. Перспективи останніх вийти переможцями значно підсилювалися потенціалом Радянської Росії, яка була не просто їхнім союзником, а вважала природним єдиний, інтернаціональний фронт боротьби трудящих України і Росії за перемогу соціалістичної революції.

Конфлікт, що визрів на початок грудня 1917 р., після спроб залагодження дипломатичними засобами, ще більше поляризував позиції згаданих таборів. Останнє знайшло свій надзвичайно яскравий, прикметний прояв у двох з'їздах Рад – у Києві й Харкові – зі взаємовиключними, навіть ворожими рішеннями. Наростання напруги досягло апогейних значень, вилилося у військове зіткнення, справжню Громадянську війну. Принагідно слід зазначити, що лише десятиліття тому деякі провідні історики країни рішуче твердили: «новітня вітчизняна історіографія фактично відмовилася від використання терміна **«громадянська війна»** (тут і далі виділено мною. – *В. С.*) в контексті подій Української революції. Мотивується це тим, що в Україні не було масштабних внутрішніх війн на ідеологічному ґрунті. УНР доводилося вести оборонні чи наступальні воєнні дії на своїй території проти збройної експансії армій із переважно інонаціональним контингентом. Участь на їхньому боці українських елементів не дає підстав (? – *В. С.*) для кваліфікації цих воєн як громадянських»[325].

[325] Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. Кн. 1. С. 10.

В новітніх же виданнях ті ж самі автори з таким же переконанням і наполегливістю заявляють: «Кілька років основною формою суспільного діалогу в країні (мається на увазі Росія разом із окраїнами, Україною в тому числі. – *В. С.*) стала збройна боротьба. «Недовойована світова війна обернулася страшнішою – **громадянською»**[326]. Щоправда, трапляється і різнобій у визначенні хронологічних меж феномена. Так, в іншій академічній праці, що з'явилася практично паралельно з попередньою публікацією, читаємо:. «**Громадянська війна**, яка спалахнула в Росії після розпочатого у Кремлі від весни 1918 року комуністичного штурму, з весни 1919 року накрила собою Україну»[327].

Перший акт Громадянської війни в Україні, який припадає на останній місяць 1917 р. – перший місяць 1918 р., призвів до військової поразки сил Української революції, евакуації їх зі столиці й прикрої «Одісеї» аж до лінії фронту з німецькою армією[328].

На відміну від калейдоскопічності змін у військовому становищі УНР, політична еліта не надто поспішала з коригуванням свого курсу, хоча логікою обставин це диктувалося якомога настійніше й виразніше.

Мабуть усвідомлення браку необхідного військового потенціалу, тверезі оцінки нестримного процесу поширення радянської влади приходили до лідерів Української Народної Республіки все ж недостатньо оперативно. Інакше нелегко пояснити, чому, досить часто вдаючись у грудні 1917 р. – січні 1918 р. до самостійницьких гасел на засіданнях Центральної Ради, у різного роду пропагандистських акціях, провід УНР не поспішав з оформленням відповідного державного акта.

---

[326] Верстюк В. Ф. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917–1921рр. *Національна стійкість України стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз. Національна доповідь.* Київ, 2022. С. 125.

[327] Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. *Українське століття (1921-2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення*. Київ, 2021. С. 51.

[328] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: Т. І. Рік 1917. С. 452-516; Т. ІІ. Рік 1918. С. 5-18., 35-60, 71-77; Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг. С. 75-165.

Центральна Рада, Генеральний секретаріат поводилися так, начебто перебували в стабільній ситуації, мали значний запас часу, щоб розважливо і якомога солідніше підійти до важливої, відповідальної справи. Вони вважали, що найбільшого ефекту буде досягнуто, коли самостійність України оголосять Українські Установчі збори. Їх скликання було призначено на 9 січня 1918 р.

Те ж, що навіть провести вибори у більшості регіонів уже буде неможливо, принаймні – вкрай проблематично, до уваги бралося мало. Не дуже враховувалося й те, чи вдасться скликати депутатів такої кількості, щоб забезпечити кворум.

Створюється враження, що захоплена автономістською інерцією, Центральна Рада не лише не прагнула якнайшвидше відособити УНР від радянської Росії, а й остерігалася навіть опосередковано бути причетною до рішучого кроку через оперативне скликання Установчих зборів. Зрештою, сталося те, що не раз виявлялося в поведінці Української Ради: ситуація цілком визріла, а ті, від кого залежало остаточне рішення, все ще не припиняли вагатися.

Тоді на перший план вийшла група зовнішньополітичних чинників[329]. Справа в тому, що статус УНР за Третім Універсалом (як автономної частини неіснуючої федерації) відразу ж виявився завузьким, невідповідним потребам ведення республікою зовнішньополітичної діяльності, яка об'єктивно детермінувалася тогочасними геополітичними процесами.

Провідні держави світу на кінець 1917 р. перебували у стані війни, і більшовицька революція стала подією, що знаменувала собою значний поворот у ній. Радянська влада запропонувала негайно припинити війну й укласти загальнодемократичний мир. На цю ініціативу відгукнулися лише країни Четверного союзу (Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія, Османська імперія). Після оперативного укладення перемир'я на фронтах у грудні 1917 р. в Бресті-Литовському розпочалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

---

[329] Солдатенко В. Українська революція й пошук зовнішньополітичних орієнтацій УНР. *Україна дипломатична. Науковий щорічник.* Вип. ІІІ. Київ : Планета, 2003. С. 369-380.

Такий розвиток подій не входив до планів країн Антанти і США. З одного боку, вони сподівалися на швидкий крах радянської влади, прихід до правління в Росії сил, які б виявилися вірними союзницьким зобов'язанням і відновили воєнні дії. І один з напрямів дипломатичної діяльності був розрахований саме на такий результат.

З іншого боку, було б легковажним виключати інші варіанти розвитку подій у Росії. І західні дипломати почали гарячково шукати на території колишньої східної імперії сили, які хоча б частково могли утримувати фронт проти центральних держав. Серед таких сил була й Центральна Рада.

Країни Антанти виявляли інтерес до України ще до краху Тимчасового уряду й активно зондували ґрунт на випадок розпаду імперії. Коли ж відбулося проголошення УНР і почалося її дистанціювання від радянської влади, радянської Росії, дипломатичні зусилля західних країн дуже швидко набули масштабного характеру. Щоправда, західні партнери не могли знати, що УНР на той час не диспонувала скільки-небудь масштабними і надійними військовими силами для ведення бойових дій, і результат їхніх дипломатичних зусиль мав би, у кращому разі, морально-політичний, однак ніяк не воєнний ефект.

На початку грудня 1917 р. до Києва зі Ставки переїхали військові місії Англії, Франції, Італії, Японії, Румунії, Сербії та Бельгії. Обіцяючи керівникам УНР величезну фінансову, матеріальну, військову допомогу, уряди Англії та Франції вдалися до досить ефектних «заохочувальних» заходів: до Києва були прислані офіціальні посли (представники при уряді) – Піктон Багге та генерал Жорж Табуї з відповідними вірчими грамотами, нотами, з проведенням відповідних урочистих церемоній тощо[330].

Відсутність державного суверенітету України (в усякому разі, його проблематичність згідно з III Універсалом) не надто непокоїла країни Антанти. Та й керівництво Центральної Ради, Генерального секретаріату, передусім В. Винниченко, О. Шульгин, С. Петлюра до

[330] Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 231-243.

певного часу активно підтримували контакти з іноземними емісарами, стимулювали їхню активність.

Хоч як намагались антантівські кола схилити на свій бік УНР (чим, дійсно, зробили вагомий внесок у вироблення самостійницької позиції), усупереч їм діяли інші чинники. Й останні виявилися потужнішими. Сталося так, що з перших днів свого існування Українська Народна Республіка потрапила в епіцентр світової політики, стала одним з найпритягальніших об'єктів міжнародної дипломатії. Підвищений інтерес до України поспішили виявити не лише країни Антанти, а й Четверного союзу. Розпочавши переговори в Бресті з радянською Росією, Німеччина й Австро-Угорщина пильно стежили за розвитком подій у національних регіонах свого партнера. Протидія встановленню там влади Рад, факти конфронтації з петроградським урядом послужили підставою для того, щоб спробувати обмежити прерогативи російської делегації, змусити її згодитися представляти не країну в колишніх імперських рамках, а виключивши з неї Польщу, Україну, Білорусію і Прибалтику. Почасти це випливало з давніх стратегічних задумів, з якими Німеччина та Австро-Угорщина розв'язували світову війну, почасти з оцінки ситуації в Росії, яка уявлялася критичною, сприятливою для тиску на РНК. Однак представники радянської Росії на переговорах, зважаючи на реальні факти відроджуваної польської державності, згоджувалися на вилучення з-під свого впливу і, відповідно, меж відстоюваних інтересів лише однієї Польщі[331].

Тоді країни центральноєвропейських держав звернулися безпосередньо до керівництва нових національно-державних і територіально-адміністративних утворень на теренах Росії, у тому числі й УНР, з пропозицією надіслати своїх представників для участі в Брестській конференції. Центральна Рада і Генеральний секретаріат на той час не раз уже заявляли про намір брати самостійну участь у міжнародному житті, а не через посередництво радянської Росії, начебто сигналізували тим самим про готовність

[331] Держалюк М. Берестейській мир і Україна. *Пам'ять століть.* 1998. № 1. С. 42.

узяти участь і в мирній конференції[332]. Вони позитивно відреагували на ініціативи, що виходили з Бреста, і схваленням укладеного 28 листопада у Фокшанах перемир'я між командуванням Румунського фронту та урядом Румунії з німецько-австрійським блоком[333] (акція була узгоджена з країнами Антанти). Та все ж остаточне рішення далося непросто. Зокрема, багатьма українськими політиками уже усвідомлювалося, що для повноцінної участі в переговорах треба мати не лише формальну, а й юридичну державну самостійність. Незборима ж інерція політичного мислення, незнищенна віра в федералістичні ідеали не дозволяли зважитися на оперативний рішучий крок. Теплилася надія й на замирення з більшовиками, з РНК – адже двостороння дипломатична активність не знижувалася. Водночас немало бентежило те, що центральноєвропейські держави також добре розуміли складність ситуації і з перших же контактів почали тиснути на Київ, щоб він уконституював самостійність УНР. Спочатку це викликало опір частини українського проводу. Так, на засіданні Генерального секретаріату 26 грудня 1917 р. О. Шульгин говорив, що «незалежність нам підсовують німці і тому її не треба оповіщати», пропонував «помиритися з більшовиками»[334]. А прибічникам негайного оголошення самостійності генеральний секретар відповідав: «...Німці признають незалежність України, але за це виторгують собі всі економічні впливи. З німецького боку насувається на нас велика небезпека. Треба спертися на всі живі сили Росії – нові республіки. Самостійність настрою мас не підніме і армії нам не утворить. А одночасно прийдеться вести дужчу війну з Росією; в цій війні треба буде опертися на Германію, на її військову силу, а в результаті Україна буде окупірована Германією...»[335].

Отже, принаймні частина лідерів Української революції, а серед них і голова Генерального секретаріату – В. Винниченко та й,

---

[332] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. Київ, 1997. С. 13, 18.

[333] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 13, 338.

[334] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 68.

[335] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 70.

певною мірою, голова Центральної Ради М. Грушевський бачили реальну перспективу, яка чекала народ, націю, республіку. І якщо робили відповідальний вибір, то це зовсім не означає, що вони були впевнені у правильності здійснюваних кроків. Однак альтернативи не знаходили, чи не могли її реалізувати.

Неважко було передбачити, що можливості для маневрів на переговорах у делегації УНР буде небагато. Та й відповідних потребам моменту кандидатів до делегації через природні причини (повної відсутності дипломатів бодай з якимось фаховим досвідом, необхідною освітою) знайти було неможливо. Тому на перегово-ри було відправлено здебільшого дуже молодих людей: В. Голу-бовичу (голові делегації) було 32 роки, М. Левитському – 37, М. Любинському – 26, М. Полозу (Полозову) – 27, Є. Севрюку – 24 роки. Не дивно, що, попри всі їхні потенційні особисті якості, на момент Брестської конференції вони об'єктивно були малопідго-товленими до прямого зіткнення, жорстокого протиборства з грандами європейської дипломатії. Певною мірою це компенсува-лося тим, що членів делегації двічі консультував М. Грушевський, який як вчений не лише досить чітко науково прогнозував пове-дінку всіх суб'єктів переговорного процесу, але й найбільш ґрунтовно й тонко розумівся на суто українських проблемах, національних інтуїціях, імовірних шляхах їх реалізації.

З першого ж дня участі посланців УНР у Брестських переговорах виникли ускладнення. Якщо Л. Троцький відразу ж, 28 грудня 1917 р., заявив, що російське представництво «не бачить жодної перешкоди до участі української делегації» в мирних переговорах[336], то західні дипломати розпочали дискусію щодо статусу репрезентантів Києва – чи вона самостійна делегація, чи складова радянської[337]. Однак, коли Л. Троцький дізнався, що поза офіційними засіданнями відбуваються таємні контакти українців з німцями та австрійцями, він вдарив на сполох і почав інтенсивні консультації прямим дротом з Петроградом щодо необхідності кореляції ним же офіційно заявленої позиції. Об'єктивно цього

[336] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 99.
[337] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 297-299.

вимагало і рішення Народного секретаріату УСРР про відправлення до Бреста Ю. Медведєва, В. Затонського і В. Шахрая, які мали представляти Україну на переговорах у складі єдиної російської делегації. Оскільки ж Л. Троцький у притаманній його натурі схильності до інтриганства вів власну гру, по суті, ігноруючи урядові інструкції, В. Ленін і Й. Сталін викликали його до Петрограда. Заява Л. Троцького про бажання влаштувати паузу у роботі конференції була охоче підтримана представниками інших делегацій – у всіх на той час нагромадилося немало питань для погодження із власними урядами.

В особливій пригоді перерва стала й українській делегації. Справа в тому, що в процесі переговорів дедалі жорсткіше виявлялася, так би мовити, «протокольна» позиція країн Четверного союзу: вони не згоджувались укладати договір з утворенням, яке мало дуже розмитий статус і неясні перспективи – ввійде чи не ввійде до неіснуючої на той момент федерації або ж досягне самостійності тощо. І це не було лише дотриманням формального боку справи, традицій міжнародного життя. Німеччина й Австро-Угорщина поводилися дуже прагматично: вони намагалися створити найсприятливіші умови для досягнення власних інтересів, передусім матеріальних, на «законних підставах». Дивилися вони й у майбутнє, прагнучи забезпечити наперед вигоди свого міжнародного становища в повоєнній розстановці сил в Європі.

Досвідчені дипломати в цьому разі відкидали специфічний для міжнародного діалогу стиль і вимагали розв'язати питання про самостійність України. Так, німецький генерал М. Гофман «казав українським делегатам, що коли вони хочуть мати формальне право заключити мир незалежно від того, чи заключить його Совітська Росія, то український уряд мусить формально проголосити повну самостійність Української Республіки»[338].

Не випадково, між доповіддю делегації в Малій Раді і остаточним рішенням про необхідність Четвертого Універсалу був прямий логічний зв'язок (хоч і вичерпувати проблему державницького статусу України на підставі дії лише одного чинника не

[338] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 300.

варто – вона була значно багатоаспектнішою і складнішою[339]). У тому ж ключі – нагальної потреби вести незалежну, самостійну зовнішню політику – витримана й «Відозва Генерального секретаріату до народу України про мирні переговори» від 8 січня 1918 р.[340] Завданням негайного укладення мирного договору як першочерговим аргументом мотивував необхідність ухвалення Універсалу і голова Центральної Ради М. Грушевський, коли представляв документ Малій Раді 11 січня 1918 р.[341]

***

Синтетичним відбиттям позиції переважної більшості лідерів Української революції, очевидно, може бути формула, запропонована М. Грушевським: зваживши на оцінку всіх вищевикладених факторів, слід було остаточно порвати з позиціями Третього Універсалу, треба було «рішучо відтяти всякі двозначности й неясности та відложивши федерованнє до того часу, коли буде ясно, коли і з ким федеруватись, зараз стати твердо на прінціпі повної самостійності Української республіки»[342].

Завершальну фазу процесу зміни курсу, принаймні його ідеологічного усвідомлення, М. Грушевський змалював так: «Серед безконечних фракційних і партійних нарад, що в трівожній атмосфері обложеного Київа, в смертельнім страху за будучину української державности днями й ночами йшли в будинку Центр. Ради всю першу половину січня с. р., кінець-кінцем більшість Ц. Р. висловилась за політику рішучу, а против тактики уступок большовизмови й порозуміння з ним. В день 9 січня, призначений для Українських Установчих зборів, рішено було універсалом Ц. Ради проголосити Українську Республіку державою самостійною й незалежною, щоб мати вповні вільну руку в уладженню своїх міжнародніх і внутрішніх відносин, щоб відібрати грунт від усяких мішань у внутрішні справи України як одної, мовляв, з частин

[339] Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. С. 403-447.
[340] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 97-98.
[341] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 101.
[342] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 569.

будучої російської федерації, та поставити боротьбу з Совітом народніх комісарів, большовицькими бандами на справжній грунт – війни Великоросії на знищеннє України і повстання против української держави, а не політичної боротьби, під гасло котрої ховались усякі нейтралісти.

Се мало справді велике не тільки принціпіальне, а й чисто практичне значеннє. В принціпі українські фракції й партії признавали далі федерацію найбільш користною формою державного життя в будущині. Але в даний момент, коли всякі неприхильні або й просто ворожі українству елементи й сили, всякі оборонці єдности і неподільности Російської держави, перекрашуючись в захистний колір федералізму, чіпались федералізму тільки для того, щоб гальмувати далі свобідний розвій українського державного й економичного будівництва спадщиною Російської імперії, орієнтованєм на єдність її – чи то буде єдність російської революції, чи єдність російської мануфактури, як влучно характеризував се оден оратор з Ц. Ради, – було очевидно, що в інтересах успішної охорони свобідного будівництва України вона мусить стати твердо на грунті незалежности і самостійности...

Фактично вона вже й стала такою, коли на місце розбитої большовиками Російської держави не організувалось федеративної спілки. Се було зазначено на закінченню VIII сесії Ц. Р. і признано представниками Центральних держав і навіть представниками Совіту нар. ком. на конференції в Берестю 30 ст. ст. (старого стилю. – *В. С.*) грудня. Але потрібувалось і формальне проголошеннє та правне ствердження й оформленнє сього факту, і се було й дано Четвертим Універсалом, принціпіально рішеним 9 січня»[343].

Варто зауважити, що хоча документ було позначено 9 січня 1918 р. – днем, коли планувалося відкрити Українські Установчі, збори і днем «принціпіальної ухвали сього важного акту»[344], суперечки й редакційна робота тривали до 11 січня, а проголосовано і затверджено Універсал було в ніч на 12 січня 1918 р.

[343] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 558-559.
[344] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 560.

Звертаючись до народу України, Центральна Рада заявляла: «Твоєю силою, волею, словом утворилась на землі українській вільна Народна Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх – борців за вольності і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесилили наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниці розхитані. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрби грабіжників і злодіїв, особливо коли з фронту посунуло військо, зчинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час, і ці Збори, призначені на нинішній день, не могли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над Україною, уставити лад у Народній Республіці нашій і організувати нове правительство»[345].

Далі в Універсалі йшлося про оголошення петроградським урядом (РНК) війни Україні, «щоб повернути вільну Українську Республіку під свою власть», і про вирядження російських військ для пограбунку хліба і вивезення його до Росії.

Українська Центральна Рада запевняла, що вона вжила всіх заходів, аби не допустити братовбивчої війни двох сусідніх народів, але РНК не пішов назустріч.

Крім того, твердив Універсал, уряд Народних Комісарів почав зволікати з укладенням миру й закликав до нової війни, називаючи її «священною».

«Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і солдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру, і мир демократичний повинен бути якнайшвидше».

Але для того, щоб ні руське «правительство, ні яке інше не ставали Україні на перешкоді установити той бажаний мир, а для того, щоб вести свій край до ладу, до творчої роботи, до скріплення

[345] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 102.

революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то Росія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та інші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і солдатів та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народних Міністрів»[346].

Перехід лідерів Української революції на самостійницьку позицію дався справді нелегко, не без боротьби і вагань. Навіть М. Грушевський вдавався тут до спеціального роз'яснення: «Серед самих українців знайшлись групи, настільки захоплені росийською культурою й державністю, призвичаєннєм до єдиної Росії або до традиційного федеративного гасла, що не згоджувались на самостійність навіть як на форму, переходову до федерації. Ще більше се треба сказати про групи неукраїнські: українців, які відірвались від української стихії й уважали себе "русскими", великоросів захожих і навіть євреїв, які також не вміли відразу стати на грунт реальних інтересів єврейської людности України, а вважали потрібним наперед виявити свій протест розриву з єврейськими організаціями Росії»[347].

Проголошення самостійності, вважає Д. Дорошенко, «так само, як і проголошення Української Народньої Республіки ІІІ Універсалом... явилось не результатом якогось попереднього руху, як осягнення вже раніше постановленого домагання, а просто як неминуча політична комбінація, як вимушений обставинами акт». І цей акт ще менше, ніж попередній, мав характер «всенародного

[346] Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. Т. 2. С. 102-103.
[347] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 560.

торжества»[348]. Ця теза повністю узгоджується з численними публікаціями «Народної волі» – рупору українських есерів – керівної на той час партії Центральної Ради, – які раз у раз засвідчують, наскільки такий крок видавався вимушеним і навіть небажаним на той час[349].

Такою самою була позиція й українських соціал-демократів. Не можна протиставити зазначеним позиціям і рішення відстоювати самостійність УНР, ухвалене в середині січня 1918 р. УПСФ: «Хоч партія соц.-федералістів і далі стоїть на засаді федералізму, але цю засаду вона вважає уже дальшим етапом, а при теперішніх обставинах признає потрібним утворення незалежної української держави. Через самостійність – до федерації, – є тепер гаслом партії»[350]. Такої самої думки дотримувалися й інші українські партії.

У будь-якому разі, певно, можна погодитися з Д. Дорошенком, коли він так оцінює сумарну позицію ініціаторів Четвертого Універсалу: «Трудно, здається, знайти в новій історії приклад, щоб провідники якого-небудь народа в такий спосіб оцінювали акт проголошення державної самостійності своєї країни»[351].

Непевний настрій підсилювався й кризовими процесами, що загострилися в урядовому таборі, привели до зміни Генерального секретаріату. Успіхи більшовиків і рівночасні невдачі проводу УНР, за оцінками М. Грушевського, призвели до того, що «певне хитання пішло і в певних політичних українських кругах».

Спричинили його, на думку М. Грушевського, передусім російські есери, з якими підтримували зв'язки (зокрема, блокувалися на виборах) українські есери. Ліві російські есери, дійшовши угоди з більшовиками, «потягли за собою певні елементи і з українських с.-р., доводячи їм, що большевизм являється льогічним розвитком революційно-соціалістичних домагань, і большевицькі гасла мусять бути прийняті українськими соціалістами з тактичних

---

[348] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 260-261.
[349] Народня воля. 1918. 16, 22, 23, 24 січ. та ін.
[350] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 261.
[351] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. І. С. 262-263.

мотивів», Центральну Раду слід переобрати, відразу передавши владу на місцях Радам робітничих і солдатських депутатів, одним словом, піти назустріч більшовизмові, РНК. «Все це внесло хитання в українську політику, страшенно небезпечне в такий критичний момент»[352].

П. Христюк підходить до тлумачення порушеного М. Грушевським питання з інших позицій. Він присвячує великий за обсягом сюжет аналізові суті політики Центральної Ради й Генерального секретаріату до середини січня 1918 р. Найчисленнішою і найвпливовішою в масах була партія українських есерів. Керівництво ж державними органами і надалі здійснювали УСДРП (передусім її праве крило) й УПСФ. Нарешті, така розстановка партійних сил негативно позначилася на розвитку і надбаннях Української революції. «Есдеківсько-есефівський Генеральний секретаріат працював весь час надзвичайно мляво, несміливо, без потрібного в творчій революційній роботі вогню... Всі "реформи", оголошені в деклараціях Генерального секретаріату та Універсалах Центральної Ради, так і зістались на папері нездійсненими»[353].

Унаслідок досить детального аналізу діяльності державних установ УНР (цьому присвячено цілий, великий за обсягом, параграф «Під проводом українських соціяль-демократів та соціялістів-федералістів» розділу «Соціяльно-економична політика та законодавство Української Центральної Ради під час війни з Московщиною») П. Христюк доходить невтішних висновків. Основну помилку в політиці української виконавчої влади він убачав у тому, що, «виступаючи проти можливості переведення соціялістичної революції на Україні і захоплюючись національно-політичною боротьбою, Секретаріят фактично, в своїй діловій роботі, не дбав і про переведення тих соціяльно-економичних реформ, які намічались робітничо-селянською більшістю Центральної Ради. Старі суспільно-економичні відносини брались ним майже непорушно, як база і для відродженої української державності; в них думав

[352] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 556.

[353] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 119.

Секретаріят зробити тільки незначні, другорядні зміни: замазати великі діри, що поробив їх час і революція в старім будинкові, підштукатурити, пофарбувати в новий жовто-блакитний колір, прибити нову вивіску – "Українська Народня Республіка" – і годі. А там, згодом, помаленьку та потихеньку, обережно та "твердо стоячи на ногах", при забезпеченні "всіх свобід" всім громадянам – гнобителям і гнобленим – можна буде попробувати намацати шлях і до соціялізму. Позиція цілком не революційна, яку могли спокійно поділяти з Винниченком українські "еволюціоністи" – соціялісти-федералісти. З неї цілком льогично випливало різке розмежування двох моментів української революції: моменту національно-політичного і моменту соціяльно-економичного, розмежування, яке вело весь час до того, що Генеральний Секретаріят постійно віддавав перевагу моментові національно-політичному перед соціяльно-економичним, аж до того, доки не загубив цим самим і справи української народньої державности»[354].

Тому-то УПСР, яка «в дійсності завше була більш революційною і соціялістично-послідовною, ніж соціяль-демократія», в критичний момент революції вирішила перебрати ініціативу до власних рук.

Фракція українських соціалістів-революціонерів і Центральний Комітет цієї партії постановили рішуче вимагати відставки секретаріату В. Винниченка. Ліва частина ЦК УПСР (до якої належали М. Полозов, П. Любченко, Г. Михайличенко, В. Елланський, С. Бачинський, О. Сіверо-Одоєвський та ін.), пов'язана з лівими російськими соціалістами-революціонерами (через Качинського й Олексіїва), вимагала не тільки відставки Генерального секретаріату і утворення лівоесерівського уряду, але й негайного замирення з радянською Росією і цілковитого визнання радянської форми влади. Правиця й центр партії (М. Салтан, М. Чечель, М. Шраг, К. Корж, П. Христюк, І. Лизанівський, Ю. Охримович та ін.), приєднуючись до вимог лівиці про відставку секретаріату В. Винниченка, наполягала: на утворенні коаліційного кабінету з правих і лівих

[354] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 122.

українських соціалістів-революціонерів за участі лівих українських соціал-демократів; на залученні до державної роботи Рад робітничих і селянських депутатів; на продовженні війни з більшовиками до того часу, поки вони не припинять свої воєнні операції проти України і Центральної Ради. Нарешті, праве крило і ліве крило партії дійшли згоди, і фракція есерів виступила на засіданні Центральної Ради 18 січня 1918 р. не тільки з убивчою критикою політики есефівсько-есдеківського Генерального секретаріату, але й з вимогою його негайного усунення та утворення справді революційного уряду з соціалістів-революціонерів і лівих соціал-демократів[355].

Однак, скинувши уряд В. Винниченка (більшість генеральних секретарів (народних міністрів) з полегшенням сприйняли такий дарунок долі – увільнення від відповідальності в найскрутніший момент), розколота УПСР тривалий час не знаходила спільної урядової платформи. Найупертішими виявилися ліві українські есери, які вважали війну з радянською Росією злочинною помилкою, говорили про необхідність термінової зміни курсу, спрямування його ближче до більшовицького річища.

Ліва група УПСР, яка за посередництва лівих російських есерів розпочала переговори з Радою народних комісарів про припинення війни, навіть виношувала плани насильницького повалення Центральної Ради і проголошення радянської влади в Україні. Але нерішучість, вагання, брак конспірації не дали змоги довести справу до практичної реалізації. Потенційні ж учасники змови (М. Полозов, Г. Михайличенко, О. Сіверо-Одоєвський, О. Шумський) ще 16 січня були превентивно заарештовані[356].

В. Винниченко – основна мішень тогочасної та пізнішої есерівської критики (книга П. Христюка) – виявив згодом напрочуд вражаючу солідарність з наведеними оцінками. Єдина відмінність його твору – спроба довести, що Українська революція на січень 1918 р. опинилась у такому глухому куті, що справа була не в особах, не в їх заміні, а в зміні сутності здійснюваного курсу.

[355] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 124.
[356] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 125.

«Єдина поміч, єдиний рятунок був не йти всупереч з настроями мас, згодитись на їхнє бажання зміни влади й її соціальної політики, тим зберегти цю владу в національно-українських руках і не внести в маси конфлікту між національною і соціальною ідеєю»[357].

Тому В. Винниченко з великим співчуттям ставився до позиції тих лівих елементів у Центральній Раді, які прагнули зміни політики, вважаючи, що боротьба йшла не стільки проти Радянської Росії, скільки проти власного народу. «І через те ці люди згожувались і на перевибори Ц. Ради, й на приняття лозунгу "вся влада радам", і навіть на переворот, на насильне скинення уряду, але українськими ж силами»[358].

Колишній голова Генерального секретаріату не лише шкодує, що згаданий вище план лівих есерів так і не було здійснено, а й наводить подібний власний план. За ним, ліва частина генеральних секретарів (таких як М. Порш) мала заарештувати голову секретаріату (тобто В. Винниченка) і деяких інших членів уряду, оголосити владу Рад, перевибори Центральної Ради й негайно розпочати мирні переговори з РНК. За переконанням лідера УСДРП, таким чином «влада лишилась би в національних руках, за неї зразу встали б усі індиферентні в боротьбі з большевиками нац.-українські військові частини, й припинилась би війна з Росією. Мало того: коли б цей план було переведено, історія революції на Україні пішла би зовсім инчими шляхами, не такими трудними й болючими й часом ганебними та й надзвичайно шкодливими для самої національної справи, не кажучи вже про політично-соціальну»[359]. Однак цей план був відхилений «вузьким» складом Генерального секретаріату, і після нової (другої) урядової кризи провід у виконавчій владі перейшов до українських есерів.

Наведені вище широкі міркування М. Грушевського, П. Христюка, В. Винниченка про суть кризи в керівництві Української Народної Республіки свідчать, що навіть у січні 1918 р. Українська революція перебувала перед альтернативою (або знову волею обставин

[357] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 219.
[358] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 219.
[359] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 222.

опинилася перед нею): яким шляхом іти далі. І знову було обрано не лише антибільшовицький, а й антисоціалістичний курс. «Бо головним усе ж таки фактором нашої непіддатливості на соціалістичну революцію на Вкраїні було наше недовір'я в успіх її, а також відсутність гарячого бажання боротись за таку революцію, не зважаючи на те, чи буде успіх, чи ні в ім'я самої ідеї соціалізму й пропаганди його ділом, акцією, самим життям»[360].

Після другої в історії українського уряду кризи (12 січня 1918 р. В. Винниченко і його кабінет подали у відставку) 18 січня загальними зборами Центральної Ради було затверджено склад Ради народних міністрів на чолі з В. Голубовичем.

За винятком двох міністрів – соціал-демократів Д. Антоновича та М. Ткаченка усі місця у виконавчому органі влади заповнили члени УПСР та співчуваючі їм: А. Немоловський (військові справи), П. Христюк (внутрішні справи), С. Перепелиця (фінанси), Є. Сакович (шляхи сполучення), М. Ковалевський (продовольчі справи), Н. Григоріїв (освіта), А. Терниченко (хліборобство). Чимало міністерських посад залишилися вакантними.

Суть вибору, який відбувався в січні 1918 р., лапідарно й абсолютно чітко сформулював М. Шаповал: «Не лише Республіка наша мусить бути самостійна, але *самостійною мусить бути і наша соціяльна революція»*[361].

Певним підтвердженням цих слів став сплеск активності проводу УНР відразу після ухвалення IV Універсалу, який став начебто своєрідним каталізатором не лише загальнодержавотворчого процесу, а й реалізації конкретних, нагальних соціально-економічних проблем Української революції.

Зокрема, вищим державним актом обіцялась оперативна розробка земельного закону на основах скасування приватної власності й соціалізації землі. Справді, буквально за кілька днів, 18 січня 1918 р., тимчасовий закон, над яким попередня робота провадилась уже тривалий час, було ухвалено. Українська Центральна Рада визначала такі загальні засади аграрного курсу:

---

[360] Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 223.

[361] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 104.

«1. Право власності на всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами в межах Української Народної Республіки віднині касується.

2. Всі землі з їх водами, надземними й підземними багатствами стають добром народу Української Народної Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народної Республіки без різниці полу, віри і національності, з додержанням правил цього закону»[362].

«Основною ціллю цього закону, – зазначав П. Христюк, – являлось утворити такі умови користування землею, при яких була б виключена всяка можливість капіталістичного визискування за допомогою землі людської праці, инакше кажучи – всяка можливість використовування землі, як знаряддя продукції, для експльоатації людини людиною. Поруч з цією ціллю стояла друга – утворення таких умов землекористування, які полекшували б спочатку організацію окремих великих громадських господарств з спільним, громадським веденням господарства, а потім – перехід до громадського ведення сільського господарства в загальнодержавних межах. Досягнення цих цілей мислилось в формах, які відповідали б соціяльно-економичним умовам розвитку землекористування на Україні і вели б до зросту сільськогосподарської культури і звязаної з нею інтенсивности та продукційности сільського господарства»[363].

Наскільки наведений закон відповідав потребам земельної справи в Україні, на практиці перевірити не довелося. Військові події розвивалися так швидко, що уряд мусив залишити Київ раніше, ніж закон був опублікований. Надруковано його було вперше в Житомирі. А спроби запровадити закон у життя були здійснені вже під час перебування в Україні німецько-австро-угорських військ.

Поряд із цим той самий П. Христюк висловлює сміливе припущення: «Можна з певністю сказати, що коли б означений закон було прийнято Центральною Радою місяців на два-три раніше і

[362] Вісник Ради Народних Міністрів Української Народньої Республіки. 1918. 30 січ.

[363] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 131.

коли б було вжито тоді серйозних заходів до його переведення в життя, заходів, які йшли б вкупі з переведенням инших соціально-економичних реформ, оповіщених III Універсалом Центральної Ради, і вкупі з визнанням революційно-державного значіння за радами робітничих, салдатських і селянських депутатів та зміцнення цих органів як єдино здатних побороти контрреволюційні перешкоди і перевести потрібні трудовому народові реформи, – земельний закон мав би своє – в першу чергу політичне – значіння, міцно зв'язав би трудове селянство України з Центральною Радою, а тим самим відіграв би велику ролю в московсько-українській війні. Виданий же в дні виходу Центральної Ради з Київа, він тратив в цім смислі дуже багато»[364].

Приблизно такою самою є оцінка і закону про 8-годинний робочий день (прийнятого ще пізніше). Не випадково П. Христюк відповідний параграф своєї книги назвав «Запізніле законодавство: Закони Центральної Ради про землю і про восьмигодинний робітничий день». А В. Винниченко навіть відверто іронізував з цього приводу[365]. Деякі автори вважають ухвалені поспіхом закони недосконалими і навіть шкідливими. Зокрема, так ставився до закону про землю Д. Дорошенко. Він же не вельми делікатно оцінював і «Закон про національно-персональну автономію», «яким діячі Ц. Ради дуже пишалися як зразком того, як треба улаштовувати міжнаціональні відносини в державах з мішаним населенням, але який в дійсності утворював якусь державу в державі і головне – не викликав ніякого признання з боку тих, кого мав ущасливити, – з боку національних меншостей»[366].

Що ж до інших державних документів, яких настійно вимагало життя, то до них так і не дійшло.

Дисонують з подібними оцінками висновки когорти сучасних вітчизняних істориків, які вважають, що IV Універсал, відкинувши ідеї автономії й федерації, став вершиною державотворчості

[364] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 132.
[365] Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. С. 252-256.
[366] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. I. С. 270.

Центральної Ради[367]. Утім, підносять на особливе місце історичну роль IV Універсалу й апологети концепції Великої Російської революції[368]. І як те не дивно, обидві позиції зближуються, сходяться на тому, що для українських науковців найвищої цінності набуває категоричне відмежування від Росії, а для російських дослідників ця ж таки кваліфікація – масштабний привід для визнання кроку Центральної Ради як максимально загрозливого, негативного щодо РСФРР, її державної цілісності, та й, зрештою – майбутнього.

Загалом же, оцінюючи законотворчість проводу УНР у січні 1918 р., можна констатувати: не надто рішуче, повільно, так би мовити, «зі скрипом» відбулися вельми істотні, серйозні зміни в концепції Української революції. Стався, нарешті, перехід на самостійницьку державницьку платформу. І це стало принципово важливим для залучення в активну безпосередню дію зовнішньополітичного чинника.

В світлі викладеного дивним дисонансом звучить висновок одного з провідних вітчизняних фахівців С. Кульчицького: «З прийняттям Четвертого Універсалу Українська революція завершилася, але на трагічній ноті: здобута національна державність перебувала на краю прірви внаслідок агресії Радянської Росії, вожді якої у цьому ж січні 1918 року задушили Російську революцію повторним контрреволюційним переворотом – розгоном Всеросійських Установчих зборів. Революція в Україні переросла у визвольні змагання за збереження національної державності»[369].

Залишаючи осторонь питання про долю Російської революції (це не предмет даного твору) і підтримуючи тезу про те, що

---

[367] Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність. С. 140; Історія України. Навчальний посібник. Вид. 3-є, доп. і перероб. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2002. С. 225; Нариси історії Української революції. Кн. 1. С. 232.

[368] Шубин А. В. Украина в XX веке… Революция и немецкая оккупация. *История Украины*. Санкт-Петербург : Алетейя, 2015. С. 260-328; Шубин А. В. Октябрьская революция и Центральная Рада; Две Украины. *Шубин А. В. Старт Страны Советов. Октябрь 1917 – март 1918*. Санкт-Петербург : Питер, 2017. С. 301-317.

[369] Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. *Українське століття (1921-2021)*. С. 36.

починався складний і затяжний процес боротьби за збереження національної державності, ніяк не можна погодитися з ключовою сентенцією про завершеність у січні 1918 р. Української революції. Так, наростали суперечності, кризові явища, здійснювався відкат революційного процесу і тимчасове домінування контрреволюційних, консервативних моделей розвитку (іноземна окупація й гетьманат). Причиною цих тенденцій доцільно частково визнати поведінку Радянської Росії. Однак вирішальними виявилися внутрішньо-політичні проблеми, в ході розвитку яких невідворотно визрівали передумови повернення на революційний шлях. Це й сталося вже восени 1918 р., коли Українська революція вступила в нову фазу, свій другий етап, керуючись уже оновленими суспільними уявленнями і концепціями.

***

Історично так склалося, що ідея української соборності розвивалася, обґрунтовувалася, концентрувалася в концептуальну цілість у постійному протиборстві з інонаціональними чинниками. Центр ваги останніх кілька разів переміщався впродовж 1917–1920 рр. На початку 1918 р. він опинився в білоруському місті Бресті (найуживаніша тоді назва – Брест-Литовський, а ще – Берестя). Тут у листопаді 1917 р. Радянська Росія підписала договір про перемир'я на фронті з країнами австро-німецького блоку, а в грудні почалася мирна конференція з метою підготовки мирного договору.

Лідери Української революції, керівництво Української Народної Республіки покладали великі надії на те, що саме міжнародна конференція зможе розв'язати багато нагальних питань нації, серед них – хоча б частково просунути справу єднання свого етносу. Однак шлях до Бреста для українців виявився непростим. Допомогла кон'юнктура. Німеччина й Австро-Угорщина прагнули якомога послабити на переговорах позиції Радянської Росії і з цією метою запросили для участі в конференції представників національно-адміністративних утворень, що, за принципом самовизначення націй, відколювалися від колишньої імперії. Західні дипломатії мали й особливі розрахунки щодо України. Задихаючись у

блокадному становищі від браку продовольства, знаходячись за крок від «хлібних бунтів» з перспективою їх переростання в масштабні революційні потрясіння, вони з надією звертали погляди в бік УНР з накопиченими тут за роки війни і зменшеного товарообігу лишками збіжжя.

Самій Брестській конференції, перебігу дискусій і досягнутих компромісів на ній і навколо неї присвячена численна література. Виділяючи з широкого кола питань, які розглядалися, лише означене темою пропонованого твору, можна обмежитися наступним. Певною компенсацією абсолютно недосвідченої, молодої за віком делегації (середній вік її членів був нижчим за 30 років, тоді як для першої п'ятірки делегації російського РНК він становив 40 років, а Центральних держав – 50 років[370]), як уже згадувалося, стало те, що перед відправленням і під час паузи в роботі її консультував сам М. Грушевський. Розуміючи вкрай скрутне, катастрофічне становище Центральної Ради, М. Грушевський (та й не він один) вбачали єдиний вихід у якнайшвидшому укладені миру. Однак навряд чи для кого було б секретом, чи несподіванкою, що вправні західні політики (їхні країни також значною мірою вичерпали ресурси і знемагали від війни) неминуче вимагатимуть від знесиленої Української Народної Республіки заплатити за мир своїми сировино-продовольчими ресурсами. І тому навряд чи вдасться запобігти. Однак і українці можуть скористатися зі скрути, в якій перебували Німеччина і, особливо, Австро-Угорщина, вимагаючи у відповідь згодитися на приєднання до матірної України її західних теренів.

О. Севрюк згадував пізніше про розмову з М. Грушевським напередодні від'їзду до Бреста: «...Говорили про Чорне море, про економічні інтереси України та про українські землі, про Холмщину, Підляшшя, Буковину, Закарпатську Україну, ну, й, розуміється, про Східну Галичину. Інтереси цих українських земель мали ми твердо боронити, але зв'язку жодного зі Східною Галичиною ні Ц. Рада, ні ми не мали; незручно і тяжко було говорити відносно Сх. Галичини за спиною її представників і без жодного з ними

[370] Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні: 1880-1918. С. 379.

контакту. “Але ви там вже викрутитесь й зробите якнайкраще для наших інтересів” – виправляли нас в дорогу такими словами в Києві»[371].

Перспективи реалізації українських задумів бачилися непростими. Ще з кінця 1916 р. в Австро-Угорщині (у порозумінні з Німеччиною) було взято курс на відновлення Польської держави з планами включення до складу останньої більшості з перелічених українських територій, передусім Східної Галичини. За конкретно-історичного розкладу сил на початок 1918 р. можна було сподіватися, що українські домагання підтримають німці, щоб зайвий раз довести свою першість у союзі з австрійцями. А останні перед загрозою голоду, що насувався, можуть відступитися від своїх симпатій і обіцянок полякам, лише б хоч якось вийти з продовольчої кризи (звичайно, зторгувавшись з українцями).

Варто сказати, що проводирі українського руху в Австро-Угорщині (Українська парламентарна репрезентація і Народний комітет) поводилися дещо двозначно. З одного боку, вони постійно заявляли про бажання возз’єднання двох гілок українського народу, а з іншого – самі ж доводили малореальність здійснення таких прагнень найближчим часом і згодні були на культурно-національну автономію українців у складі Австро-Угорщини (стара ідея «коронного краю»). Тому М. Грушевський особливо докладно визначивши лінію майбутнього кордону між Польщею і Україною на північному сході («дбаючи за кожне містечко, за кожне село з українським населенням»), вважав, що за непоступливості Австро-Угорщини врешті можна буде, використавши всі можливості на переговорах, згодитись і на поміркованіший варіант[372].

Під час другого інструктажу членів делегації, коли вони перебували в Києві, за словами О. Севрюка, «проф. Грушевський жалкував, що нам, правдоподібно не вдасться включити до України деяких, незначних частин Підляшшя, про що Гофман не хотів нічого й чути з стратегичних причин, і погодився, що мир може

[371] Симоненко Р. Г. Брест: двобій війни і миру. Київ : Політвидав України, 1988. С. 186.

[372] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 296.

бути заключений при умові створення зі Східної Галичини та північної Буковини австрійського коронного краю»[373].

Однак з перших же контактів (як офіційних, так і приватних) австро-німецька сторона чи то з обуренням, чи то з глумом відкидала українські пропозиції, гордовито заявляючи, що не допустить втручання у свої внутрішні справи, нізащо не згодиться на «територіальні аспекти» і ніяких розмов про Карпатську («Угорську») Русь (Закарпаття) й чути не хотіла. Вона категорично протестувала проти пропозицій референдуму в Галичині й Буковині, щоб з'ясувати настрої населення щодо самовизначення цих регіонів. Визнання незалежної УНР ставилося у пряму залежність від згоди України на кордон, який існував між Росією і Австро-Угорщиною на початок світової війни[374].

Однак віденський і берлінський уряди дедалі настійніше вимагали від дипломатів без хліба з конференції не повертатись. Українські ж делегати, хоч і самі представляли країну, що опинилася у вкрай критичному стані, отримували інформацію про ситуацію в Центральних державах і наполягали на своєму.

Тоді, підтвердивши 18 січня 1918 р. спеціальною заявою повноваження делегації Центральної Ради і офіційно визнавши УНР як незалежну державу, що має права на самостійне укладення міжнародних договорів, австро-німецька сторона на сепаратній нараді з українськими представниками вчинила на них безпрецедентний тиск. Міністр закордонних справ Австро-Угорщини О. Чернін від імені обох держав наголосив, що уряд УНР перебуває в безнадійному стані, а тому слід негайно підписати підготовлений проєкт договору. У ньому містилися лише три позиції: загальна констатація завершення стану війни; намір встановлення дипломатичних і консульських відносин між Центральними державами й Українською Народною Республікою; зобов'язання УНР поставити центральним державам 1 млн тонн збіжжя та інших харчових

[373] Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918-9.II.1928. Спомини та матеріали. Львів-Київ : Червона калина, 1928. С. 155-156.

[374] Держалюк М. Берестейський мир і Україна. С. 49.

продуктів. Усі інші питання відкладалися до пізнішого спеціального погодження між урядами[375].

Видатний український дипломат і політик Д. Дорошенко так оцінив демарш західних партнерів: «Це був диктат, проба нервів українських делегатів»[376]. Однак вони виявили витримку і самовладання.

Наступного дня українські дипломати запропонували свій контрпроєкт. У ньому було теж три пункти: кордон у Холмщині пролягає за етнографічним принципом (у прямій відповідності з інструкціями М. Грушевського); зобов'язання УНР надати Центральним державам збіжжя і сировину має бути зафіксоване окремою додатковою угодою; зобов'язання Австро-Угорщини провести на етнографічній підставі поділ Галичини на Західну і Східну і утворити зі Східної Галичини й Буковини «коронний край» (щодо цього мала бути ухвалена окрема таємна угода)[377].

Після офіційного ознайомлення партнерів з цими умовами конференція зайшла у глухий кут, керівники австро-угорської і німецької делегацій О. Чернін і Р. Кюльман терміново виїхали до Берліна, де було влаштовано широку нараду урядовців обох держав. На ній остаточно було вирішено «за всяку ціну заключити з Україною мир і дати їй оружну допомогу, якщо вона сама її попросить»[378]. На контури останнього варіанта угоди справив визначальний вплив дипломат М. Залізняк, який не мав спеціальних повноважень і діяв більше в інтересах західних партнерів, аніж УНР.

Цікавий нюанс випливає із сюжету, в якому міністр закордонних справ клаптикової монархії О. Чернін детально відтворює процес прийняття остаточного рішення уряду стосовно українських домагань, зокрема, щодо вимушеної згоди австрійської сторони на поділ Галичини на дві частини – Східну (з планованим прямим управлінням з Відня – модифікований варіант «коронного краю») і

[375] Берестейський мир. З нагоди 10-х роковин. 9.II.1918-9.II.1928. С. 119.
[376] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 314.
[377] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 315.
[378] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 315.

Західну (як частину втілення задуму створення «царства Польського»). В кінці затяжних дискусій 22 січня в присутності імператора «міністр об'єднаних фінансів Австрії й Угорщини барон Буріан наголосив: «...Якщо австрійській точці зору на роздроблення Галичини на дві частини все ж належить перемогти, то встановлення відповідної форми цього роздроблення буде мати велике значення». Барон Буріан порадив увести відповідний параграф не в офіційний договір, а в секретний додаток. Він, Буріан, вважає, що єдина можливість послабити тяжкі наслідки лінії поведінки, наміченої австрійським урядом, захована в застосуванні самої тактики»[379].

Отже, по-перше, точно згадано автора схеми договору (офіційна частина й додаток), визначено використання такого варіанта в тактичних цілях. Як невдовзі з'ясується, за «хитрий» план О. Чернін і його колеги ухопилися відразу, а вся «тактика» надалі зводилася до того, що віднесені в додаток умови щодо територіальних проблем українства від самого початку ніхто не збирався виконувати. Головне – змусити українську сторону пошвидше підписати договір і відкрити широко ворота для вивозу в Австрію продовольчих, сировинних ресурсів. Молоді ж, і настільки ж недосвідчені, хоч і патріотично налаштовані, дипломати УНР не розгледіли підступної пастки і потрапили «на вудочку» грандів європейської політики[380].

Підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною клав завершення стану війни між ними і визначав західний кордон України: «1) Між Австро-Угорщиною, з одної, і Українською Народною Республікою, з другої сторони, наскільки ті дві держави граничитимуть з собою, будуть ті границі, котрі існували між Австро-Угорською монархією і Росією перед вибухом

---

[379] Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2005. С. 259.

[380] Коваль В. Брест-Литовська мирна конференція 1918 р. – питання про Галичину та Холмщину. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (до 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.)*. *Збірник.* Київ : ІПіЕнД НАНУ, 1999. С. 106-118.

війни. 2) Дальше на північ ітиме границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда западно по лінії Білограй, Щебретин, Красностав, Пугачев, Радин, Межиріччя, Сарнаки, Мельник, Високолитовськ, Каменець, Литовськ, Пружани, Вигановське озеро. Подрібно установлятиме границю мішана комісія після етнографічних відносин із узглядненням бажань населення. 3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала мати границі ще з якою іншою державою Почвірного союзу, застерігаються щодо того окремі умови»[381].

У таємному договорі між УНР і Австро-Угорщиною було зафіксовано: «З перебігу ведених переговорів представники Австро-Угорщини й Української Народної Республіки набрали переконання, що обидві великодержави є керовані волею жити між собою в тісній дружбі і оживлених зносинах.

Признаючи, що ті зносини будуть скріплені, якщо меншості, що живуть в обох тих державах, відносно яких друга сторона є заінтересована, будуть мати цілковите забезпечення для свого свободного національного і культурного розвитку, ц. і к. міністр закордонних справ із вдоволенням приймає до відомості, що Українська Народна Республіка вже створила закони, які забезпечують права живучих на Україні частин польського і німецького народу, а також права жидівського населення.

І навпаки, уповноважені Української Народної Республіки приймають до відома, що австрійський уряд рішився на основі намірів, проголошених його цісарською і королівською апостольською величністю при його вступі до правління і в його престольній промові, поробити заходи, які, розбудовуючи далі існуючі інституції, мають дати тій частині українського народу, яка мешкає в Австрії, дальше забезпечення для її національного і культурного розвитку.

Для осягнення тієї цілі австрійський уряд предложить обом палатам Державної ради проект закону, силою якого ті частини Східної Галичини, де переважає українське населення, будуть відділені від королівства Галичини і злучені з Буковиною в один

[381] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 138.

суцільний коронний край. Цей замір австрійський уряд має здійснити найпізніше до 31 липня б. р. Австрійський уряд буде всіма засобами, які дає йому конституція, змагати до того, щоби цей законопроект одержав силу закону.

При цьому існує порозуміння про те, що ця заява творить з мировим договором неподільну цілість, і, що важність цій заяви вигасає, якщо не буде виповнена яка-небудь постанова мирового договору.

Цей документ і його зміст мають лишитися тайними»[382].

Варто звернути увагу на положення, згідно з яким чинність усього мирного договору втрачається за умови, якщо не буде виконано хоч один пункт загальних домовленостей. А західні партнери та й реалістично мислячі українські політики добре розуміли, що взяті на себе зобов'язання, зокрема, в економічній сфері, особливо щодо поставок до 1 липня 1918 р. Німеччині й Австро-Угорщині 1 млн тонн (60 млн пудів) хліба, були апріорі нездійсненними. Однак і не підписувати договір сторона Центральної Ради не знаходила можливостей.

Аналізуючи події, документи достатньо складного, можна сказати – екстремального моменту в історії Української Народної Республіки, можна висловити припущення, що настрої керівництва національної революції були не те що далекими від оптимістичних, вони залишалися на найнижчих песимістичних позначках. Ніхто не бачив виходу з трагічної ситуації. Не встигнувши хоч скільки-небудь стати на ноги, дітище покоління патріотів, революціонерів, демократів – Українська Народна Республіка потрапляла під жорна окупаційного молоха.

Д. Дорошенко наводить переконливі аргументи на користь висновку, що принципово питання про воєнну інтервенцію в Україну було вирішено союзниками ще до підписання договору в Бресті[383].

В історіографії неодноразово зверталася увага й на те, що навіть текст документа – звернення до урядів Німеччини й

[382] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 150-151.
[383] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 333.

Австро-Угорщини М. Любинський одержав від німецької сторони в готовому вигляді й погодився (був змушений) його підписати[384].

При цьому навряд чи виправданим було б ставити йому це в провину, оскільки об'єктивне становище й українського уряду, і делегації УНР було таким, що доводилося лише миритися з чужим цинічним диктатом.

Урешті-решт, брала гору й та обставина, що за брестськими домовленостями «почвірний союз узяв під особливу свою опіку українську державність, а українська "соціалістична" влада не тільки в державній своїй справі шукала захисту й оборони в імперіалістичного почвірного союзу, але й у політично-соціальній. Німецькі генерали ставили навіть спеціальною умовою охорону правительства й публичних установ Укр. Нар. Республіки від агітації й пропаганди большевиків.

Такі сімпатії центрального імперіалізму до України полягали насамперед у тому, що наша влада й наші "установи" були не соціалістичні, не ворожі до їхніх установ і не загрожували, як "анархістична" влада большевиків, соціальною заразою їм самим»[385].

Промовистий епізод наводить у своїх мемуарах член української делегації на мирних переговорах О. Севрюк. Коли він «десь між Сарнами й Житомиром» зустрівся з М. Грушевським і розповів йому про останні рішення в Бресті, голова Центральної Ради не зміг стриматися й розплакався. Прихід німців в Україну був драмою його життя: всі вороги українства, що звинувачували М. Грушевського у тому, що він є знаряддям австрійської чи німецької інтриги, тепер одержали додаткові аргументи – німці йшли рятувати українську державність на заклик керованого ним – М. Грушевським – проводу[386].

Відзначене тяжким, непосильним тягарем лягало на всі уяви, теоретичні передбачення щодо перспектив України взагалі, соборницьких планів і розрахунків зокрема. М. Грушевський, В. Голубович, їх колеги у Центральній Раді й уряді змушені були обставинами

[384] Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Т. І. С. 333.

[385] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 208-209.

[386] Севрюк О. Берестейський мир: 9-ІІ-1918. Уривки зі споминів. Париж : Відбиток з «Українських вістей», 1927. С. 12.

бодай якось виправдовувати Брестські рішення. А треба ж було не лише виправдовуватися, а й підтримувати згасаючу віру нації в майбутнє. Проте у власних душах такої віри залишалося дедалі менше. Вона вже ледь жевріла.

Навіть М. Грушевський, роз'яснюючи сутність підписаних угод, почувався непевно. «Трактат, – писав він, – давав мир гідний, як здавалось (останні два слова зовсім не випадкові, насправді ж вони не лише підважують, а швидше перекреслюють загальну оцінку – *В. С.*): привертав їй (УНР – *В. С.*) західні українські землі, не тільки окуповані під час війни, а й раніше від неї відірвані, як Холмщина, Берестейщина, Пинщина (хоч і не в повнім їх обсягу – так околиці Дорогочина, Більська, Брянська зістались таки поза Україною)…»[387]

15 березня 1918 р. лідер УНР виступив з доволі ґрунтовною, великою за обсягом промовою в Малій Раді, у якій поєднав свої історичні знання з політичним ракурсом бачення проблем Холмщини і українських анклавів у Бессарабії, які поглинала Румунія. Матеріал було поширено газетами[388]. Центральна Рада виступила із невизнанням анексії Бессарабії Румунським королівством, доручала Раді народних міністрів втрутитися у вирішення долі мешканців краю[389]. Якимось чином український провід намагався реагувати на інформації, запити призначеного комісаром Холмщини і Підляшшя О. Скоропис-Йолтуховського[390].

Однак створюється враження, що робилося те дуже кволо, начебто більше за ідейною інерцією, швидше як повинність, бо сподівань на ділове розв'язання проблем фактично не існувало. М. Грушевський після поразок УНР від більшовиків і розпочатої окупації України вважав за найголовніше завдання моменту

---

[387] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 564.

[388] Народня воля. 1918. 21 березня; Грушевський М. За Холмщину. *Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріяли.* Нью-Йорк-Львів-Київ-Торонто-Мюнхен : Українське історичне товариство, 1992. С. 107–109.

[389] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 270, 273-274.

[390] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 167–168, 175, 274, 276-277 та ін.

відшукати заходи, які б закріпили і в свідомості самих українців, і міжнародного загалу наявність України як державного феномену. При цьому досить прозоро проглядає позиція: не зазіхати на максимум, спробувати зберегти хоч мінімум.

Надзвичайно прикметна в цьому сенсі стаття голови Центральної Ради «Новий поділ України»[391] (як розділ вона була включена до збірки матеріалів, опублікованих в 1918 р. за назвою «На порозі Нової України. Гадки і мрії»[392]). Продовжуючи працю над підготовкою проєкту Конституції УНР (а йому тут і надалі належала головна роль), яку планувалося представити Українським Установчим зборам (Всенародні збори, Сейм), автор пропонував здійснити новий варіант облаштування України: «замість теперішнього поділу на губернії й повіти поділ на землі, більші від повітів, а менші від губерній»[393]. Обґрунтовуючи ідею адміністративної структури України у складі 30 земель, автор спеціально зазначав, що за висхідну одиницю було взято приблизно ту територію, на якій проводилися вибори до Українських Установчих зборів; «свобідна воля людності рішить потім приєднання чи вилучення інших сумежних країн. Тому нема тут Холмщини, Хотинського повіту (до того часу він входив до Бессарабії – *В. С.*) й інших земель»[394].

Можна зрозуміти почуття М. Грушевського, який народився й провів дитинство в українському Холмі, який, а також інші сусідні західноукраїнські землі вважав «непольськими» (так він писав); чого була варта особисто йому відмова від омріяних, а не лише національно-політичних планів. Та для принципового вченого, реалістично мислячої особистості пріоритетними були інші чинники, а на чільному місці – українська ідея, український інтерес, аргументи, здоровий глузд, якому в межах наукової логіки не можна було чогось істотного заперечити.

---

[391] Грушевський М. Новий поділ України. Народня воля. 1918. 25 березня.

[392] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Вид. автора, 1918. 120 с.

[393] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 99.

[394] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 101.

До складу Української Народної Республіки передбачалося включити виключно території, що в 1917 р. входили до дев'яти українських губерній, що перебували тоді у складі Росії (з одним застереженням: до Деревської землі могла війти й частина Мозирського повіту, «коли на те буде бажання людности»[395]).

Невідомо, як розвивалися події під час обговорення ініціативи (проєкту) М. Грушевського у Центральній Раді (протоколи її засідань, як і Ради народних міністрів під час евакуації керівних установ УНР на західні терени після 15 лютого і до 1 березня 1918 р. відсутні). Однак 6 березня, після повернення до Києва, було ухвалено «Закон Центральної Ради про адміністративно-територіальний поділ України, прийнятий Малою Радою»[396].

До проєкту було вирішено внести ще дві адміністративні одиниці: «Підляшшя – центр Берест» (Брест – *В. С.*) і «Дреговицька Земля, центр Мозир»[397]. Таким чином, загальне число земель досягло 32. У законі також було зазначено: «Остаточним розмежуванням Української Народної Республіки з сусідніми державами число земель буде змінено. …Про докладне розмежування земель Раді народних міністрів поручається внести осібний законопроект в можливо ближчим часі»[398].

***

Непрості метаморфози сталися у справах реалізації концепцій і Української революції, і національної соборності уже з перших кроків здійснення досягнутих у Бресті домовленостей.

Власне, інакше й бути не могло. Союзниками Української Народної Республіки стали дві країни з монархічним ладом – Німеччина й Австро-Угорщина. Звісно, керівництву останніх були дуже не до вподоби «просоціалістичні експерименти» Центральної Ради, основних українських партій – УСДРП, УПСР. І не лише на ґрунті безсоромного пограбування селянства, а й з причин

[395] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 101-103.
[396] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 181-182.
[397] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 181.
[398] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 182.

принципового несумісництва сповідуваних курсів мало неминуче дійти до кризи у стосунках, хоча відвертий конфлікт відтягувався затяжними військовими діями. Спротив незначних за чисельністю радянських військових формувань, стихійні збройні виступи населення у низці регіонів, особливо на Півдні республіки, гальмували процес повної, суцільної окупації, а отже, і повернення до всебічного владарювання, функціонування державних органів УНР. «По ходу» трапилися й не у всьому передбачувані моменти. Очевидно, що уряд вирішив скористатися військами союзників задля максимального визволення етнічно-українських земель від більшовицького панування, що не могло не викликати занепокоєння й протестів з боку Росії. Не випадково Рада народних міністрів, заслухавши 27 березня телеграму комісара закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, постановила не відповідати на неї. Телеграма ж була такого змісту: «Щоб уникнути можливих небажаних подій, які можуть постати наслідком німецького наступання на території Української Совітської Республіки, народний комісаріат закордонних справ запитує Раду Народних Міністрів: як і на основі яких документів міжнародного характеру встановлюється нею кордон Української Народної Республіки»[399].

Спроби українських властей подати прихід іноземних військ як безкорисливу допомогу, що нібито не мали жодного відношення до підписаного мирного договору і впливу на нього, зовсім не відповідала істині. Адже як Німеччина, так і Австро-Угорщина опікувалися, насамперед, тим, щоб забезпечити УНР сприятливі умови для виконання взятих на себе економічних зобов'язань перед ними, що було немислиме без звільнення її території від більшовиків. Крім того, стратегія Німеччини передбачала встановлення свого контролю на дуже важливому для неї Чорноморсько-Кавказькому напрямку, звідки відкривалися б можливості для просування до Персії та Індії, а це, звичайно, було неможливе без усунення з нього Росії.

Загалом разом з територією УНР союзники окупували Донську область, Крим, частину Таманського півострова, Воронезької, Курської губерній і зупинилися на лінії Батайськ – Дон – Північний

[399] Нова Рада. 1918. 31 березня.

Донець – Дьогтєво – Осинівка – Новобіла – Валуйки – Грушівка – Білгород – Суджа – Рильськ. Згідно з угодою про поділ сфер впливу в Україні, підписаній німецьким і австро-угорським військовим командуванням 29 березня 1918 р., німці окупували частину Волинської, Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську і Таврійську губернії; австро-угорські війська – частину Волинської, Подільську, Херсонську і Катеринославську. Щоправда, цей поділ мав дещо умовний характер, оскільки в заселені німецькими колоністами місцевості Херсонщини теж вводилися німецькі війська, ними ж був захоплений Миколаїв, десятки тисяч їх вояків було дислоковано біля Катеринослава.

Вторгнення окупантів за межі етнічно-українських територій не знайшло негативної реакції керівних структур УНР, було зустрінуте індиферентно. Більше того, останні дещо «призабули» про науковість, справедливу вивіреність своїх минулорічних обґрунтувань власних кордонів і вдалися до проблематичних і навіть некоректних кроків у демонстрації претензій на регіони, які окуповувалися австро-німецькими військами. Показові щодо цього рішення Ради народних міністрів від 3 березня 1918 р. про введення майнового податку «на заможні й торгово-промислові класи» найбільших міст. До їхнього числа було включено Сімферополь, Севастополь, Ялту, Феодосію[400], що знаходилися на Кримському півострові. Знайти на той конкретний момент бодай якісь (не те щоб переконливі) підстави, пояснення на користь такої ухвали важко. Хіба що можна передбачити: чотирьом міністрам, присутнім на засіданні (інші просто не встигли повернутися до Києва) не вистачило сил втриматися від спокуси діяти за прикладом європейських «демократів»-експансіоністів. Однак, якби хоч трохи реалістичніше оцінювалися не амбітні бажання, а власні потенції, об'єктивні перспективи, поспішати з утопічними рішеннями було б не варто. Тим більше, проблематично віднести згаданий факт на рахунок того, «що українська влада корінним чином змінила свій

[400] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 174-175.

погляд на державно-правовий статус Криму, прагнучи приєднати його до України»[401].

У чомусь схожі тенденції знайшли свій прояв і на іншому прикордонні – північно-західному, але вилилися у доволі гострі суперечки.

За Брестським миром, на Півночі до УНР відійшли Пінський, Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії, в яких більшість населення становили українці. Ці території були приєднані до Волинської губернії. 13 березня 1918 р. Рада народних міністрів, заслухавши лист делегації від Гомельського повіту про приєднання цього повіту до України, постановила: «прийняти під охорону державне майно і інтереси громадян Гомельського повіту»[402].

Ці та інші дії українського уряду викликали протест з боку проголошеної 9 березня 1918 р. Білоруської Народної Республіки. Для врегулювання спірних питань і встановлення лінії кордону в квітні 1918 р. в Києві велися переговори між делегаціями УНР і БНР. До складу української делегації увійшли: А. Ліхнякевич (голова), М. Свідерський і Т. Петрівський. До білоруської – О. Цвікевич (голова делегації), М. Довнар-Запольський і С. Рак-Михайловський.

Розпочалися офіційні засідання делегацій 19 квітня з визначення принципів ведення переговорного процесу. У ході дискусії в основу переговорів було покладено етнографічний принцип, який «у разі необхідності» мав доповнюватися економічним і географічним аргументами. Білоруська делегація також зазначила, що буде користуватися як основою картою академіка Я. Карського, виданою в 1917 році. Українська сторона заявила, що не братиме за основу жодної карти, а користуватиметься різними джерелами. Відступ від чіткого наукового (етнографічного) принципу, привнесення в підходи до справи загалом реальних елементів, але таких, які б мали бути додатковими, а не рівноцінними з основоположними, особливо при різних оцінках тлумачення ваги різних чинників, було не кращим варіантом визначення висхідної позиції. Відтак через

[401] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 240.
[402] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 240.

змішаний склад населення прикордонних територій, а також етнічну близькість двох народів розв'язання територіальних проблем між ними виявилося не простою справою. Переговори були складними й напруженими. Уже на першому засіданні білоруська сторона заявила, що не визнає Брестського мирного договору і визначеного ним північного кордону УНР. «Українсько-Білоруська границя, яка проведена до Вигоновського озера, – підкреслив О. Цвікевич, – не обов'язкова для Білорусії тому, що вона була визначена без участі представників Білорусії. Тепер, коли проголошено незалежність Білорусії, ми лічим необхідним установити цілу границю між Україною та Білорусією там, де ті два народи між собою сусідують»[403].

Представники України намагалися твердо обстоювати умови, зафіксовані Брестським договором. Заперечуючи білоруській стороні, Т. Петрівський зазначив, що західний пункт кордону з міжнародно-правного погляду змінювати не можна, оскільки під час Брестських переговорів суверенної БНР просто не існувало, а тому правочинною стороною за білорусів об'єктивно виступала Радянська Росія. Через це обраний західний пункт – Вигоновське озеро – має бути визнаним міжнародно-правним рішенням, слугувати фундаментом, від якого слід відштовхуватись[404].

Оскільки визначення західної точки відліку українсько-білоруського кордону викликало доволі значні суперечки, то, на пропозицію білоруської сторони, наступне засідання (20 квітня) розпочалося з обговорення граничної межі на Сході. А. Ліхнякевич запропонував, щоб нею було м. Мглин. У свою чергу, північні партнери, вважаючи згадану місцевість суто білоруською, допускали, щоб такою місцевістю раціонально визнати злиття р. Судость з Десною біля м. Гремяч.

Після того, як сторони, згідно з попередньою домовленістю, подали письмово визначені ними пропозиції щодо меж державного кордону між УНР і БНР, виявилося, що вони дуже різняться між собою. Зав'язалася тривала дискусія. С. Рак-Михайловський,

[403] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 26 зв.
[404] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 26 зв.

відзначивши, що межі, проведені українською делегацією, практично завжди йдуть по території Білорусії, дав зрозуміти, що вони мають проходити на південь р. Прип'яті. Т. Петрівський у відповідь доводив, що навіть за діалектологічною картою Російської академії наук межа української посілості зазначена на північ від Прип'яті. Про це свідчить також карта німецького професора Шефера. Тому, на його думку, українсько-білоруська межа «безперечно повинна йти за Прип'ять на Північ – це принципіально і то в повній згоді з етнографічними підставами»[405].

Голова білоруської делегації О. Цвікевич у своєму виступі наголосив, що Гомельщина, Пінщина і Мозирщина, без сумніву, заселені білорусами. «Можна було б ще говорити про те, – зазначив він, – щоб північно-східна частина території Чернігівщини була відпущена Білоруссю Україні, наколи б Україна зі свого боку пустила без виїмку всю територію Прип'яті від впливу її в Дніпро по річку Уж, далі по прямій лінії на Влодаву. Територія Прип'яті, що належить етнографічно до Білорусії, з огляду економічного є для неї питанням життя і смерті»[406].

Отже, основні суперечки на переговорах розгорілися за район басейну р. Прип'ять. Тривалі дискусії з цього питання виявилися безплідними. Кожна зі сторін виявляла непоступливість. Користуючись невизначеністю політичної ситуації в Білорусії, українські дипломати намагалися приєднати до УНР навіть ті території, де українське населення не становило більшості, обґрунтовуючи це стратегічними та економічними міркуваннями.

Не обійшлося й без певного тиску на своїх співрозмовників. 21 квітня А. Ліхнякевич від імені української сторони зажадав від білоруської делегації негайної відповіді на запитання про те, яку конкретну межу кордону вона пропонує? Однак, зіславшись на відсутність прямого проводу з Мінськом, О. Цвікевич відповів, що не може дати відповіді. Тоді А. Ліхнякевич, наполягаючи на поставленому запитанні, нагадав, що на попередньому засіданні білоруси обіцяли подати максимум своїх побажань стосовно

[405] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 28.
[406] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 28.

державного кордону. На це С. Рак-Михайловський зауважив, що про межі сторони говорили вже багато, але домовитися у важливій, відповідальній справі так і не змогли. Він запропонував відкласти обговорення питання до приїзду ще одного члена делегації, який мав привезти з Мінська конкретні інструкції.

У той же день голова української делегації поставив перед білоруською стороною ще два питання. 1) Чи визнають представники білоруського уряду, що вихідною точкою українсько-білоруського кордону на Заході є Вигоновське озеро? 2) Чи визнає білоруська делегація принципово, що лінія Пінськ-Гомель буде відступлена Україні? У разі позитивної відповіді на них українська сторона висловлювала готовність підготувати до наступного засідання проєкт договору[407].

Але вже 22 квітня білоруські представники повідомили, що дати відповідь на поставлені питання поки що не можуть. Натомість уповноважені зробили українській комісії таку заяву: «Лінія границі, проведена нами на однім із засідань, носила характер чисто приватних наших вступних переговорів, при чім при наміченню мінімальної границі ми повинні замітить, що Гродненщина з Брестом, Дорогочином, Більськом, Кобрином і Пружанами всіми білорусинами уважається за білоруську територію. Взагалі, оскільки нам є звісна думка громадських білоруських кіл, полуднева границя Білорусії йде загально по границі Пінщини і Гродненщини, хіба лиш за виключенням невеликого полудневого кутка Берестейського повіту. Разом з чим в переговорах о границі для Білорусії, як рівно ж і для України, принципіальне значення має усталення нормальних етнографічних границь Білорусії на сході і півночі, і тому важно і необхідно, щоб Україна всіма засобами помогла зі свого боку активній участі нашої делегації в Курську. Ми ж зі свого боку постараємося всіма засобами ускорить закінчення переговорів відносно своєї границі з Україною»[408]. Ця заява була взята до уваги українською стороною.

---

[407] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 33.

[408] ЦДАВО України. Ф. 2592. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 34; Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 249-252.

Так і не дійшовши згоди зі спірних питань, сторони домовилися тимчасово припинити переговори про державні межі між УНР і БНР з огляду на майбутні мирні переговори з Росією. Передбачалося повернутися до цього питання вже після підписання мирного договору з нею.

***

У 1917–1918 рр. концепція української соборності зіткнулася ще з одною доволі сильною ідейною і політично-організаційною протидією. Носіями уявлень, що об'єктивно суперечили задумам і планам української соборності, були російські політичні сили – кадети, меншовики, есери, бундівці, які від самого початку революції виступали проти планів здійснення української державності. Заперечуючи факт існування окремої української нації, як на загальноросійському, передусім столичному, урядовому рівнях, так і на зрізі місцевих організацій, вони не тільки відстоювали свої позиції в теоретичних суперечках, але й всіляко намагалися перешкоджати діяльності Центральної Ради. Відступаючи «з боями» лише під тиском українського руху, загальноросійські партії й організації достатньо наочно продемонстрували свої погляди і наміри у питаннях територіальних меж України. Однак вплив таких сил у регіоні, та й зі столиць, поступово зменшувався.

Реальним чинником, який неухильно нагромаджував політичні потенції і дедалі відігравав впливову роль у житті населення краю, розвитку суспільних процесів, були більшовики. Причому їх поведінка не була однаковою, жорстко скоординованою і однозначною.

Так, В. Ленін, його оточення, відстоюючи право на самовизначення націй, підтримували державотворчі кроки Центральної Ради, засуджували великодержавну політику Тимчасового уряду[409]. Місцеві більшовики, передусім київські, здебільшого вважали, що уже в ході революції право націй на самовизначення втрачає

[409] Ленин В. И. Не демократично, гражданин Керенский! *Правда (Петроград).* 1917. 2 июня; Ленин В. И. Украина. *Правда (Петроград).* 1917. 15 июня; Ленин В. И. Позор. *Правда (Петроград).* 1917. 16 июня; Ленин В. И. Украина и поражение правящих партий России. *Правда (Петроград).* 1917. 17 июня и др.

прогресивне значення, перетворюється на анахронізм, а національний рух під проводом Центральної Ради є буржуазно-контрреволюційним, який, за великим рахунком, є шкідливим для прогресу, справи соціалістичної революції[410]. Плутаючись у складних теоретичних складових національного питання, керівники низки організацій керувалися люксембургіанськими поглядами, інші, за відсутності усталених переконань, борсаючись у реаліях поліетнічності, шукали рішення в пропозиціях про шляхи розв'язання назрілої проблеми через проведення референдумів і плебісцитів[411].

Особливого поширення останні погляди набули в організаціях РСДРП(б) Донбасу і промислового Лівобережжя, де місцеві більшовики діяли в середовищі інтернаціонального за складом і способом мислення пролетаріату. Додаткові моменти до роздумів «підкидала» непроста практика. Зокрема, складно було зорієнтуватися в ситуації визнання Центральною Радою Тимчасової інструкції Тимчасового уряду від 4 серпня, якою найрозвинутіші промислові губернії Лівобережжя, а також товарно-землеробські губернії Півдня України, як «спірні», вилучалися зі складу України. Навіть у III Універсалі не згадувалося про чітке розмежування (скажімо, на повітовому рівні) безпосередньо у зоні Війська Донського, що дозволило каледінцям безкарно здійснювати свої акції, спрямовані вглиб Донбасу. Центральна Рада, Генеральний секретаріат побоювалися хоч щось заперечити на антиукраїнські дії.

Така невизначеність у більшості випадків сприймалася як спірність кордонів, що мало бути і слугувало на практиці ґрунтом для прояву свавільних тенденцій, спроб реалізації суб'єктивних намірів.

---

[410] Петроградская общегородская и Всероссийская конференция РСДРП (большевиков) в апреле 1917 г. Протокольные записи заседаний ЦК от 10, 16 и 24 октября 1917 г. Москва; Ленинград : 1925. С. 129-142; Солдатенко В. Ф. Георгий Пятаков: оппонент Ленина, соперник Сталина. Москва : Политическая энциклопедия, 2017. С. 108-145.

[411] Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. Киев : Политиздат Украины, 1980. С. 105-107, 208.

Щоправда, виникає, як мінімум, здивування наскільки безапеляційною, настільки й недоказовою інформацією, яка поширюється деякими солідними виданнями. Так, у книзі «Русь-Україна: становлення державності» без будь-яких підтверджень говориться: «СНК (мова про РНК – *В. С.*) за наступністю з "Тимчасовою інструкцією Генеральному секретаріату" від 4 серпня 1917 р., прийнятою УЦР, визнавав право УНР тільки на п'ять губерній, викликаючи з УНР Харківську, Херсонську, Катеринославську губернії й Північну Таврію»[412].

Ще більший подив викликає авторське припущення: «Очевидно, що більшовики, як ті, хто захопив владу в Росії, керувалися юридичним правом на історичні землі Великоросії (Харківщина) (? – *В. С.*) і землі Новоросії, отримані Росією внаслідок російсько-турецьких воєн. Таким чином, виник конфлікт інтересів: більшовики оперували історичним правом, УНР – етнічним. Суперечку стосовно цих земель могло вирішити тільки змішане етнічне населення зазначених губерній шляхом *прямого волевиявлення* – референдуму. Його не було проведено»[413].

Створюється враження, що автори начисто абстрагуються від часу, про який взялися судити й писати. І чи можливо було в екстремальних умовах боротьби за владу, практично карколомних змін ситуацій вдаватися до застосування надто непростих наукових критеріїв (історичне й етнічне право – мабуть, усе ж у науці – етнографічне право. – *В. С.*) і проводити такі складні заходи, як референдуми? Історія просто на те не відпустила часу. Рішення приймалися (і не дивно, що далеко не завжди вивірені, правильні, науково бездоганні) буквально в шаленому, справді революційному темпі.

Слід враховувати, що готових рішень на той момент не існувало. Їхній пошук ішов, як мовиться, часто навпомацки, «методом спроб і помилок». У цьому сенсі варто відповідним

---

[412] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь-Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 195.

[413] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь-Україна: Становлення державності. Т. 2. С. 195.

чином, виявляючи розумну обережність, підходити, скажімо, до епізоду в розмові по прямому проводу члена Політбюро ЦК РКП(б) і наркома у справах національностей Й. Сталіна з членом обласного комітету РСДРП(б) і обласного виконавчого комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю С. Бакинським та членом ЦК УСДРП М. Поршем 17 листопада 1917 р. «Ми всі думаємо, – наголосив член російського уряду, – що абсолютно необхідний з'їзд представників робітничих, солдатських і селянських депутатів України… Ми всі гадаємо, що ви – кияни, одесити, катеринославці та інші повинні негайно прийнятися за скликання такого з'їзду, звісно, разом із Радою»[414].

Водночас Й. Сталін вказав на недемократизм поведінки Центральної Ради. «Це видно ще з того, – наголосив нарком, – що Рада згори приєднує до себе все нові й нові губернії, не запитуючи жителів цих губерній, чи хочуть вони війти до складу України. Ми всі тут думаємо, що в таких випадках питання може бути розв'язане тільки самим населенням шляхом референдума. Оскільки Рада цього не робить, а зверху анексує нові губернії, вона сама розвінчує себе, як організацію недемократичну. З'їзд Рад України повинен дати, між іншим, думку про спосіб опитування населення про належність до тієї чи іншої області»[415].

Зрозуміло, що ніхто в той момент не передбачав, як розвиватимуться події уже в найближчий час, як змінюватимуться рішення й зумовлені ними дії.

Правда, неясно, які області, на які претендує Центральна Рада, мав на увазі Й. Сталін (він не конкретизував претензій), однак згадка про катеринославців і одеситів свідчить про те, що РНК Росії немає жодних підстав звинувачувати в тому, ніби він перейняв великодержавницьку естафету у Тимчасового уряду, втілену, зокрема, у згаданій інструкції від 4 серпня. Хіба що «підказку» дають Ю. Мірошниченко і С. Удовік, згадуючи про те, ніби

[414] Пролетарская мысль (Киев). 1917. 18 ноября; Киевская мысль. 1917. 18 ноября (утренний выпуск).

[415] Пролетарская мысль (Киев). 1917. 18 ноября; Киевская мысль. 1917. 18 ноября (утренний выпуск).

Українська Рада після проголошення ІІІ Універсалу розпочала «поширювати свою експансію ”Від Сяну до Кубані”»[416].

Під кінець осені 1917 р. дедалі викристалізовується й ідея утворення Донецько-Криворізької Республіки. Вона детермінувалася позицією більшовиків Лівобережжя. Наполягаючи на відмінності економічного розвитку Донецького і Криворізького басейнів від господарських засад іншої території України, ставилося питання про проблематичність входження Донкривбасу до складу України і необхідність його з’ясування шляхом референдуму. Восени 1917 р., після того як Центральна Рада оголосила себе вищою владою в Україні, а всупереч цьому посилився процес установлення влади Рад на місцях, особливо в промислових, пролетарських центрах, ідея вичленення Донкривбасу набула нових імпульсів і поступово стала переводитися в практичну площину[417].

У листопаді 1917 р. більшовики Південно-Західного краю ініціювали скликання Всеукраїнського з’їзду Рад для розв’язання найнагальніших проблем тогочасного життя. Цю ідею підтримали багато місцевих Рад[418].

Одночасно обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю, який першим став на шлях консолідації сил більшовиків у всеукраїнському масштабі, виступив з ініціативою скликання Всеукраїнського з’їзду більшовицьких організацій, щоб утворити керівний партійний центр більшовиків України. Якби ця ініціатива була підтримана Донецько-Криворізьким обкомом партії і особисто Ф. Сергєєвим (Артемом) як членом ЦК РСДРП(б), то такий центр, очевидно, вдалось би утворити вже в грудні 1917 р. Але цього не сталося. На Обласний (Крайовий) з’їзд РСДРП(б), що відбувся в Києві 3-5 грудня, приїхали делегати від більшовицьких організацій Південно-Західного краю, Південно-Західного фронту, Катеринослава

---

[416] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь-Україна: становлення державності. Т. 2. С. 196.

[417] Солдатенко В. Ф. Вокруг Донецко-Криворожской Советской Республики. *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг.* Т. 1. С. 274-290

[418] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: Т. 1: Рік 1917. С. 428-429.

і Єлисаветграда. У той час, коли в Києві засідав Обласний (Крайовий) з'їзд РСДРП(б), у Харкові делегати збиралися на свою окрему обласну партійну конференцію. Проігнорувавши з'їзд у Києві, конференція визнала за необхідне «скликати в найближчому майбутньому з'їзд партійних організацій Донецько-Криворізького басейну і Південно-Західного краю», але не для організаційного об'єднання, а лише «з метою вироблення І спільного плану агітації і боротьби»[419].

Водночас, керівні працівники Донецько-Криворізької обласної партійної організації зайняли двоїсту позицію щодо Всеукраїнського з'їзду Рад: з одного боку, на ряді засідань підтримали ідею скликання Всеукраїнського з'їзду Рад, виділили свого представника до Організаційного бюро з підготовки з'їзду, сприяли обранню делегатів на з'їзд, з іншого боку – одночасно в Харківській міській і Донецько-Криворізькій обласній Радах робітничих і солдатських депутатів обговорювали ідею створення обласної Донецько-Криворізької Радянської Республіки[420].

Виступаючи 17 листопада 1917 р. на пленумі обласного комітету Рад Донецького і Криворізького басейнів під час обговорення українського питання, секретар обласного комітету РСДРП(б) Ф. Сергєєв (Артем) підтримав меншовика Рубінштейна і есера Голубовського, висловився за свободу самовизначення областей і народів, проти «анексування» їх Центральною Радою. Він пропонував «створити незалежну від київського центру самоврядну автономну Донецьку область і добиватися для неї всієї влади Рад». На пропозицію Артема пленум схвалив постанову: «Розгорнути широку агітацію за залишення всього Донецько-Криворізького басейну з Харковом у складі Російської республіки з віднесенням цієї території до особливої, єдиної адміністративно-самоврядної області»[421].

---

[419] Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. Ф. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции. С. 301-311.

[420] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). С. 42.

[421] Известия Юга (Харьков). 1917. 19 ноября.

Ця ідея відображена і в резолюції загальних зборів Харківської Ради, схваленій 24 листопада. Донецький і Криворізький басейни розглядалися в ній як область, що не входить до складу України. 22 листопада це положення також включили в резолюцію загальних зборів робітників і службовців Харківського вузла Південних залізниць, схвалену на доповідь Ф. Сергєєва[422].

За прикладом останнього, виконуючи постанову пленуму обласного комітету Рад, діяли й інші більшовики Харкова. Виступаючи 29 листопада в Думі, член більшовицької фракції Е. Лугановський говорив, що Харківська губернія і Донбас є територією, яка не входить в Україну, віднесення їх до України «в економічному відношенні дуже згубно, бо цим самим створюється розчленування Донецького басейну»[423].

Додаткові аргументи для розуміння позицій харківських більшовиків дає Г. Лапчинський. «Вони були в себе вдома й цілком заглиблені в своїх, харківських, місцевих справах. Вплив Центральної Ради та українських партій, що її підтримували, був у самому місті надзвичайно малий. Ані зросійщена обивательщина, що на виборах до Установчих зборів дала 25 % всіх голосів кадетам, ані робітники, що в значній мірі ще не позбавилися її впливу – через меншовиків та есерів, ґрунту для національного українського руху не давали. Харків увесь час тримав звязок безпосередньо з Петербургом. З цілком українським селянством слобожанським харківські більшовики звязані майже зовсім не були. Отже, вони мали абсолютно наївну уяву про національні завдання революційного пролетаріяту на Україні – вони були певні, що, принаймні, Харківщина, Донбас та Криворіжжя ніякісінького відношення взагалі до України не мають, що всі претензії Центральної Ради на ці землі є фантастичні й до того безґрунтовні, що навіть жодної небезпеки для них не становлять.

…Крім того, треба пам’ятати, що й тоді, і далеко ще пізніш, до кінця майже 1918 року, панувала скрізь по радянській землі якщо не

[422] Донецкий пролетарий (Харьков). 1917. 25, 26 ноября.

[423] Донецкий пролетарий (Харьков). 1917. 1 декабря; Известия Юга (Харьков). 1917. 30 ноября.

теорія, то практика: «всю владу місцям». І харків'яни дуже завзято захищали свої прерогативи, настоювали, щоб ніхто в місті, крім Харківської Ради, не порядкував, – дарма що сама ця Рада тієї пори ще не розквиталися як слід з меншовиками та есерами. Виходячи з таких позицій, харків'яни ввесь час конфліктували й із ВЦВК та Народнім Секретаріятом – з одного боку, і із штабом тов. Антонова – з другого. Немалу ролю, як мені тоді здавалося, відогравали в цьому ще й моменти персонального честолюбства, а головне – відсутність ще тієї суворої дисципліни та організованости, що лише згодом і поволі утворилися в комуністичній партії України»[424].

Так було покладено практичний початок кампанії за виділення з України Донецько-Криворізької області в окрему адміністративну одиницю. У грудні 1917 р. проблему мав вирішити ІІІ з'їзд Рад Донецько-Криворізької області під час обговорення питання про обласну організацію.

Намір організувати «обласну» республіку протиставлявся Українській Народній Республіці, що кваліфікувалася більшовиками буржуазною державою і, водночас, як формування основи для протидії експансіоністським акціям, що почастішали з середини листопада і скеровувалися козачим командуванням Всевеликого Війська Донського.

Слід сказати, що започаткований процес був загальмований з приїздом до Харкова членів Головного комітету РСДРП(б) – соціал-демократії України (обраний на згаданому крайовому з'їзді більшовиків, він мислився і розгортав роботу як загальноукраїнський орган) і групою делегатів залишеного київського з'їзду Рад (в їх числі були Є. Бош, А. Іванов, І. Кулик, А. Піонтковський, Н. Тарногородський та ін.).

За ініціативи останніх сталося їх об'єднання з делегатами ІІІ з'їзду Рад Донецької і Криворізької області та вирішено, таким чином, провести один, об'єднаний, Всеукраїнський форум Рад робітничих і солдатських депутатів. Згода на спільні дії означала певний відступ, відмову прихильників обласницьких, по суті –

---

[424] Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні: ЦВКУ та Народний секретаріат (Спогади). *Літопис революції.* 1928. № 1. С. 160-161.

сепаратистських тенденцій від невідкладної реалізації своїх планів[425].

Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 11-12 грудня 1917 р. в Харкові, проголосив Україну Республікою Рад (на теренах УНР зі збереженням офіційної назви – Українська Народна Республіка), у чому вбачається не лише прагнення до утвердження радянської влади на всіх українських землях, неможливість існування паралельних українських республік і сутнісна згода з територіальними межами УНР, окресленими в Третьому Універсалі Центральної Ради. Водночас Всеукраїнський з'їзд Рад заявив про повалення влади Української Ради, встановлення федеративних зв'язків Радянської України з Радянською Росією, обрав Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) Рад, а останній відокремив зі свого складу Народний секретаріат – перший радянський уряд України. Третину обраного на з'їзді ВУЦВК Рад становили представники Рад Донецько-Криворізької області, а кілька з них, у тому числі Ф. Сергєєв (Артем), також увійшли до складу Народного секретаріату.

Під час роботи І Всеукраїнського з'їзду Рад відбулася низка робочих нарад, на яких готувалися документи для затвердження їх на пленарних засіданнях. Один з активних учасників їх проведення Г. Лапчинський пригадував: «…питання, що обговорювалося на нарадах дуже детально, за яке було найбільше суперечок та незгоди, це про становище Донбасу та Криворіжжя в складі України. Дуже багато товаришів намагалися довести, що цих земель не треба включати до Української Республіки, але слід приєднати їх до РСФРР або надати їм автономії. Аргументувалося це тим, що вони мають більший економічний звязок з РСФРР, ніж з Україною, або ж – що робітники цих районів ніби-то щільніше звязані з робітництвом північним, ніж з людністю непромислових українських районів. Противні погляди обороняли здебільшого товариші, що приїхали на з'їзд з Києва або додержувались їхнього погляду, – серед них пам'ятаю виступи М. Скрипника, Є. Бош, В. Авсема (В. Ауссем –

[425] Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгун П. М. В огне трех революций. С. 542-554.

В. С.). Їхня аргументація була суто більшовицька: вони доводили, що в інтересах революції ніяк не можна відокремити промислові райони від аграрних, що це призвело б до того, що селянство, не маючи пролетарського проводу, відійшло б од революції, і радянська влада загубила б ґрунт на Україні»[426].

Усупереч цим підходам, міркуванням І Всеукраїнський з'їзд Рад за наполяганням делегатів від Донецько-Криворізького району обговорив питання «Про Донецько-Криворізький басейн». У резолюції з цього питання сказано: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів протестує проти злочинної імперіалістичної політики керівників козацької та української буржуазних республік, які намагаються поділити між собою Донецький басейн і буде добиватися єдності Донецького басейну в межах Радянської Республіки».

Проєкт резолюції, очевидно, готувався до ІІІ з'їзду Рад Донецько-Криворізької області і згодом був лише відповідно відредагований: так резолюція не дуже вдало маскувала поняття «Російська республіка» словами «Радянська республіка». Паліативне рішення, звісно, не могло слугувати довготривалою основою для принципової поведінки у швидкоплинних процесах, не могло не змінюватися і відповідно до зрушень у міжнародному житті, в епіцентр якого потрапила Брестська мирна конференція.

27 січня 1918 р., як відомо, в Бресті-Литовському було підписано договір між УНР і Центральними державами. Того ж дня в Харкові розпочав роботу IV обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, який працював до 30 січня 1918 р. На з'їзді були присутні 74 делегати з правом вирішального голосу (48 більшовиків, 19 есерів, 5 меншовиків, 2 безпартійні)[427].

До порядку денного були внесені питання: 1) Поточний момент. 2) Економічна політика в Донецькому басейні. 3) Обласна організація. Останній пункт, власне, точніше було б найменувати «організація області». Доповідь з цього питання прочитав

[426] Лапчинський Г. Перший період Радянської влади на Україні. С. 162.

[427] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. *Літопис революції.* 1928. № 3. С. 251.

С. Васильченко. Основні її тези, за газетою «Донецкий пролетарий», зводилися до наступного: «В міру зміцнення радянської влади на місцях, федерації Російської Соціалістичної Республіки будуть будуватися не за національною ознакою, а за особливостями національно-господарського побуту.

Такою самодостатньою в господарському відношенні одиницею є Донецький і Криворізький басейни.

Донецька республіка може стати зразком соціалістичного господарства для інших республік.

У силу цього Донецький і Криворізький райони повинні мати самостійні органи економічного і політичного самоврядування.

Влада, що організується в області – Рада Народних Комісарів, відповідальна перед з'їздом і перед виконавчим органом з'їзду – обласним комітетом»[428].

Із співдоповіддю з обговорюваного питання виступив член ЦВК Рад України, народний секретар праці М. Скрипник. Він був противником виділення Донецького і Криворізького басейнів зі складу України. Однак чіткістю аргументації його позиція не відзначалася. «Ставити в основу організації влади економічний принцип – вірно; не можна однак майбутнє переносити в сучасне, – говорив народний секретар. – Мир передусім означає національне питання, право націй на самовизначення»[429].

Таким чином, не заперечуючи загалом проти економічного принципу будови федеративної пролетарської держави, М. Скрипник вважав передчасною його реалізацію щодо Донкривбасу. Еклектизм поглядів одного з провідних діячів більшовиків України привів його до відстоювання відповідної штучної формули: «Виділення Донецького басейна означало б підрив радянської влади і посилення Генерального Секретаріату. Автономія необхідна, але як частина, що входить до складу Української Федерації»[430].

---

[428] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 254; Донецкий пролетарий (Харьков). 1918. 31 января.

[429] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 254; Донецкий пролетарий (Харьков). 1918. 31 января.

[430] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 255.

У дискусії, яка вибухнула і набула досить гострого, емоційного характеру, позицію М. Скрипника підтримали лише есери (Голубовський), а серед більшовиків представник ЦВК Рад України опинився, по суті, в ізоляції і зазнав енергійних нападок з боку прихильників утворення Донецько-Криворізької Республіки. Останні будь-яких нових аргументів не висували, однак консолідовано звинувачували М. Скрипника в націоналізмі. Так, Ф. Сергєєв, виходячи з ідеалу всезагальної пролетарської федерації, заявляв: «Ми не розбиваємо ні єдиної федеративної республіки, не зазіхаємо на національні інтереси України, ми не збираємось створювати незалежної республіки. Хіба ми збираємось проводити особливу митну політику та ін.? Ми хочемо зв'язатись з усією країною. "Вся влада Радам" – вся влада пролетаріату і біднішому селянству, яким нікого не потрібно пригнічувати».

У контексті наведеного очевидним є ототожнення «усієї країни» з Росією у її колишніх межах. І вже звідти випливали звинувачення М. Скрипника у схильності до сепаратизму. Артем наголошував: «Сепаратисти не ми, а ви (М. Скрипник, ЦВК Рад України. – *В. С.*). Чому ви прагнете до Києва? Тому що Радянська республіка не за національною ознакою для вас міцніший горіх, ніж національна. ...Ми, як більшовики, не розходимося з тов. Скрипником. Ми розходимося з ним, як з офіційним представником Українського ЦВК»[431].

Ф. Сергєєв стверджував, що уже в ході перемоги соціалістичної революції національне питання втрачає своє значення. Ця позиція була підтримана і розвинута у виступах інших прибічників створення Донецько-Криворізької Республіки.

Зокрема, М. Жаков доводив: «Якщо політика Донецького басейну має бути чомусь підпорядкована, то це, звісно, не випадковим тимчасовим політичним завданням наших українських товаришів, а політиці промислових центрів півночі.

Донецький басейн важливий перш за все для долі всієї російської революції в цілому. Його організація, революційне

[431] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 256; Известия Юга (Харьков). 1918. 14 февр.

будівництво (а тут ще не було революції, не було "Жовтня") повинні стояти на першому плані. Звичайно, ми повинні допомогти своєю участю в житті всього півдня подолати вплив дрібної буржуазії, як на Україні, так і на південному сході, однак саме для цього "пролетарський кулак", що зараз розпластаний на всі п'ять пальців, має бути зібраним, організаційній розхлябаності та багатовладдю має бути покладено кінець»[432].

Ще різкіші формулювання застосував С. Васильченко в заключному слові з обговорюваного питання. «Скрипник двома ногами стоїть на націоналізмі, – безапеляційно заявив доповідач. – Правий Сандомирський (меншовик, що в принципі підтримав ідею створення Донецько-Криворізької Республіки. – *В. С.*) – щось одне: або соціалістична революція, або ви загрузнете по коліна в націоналізмі. Скрипник говорить, що ще не зжиті національні забобони.

Однак Рада загинула під тиском сил ззовні України, і все-таки вона загинула, і повстання на її захист не сталося. Якщо III Всерос. з'їзд говорить про федерацію націон. республік, то це не виключає об'єднання за економічною (ознакою)...

Нам не потрібно ні міністерства іноземних справ, ні монетних дворів, нам потрібна радянська влада, виконавиця центральної влади Ради Народних Комісарів»[433].

М. Скрипник спробував переломити ситуацію і вніс на розгляд проєкт резолюції, яка, на його гадку, примирювала суперечності, які виникли. У документі пропонувалося: «IV обласний з'їзд Рад робітничих депутатів Донецьк. Бас. і Криворізького району постановляє: 1) Донецьк. Бас. і Криворізьк. район складають автономну область південноросійської Української Республіки, як частини Всеросійської Федерації Радянських республік»[434].

Проте подібна, по суті, паліативна позиція була рішуче відкинута більшістю тих, хто взяв участь у дебатах, і М. Скрипник

[432] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 256; Известия Юга (Харьков). 1918. 14 февр.

[433] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 256; Известия Юга (Харьков). 1918. 14 февр.

[434] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 257.

сам зняв свій проект резолюції, додавши, що «вона (резолюція – *В. С.*) носила декларативний характер і не має на меті дезорганізувати фракцію».

З наявної історіографії виникає враження, що проти ідеї створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки «воював» один М. Скрипник. Однак це не так. Просто він був учасником IV з'їзду Рад Донецько-Криворізької області. Проти висунутої й обстоюваної концепції виступали й інші більшовики, зокрема, Є. Бош, В. Затонський, Г. Лапчинський, В. Ауссем[435].

Цікаву інформацію подало видання «Вісти об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських робітничих та військових депутатів». Хоча виявлено лише один номер газети (можливо, інших і не було) без дати, можна, за опублікованими репортерськими матеріалами, обґрунтовано допустити, що це було близько 20 січня (за старим стилем) 1918 р. У кореспонденції «Вісти з Брестя» повідомлялося: «По неофіціальним відомостям, між самозваними делегатами большевицької Харківської Центральної Ради повстав дуже гострий конфлікт. Зрадники українського народу війшли в змову з Петроградськими комісарами що до поділу України. Донецький басейн – по цій змові мали прилучити до Московщини. Проти такого поділу України дуже гостро запротестував харківський большевицкий делегат Медведієв і заявив, що не може брати участи в дальших нарадах. Конфлікт поки що не полагоджений»[436].

Ю. Медведєв належав до фракції лівих українських соціал-демократів, співпрацював з більшовиками, на І Всеукраїнському з'їзді Рад був обраний головою ЦВК Рад України і дещо пізніше включений до складу делегації від Радянської України на Брестську мирну конференцію. Як розвивалися події після його демаршу і чим завершилася, по суті, конфліктна ситуація – невідомо.

Можливо, своє несприйняття сепаратистських дій більшовиків Донецько-Криворізького басейну, обґрунтування необхідності

---

[435] Лапчинський Г. Перший період радянської влади на Україні. С. 162.

[436] Вісти Об'єднаного комітету Всеукраїнських Рад селянських, робітничих та військових депутатів. 1918. № 1.

здійснення планів єднання української нації висловлювали й інші політичні діячи, однак впливу їхніх позицій на соборницьку платформу не виявлено.

Отже, на з'їзді в Харкові у питанні «Обласна організація» 50 голосами було ухвалено проєкт резолюції, внесений С. Васильченком: «В міру того, як у вільній федерації радянських республік Росії з розвитком соціалістичної революції засоби виробництва будуть усуспільнюватись, головні галузі промисловості націоналізовуватись, виділення окремих республік дедалі більше буде і повинно проводитись за принципом особливостей тієї чи іншої області в господарсько-економічному рівні.

Донецький і Криворізький басейн, як область, що вже й зараз має свою певну економічну господарську фізіономію, повинен мати власні органи економічного і політичного самоврядування, єдині органи влади, які організують в басейні політичний, економічний і культурний правопорядок Радянської республіки»[437].

Згідно з резолюцією мав бути обраний обласний комітет Рад Донецько-Криворізької області, який, своєю чергою, повинен був організувати Раду Народних Комісарів Донецько-Криворізької Республіки. До обласного комітету були обрані 5 більшовиків – С. Васильченко, М. Жаков, М. Тевелєв, Й. Варейкіс, Андреєв; 1 меншовик – Рубінштейн; 3 есери – Киричок, Ровенський, Макар'ян. Було також обрано кандидатами в члени обкому Алексєєва, Марка, Попова (всі меншовики) і Голубовського, Добровольського, Чорного (всі есери)[438].

Через день після закінчення з'їзду Рад, 14 лютого (1 лютого за ст.ст.) 1918 р. обласний комітет Рад сформував Раду народних комісарів Донецького і Криворізького басейнів.

До складу обласного радянського уряду ввійшли Ф. Сергєєв (Артем) – голова РНК і комісар у справах народного господарства та його однодумці: С. Васильченко – народний комісар внутрішніх справ, М. Жаков – комісар з народної освіти, А. Каменський – комісар з державного контролю, Б. Магідов – народний комісар

[437] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 258-259.
[438] Матеріали та документи про Донецько-Криворізьку Республіку. С. 259-260.

праці, В. Межлаук – народний комісар фінансів, М. Рухимович – народний комісар у військових справах, В. Філов – комісар у судових справах. Одночасно обласний комітет Рад зобов'язав обласний Раднарком проводити в життя декрети РНК Російської Республіки, а ЦВК Рад України постановив вважати «органом, паралельним обласному комітетові». Щоправда, тут же було додано, що «ради Донецького басейну беруть участь у загальному будівництві державного життя з радами всього півдня Росії – України і Доно-Кубано-Терського району»[439].

Переважно в позитивному ключі зображуючи процес створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки, Д. Ерде у згаданій праці, серед іншого, згадує і спроби керівництва новоутворення встановити по радіо контакт з командуванням німецьких військ з метою домовленості про припинення наступу в межі ДКРР (на її кордонах), як окремої державницької самовизначеної одиниці, на яку не мають поширюватися брестські домовленості Центральної Ради. Однак намагання закінчилися невдачею. Окупанти діяли за власними логікою і розрахунками[440].

Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької Республіки було теоретичною і практичною помилкою, породженою не лише нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, а й амбіційністю організаторів республіки. Усупереч рішенням III Всеросійського з'їзду Рад, який поклав в основу Радянської Федерації об'єднання радянських національних республік, ініціатори Донецько-Криворізької Республіки, в тому числі делегати цього з'їзду Ф. Сергєєв і С. Васильченко, вважали, що Російська Радянська Республіка повинна бути федерацією економічно однорідних областей, а не національних радянських республік.

Виокремлення з України промислово розвинутої області погіршувало економічне і військове становище республіки, суперечило інтересам усіх раніше пригнічених націй, у тому числі українців, їх віковічним прагненням до утворення єдиної Української держави.

---

[439] Донецкий пролетарий (Харьков). 1918. 16 февр.

[440] Эрде Д. И. Революция на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. С. 342-343.

Поділяючи ставлення «лівих комуністів» до Брестських переговорів, керівники Донецько-Криворізької Республіки деякий час самозаспокоювали себе тим, що міжнародні угоди щодо України, якими б вони не були, ким би не підписувалися, не поширюються на Донкривбас. Однак австро-німецьке командування так не вважало. Орієнтуючись на «географію Винниченка», тобто на державні кордони, визначені III і IV Універсалами Центральної Ради, австро-німецькі війська почали окупацію східних теренів України. Навіть за цих умов Ф. Сергєєв, С. Васильченко, М. Жаков, їхні однодумці продовжували вперто стояти на своєму. Вони ще деякий час ігнорували заклики голови Народного секретаріату України М. Скрипника (на цю посаду його призначили 4 березня 1918 р.) до об'єднання всіх військових сил південних радянських республік (Української, Донецько-Криворізької, Донецької, Кримської, Одеської), координації їхніх дій для відсічі загарбникам.

Аналізуючи пізніше відносини між ЦВК Рад України, Народним секретаріатом і Радою народних комісарів Донецько-Криворізької Республіки, В. Затонський зазначав: «...у тому й полягала різниця між народним секретаріатом та групою т. Артема в Харкові, катеринославцями та нашими криводонбасцями, що останні намагалися відгородитися від «радівської» України у своєму Донбасі, а ми намагалися утворити національний український радянський центр для всієї України»[441].

Раднарком РСФРР не визнав Донецько-Криворізьку Республіку ні самостійною республікою, ні частиною Російської Федерації. А в телеграмах представникам РНК в Україні Г. Орджонікідзе і В. Антонову-Овсієнку В. Ленін вимагав суворого дотримання суверенітету Радянської України, невтручання в діяльність ЦВК Рад України, тактовності в національному питанні, турботи про зміцнення співробітництва Української і Російської Радянських Республік.

Під час роботи III Всеросійського з'їзду Рад Ф. Сергєєв зустрічався з В. Леніним і намагався одержати його згоду на утворення Донецько-Криворізької Республіки. Як свідчив В. Затонський, Артем

[441] Затонський В. Кілька зауважень до статті т. Рубача. *Летопись революции.* 1926. № 1 (16). С. 56.

не домігся санкції В. Леніна на відокремлення Донецько-Криворізької області від України. В середині січня 1918 р. В. Ленін збирав дані про ставлення делегатів III Всеросійського з'їзду Рад від України до ідеї термінового скликання II Всеукраїнського з'їзду Рад, щоб утворити авторитетний уряд Радянської України і покінчити з сепаратизмом Донецько-Криворізької області. Тоді ж у зв'язку з від'їздом В. Затонського на Україну між ним, В. Леніним і В. Антоновим-Овсієнком обговорювалося питання про можливість призначення Артема на посаду представника Народного секретаріату при РНК Радянської Росії. Напевне, таким чином прагнули відвернути його від реалізації задуму утворення Донецько-Криворізької Республіки, але намір цей не здійснився[442].

Вождь більшовиків уважно спостерігав за військовим походом радянських військ проти Центральної Ради. Одержавши повідомлення про близьке взяття Києва, 23 січня 1918 р. він підписав радіограму «Всім, всім, всім...», в якій говорилося, що в найближчі дні буде скликаний Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, про участь у якому «заявили всі без винятку міста і губернії України: Харків і Катеринослав, Київ і Поділля, Херсонська губернія і Полтава, Чернігівська губернія і Донецький басейн, Одеса і Миколаїв, усі прибережні міста і увесь Чорноморський флот, увесь фронт і тил України. З'їзд скликається і відкривається Всеукраїнським ЦВК»[443].

Проте керівники Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б) порушили досягнуту за участі делегатів від Рад області угоду і вирішили поставити РНК і Народний секретаріат України перед фактом. 31 січня 1918 р. Ф. Сергєєв повідомив про це телеграмою, адресованою члену ЦК РСДРП(б) і голові ВЦВК Рад Радянської Росії Я. Свердлову[444].

Як тільки ця телеграма була одержана і розглянута радянським урядом і ЦК партії, Я. Свердлов 17 лютого 1918 р. відповів у Харків

---

[442] Ленін В. І. В. О. Антонову-Овсієнку. *Повне зібр. тв.* Т. 50. С. 32-33.

[443] Декреты Советской власти. Т. I. Москва : Политиздат, 1957. С. 402-403.

[444] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов. Киев : Политиздат Украины, 1962. С. 112.

лаконічно, однак дуже категорично: «Виділення вважаємо шкідливим»[445].

Наприкінці лютого В. Ленін зустрічався з В. Межлауком, а на початку березня з Ф. Сергєєвим і переконав їх у помилковості виділення Донецько-Криворізької області зі складу України, у необхідності в нових умовах, які були створені наступом німецько-австрійських військ, забезпечити єдиний бойовий фронт проти зовнішнього ворога. Саме цей аргумент (замирення з центральними державами) був вирішальним, а не потреба національної Української держави в її радянському варіанті. 14 березня 1918 р. в листі до Г. Орджонікідзе він просив переконати в цьому також С. Васильченка, М. Жакова та інших членів РНК Донецько-Криворізької Республіки, які дотримувалися непримиренних позицій щодо об'єднання в спільній Українській Радянській Республіці[446].

На прохання членів Українського радянського уряду 15 березня 1918 р. під головуванням В. Леніна відбулося засідання ЦК РКП(б), яке обговорило питання про взаємовідносини між Українським радянським урядом і керівництвом Донецько-Криворізької Республіки. У засіданні взяли участь члени Народного секретаріату В. Затонський і В. Шахрай та голова РНК Донецько-Криворізької Республіки Ф. Сергєєв (Артем). Після обміну думками ЦК постановив: «Донецький басейн розглядається як частина України»[447]. ЦК зобов'язав усіх партійних працівників «працювати спільно по створенню єдиного фронту оборони», забезпечити участь Рад з усієї України, в тому числі з Донецького басейну, в II Всеукраїнському з'їзді Рад.

«На з'їзді, – наголошувалося в постанові, – необхідно створити один уряд для всієї України»[448]. Рішення ЦК РКП(б) означали, що вся попередня діяльність Донецько-Криворізького обкому РСДРП(б)

---

[445] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). С. 113.

[446] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). С. 64-65.

[447] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). С. 66.

[448] Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 – апрель 1918 гг.). С. 66.

щодо розчленування Української Радянської Республіки і створенню на частині її території обласної республіки була помилковою і шкідливою. Вони також підтвердили неприйнятність економічного підходу, нехтування національними чинниками і схвалили саме національний принцип радянського будівництва.

Постанова ЦК партії в Донецько-Криворізькій обласній партійній організації виконувалася не без внутрішньої боротьби. Ф. Сергєєв особисто і частина представників Рад цієї області взяли участь у II Всеукраїнському з'їзді Рад (Катеринослав, 17–19 березня 1918 р), чим сприяли об'єднанню України, утворенню єдиного фронту проти ворога. Але Артем вів себе на форумі досить пасивно. Привітавши з'їзд, він, проте, не взяв участі в обговоренні питань порядку денного. Ні Ф. Сергєєв, ні інші його прихильники не ввійшли до складу оновленого після з'їзду Народного секретаріату, щоб особисто взяти участь в об'єднанні України[449].

Історії створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки присвячена чимала історіографія. Окрім неодмінних сюжетів в узагальнюючих працях, публікується й немало спеціальних розвідок, кількість яких помітно зросла останніми роками[450]. Частина з них має відверто упереджений, кон'юнктурний,

---

[449] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). С. 53-54.

[450] Даренський В. Про факти регіонального державотворення в Україні: феномен Донецько-Криворізької республіки 1918 р. (ДКР). Київ, *2000,* С. 237-241; Іваненко В. В. , Поплавський О. О. Утворення Донецько-Криворізької радянської республіки: ілюзія прагматики чи сила риторики. *Придністров'я: історико-краєзнавчі дослідження* : зб. наукових праць. Вип 3. Дніпропетровськ, 2006. С. 171-179; Удод О. А. Історіографія Донецько-Криворізької радянської республіки. *Регіональна історія України*. Збірник наукових статей. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 221-228; Голованов В. Нестор Махно. Москва : Молодая гвардия, 2008. С. 51-52; Абліцов В. Донбас: європейська Україна чи азійське дикопілля? Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 59-60; Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 62; Пиріг Р. Я. Донбас у складі Української гетьманської Держави (травень–листопад 1918 р.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 8; Солдатенко В. Ф. Феномен утворенняДонецько-Криворізької радянської республіки 1918 року. *Світогляд. Науково-популярний журнал*. 2015. № 4 (54). С. 70-77; Солдатенко В. Ф. Вокруг Донецко-Криворожской Советской Республики. *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг*. С. 274-290.

спекулятивний характер, їх навряд чи можна віднести до надбань наукової історіографії. Це стосується і спеціальної, значної за обсягом монографії[451]. Для автора, В. Корнілова, ні багато ні мало, Донецько-Криворізька Республіка – це блискучий прообраз Союзу РСР. А всі, хто того не сприйняв: М. Скрипник, В. Затонський, В. Ленін, Й. Сталін, Я. Свердлов, зрештою, й Ф. Сергєєв, що відступився від своєї первісної позиції, – це особистості, делікатно кажучи, далекі від теоретичного бачення національних проблем, перспектив державного будівництва. Насправді ж, все було абсолютно навпаки. І якщо революційно налаштованих партійців-практиків регіонального рівня ще якимось чином можна зрозуміти, враховуючи й очевидний брак їхньої теоретичної підготовки, то нехтування сучасним істориком науковими критеріями, передусім етнографічним принципом, у національно-державному самовизначенні й будівництві (не хочеться допускати, що це вияв рівня елементарної освіченості) вибачити навряд чи можна. Не дивно, що погляди В. Корнілова зазнали серйозних критичних оцінок[452].

Утім, фактом залишається і те, що в більш «м'якій редакції» і з іншою метою претензії до противників створення Донецько-Криворізької Республіки, у тому числі й В. Леніна, не припиняють висловлювати й деякі інші історики, проголошуючи, що етнографічний принцип у науці й політичному житті взагалі не важливий, принаймні, на нього майже ніколи не зважали[453]. Втім, схоже, поступово «крига скресає» й у новітніх публікаціях тих самих авторів з'являються зовсім інші мотиви. С. Кульчицькій, у солідній монографії академічного Інституту історії України, приуроченій 30-літтю незалежної України, без згадок про свою

[451] Корнилов В. В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. Харьков : Фолио, 2011. 603 с.

[452] Почему Донбасс не стал государством. Расследование. *«Известия» в Украине*. 2011. 14 декабря; Харченко В. Так кто же все-таки сепаратисты? Полемические заметки о книге Владимира Корнилова «Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта». *Коммунист Украины*. 2012. № 1. С. 40-56; Солдатенко В. Ф. Вокруг Донецко-Криворожской Советской Республики. С. 275.

[453] Кульчицький С. Рецензія на статтю В. Ф. Солдатенка «Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року». *Світогляд. Науково-популярний журнал*. 2015. № 4 (54). С. 79.

«вчорашню позицію» проголошує прямо протилежне: До створення першої – Харківської радянської республіки під назвою УНР «більшовицьке керівництво… підійшло відповідально: погодилося, зокрема, з висунутим з боку Центральної Ради **етнографічним принципом** (виділено мною – *В. С.*) визначення кордонів, щоб задіяти в його імітованому державотворчому процесі збільшовизовані ради південних та східних губерній. Утворену в окупованому Харкові радянську державу назвали "Українською Народною Республікою" – як і державу, яку створила Центральна Рада. Радянський уряд харківської УНР назвали Народним секретаріатом, з максимальною наближеністю до назви уряду Центральної Ради – Генерального секретаріату»[454].

Зрушення, як видно, доволі цікаві й симптоматичні, однак часткові, не всебічні. А визнання етнографічного принципу в держбудівництві тепер уже потрібне на новому зрізі – щоб замаскувати справжні прагнення більшовиків домогтися свого у боротьбі за владу в стратегічно важливому регіоні шляхом шахрайської гри на національних мотивах. Щоправда, хотілось би додати до них ще невеликої, але надзвичайно важливої деталі – бодай якогось підтвердження тому, що паліативна конструкція, спродукована більше як через сто років, є далеко не першим авторським вимислом, що траплялося не раз, і який невдовзі знову доведеться переінакшувати.

Аналізуючи причини утворення Донецько-Криворізької Республіки і її прагнення до виокремлення з України, не можна не дійти висновку, що вони криються почасти в суспільній непідготовленості до адміністративно-державного будівництва в умовах розпаду колишньої Російської імперії, перетворення її на федеративну демократичну республіку і похідному від цього нігілістичному ставленні частини керівництва більшовиків до українського національного руху, української державності, у тому числі в національному складі керівних органів більшовицьких організацій регіону, яким не у всьому були близькими і важливими національні інтереси українського народу. Серед названого вище персонального

[454] Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. *Українське століття (1921-2021).* С. 46.

складу ініціаторів утворення Донецько-Криворізької Республіки, її наркомів, як неважко помітити, відсутні більшовики-українці. Частина з них до того взагалі в Україні не проживала й не працювала. Вони прибули в Харків лише восени – взимку 1917 р., після неможливості далі залишатися в межах Всевеликого Війська Донського, оголошеного О. Каледіним на воєнному становищі – там здійснювався жорстокий терор проти більшовиків.

У разі утворення Донецько-Криворізької Республіки ініціатори порушили важливу умову, яка вимагає погоджувати такі дії з точно вираженою волею всього населення цієї території. У листопаді 1917 р. Ф. Сергєєв та інші працівники області пропонували провести з цього приводу референдум. Але в подальшому ця пропозиція була забута, і воля населення, серед якого переважало українське селянство, була проігнорована.

Під час підготовки до IV обласного з'їзду Рад проблема виокремлення Донецько-Криворізької області з України на місцях не обговорювалася. Повідомлений на місця його порядок дня також не включав цього питання. Тому обрані на з'їзд делегати не одержали від місцевих Рад ніяких директив і під час вирішення питання про Донецько-Криворізьку Республіку висловили власну думку, а не позицію своїх Рад. Не випадково пізніше деякі учасники форуму згадували, що утворення республіки було справою керівників харківських, катеринославських і частини донецьких більшовиків, а для більшості партійних організацій області воно було зовсім несподіваним. У той час, коли готувалося виокремлення Донецько-Криворізької області з України, і пізніше трудящі цього району активно підтримували уряд Української Радянської Республіки. Про це заявили I Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів (20-22 січня), Харківський, Катеринославський губернські з'їзди Рад селянських депутатів (21-23 і 28-30 січня), VII делегатський з'їзд Катерининської залізниці (26 січня), Бахмутська, Дружківська, Кам'янська, Нікопольська, Олександрійська, Павлоградська, Ізюмська, Чугуївська та інші Ради (січень – лютий 1918 р.)[455].

[455] Солдатенко В. Ф. Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року. С. 77.

Саме рішення цих з'їздів і конференцій слід було розглядати як виявлення волі всього населення області. Однак, незважаючи на це, на постанову II Всеукраїнського з'їзду Рад про злиття всіх радянських утворень на території України в одну Українську Радянську Республіку, на формальне визнання цих рішень ініціаторами створення Донецько-Криворізької Республіки вони все ж залишилися на старих позиціях. «Ліві комуністи» С. Васильченко, М. Жаков і В. Філов стали в опозицію до рішення ЦК РКП(б) від 15 березня, наполягали на збереженні Донецько-Криворізької Республіки. У статтях, опублікованих у газетах «Донецький пролетарій» та «Известия Юга» в березні і квітні 1918 р., вони різко нападали на Народний секретаріат, всіляко прагнули його дискредитувати. Дісталося й Ф. Сергєєву (Артему), якого картали за зраду інтересів Донецько-Криворізької Республіки, включення її до складу Радянської України. Ф. Сергєєв (Артем) змушений був відмежуватися від крайностей цих діячів. Донецько-Криворізький обком РКП(б) за антипартійну статтю «Кого судити?» виключив В. Філова з лав партії.

Обласницькі настрої колишніх працівників Донецько-Криворізької Республіки не зникли одразу й безслідно. Вони ще довго жевріли, практично до кінця громадянської війни[456]. Однак щоразу вони одержували дедалі рішучу відсіч центрального керівництва Комуністичної партії, яке, врешті, вдалося до переміщення ключових «ревнителів» сепаратизму на роботу в регіони, віддалені від Донецького і Криворізького басейнів.

Підбиваючи підсумок, можна висловити деякі міркування.

Сепаратистські настрої частини керівників більшовицьких організацій Донецького і Криворізького басейнів виявились у логічній суперечності з потребами, нагальними проблемами національного самовизначення і національно-державного будівництва. Це усвідомлювали лідери РКП(б) і РРФСР, які намагались уникнути додаткових небажаних ускладнень у стосунках з Україною, що й без того завжди були непростими. Цим, у першу чергу,

[456] Корнилов В. В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. С. 321-546.

зумовлювалася негативна позиція офіційної Москви щодо спроб утворення Донецько-Криворізької Республіки.

Піддавши критиці політичний курс керівників Донецько-Криворізької Республіки, офіційна Москва тим самим застерігала і щодо неприйнятності нігілістично-централістичних поглядів «лівих» у КП(б)У – Г. Пятакова, В. Затонського, Є. Бош, А. Бубнова, С. Косіора та ін., які також виявили свою невідповідність потребам радянського національно-державного будівництва[457].

Гадається, не позбавленими певного сенсу можуть бути й міркування щодо домінантних у досліджувану епоху теоретико-програмових уявлень і пов'язаних із ними прагматичних прогнозів щодо засад європейського устрою (переустрою) в умовах широких і достатньо могутніх національних рухів, які робили практично невідворотним крах материкових імперій (прискорювачем саме такого фіналу залишалося затягування війни). Досить згадати всім відомі «14 пунктів В. Вільсона», з якими загалом кореспондувалися й достатньо послідовні орієнтації керівництва більшовиків (рішення VII (Квітневої) Всеросійської конференції і VIII з'їзду партії) про право націй на самовизначення, створення власних держав.

Характерно, що ідеї вичленення Донкривбасу зі складу України не знайшли скільки-небудь помітного відгуку в народних низах, чого не можуть підмінити поодинокі документи політичного лавірування деяких кіл[458]. Це дозволяє з достатньо високою мірою вірогідності судити, що регіоналістські уподобання були притаманні досить вузькому прошарку не лише жителів України, а й навіть більшовиків. Тобто від самого початку вони були не просто науково-політично безпідставними, безперспективними, а й значною мірою авантюристичними, таїли в собі негативний заряд. А тому й крах їх у зіткненні зі суспільною практикою був невідворотним.

Зрештою, можна здійснити й проєкцію конкретного досвіду Донецько-Криворізької Радянської Республіки на загальні тенденції

[457] Солдатенко В. Ф. Георгій Пятаков: миттєвості неспокійної долі. Київ : Світогляд, 2004. С. 145-146.

[458] Корнилов В. В. Донецко-Криворожская республика. Расстрелянная мечта. С. 178-184.

тогочасного державного будівництва (можливо, їх можна сприймати навіть за закономірності), щоб дійти висновку: 1917–1920 рр. були епохою творення національних держав. Історичними епізодами в Україні стали регіональні Гуляйпільська вільна махновська республіка, Західно-Українська Народна Республіка, Одеська республіка (не всі назви офіційні) та й ще багато яких подібних утворень. У загальний контекст революційного часу, його детермінант логічно й органічно вписується феномен утворення Донецько-Криворізької Радянської Республіки.

***

Чималі труднощі і перешкоди виникли і в інших сферах українського державотворення, зокрема, у з'ясуванні, визначенні можливих шляхів, варіантів розв'язання питань, тісно пов'язаних із проєктами соборницького спрямування.

Українці, їх пращури з давніх давен селилися по узбережжю двох морів – Чорного і Азовського. З перспективи включення приморських територій у склад новостворюваної держави, особливо ж поступового усвідомлення необхідних обрисів її всеаспектної повноцінності, забезпечення всебічності функціонування сама собою на порядок денний поставала проблема набуття морського статусу.

Під поняттям «статус» слід розуміти належність флоту, що базується в прибережній акваторії, тій чи іншій державі. Саме державі, оскільки флот, передусім військовий, як потужний механізм, керування й забезпечення яким вимагає не лише значних матеріальних, фінансових ресурсів і дисципліни, але й чіткої законодавчої бази, не може належати народу, нації, чи революції.

Здавалося, і, можливо, так і було, частково завдання вирішувалося майже автоматично. Херсонщина, Катеринославщина, Північна Таврія з їх портами (Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ та ін.) і приписаним до них господарством, включаючи транспортні засоби, створювали надійну базу для більш-менш оперативної перспективи розв'язання проблем. При реалізації автономістсько-федералістської концепції Українська держава покладалася і на спільний військовий флот, основною базою якого

залишалися Крим, Севастополь. Однак Центральна Рада з об'єктивних, вищерозглянутих причин не претендувала на півострів і його військовий потенціал. Утім, на Чорноморському флоті (40 тис. моряків) 75-80% особового складу у більшості були українцями, традиційно рекрутованими на службу з ближчих губерній. Офіцерський корпус був переважно неукраїнським, передусім – російським.

Розвиток процесу українізації Збройних сил Росії поступово втягнув у своє силове поле і моряків, хоча в світлі реальних фактів і документів перебільшеними видаються висновки деяких істориків про широку українізацію Чорноморського флоту[459].

Під час сьомої сесії Центральної Ради 31 жовтня 1917 р. голова морської секції III Військового з'їзду, що проходив у Києві, В. Лотоцький зробив доповідь про українізацію Чорноморського флоту і запропонував організувати Генеральну морську раду[460]. На другий день таке рішення було схвалене. Затвердили і статут Морської ради як представника всіх українських організацій моряків та портових робітників Чорного і Балтійського морів. При цьому звучали застереження представників російських партій, щоб прийняті рішення не сприймалися в тому розумінні, що Чорноморський флот має належати Україні[461]. 2 грудня на пропозицію В. Винниченка Мала Рада ухвалила рішення про створення у складі уряду Морського Генерального секретарства[462]. 21 грудня Генеральним секретарем морських справ було затверджено Д. Антоновича[463] – особистість далеку від морських, та й військових справ взагалі.

29 грудня Генеральний секретаріат від імені Центральної Ради ухвалив Тимчасовий закон про флот Української Народної Республіки[464]. Згідно з документом «Російська Чорноморська флота – військова і транспортна – проголошується флотою Української

[459] Сергійчук В. І. Етнічні межі і державний кордон України. Видання друге, доповнене. Київ : П. П. Сергійчук М. І., 2000. С. 157–162.
[460] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 379.
[461] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 382.
[462] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 1. С. 495.
[463] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 58.
[464] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 77.

Народної Республіки і виконує всі обов'язки по охороні побережжя і торгівлі на Чорному і Азовському морях». На всіх транспортних засобах слід було підняти українські прапори. УНР перейняла на себе зобов'язання щодо Чорноморського флоту і портів, про що повідомлялися всі держави[465]. Відразу після підписання Брестського миру з Центральними державами в плані підготовки до укладення договору з Росією уряд УНР передбачав відстоювання позиції, згідно з якою «весь флот на Чорному морі належить (також і торговельний) тільки Україні»[466].

В умовах військової ескалації і окупації України на цьому напрямі мало що вдалося зробити, хоча міністр деякий час намагався домогтися фінансування найнеобхідніших заходів. Однак справи не лагодилися й Д. Антонович подав у відставку. Навіть згаданий закон про український флот було обнародувано лише 23 березня[467]. Наступного дня міністр військових справ полковник О. Жуковський був призначений одночасно виконувачем обов'язки міністра морських справ[468].

Наявна документальна база не дає переконливих підстав для висновку про те, що український провід навесні 1918 р. визначився у своєму ставленні до Криму і Чорноморського флоту. То ж лише подив викликає позиція історика В. Матвієнка, який стверджує: «Центральна Рада і уряд УНР після повернення до Києва (на початку березня – *В. С.*) докорінно змінили свій погляд на державно-правовий статус Кримського півострова, плануючи його включення до складу незалежної України (підкреслено мною – *В. С.*). Автору не вдалось розшукати офіційних (опублікованих або архівних) документів, які б дозволили прослідкувати чи, в крайньому разі, висвітлити ключові позиції цього процесу

[465] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 79.

[466] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 167.

[467] Солдатенко І. В. Проблема Чорноморського флоту в контексті соборності України (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Проблеми соборності України в XX столітті.* Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1999. С. 73.

[468] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 227.

(підкреслено мною – *В. С.*), але перебіг подій в останній місяць існування УЦР свідчить на користь саме такого висновку»[469].

Тобто, документів немає, проте у дослідника звідкись з'являється «бачення» корінного повороту в політиці керівництва УНР. Однак наведені вище документальні аргументи свідчать, що керівництво Української Народної Республіки не змінило своєї принципової позиції щодо Криму порівняно з 1917 р. А запропонована словесна еквілібристика, вочевидь, має на меті виправдати військову авантюру, до якої вдався військовий і морський міністр О. Жуковський, наказавши таємно спорядити корпус під командуванням полковника П. Балбочана і на випередження німецької окупації Криму здійснити захоплення Севастополя – основної бази Чорноморського флоту. Експедиція, яка зовсім розходилася з уявами і планами керівництва УНР (немає жодних даних, що про розпочату операцію хоч щось знали М. Грушевський і В. Голубович, а не те, щоб вони її схвалили – з позицій здорового глузду це було просто неможливо) з луском провалилася[470].

З огляду на означене не можна не звернути увагу на деякі прикметні моменти, які не можуть не викликати здивування.

З порівняно невеликим корпусом П. Балбочана розраховувати на прорив до Севастополя в оточенні набагато переважаючого чисельно німецького війська було зовсім нереально.

У цьому ж сенсі немає підстав вважати здійснену акцію спробою приєднання «стратегічно важливого півострова до УНР»[471]. Ішлося лише про місто Севастополь і дислокований у його бухті флот.

Однак і в цьому сенсі не можна зрозуміти, на яке диво можна було сподіватися по ходу «кампанії». Операція починалася 10 квітня 1918 р. А з її перенесенням власне на кримську територію німецький посол фон Мумм надіслав уряду УНР листа «в справі

[469] Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2002. С. 43.

[470] Солдатенко В. Ф. Россия-Крым-Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. Москва : Политическая энциклопедия, 2018. С. 45-47.

[471] Гошуляк І. Л. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 242.

Чорноморського флоту». Рада народних міністрів, обговоривши 19 квітня 1918 р. питання у викладі В. Голубовича, ухвалила: «1) доручити Голові Ради народних міністрів і міністру закордонних справ відповісти барону Мумму, що законом Центральної ради Чорноморський флот оголошений флотом Української Народної Республіки, що уряд України просить допомогти йому очистити флот од тих злочинних більшовицьких елементів, котрі захопили його, і привести флот до послуху Українського уряду; що проти германських військових сил український флот, як такий, не виступає; тому Рада народних міністрів зазначає, що ті кораблі, котрі зараз під орудою преступних елементів виступають проти германських військових сил, вважалися морським призом; 2) послати телеграму Чорноморському флоту, що він не повинен боротися з германськими військовими силами»[472].

Здається, що в цьому випадку можна говорити і про елементарний непрофесіоналізм, і повну відсутність реального мислення. А якщо ж допустити, що В. Голубович не знав про «втаємничену» від нього операцію, то й про моральний рівень стосунків між керівництвом УНР і їхніми союзниками. Навряд чи враховувалися й уроки історичного досвіду, згідно з якими, за французьким прислів'ям, «діставати з вогню каштани чужими руками» – справа апріорі невдячна й, зрештою, програшна.

«Похід на Крим» дуже детально, з багатьма подробицями описав В. Петрів[473], який брав участь в акції. Балбачанівцям багато в чому просто «везло». Вони вміло скористалися із загального безладу, знерозторопності німецьких військовиків, дезінформації більшовицьких частин у районі Сиваша і без особливих перешкод дійшли до Джанкоя і, навіть, трохи далі. Однак, коли німці зрозуміли справжні наміри командування Запорізького корпусу, ситуація відразу змінилася. Окупанти зажадали негайного припинення наступу і залишення українськими військовими півострова. Накази продовжувати виконання таємних вимог військового

[472] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 289.

[473] Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. Київ : Поліграфкнига, 2002. С. 491-513.

міністра УНР, а за потреби – подолати перешкоди німецьких окупантів, зробити все, щоб залишитися в Криму, В. Петрів називає «химерними»[474]. Проте німці пригрозили, в разі непослуху, репресіями (артелерійським розстрілом), і з таким «аргументом» довелося рахуватися – корпус залишив Крим[475].

Незважаючи на всі політичні маневри і витрачені зусилля, лише на один день (навіть на кілька годин) вдалося підняти українські прапори на чотирьох кораблях Чорноморського флоту в Севастополі 29 квітня 1918 р. – акція також зазнала невдачі[476].

І як не прикро констатувати, серед інших чинників негативних результатів соборницького процесу на кримському, точніше – більше флотському векторі – слід визнати практично повну відсутність надійних, заснованих на реальному знанні ситуації уявлень, теоретично обґрунтованих планів і реалістичних прогнозів з боку тих, хто наважувався на безнадійні ініціативи.

***

Аналіз історіографії революційної доби створює враження, що обґрунтування концепції Української революції було здійснено зусиллями головним чином М. Грушевського ще навесні 1917 р., затверджено Українським національним конгресом (з'їздом) 6-8 квітня і, лише під тиском обставин, дещо підкориговано аж у перші дні 1918 р. Ідеться про зміну автономістсько-федералістського курсу на самостійницький (IV Універсал Центральної Ради, що привело до відмови від московської орієнтації[477]. Подібне міркування-висновок, хоча і з певними обмовками, міститься і в

[474] Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. С. 515.

[475] Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. С. 513-534.

[476] Солдатенко І. В. Питання про статус Чорноморського військового флоту в процесі українського державотворення (1917–1918 рр.). *Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. Міжнародна наукова конференція 10-11 листопада 1994 р.* Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1995. С. 133-134.

[477] Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність. С. 140-144.

ранньому спеціальному історіографічному дослідженні, інших тогочасних працях автора цього твору[478].

Насправді ж є вагомі підстави додатково звернутися до теоретичного спадку вітчизняних інтелектуалів і знову сфокусувати увагу, передусім, на творчості найвидатнішої особистості й політичного діяча революційної доби того ж таки М. Грушевського. Зокрема, йдеться про його твір «На порозі Нової України», який загалом добре відомий історикам, однак чомусь спеціально практично не аналізується під кутом зору розвитку науковцем революційної концепції.

Поява публікації зі згаданою назвою мала непросту історію. Починаючи з 1918 р. час від часу з'являлися закиди на адресу М. Грушевського. Начебто він, замість того, щоб керувати функціонуванням Центральної Ради, безпосередньо під час засідань (обговорень, суперечок, заяв тощо) писав свої чергові наукові праці, вичитував коректуру й т. ін.

Академічний розум ученого (що, вочевидь, не всі можуть оцінити й зрозуміти) не знав стану спокою, перепочинку, бездіяльності. Тому дійсно й готувалися, й видавалися нові історичні праці[479]. Проте М. Грушевського відзначало й неймовірно високе громадянське сумління, максимально відповідальне ставлення до ролі, на яку його в справді екзистенціальний момент покликала нація. Він не припиняв думати, працювати в «гарячковім захопленні» (це його слова про тодішній власний психологічний стан) над програмою подальших дій українства й після згаданого форуму, маючи на увазі завдання «і обов'язки подальших дій українського громадянства перед моментом, в якому воно переходило "по довгій

---

[478] Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. С. 107–183; Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. С. 156-201.

[479] Солдатенко В. Ф. «Я сам прийшов до політики через історію і сей шлях вважаю нормальним» (Михайло Сергійович Грушевський). *Солдатенко В. Ф. Проект «Україна». 1917–1920 рр. Постаті*. С. 27-28; Солдатенко В. Ф. Михайло Грушевський. *Солдатенко В. С. «Gloria mundi». Політична еліта українського державотворення революційної доби.* Київ : Науково-виробниче підприємство «Наукова думка» НАН України, 2021. С. 28-29.

летаргії" до "стадії консолідації"»[480]. «Я задумував сю книжку в ясних хвилях – інтервалах, – писав учений, – які траплялись під час тодішнього визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як це стало з кінцем року»[481]. Детально все обмірковуючи, ретельно аналізуючи непростий перебіг подій, науково прогнозуючи перспективу прийдешніх процесів, М. Грушевський уважав за потрібне написати своєрідний «політичний заповіт» – тобто теоретично накреслити програму революційної боротьби і перетворень. Отже, задумувався подальший розвиток політичної концепції. На початок 1918 р. вдалося зробити дещо істотне, принципове.

Але надалі сталася трагедія. «25 січня (1918 р. – *В. С.*) під час бомбардування Києва, – писав історик, – більшовики запальними стрільнами (снарядами – *В. С.*) розстріляли дім, де я жив… Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і листування, колекції українських старожитностей, що збирав я багато років… Згоріла між іншим і недописана книжка "На порозі нової України", яку я писав як свого роду політичний заповіт»[482].

Евакуювавшись із палаючого Києва, переїжджаючи до Житомира, Бердичева і Сарн, а потім повернувшись на початку березня 1918 р. до столиці, М. Грушевський не полишав задуму, завершив на початку квітня принципово важливий рукопис книги. «…Я написав її наново, – відзначав учений. – Написав очевидно інакше, ніж як вона писалась тоді (тобто, в 1917 р. – *В. С.*) – в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було»[483].

Однак у такому разі важливі не тон, форма викладу, а зміст. Удруге вимушено повернувшись до з'ясування предмета осмислення й оцінок, пропозицій, М. Грушевський мимоволі ще більше відрафінував погляд на порушені проблеми – така вже природа

[480] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 8. С. 145.

[481] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. *Грушевський Михайло. Твори у 50 томах*. Т. 4. Кн.1. Київ : Світ, 2007. С. 225.

[482] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 226-227.

[483] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 225.

додаткових заглиблень у наукові проблеми. Відтак програма-«заповіт» відлилася у надзвичайно чіткі, змістовні, обґрунтовані, логічні, ретельно продумані, зважені, виношені формули, з якими вчений «звертався до будучности»[484].

«Гадки і мрії» незмінного голови Центральної Ради стали повноцінним конструктивним розвитком концепції Української революції, збагаченої узагальненнями, повчальними уроками річного досвіду історичного поступу українства.

На перший погляд, книга не зовсім цілісна, почасти складається з розрізнених статей (по мірі написання вони друкувалися в тогочасній пресі), теми яких не завжди щільно стикуються між собою. Однак у комплексі їх об'єднує дещо істотніше – загальна логіка бачення революційного майбутнього України, творення Нової України, на порозі якої, за визначенням професора-історика, мислителя-філософа і політика-стратега вона перебувала в 1918 р.

Передусім, автор запропонував сутнісну, глибинну оцінку історичного моменту, який переживався нацією: «Україна й український нарід переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію, або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей чи можливостей накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям, що йому присудилося творити се велике історичне діло.

Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права чи можливості звичайного обивательського життя і положив на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема – під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відложити все й піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі привичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, уложені в інших обставинах, всі зобов'язання, дані в

[484] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 225.

інших умовах, все се мусить бути відложене. Або краще сказати – до ґрунту переоцінене, розібране, наскільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не годиться з ним, не помагає йому, мусить бути без милосердя відкинене, відложене, сховане до інших часів, коли воно буде можливе.

Я чую велику відповідальність сих слів. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості, і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними»[485].

Ґрунтовний учений, справжній мислитель ясно усвідомлював, які якості мала виявити у гранично відповідальний, по суті – екзистенціальний, водночас – доленосний момент українська нація, її громадяни, особливо ж лідери, еліта: «Ви, люди боязкої душі і невідважної мислі! Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид невитримання своєї програми, в інших обставинах і умовах уложених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшенній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тій груді, на котрій тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви, краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени – і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи! Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки.., – я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить

[485] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 229-230.

видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індиферентизм, принцип "моя хата з краю"... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зайдемо по дорозі будущого. Полишім мертвим ховати небіжчиків. Будущина належить живим, і за тим, що згоріло в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі, оскільки воно зв'язане з минулим, а не з будущим. Мусимо дивитись вперед, а не назад!»[486]

Висхідним моментом для долання наступних щаблів, на які необхідно було підійматися, М. Грушевський визначив категоричний розрив з московською орієнтацією, відмежування від російської революції: «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, "що згоріло в моїм кабінеті", се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець кінцем, як то часто буває – справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства. Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжів за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила… Ну, а війна большевиків з Україною рішучо поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чиїх-небудь очах зв'язувати українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права "особо благоприятствуемой" нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдино добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини чи що»[487].

Водночас розважливий учений не поспішав стрімголов кидатися у протилежний бік – негайно й беззастережно долучатися до західного вектора розвитку, обережно, посиланнями на менталітет, історичні традиції означував можливість чорноморської традиції

[486] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 230-231.
[487] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 231.

поступу. Загалом же найперспективнішим уявлявся пошук власного шляху, з творчим, критичним «запозиченням» у результаті ретельного селективного відбору найцінніших зразків, їхнього органічного комбінування в «синтетичну» модель. Учений і політичний діяч підкреслював: «Так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамці тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі, так би сказати випростуватись, як випростовується людина, якій прийшлось довго сидіти в якійсь скуленій позиції, розпростувати своє тіло, щоб потім уложитись в найбільш вигідній позі. Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване ріжними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі само ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно, насамперед, "знайти себе". Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко отвертою рукою все, що може бути корисним для нього. Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, по французькому прислів'ю – "я беру своє добро скрізь, де я його знаходжу", брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з Центральними Державами, і поза ними»[488].

Урешті решт, визнаний лідер Української революції, Української Народної Республіки сформулював генеральну мету покоління революціонерів – створення Великої України: «… почуття тих великих, я скажу моральних вартостей, не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить

[488] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 241.

запанувати над розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молодіжі, наростаючих поколінь, щоб стати незайманою власністю нашого народу – я вживаю тут се слово в значінні суми всіх громадян України, щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання осягнене, коли буде здійснене се!..

Обставини так зложились, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про которі я сказав. Сеї величі я їй бажаю й прагну, іншої – імперіалістичної чи мілітаристичної, не хочу нітрохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про который я говорив»[489].

У світлі вищенаведеного не вельми переконливою, та, навіть і точною в ретрансляції є кваліфікація підходів М. Грушевського у творі «На порозі Нової України», до якої вдалися у новітній праці два серйозних київських історики – Я. Вірменич і О. Ясь. Не взявши до уваги наведених вище витягів з праці видатного інтелектуала-аналітика, вони сфокусували свою оцінку на тому, що у якості прикладу для наслідування він начебто взяв зразки державо-творення США і Німеччини. «*…Період революційного романтизму національної думки 1917–1918 рр. продемонстрував швидкоплинний перехід від недавнього соціокультурного розрізнення до пошуку взірців для майбутнього цивілізаційного наслідування, котрі переважно вишукувалися на теренах західного світу*.

Приміром, у славнозвісній праці М. Грушевського “На порозі Нової України. Гадки і мрії” (1918), написаній на ідеалістичній хвилі революційного романтизму, такими соціокультурними / цивілізаційними взірцями вважалися Сполучені Штати Америки та Німеччина. За авторською візією, ці дві “великі школи”

[489] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 249-250.

розглядалися як засадничі у реалізації національно-державного проєкту Нової України»[490].

Якщо можна згодитися з тим, що М. Грушевськкий виділяв США і Німеччину, як справді розвинутіші, у порівнянні з іншими, приклади успішного втілення для свого часу соціокультурних / цивілізаційних начал, то немає підстав говорити, що учений розглядав їх як засадничі щодо України.

Для втілення в життя власного, не запозиченого, насправді грандіозного, в повному розумінні амбітного проєкту народ, нація мали все необхідне – «твердий грунт». М. Грушевський вельми переконливо доводить це у розділах «Підстави Великої України. Село», «Місто», «Державність», «Армія», «Нація», предметно аналізуючи життєві першоначала, моральні першооснови, об'єктивні потенційні можливості найвизначальніших перерахованих складників[491]. Ідеться про прийдешнє, що визріло з минулого. Не вигадані, не фантомні підстави давали право з оптимізмом дивитись у майбутнє, упевнено прогнозувати нові кроки до величної мети. Революційна практика, світові тенденції зумовили, зокрема, істотну корекцію щодо формування збройного оплоту національного державотворення.

Прикладом вдумливого, відповідального підходу до нагальних завдань народу, нації, чутливого відгуку на потреби часу може слугувати сюжет «Державність». Голова Центральної Ради авторитетно заявляв: «Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кождого даного моменту, на кождім новім щаблі нашого життя. Буржуазні

[490] Вірменич Я., Ясь О. Український проєкт на перехресті культур та ідентичностей: українсько-російське пограниччя як простір «зіткнення цивілізацій». Аналітична записка. Київ : НАН УкраїниІнститут історії України, 2022. С. 14.

[491] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 39-56.

республіки, як я тільки що сказав і як се й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу laissez faire, laissez passer [давати волю, не заважати], що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильніших верств або й свідомо таки віддають впливи державної машини на службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, сотворения можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьє-капіталістів. Бажаємо перебудови всеї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розпределення її продуктів між громадянством.

Але, ставлячи такі грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього само можемо стати супроти неї на позиції laissez faire, laissez passer – лишити кермування державою, будування державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство, повинні вважати се все своїм ділом, не випускати з своїх рук і стати елементом державним!»[492]

Надзвичайно проникливими, вартими серйозних розмислів і цілеспрямованої концентрації зусиль стали слова із заключного розділу «Нація». Намічаючи «головні контури» концепції «Великої України», М. Грушевський наголошував: «Сей процес національного випростовування, розпочатий самими зверхніми реальними умовами, твердими аж занадто подіями, мусить бути свідомо продовжений всіма усвідомленими елементами нашого громадянства, щоб знайти “свою долю і свій шлях широкий” в сучасних обставинах. Україна не може йти далі старими стежками – ні тими, якими волокло її силоміць насильницьке московське правительство, ні протоптаними слідами буржуазних держав Заходу. Перше

[492] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 259-260.

урвалось, дякувати Богові, але ми мусимо ще сильно скріпитись, щоб захистити себе від його повороту, для котрого працюватимуть і силкуватимуться ще довго ріжні елементи й сили, ворожі нашій державній окремішності, й виступаючи чи то під явними гаслами зломлення нашого національного життя, чи то під більш невинними окликами одності російської революції, або всеросійської демократичної федерації. Друге – звернення українського життя на пробиті дороги буржуазної демократії чи імперіалістичної самостійності менш небезпечне на перший погляд з становища національного, але в ґрунті речі являється також небезпекою великою, навіть більшою, тому ще не знаходить такої різкої відправи в тих верствах нашого громадянства, які "роблять опінію", держать в своїх руках виховання, школу, пресу і т. ін. На сю ж стежку штовхають і штовхатимуть нас усі наші приятелі й союзники, де б ми їх не знаходили, чи по стороні Почвірного союзу, чи в рядах Антанти, – штовхатимуть навіть не тільки з якихось власних інтересів чи для охорони свого буржуазного ладу від привабних спокус соціалістичніх реформ, але в добрій вірі, що тільки в буржуазних формах ми зможемо закріпити свою державність. Безсумнівно, протертими стежками ходити легше, хоч вони кінець кінцем, як каже Євангеліє, ведуть до загибелі вищих моральних вартостей життя. Але спокуса велика, і тут от важно те, що я підчеркував вище: "знайти себе" і не збиватись на чужу дудку, а йти тою дорогою, яку вказали нам реальні обставини нашого життя. Ми се повторяли десятиліттями, що Україна вийде тільки на трудових масах»[493].

Підсумовуючи свої «гадки і мрії», видатний український діяч і вчений наголошував: «Працюймо самі для утвердження щиро демократичного і свобідного ладу і будьмо певні, що він в такім разі захопить і збере всі щиро демократичні елементи і в однім великім пориві перетопить всі сі демократичні елементи України, об'єднуючи в однім самопочутті нації. Але се може бути осягнене тільки процесом внутрішнього об'єднання, а ніяк не примусом, не обмеженнями, не репресіями! Се ми дуже добре знаємо з історії старої Росії й не будемо повторяти її помилок. Внесім якнайбільше

[493] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 264-265.

свого огню, запалу й щирості в се діло, щоб сей огонь розтопив льоди упередження й інерції, і тоді сей процес довершиться сам собою. А всі чужорідні тіла, органічно нездібні з'єднатись з демократичною субстанцією, зістануться нейтралізованими, як нерозтоплені зерна в моноліті граніту»[494].

Феноменально плідний науковець, інтелектуал, що дедалі вивищувався над оточуючим середовищем, навесні 1918 р., за всієї задіяності в дуже непростий розвиток політичного життя (наступ австро-німецьких військ, супроводжуваний відновленням органів влади УНР), не припиняв продукувати все нові й нові виступи в пресі, активно рефлексуючи на «злобу дня». З цього погляду цілком виправданим і логічним видається включення до спеціального видання за назвою «На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали» низки тогочасних публіцистичних виступів М. Грушевського. Воно було підготовлене за редакцією і видано у супроводі зі вступною статтею одного з найсолідніших зарубіжних знавців у сфері спеціальної галузі , що дістала назву «грушевськознавства», Л. Винара. Поліграфічно бездоганно виготовлена книга стала коштовним подарунком присутнім на урочистому заході з нагоди передачі повноважень Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі Президентові і Владі відновленої незалежної Української Держави в Києві 24 серпня 1992 року[495].

У ті ж дні в Палаці культури «Україна» проходив світовий конгрес українців, і його учасникам як пам'ятний презент серед набору низки друкованих матеріалів було вручено солідний том «Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського». До нього було включено й значну частину праці «На порозі Нової України»[496].

Вибір твору в обох випадках, безумовно, був не випадковим, і не лише символічним, співзвучним настроям історичного моменту. У «підтексті» «подарунків» прозоро «прочитувались» орієнтації на

---

[494] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 266.

[495] Грушевськиї М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. 278 с.

[496] Великий Українець. Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. С. 133-173.

стратегічні ідеї Великого Українця, які, як гадалося, на той час не втратили своєї притягальності й актуальності.

Однак не все виявилося таким простим, ідилічним. Хоча ще роком раніше вийшли передруки важливого твору М. Грушевського, та й пізніше його фрагмети включалися до різних видань, паралельно розпочалися й критичні атаки на творчий спадок лідерів Української революції. Адже видатні особистості, могутні, яскраві інтелектуали були соціалістами за світобаченням, глибокими переконаннями, а дещо пізніше стали в Радянському Союзі академіками… Серед них і найперший з них – голова Центральної Ради. Керуючись очевидною кон'юнктурою, не втрималися від спокуси висловити й свої оцінки глибоко наукового, в буквальному розумінні, вистражданого твору деякі науковці.

У 2007 р. до підготовленого Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського разом з Інститутом історії України НАН України чергового тому творчої спадщини М. Грушевського було включено і текст брошури «На порозі Нової України». Укладачі взяли за основу текст першого видання[497] і в серії суспільно-політичних творів цілком логічно републікували під рубрикою «Праці концептуального та розвідницького характеру (квітень 1917 – квітень 1918 р.)».

Проте в супровідних до тексту коментарях можна прочитати: «На думку дослідників В. Верстюка та Т. Осташко, праця "На порозі Нової України" викликає змішану реакцію симпатії та подивування. Симпатії заслуговують мрії і гадки М. Грушевського, побудовані на винятковому революційному романтизмові і зверненні до позитивних і конструктивних цінностей, високих моральних якостей. Подивування виникає тому, що Грушевський-політик, який у 1917 р. чітко передбачав розвиток революції, у 1918 р. не відчув, що романтичний етап революції завершився. Соціалістична революція з приходом більшовиків до влади вичерпала свої конструктивні можливості і вступила у фазу тотальної суспільної руйнації (див.: Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української

[497] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. Київ : Друкарня акціонерного товариства «Петро Барський», 1918. 72 с.

Центральної Ради. Біографічний довідник. Київ, 1997. С. 27-28). Тому на момент, коли книга була написана, вона більше скидається на утопію, ніж на програму найближчих дій. Проте засадничі концепції розбудови Української держави в праці залишаються в багатьох аспектах актуальними і сьогодні»[498].

Не варто занурюватись у дискусію, доводити очевидну суперечливість наведених оцінок. Атрибутивне (швидше «про всяк випадок» – все-таки – М. Грушевський!) визнання позитивних якостей твору зводиться нанівець або й начисто перекреслюється зверхніми менторськими зауваженнями, чого «не відчув» видатний історичний діяч, упавши в утопію. Насправді ж все значно прозаїчніше – дуже вже хотілося довести згаданим науковим співробітникам, що революції – то «тотальна суспільна руйнація», на відміну від того, яким конструктивним виявлявся обраний на перспективу, «проторений», жаданний ліберальний курс. Та й чи ліберальний? І чи можна було бути щасливим, спокійним, коли доля країни, нації потрапляла в абсолютну залежність від іноземної мілітарної сили двох монархій? Свідомо кидатись у повернення з такими бажаннями, зусиллями, надіями до подоланих більше року тому середньовічних пережитків?.. Питання, звісно, більше риторичні.

Хіба що принагідно можна згадати ще про романтизм, який є не стільки бідою, скільки насправді іманентною рисою справжньої революційності. Якщо революції не досягають або не відразу (не з першого разу) досягають тієї мети, яка оформляється в програми, теорії, концепції її ідеологами, їхній внесок у цивілізаційний поступ усе одно не марний, він безперечно позитивний і необхідний. Таку їх властивість дуже тонко підмітив один з найяскравіших представників народництва, палкий поборник суспільного прогресу, високий інтелектуал П. Лавров. Він наголошував: «Саме в процесі боротьби за найширшу й найвищу, навіть і недосяжну життєву мету можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як з окремих завоювань, зроблених за прагнення до далеко

[498] Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії. С. 378-379.

ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, які здійснюють ці завоювання, не вимальовувалися ідеали далеко ширші, правда далеко радикальніша»[499]. На жаль, прислухатися до подібних мудрих слів багато хто із сучасників не тільки не хоче, а ще й поспішає висловити свою зверхню зневагу до тих, завдячуючи кому перші наріжні камені в будову України, як державного феномену, її повноцінної політичної нації тільки закладалися, щоб стати на сьогодні серйозним реальним суб'єктом, важливим чинником світового розвитку.

Справедливості ради слід сказати, що освоєння, тлумачення, оцінка ідей дуже непростого твору М. Грушевського триває. В останній за хронологією Національній доповіді Національної академії наук України згаданий вище історик В. Верстюк уже в значно «м'якших» тонах подає відповідний сюжет: «… Дослідники не оминають брошури М. Грушевського "На порозі Нової України", в якій йдеться про кінець московської орієнтації, орієнтацію західноєвропейську, нові українські перспективи. Але історики практично не пишуть, на якій хвилі писалася ця праця. Сам Грушевський у передмові до праці порівнює себе з французьким просвітником XVIII ст. Кондорсе, який викладав власне бачення модернізації суспільного життя. Грушевський дав своїй праці промовистий підзаголовок "Гадки і мрії". Реальні справи в країні залишилися поза увагою її очільника (свої гадки я звертав у нім не на справи біжучого дня, а поверх звертався до будучности» …), він поринув у футурологію»[500].

Звертаючись до конкретного історичного контексту весни 1918 р., слід відзначити ту тривогу, яку М. Грушевський висловлював про дальшу долю народу і революції з перших днів окупації України.

[499] С чего начинается личность. 2-е изд. Москва : Издательство политической литературы, 1984. С. 23.

[500] Верстюк В. Ф. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917–1921 рр. *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь.* Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 128.

Ідеться, передусім, про загрозливу для переважно «селянської нації» тенденцію негайного, безапеляційного відновлення «священних прав» поміщиків на землю, відмову від аграрної реформи, яку Центральна Рада розпочала проводити прийняттям Земельного закону від 18 січня 1918 р.

У цьому сенсі доволі прикметною була стаття «Святі права», в якій історик, що спирався ще й на досвід останніх місяців революції, не лише демонстрував зумовлений природою, справедливістю, гуманізмом ґрунтовний правничий підхід до проблеми, а й елегантно апелював до пророчих «вогненних віршів» Т. Шевченка[501].

А в наступній статті – «Стара історія», що з'явилася буквально за тиждень до державного перевороту, в умовах нестримної ескалації окупаційного насильства, М. Грушевський облишив притаманний йому делікатний, високо інтелігентний, академічний стиль і відверто заявив німецькій владі, що робила ставку на «Юд Іскаріотських»: «Добившись проголошення і визнання української державности, винесеної на плечах нашого сільського народу, того, що в свитках, і того, що був тоді в шинелях, вони закликають наш уряд обернутися спиною до них, а лицем до землевласників! Перекреслити земельну реформу і, опираючись на німецькі штики, відновляти поміщицьке землеволодіння!

Та ж це було б буква в букву повторенням тієї великої, незабутньої ганебної історичної помилки, яку Україна оплатила 250-ма літами неволі!

Це було б новою провокацією наших народних мас, які колись за великої руїни в сліпім відруху проти поміщицьких забаганок старшини раз уже розвалили українську державу, перейшовши на сторону її ворогів задля того тільки, щоб знищити ненависну старшину.

Ні, на це не піде ніхто, кому справді дорога визволена Україна й її відновлена державність, і хто хоч трохи може тямити тверді лекції історії.

---

[501] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 80-82.

Другий раз робити ту саму помилку не можна. На це нема виправдання.

Схаменіться, люди!»[502]

Важливо зазначити, що наведені слова не були ситуативним виявом емоцій, їхнім раптовим вибухом. Вони зумовлювалися чітко зайнятою позицією прихильника соціалістичних ідеалів соціаліста-революціонера М. Грушевського. В урочистій промові з нагоди перших роковин Центральної Ради її незмінний керівник з високою гідністю заявив: «… УЦРада мала завжди один критерій, єдиний компас – це інтереси трудящих українських мас. Які не були б помилки і невдачі наші, члени УЦРади можуть з вдоволенням оглянутися на пройдену путь і сказати словами поета:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли, у нас нема

Зерна неправди за собою…»[503].

У контексті й логіці пошуку якомога оптимальної сутнісної оцінки сповідуваної революційної концепції М. Грушевського видається доцільним ще раз підкреслити його принципову, непорушну відданість фундаментальним науковим засадам, кришталеву чесність у кваліфікації стратегічних настанов і тактичних гасел через їхню перевірку суспільною практикою. Гадається, у такому разі буде допустимим звернутися до прикладу, який хронологічно дещо пізніший від моменту, що розглядається, хоч і не виходить за межі революційної доби. Однак він дуже яскраво характеризує методологічну строгість, послідовність, можна сказати й «лабораторію» творчості М. Грушевського і його життєву, моральну позицію. Улітку 1920 р. він «накидав» матеріал «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Серед іншого в ньому є й такі пасажі, які відмовляються сприйняти й витлумачити деякі сучасні науковці[504].

[502] Народня воля. 1918. 21 квітня.

[503] Грушевський М. На порозі нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 156.

[504] Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність. С. 144.

Ідеться про момент, який у колишнього ініціатора й керівника Української революції, очільника національної держави набув такого вигляду: «В минувшині ми ніколи не були приклонниками незалежності в ходячім, вульгарнім розумінні сього слова. Мати власну армію, митну сторожу, поліцію, в'язниці й шибениці – се ніколи не захоплювало українських народників. Наскільки се все мусило б зістатись невідлучним атрибутом громадського пожиття, українські народники вважали за краще принаймні розложити сю неприємність на більшу спілку, на ширшу федерацію. В федеральнім устрою сі атрибути значно б змаліли, він знейтралізував би багато боротьби, напружень, інтриг, за котрі правлячим кругам приходиться одних людей садити до Іванової хати, а других займати наглядом і репресіями проти них та витрачати гроші на утримання армій та кордонних охорон на державних границях, котрі любісінько могли б бути просто межами федеративних штатів і т. д.

Така була наша стара "ідеологія", призабута в гарячці останніх літ. Коли почали лунати перші голосні оклики за незалежність, почавши від Ukraina Irredenta Бачинського і "Самостійної України" РУП, українські народники старших категорій ставились до сих окликів з великим скептицизмом, побоюючись, що з сього самостійницького яйця вилупиться шовіністична реакція і всякі націоналістичні авантюри. І се правда, що націоналістична виключність і назадництво з самого початку стали примішуватись до сих гасел (пригадати виступи групи НУП, що вийшла з РУП, і різні націоналістичні брошури, які стали появлятись, особливо перед війною)»[505]. Принагідно ще раз варто звернути увагу тих, хто вважав і далі вважає «самостійницький рух» масовим, що історик, який знав згаданий момент досвіду «зсередини», навіть Народну українську партію М. Міхновського іменує «групою», що відкололася від Революційної української партії, і не більше.

«Але події гнали воду самостійникам, – веде далі політик і вчений. – Світова війна з її нечуваним лукавством і цинізмом в національній справі: з кличами самостійності для поневолених

[505] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ : Товариство «Знання» України, 1991. С. 232.

народів і лютою кампанією на знищення українства на практиці дуже скріпила самостійницькі течії, а революція поскидала маски з різних псевдофедералістів (особливо російських с.-р.) і теж непомалу причинилась до сього. Федералізм дійсно став кепською забавкою. Антанта домагалась від України, щоб вона, як частина Росії, хоч би й федеральної, прийняла на себе обов'язки старого російського режиму. Недобитки старої Росії, програвши справу в старій формі, стали перешиватись на федералістів і дискредитувати сю ідею своїми централістичними змаганнями, котрі продовжували і під сею новою маркою. Нарешті, Совітська Росія, вивісивши прапор "Федеративної Совітської Республіки" під сим гаслом почали господарювати на Україні – пам'ятаємо, яке було се господарство під час її першого наступу. Справа суверенності українського народу і незайманості його волі стала гарячою, дражливою і вилилась в домагання повної самостійності і незалежності України, винесене насамперед військовими кругами, а далі прийняте цілим, чи майже цілим, національно свідомим українським громадянством»[506].

Здавалось би, здійснюваний на той момент курс був об'єктивно зумовленим, обґрунтованим усією непростою сукупністю чинників. Проте небайдужий до долі нації вчений укотре загострює додаткові питання, пропонує заново зануритися в їхню сутність уже під кутом зору нагромадженого досвіду, з позицій критичної оцінки історичних уроків.

«Чи було се домагання, се гасло (самостійності – *В. С.*) неминуче? – ставить питання професор і діяч, категорично відповідаючи: – Ні! На мій погляд воно лежало більш в психології відпору всім, хто хотів накидати свою волю українському народові. Тому ставило величезну крапку над і, більшу, ніж треба було сій букві; хапалось найбільшого калібру, щоб нарешті не лишити місця ніяким неястостям і недоговореностям. Те, що в дійсності хотілось і треба було захистити: «суверенність українського народу, незайманість його національних, економічних і політичних інтересів, се, розуміється, можна було забезпечити і в федеральній формі, якби обставини були нормальні, якби час не був такий пожарний. Але він

[506] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 232-233.

був такий, і не самі тільки Українці, а й інші народи бувшої Росії хапались сеї елементарної формули: “самостійність і незалежність”, щоб відмежуватись, відцуратись від усяких претензій старої Московщини, в яких би формах вона не відроджувалась»[507].

І вже зовсім «збиває з пантелику» деяких дослідників[508] такий невеличкий абзац: «Ми відкидаємо боротьбу з Совітською Росією, з комуністами-більшовиками, явну і тайну: тактику оружних повстань і політику зривання зсередини. Ми навчились шанувати в більшовиках провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках в відносинах до нас»[509].

Але пояснення є. Воно досить просте і прозоре. М. Грушевський був передусім і абсолютно в усьому справжнім, «невиправним» ученим, на підходи, оцінки, узагальнення, пропозиції якого не могли жодною мірою вплинути ні кон’юнктура, ні будь-які суб’єктивні уподобання і орієнтації. Навіть у своїх «Споминах», характеризуючи й оцінюючи свої публікації доби революції, він, зокрема, не боявся чесно зізнатися: «”Хто такі українці і чого вони хочуть»” – начерк економічної програми, в котрій я розвивав соціалістичні принципи, включно до комуністичного принципу – “кожному по його потребам і кожному по його спромозі”»[510].

Оскільки аргументи в умовний спосіб в історичній науці заперечуються, ставити питання про те, що б було, якби політичному проводу України вдалося дотриматися концепції революції, обґрунтованої головою Центральної Ради, не варто. Однак неспростовним фактом залишається те, що незалежними від М. Грушевського чинниками його концепція розвитку, поглиблення національно-демократичної революції була «знята з порядку денного», не стала керівництвом до дії. Вектор суспільних процесів стали визначати інші, далекі від прогресивно-революційних сили.

---

[507] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 233.
[508] Капелюшний В. Здобута і втрачена незалежність. С. 144-145.
[509] Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. С. 234
[510] Грушевський М. Спомини. *Київ.* 1989. № 8. С. 145.

На жаль, надзвичайно важливій сторінці минулого, пов'язаній з працею «На порозі Нової України» – як втілення процесу розвитку програми Української революції, не надається відповідної уваги і сутнісної оцінки[511].

***

Процес окупації австро-німецькими військами території України вів не стільки до стабілізації ситуації, створення можливостей для повернення на шляхи реалізації стратегії національно-демократичної революції, скільки породжував, нагромаджував усе нові проблеми. І надалі, зокрема, збільшувалися труднощі і перешкоди у вирішенні питань, тісно пов'язаних з аспектами проєктів соборницького спрямування. Чимдалі ці питання переймали на себе Німеччина й Росія. Реалізовуючи підписаний 3 березня 1918 р. між собою договір, вони в процесі просування німецьких військ углиб України намагалися узгодити лінію кордону. Зокрема, в російських газетах з'явилися публікації, що межі України – це 9 колишніх російських губерній. У зв'язку з цим депутат Малої Ради М. Салтан вніс на засіданні останньої 6 квітня 1918 р. запит: «Чи вживаються заходи до остаточного определення границь України, і чи робляться заходи, щоб з нашого боку був оповіщений декрет міжнародного значення про границі України»[512].

М. Грушевський, якому довелося давати пояснення, повідомив, що йдеться про російську інформацію у відповідь на телеграфний запит німецького урядовця Буше. Вона відповідає положенням Третього Універсалу Центральної Ради. Однак тоді «намічене» розглядалося «як ядро України. …але вже при виборах до Українських Установчих зборів просторонь України розширювалася і захватувала нові землі»[513]. Брак конкретності голова Центральної Ради доповнив зовсім незрозумілим запитанням: «Від кого повинен

[511] Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 181-182; Шаповал Ю., Верба І. «Я сам прийшов в політику через історію…». Михайло Грушевський. Київ : Парламентське видавництво, 2019. 496 с.

[512] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 252.

[513] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 252.

бути оповіщений декрет про границі України: от уряду чи от Центральної ради?»[514]

М. Балабанов підтримав запитання і додав, що взагалі слід намагатися, «щоб населення само установило границі, а не уряд». Звісно, ні до чого конкретного так і не дійшли.

***

В історії нерідко трапляється, коли у програші залишаються не лише переможені, а й переможці.

Переконливою ілюстрацією тому є події весни 1918 р.

Отямившись від накинутої проводу УНР «допомоги» з боку Німеччини та Австро-Угорщини, Центральна Рада заходилась опановувати ситуацію на територіях, що звільнялися від радянської влади, спробувала активною законотворчістю повернути собі прихильність мас, утрачений авторитет.

Ще на шляху до Києва вона звернулася до розв'язання низки проблем, які об'єктивно мали викликати чималий суспільний резонанс. Уже під час перебування в Житомирі було ухвалено низку законів, якими «остаточно впорядковувалась з зовнішнього, формального боку українська державність»[515]. Цими законами від 1 березня 1918 р. в УНР вводився новий стиль, запроваджувалася національна грошова одиниця – гривня, було визначено державний герб республіки – «тризубець з часів Володимира Великого». Центральна Рада ухвалила й закон про громадянство в Українській Народній Республіці[516].

Законотворча діяльність тривала в Києві, який 1-2 березня 1918 р. зайняли німецькі і українські війська, а через кілька днів сюди переїхали Центральна Рада й Рада народних міністрів.

Одним із перших актів, виданих у Києві, стала відозва («оповіщення») Української Центральної Ради «До громадян Української Народної Республіки», якою підтверджувалася незмінність соціально-економічного курсу, накресленого Третім і Четвертим

---

[514] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 252.
[515] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 143.
[516] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 171-173.

Універсалами[517]. Проте ситуація, в якій доводилося розвиватись Українській революції після приходу західних окупаційних військ, зовсім не спростилася, як на те очікували, а навпаки, дедалі більше ускладнювалась.

Зросли, зокрема, внутрішні суперечності у самій Центральній Раді. Сталося це через те, що до Житомира – Сарн виїжджала лише частина членів вищого представницького органу, а решта залишалась у Києві або ж перебувала в інших місцях. Після поновлення діяльності в повному складі виникли претензії до офіційних документів, лінії поведінки тих, хто їх приймав протягом «житомирського періоду», почалися нарікання «на не-демократичну, мовляв, націоналістичну і шовіністичну політику укр. уряду й тих парляментарних груп, що його підтримували»[518].

Виникла урядова криза. Фракція УСДРП й представники деяких інших фракцій визнали для себе неможливою подальшу участь в уряді В. Голубовича. Критики українського проводу зосередилися навколо Київської міської думи і піддавали сумнівам кожен крок української влади, особливо ж акції окупаційної адміністрації. «Всякого рода неправильності в поводжінню німецьких і австрійських військ, і меньш яскраві та сливе неминучі під час військових операцій в чужій країні, серед чужеязичної людности, і більш грубі, які виразно нарушували права українського уряду і суверенність української республіки, давали явним і потайним ворогам приводи до нападок, що явним чином мали діскредитувати українську власть, за те що вжила до помочи Німців»[519], – констатував М. Грушевський.

Досить критично оцінював становище української влади після її повернення до Києва й Д. Дорошенко. «...Правительство Центр. Ради, – пише він, – перш за все виявило свою безсилість утворити скільки-небудь сильну, авторитетну владу, організувати адміністрацію, запровадити лад і спокій та установити які-небудь нормальні

[517] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 191, 192-195, 197–198.
[518] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 566.
[519] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 567.

відносини в краю. Присутність українського правительства сяк-так відчувалась лише в Київі. Поза столицею край жив своїм власним життям»[520]. Такий висновок підтверджується досить вагомими аргументами: робітники й частина інтелігенції від самого початку підтримували не Центральну Раду, а більшовиків, українське селянство виявляло пасивність, соціалісти-федералісти й соціалісти-самостійники гостро виступали проти політичного курсу кабінету В.Голубовича (перед гетьманським переворотом есефи відкликали з уряду своїх представників С. Шелухіна, О. Лотоцького, В. Прокоповича, зневірившись у здатності Ради народних міністрів до конструктивної праці)[521].

З поверненням до Києва Центральній Раді дуже нелегко було сподіватися на контроль за подіями. І не лише тому, що за умов окупації не могло бути й мови про повновладдя, про безперешкодне здійснення власного курсу. Не було, передусім, серйозно обґрунтованої, виваженої лінії, яка б ураховувала інтереси, по можливості, ширших верств населення, привертала їх на бік українського проводу, перетворювала на заінтересованих суб'єктів політики.

На цю обставину звертали увагу навіть керівники окупаційної адміністрації, які, начебто, «оком стороннього» (а отже і об'єктивного) спостерігача (насправді ж – заінтересованого, небайдужого) оцінювали становище в Україні, потенційні можливості Центральної Ради, ефективність її дій. Так, у досить великому за обсягом рефераті про австро-німецьку політику в Україні, підготовленому співробітниками Міністерства закордонних справ Німеччини, міститься чимало неприємних, цинічних міркувань і висновків. Однак загалом документ дуже близький до правдивого відтворення ситуації: «Щоб Рада через свої власні органи могла забезпечити доставку і транспорт продуктів, це річ зовсім виключена, бо вона зовсім не має правильної і певно працюючої організації. І це не може швидко перемінитися, бо Рада не має ні грошей, ні справного виконавчого апарату (військо, жандармерія, суд, поліція) в своїм

[520] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2. Ужгород : «Свобода», 1930. С. 7.

[521] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2. С. 6-7.

розпорядженні і ми не можемо цеї недостачі заступити, як довго не закличемо сюди нових сил і взагалі не вийдемо за межи чисто військової окупації.

Поперед усього Раді стоїть поперек дороги її власна програма. Провідна думка соціял-революційної партії – це скасування приватної власности, конфіскація всіх приватних маєтків на користь держави з одного боку і рівночасно претензії до держави з боку кожної окремої одиниці на рівне й вистарчаюче забезпечення – з другого боку. В результаті, натурально, повний застій всякої продукційної господарської діяльності»[522].

І все ж, попри всі вади тогочасної української влади (можливо, щодо цього критики іноді навіть «перегинали палку»), всякій неупередженій людині було зрозуміло, що досягнення мети Української революції, навіть кожен крок у цьому напрямі, як, власне, і найближча перспектива всього українського народу, тепер вирішальною мірою залежали від позиції іноземних окупантів. Цю обставину розуміли і, безумовно, завжди враховували реалістичні політики, невисоко оцінюючи документи українського уряду про те, що німецькі і австро-угорські війська не будуть втручатись у внутрішні справи України. Обережні, боязкі дипломатичні демарші з українського боку більше засвідчували безсилля проводу УНР, аніж додавали йому авторитету в безпорадному становищі. Прикладом може бути телеграма голови Ради народних міністрів В. Голубовича німецькому канцлерові від 2 березня 1918 р., в якій з очевидною невірою у власні слова, більше атрибутивно декларувалося: «...Німецькі війська ще перебувають у нашій країні, але, як тільки вони виконають свій обов'язок, буде віддано розпорядження про їх відкликання»[523].

Австро-німецьке військо виявилося природним спільником усіх антисоціалістичних, антиреволюційних сил, і його прихід в Україну став поштовхом для мобілізації правих елементів. Так, серед заможних верств села вирізнялися дві активні групи. Перша – малосвідома національно, підтримувала поміщиків, незалежно від

[522] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. 2. С. 11.
[523] Киевская мысль. 1918. 8 марта. № 20.

їхньої національної належності. Друга – блокувалася лише з українським поміщицтвом і разом із ним прагнула власної державності і влади в ній. Ідейним виразником цієї групи стала Українська демократично-хліборобська партія, яка в 1917 р. не мала широкої популярності. Її діяльність активізувалася після приходу німецьких військ.

Проведений 7 квітня 1918 р. з'їзд «хліборобів» шести північних повітів Полтавщини ухвалив постанови, якими визнав аграрну політику Центральної Ради руйнівною для держави і народного господарства, зажадав скасування земельного закону від 18 січня 1918 р. та визнання принципу приватної власності, а також негайного повернення поміщикам утраченого майна. «Хлібороби» вимагали забезпечення в УНР однакових прав для всіх громадян, незалежно від суспільного становища й поповнення Центральної Ради своїми представниками. Спеціальна делегація з 200 чоловік на чолі із С. Шеметом намагалася домогтися виконання зазначених рішень у Києві, але, не діставши навіть дозволу виступити на засіданні Центральної Ради, ображена повернулася на Полтавщину. «З цього часу, – вважає П. Христюк, – намітився повний і тісний контакт партії "хліборобів-демократів" з "Союзом Земельних Собственников", направлений на повалення Центральної Ради. Через "Союз Земельних Собственников" партія війшла, як активний чинник, в систему поміщицько-німецької акції проти Центральної Ради. Йшло одверте "братання" великої аграрно-промислово-фінансової буржуазії України з німецькими реакційними генералами, для яких і Центральна Рада, і соціялістичне правительство були чужі і ворожі з їх демократичними традиціями»[524].

За «одвертими реакціонерами», за оцінками П. Христюка, «підтюбцем побігла» і «дрібно-буржуазна українська інтелігенція», «як перед тим бігла за соціалістами». Він має на увазі, передусім, українських соціалістів-федералістів, які, вважаючи ідею державності вищою за будь-яку класову ідею, гадали, за словами С. Єфремова, що «настав час нової революції – революції проти анархії». Для порятунку держави і культури вони вимагали створення

[524] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 159.

коаліційної влади, замість Центральної Ради та соціалістичного уряду. Тим самим, вважав П. Христюк, «есефи з завзяттям розчищали грунт для грядущого пана в надії, що він не забуде цієї їхньої відданої праці»[525].

Активізувались і соціалісти-самостійники. Вони заявляли про необхідність виправити помилки Центральної Ради, сформувати нову Раду народних міністрів з «ділових людей» і без участі представників національних меншин. Й УПСФ, й УПСС виступали проти скликання Українських Установчих зборів (стриманою була і реакція УСДРП – власне всіх, хто не отримав за результатами виборів, бодай і неповних, скільки-небудь серйозного представництва).

«Йдучи походом проти Центральної Ради і майбутніх Установчих Зборів, – розвиває свою думку П. Христюк, – українська дрібна буржуазія почала, слідом за великою буржуазією, навідуватись, через чорний хід, до своєї надії – німецького командування і прохати його ласкавого заступництва перед ненависним соціялістичним урядом. Так звані хлібороби – власники, демократи і просто поміщики не давали спокою Німцям, добиваючись "справедливого суду". Пруський юнкер тільки руками потирав з задоволення. Коли німецьке командування почало втручатись у внутрішні справи Республіки, українська буржуазія, лицемірно протестуючи проти цього, одночасно запобігливо зазначала в своїх протестах, що те втручання являється фактично цілком обоснованим, що воно викликане бездіяльністю та нездатністю до праці соціалістичного правительства»[526].

Картину, змальовану молодшим колегою по партії, завершує М. Грушевський. Він вважає, що всі праві сили були єдиними в той час у своєму намаганні дискредитувати Центральну Раду, повалити її, припинити здійснювану нею соціальну політику – тим самим поклавши край і Українській революції. Причому колишній голова Центральної Ради свідчить, що такі тенденції були не поодинокими, не регіонально обмеженими, а всеосяжними. «Польські поміщики Поділля й Волини, – пише він, – звернулись до австрійського

[525] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 160.
[526] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІ. С. 161.

правительства з закликом перевести окупацію прикордонних частей України, скасувати в них селянські організації й земельну реформу, відновити поміщицьке землеволодіння й завести примусову селянську працю. Поміщики та їх офіціялісти завязували як найтіснішні звязки з австрійськими та німецькими командами, гостили їх офіцерів, шукали їх помочи. Організовували також польські військові части, або, опираючись на давнішнє сформовані легіони, пробували на власну руку касувати земельну реформу й відбирати поміщицькі землі, роздані селянам земельними комітетами.

На лівобережу місцеві, навіть українські поміщики заходились також організувати рух против земельної реформи і соціялістичного українського правительства: приєднавши до себе дрібних власників, селян і козаків, вони виносили резолюції з домаганнєм, щоб Центральна Рада відставила свій соціялістичний кабінет, не скликала Установчих Зборів, організувала тимчасове правительство і, віддавши йому всю власть, себто диктатуру, сама розпустила себе. Инакше грозили боротьбою, повстаннєм і т. д. Їх депутації заявлялись у німецьких представників. На місцях серед офіцерів німецьких частей також велась з сеї сторони завзята агітація в напрямі скасовання земельної реформи, усунення соціялістичного міністерства і української державности. А найгірше, що паралельно з такими заходами з боку елементів сторонніх, несоціялістичних анальогична агітація за відсуненнє соціалістів від власти й передачу її в руки якоїсь, нікому близше незвісної української буржуазії (котрої фактично й не було) – щоб вона за помічю Німців закріпила українську державність на підвалинах буржуазних, – вели певні групи українських с.-дем. і с.-федералістів, їх преса повела гостру кампанію против українського уряду і Центр. Ради»[527].

Розуміючи всю складність обстановки, Центральна Рада вважала за єдино можливий вихід зі скрути об'єднання українських сил. Цій меті, зокрема, було підпорядковане переформування Ради народних міністрів 24 березня 1918 р., яка набула такого вигляду: В. Голубович (УПСР) – голова Ради; П. Христюк (УПСР) – державний секретар; М. Ковалевський (УПСР) – міністр земських

[527] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 569, 570.

справ; М. Любинський (УПСР) – закордонних справ; Є. Сокович (співчуваючий УПСР) – шляхів; О. Жуковський (УПСР) – військових справ; М. Ткаченко (УСДРП) – внутрішніх справ; Д. Коліух (співчуваючий УСДРП) – харчових справ; Л. Михайлів (УСДРП) – праці; Т. Сидоренко (безпартійний) – пошт і телеграфів; С. Шелухін (УПСФ) – судових справ, В. Прокопович (УПСФ) – освіти; І. Фещенко-Чопівський (УПСФ) – торгівлі і промисловості; О. Лотоцький (УПСФ) – державного контролю; П. Климович (безпартійний) – фінансів.

Однак ці зміни означали лише формальне завершення урядової кризи. Так, українські соціалісти-федералісти водночас діяли «на два фронти» і за два дні до гетьманського перевороту відкликали своїх представників з Ради народних міністрів[528].

Взагалі, ідея перевороту явно домінувала в останні два місяці існування Центральної Ради, Української Народної Республіки. Вона «витала в повітрі» весь час після повернення української влади до Києва. Цим, мабуть, можна пояснити і той факт, що дослідники саме через перспективу державної змови і перевороту розглядають практично всі події березня – квітня 1917 р. У М. Грушевського відповідний параграф має назву «Переворот». У П. Христюка – «Німецьке військо стає по стороні буржуазії і доконує державного перевороту на Україні (розгон Центральної Ради і встановлення гетьманщини)». Промовистий і розділ книги В. Винниченка – «Конфлікт двох сил».

В. Винниченко, безперечно, формально менше за інших зв'язаний із закликанням німців в Україну, рішучіше за колег по політичній і науковій діяльності підходить до аналізу поведінки й окупантів, й українських правлячих кіл (тут він також уважав свої «руки розв'язаними» після відставки з посади голови Ради народних міністрів, хоча, заради справедливості, слід зазначити – не скидав відповідальності ні з себе, ні з фракції УСДРП)[529]. Навівши численні приклади викорінювання окупаційною адміністрацією всього, що хоч чимось нагадувало про соціальні здобутки революції, автор доходить низки висновків.

[528] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 313.
[529] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 311-312.

По-перше, мілітарна австро-німецька сила, на яку сперлась українська влада, «була *соціально* ворожа й чужа українській нації». По-друге, «ще раз підтверджувалося, що слова про рівність демократичних свобод у клясовому громадянстві є тільки переконання наївних і засоб обдурювання більш практичних людей». По-третє, українська влада не могла більше розраховувати на власну, незалежну політику: «коли сіла на німецьку гармату, то повинна пам'ятати: на чийому возі їдеш, того й пісню співаєш». По-четверте, намагання і далі провадити попередній курс (зокрема, реалізувати закон про соціалізацію землі) спричинило не просто невдоволення, а роздратування та зростаючу ворожість з боку окупантів і правих українських кіл. Звісно, за таких умов досягнення будь-яких позитивних результатів годі було й чекати. По-п'яте, через усе вищевикладене «стало так виходити, що нікому вже не подобалась бідна хуторянка, Центральна Рада»[530].

Справді, практично у кожній верстві суспільства України нагромадилася «критична маса» невдоволення Радою, що об'єктивно потрапила у безвихідь; зберегти владу в національно-українських руках було неможливо. «Тримати владу в українських руках, – резюмує В. Винниченко, – це значить тримати її в руках "соціалістів" (есерів, есдеків, есефів). А це значить пристосуватися до фактичного розпорядчика на українській землі – німецького генерала; це значило приняти його соціальний і політичний світогляд; це значило заплющувати очі на його грабування окупованої України, це значило нести шлейф генеральської реакції на Україні. За це генерал згодився б, щоб той шлейф був жовто-блакитного кольору.

Розуміється, за цю ролю "соціалісти" взятись не могли»[531].

На таку роль, за В. Винниченком, могла претендувати тільки соціально споріднена з окупантами сила – буржуазія. «Але такої буржуазії історія нам і не дала, наша нація була безбуржуазна»[532]. Готовність українських соціалістів-федералістів взяти на себе роль

[530] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 304, 305-306, 308, 309.
[531] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 312-313.
[532] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 312-313.

такої буржуазної влади, на думку колишнього лідера соціал-демократів, була ілюзорною перспективою. Та й українські есери не хотіли поступатися завойованим місцем.

Ліва частина українських соціал-демократів на чолі з М. Поршем «енергійно піддержувала есерів і запевняла, що соціальна революція не скінчилась і що ні за що через те не треба уступатися з своїх посад. А з німцями треба поводитись строго, хай вони не забувають, що вони – слуги української влади. Український пролетаріат і революційне селянство вірять українській владі й не дозволять німецьким імперіалістам порушити їхні революційні здобутки.

А есери, слухаючи цю пустопорожню, нещиру фразеологію, задоволено плескали всяким Поршам у долоні й кидали викликаючі погляди на німецьких імперіалістів»[533].

Очевидно, що В. Винниченком «схоплено» сутність тогочасних суперечностей напрочуд точно і майже вичерпно (йдеться, звичайно, про набір елементів, а не їх докладний, ґрунтовний виклад). В усякому разі в усіх інших відомих історіографічних джерелах міститься фактичний матеріал, міркування, висновки, які, як правило, «вписуються» у вищенаведену логіку, принаймні зовсім їй не суперечать.

Австро-німецькі військові власті швидко переконалися у тому, що вони просто не можуть «змусити» український уряд «діяти і організовувати так, як ми (тобто окупанти – *В. С.*) накажемо»[534]. Їх прямолінійна логіка зводилася до того, що «влада знаходиться в наших руках (тобто окупантів) і міністри повинні нам підкорятися»[535]. І останні справді не виявляли схильності до непослуху, однак вдіяти нічого з власним народом не могли.

То ж австро-німецька адміністрація, дедалі відвертіше зневажаючи українську владу, повинна була задумуватися над її зміною, а до того брати на себе функції умиротворення країни. З перших днів перебування в Україні окупанти здійснювали терор проти

[533] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІ. С. 314.

[534] Крах германской оккупации на Украине. По документам оккупантов. Москва : Гос. Издательство «История Гражданской войны», 1936. С. 36.

[535] Крах германской оккупации на Украине. С. 37, 49.

«збольшевиченого» населення, особливо ж селянства (за кожного вбитого чи пораненого німецького солдата негайно розстрілювали десять повстанців чи мирних жителів)[536]. Вони безсовісно грабували народне майно, запустивши на повні оберти свою судову машину, намагалися взяти на себе справу проведення весняних польових робіт, та й узагалі «впорядкувати» земельну справу в Україні (горезвісний наказ фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 р.), дедалі активніше нарощуючи динаміку втручання у внутрішні справи України.

Звичайно, такі акції наштовхувалися на протидію української влади, призводили до гучних скандалів (як у випадку з тим же наказом Ейхгорна), але незмінним наслідком мали лише обмеження суверенітету УНР, згортання прерогатив національного уряду. Це яскраво засвідчив наступний наказ Ейхгорна від 25 квітня 1918 р. (після досить сумнівного за задумом і формою арешту київського фінансиста, реакціонера й палкого прибічника співпраці з німецькою адміністрацією А. Доброго) про запровадження в Україні німецьких військово-польових судів[537]. 27 і 28 квітня відбувалося бурхливе, нервове засідання Центральної Ради, яке мало відомий трагічний фінал – арешт кількох членів Центральної Ради і брутальне припинення її роботи.

29 квітня 1918 р. стало останнім днем існування провідного чинника Української революції.

Голова Центральної Ради так відтворював основні події останніх днів УНР: «З огляду, що ніхто з поважаних українських діячів не згожувавсь прийняти з німецьких рук владу, пришлось висунути як кандидата на гетьманство швагра німецького головного коменданта генерала Скоропадського, крім далекого посвоячення з колишнім гетьманом нічим не звязаного з українством. Київ і його околицю навповнено німецьким військом (австрійські части натомість вислано); “синежупанну дівізію”, сформовану з воєннополонених

[536] Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. Москва : Госполитиздат, 1942. С. 14; Вестник Украинской Народной Республики (Таганрог). 1918. 29 марта. № 50.

[537] Крах германской оккупации на Украине. С. 52.

Українців, насильно роззброєно; сполученнє з Берліном щільно перервано; проголошено офіціальне заведеннє воєнної юстіції для охорони порядку, і спеціяльно в Київі, мовляв з огляду на наближеннє 1 мая, заведено збільшену німецьку охорону. На сій підставі якийсь воєнний чин – начебто без відома самого Ейхгорна, розпорядивсь арештувати кількох міністрів, котрих Німці вважали найбільш небезпечними для своєї акції. Німецький збройний відділ, шукаючи їх, 28 квітня ввійшов під час засідання Ц. Р. в її будинок: перетрусив всі приміщення, мовляв, шукаючи складів зброї, приготованої для повстання против Німців, забрав архив, у залі засідання, загрозою стрільби перервавши збори, піддав ревізії всіх членів Ц. Ради і самого голову її, невважаючи на його протест, і закрив засіданнє. Тої ж ночи військовий агент німецького уряду полк. Штольценберг, замість виправдати сей нечуваний вчинок, поставив голові Ц. Ради ультімативне запитаннє, чи Ц. Р., з огляду на свій конфлікт з німецькими властями, не вважає вказаним ліквідувати свою діяльність. Коли голова Ц. Ради заявив, що вона зліквідується, передавши свою роботу Установчим зборам, се було прийнято за підставу дальших кроків. Другого дня, 29 квітня, під охороною німецьких кулеметів зібрані в Київі "великі і малі землевласники" проробили церемонію вибору на гетьманство Скоропадського. Засідання Ц. Ради були унеможливлені Німецькою військовою силою…»[538].

Погіршення ж ситуації, яке з кожним днем дедалі більше відчували керівники УНР, призвело уже в умовах розпочатих проти них репресій окупантів до кроку, який передбачалося здійснити на призначених на 12 травня 1918 р. Українських Установчих зборах. 29 квітня на обговорення Малої Ради (як з'ясується пізніше, засідання стало останнім) було винесено розроблений «в спішному порядку» (з останнім визначенням навряд чи можна цілком погодитися) комісією Центральної Ради законопроєкт за назвою «Статут про державний лад, права і вольності Української Народної Республіки»[539]. Мовиться про Конституцію УНР. Засідання, за

[538] Грушевський М. Ілюстрована історія України. С. 575.
[539] Киевская мысль. 1918. 30 апреля.

оцінкою репортерів, «носило нервовий, лихоманковий характер» й історичної ваги документ «був прийнятий в першому, другому і третьому читаннях з незначними редакційними поправками»[540].

Порівняно з обнародуваним проєктом Конституції від 10 грудня 1917 р.[541] в плані розглядуваного питання стався істотний «відкат назад» (можливо це сталося уже в ході роботи зазначеної комісії). З першого розділу документа було вилучено пункт третій, яким визначалась територія Української Республіки, а також пункт четвертий про можливість долучення до її складу західно-українських земель. Інші пункти (вони були дещо переформатовані і в результаті їх кількість залишалася попередньою – шість) набрали абстрактного характеру. В тому числі й доповнення про те, що територія Української Народної Республіки без згоди 2/3 голосів присутніх членів Всенародних зборів (питання про їх формування теж не було вирішено) не може бути змінена в кордонах держави, або в праводержавних відносинах якоїсь території до Республіки. Природно втратили сенс і також були вилучені згадки про Російську Федерацію, якій, згідно з III Універсалом, делегувалися певні повноваження[542].

Отже, попри всю політичну вагу ухваленої Конституції УНР, наявність у ній безспірних позитивних якостей, у питанні щодо визначення територіальних меж України, теоретичних обґрунтувань шляхів досягнення однієї із наріжних складових національної ідеї – соборності українства – фінальний документ зафіксував відкатний рух Центральної Ради від досягнутого на кінець 1917 р. рівня.

Цікаві деталі, короткі, але характерні пояснення і міркування щодо Основного закону Української Народної Республіки дає П. Христюк. Підготовлений особливою парламентською комісією проєкт передбачалося внести на розгляд Українських Установчих зборів. Його розробка припала переважно на той момент, коли революція в Україні проходила національно-політичну фазу, а «вся українська демократія стояла ще міцно на грунті демократичного

[540] Киевская мысль. 1918. 1 мая.
[541] Народня воля. 1917. 16, 17, 18 грудня.
[542] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. Т. 2. С. 330.

парламентаризму, не маючи на оці введення в систему державного управління в тій чи иншій формі клясових органів робітництва та селянства – Рад робітничих та селянських депутатів. В дні, коли ця конституція розглядалась в Центральній Раді, більшість української революційної демократії стояла вже, як це видно хоч би з III й IV Універсалів Центральної Ради, на иншій позиції. Одначе момент не сприяв основному переглядові виробленого раніше проекта конституції, і він був ухвалений майже без зміни, в редакції комісії. Це треба мати на увазі при оцінці Конституції»[543].

Ці зауваження щодо такого важливого документа не варто скидати з рахунку, аналізуючи й оцінюючи як зміст, сутність, спрямованість Основного закону УНР, так і загальні підсумки Української революції. Так уже розпорядилася доля, що останній ухвалений державний акт збігся з моментом перевороту, який перервав революційний поступ.

Тут і певне пояснення того, чому ухвалення Конституції УНР було здійснене поспіхом, а головне, чому на цій деталі загострюють увагу майже всі дослідники. Виходить, що якби існувала можливість для предметного обговорення розробленого проєкту, навряд чи його було б схвалено: адже він істотно відрізнявся від соціального курсу революції, здійснюваного в останній період діяльності Центральної Ради, в усякому разі, явно не відповідав панівним настроям.

Водночас, як підсумковий документ, схвалена Конституція вже вкотре продемонструвала величезну внутрішню суперечність самої Української революції: об'єктивні обставини дедалі більше детермінували поглиблення революційних перетворень, а Основний закон УНР і в прямому, і в переносному значенні закріплював «учорашній день», гальмував історичну ходу. Втім, і в такому варіанті Конституція УНР одержує достатньо високу оцінку сучасних провідних фахівців-правників[544].

---

[543] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. II. С. 175.

[544] Шемшученко Ю. Уроки конституційного будівництва в Українській Народній Республіці. *Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття. Міжнародна науково-теоретична конференція та наукові дослідження.* Київ : Світогляд, 2008. С. 49-58.

В історичній літературі не бракує спроб дати загальну оцінку досвідові Української революції від початку березня 1917 р. до кінця квітня 1918 р. їхня суперечливість, несумісність і непримиренність усім давно відомі[545]. І хоча загальновизнані у світі авторитети сьогодні в нашій державі не в пошані, гадається, найбільше право на те, щоб усе ж прислухатися до нього, має безперечно головна постать українства революційної доби – М. Грушевський. Впливовий політик і видатний учений-мислитель, як показано вище, сформулював надзвичайно цінні висновки і цікаві міркування з ретроспективними оцінками більш як річного досвіду Української революції у збірці «На порозі Нової України», до якої ввійшли публікації буремної весни 1918 р. Її аналіз і з погляду подальшого розвитку ідей національно-демократичної революції, і з погляду історичних узагальнень-уроків з нагромадженого досвіду, як гадається, і на сьогодні не до кінця оцінено і належним чином засвоєно, залишається окремою темою для ґрунтовної розмови. Тут же, серед інших переконань керівника Центральної Ради, очевидно, доречно виділити непохитну віру в правомірність обраного революційно-визвольного шляху, в глибинну зумовленість соціальної спрямованості виробленої революційної концепції. Він відкидав звинувачення правих сил у хибності обстоюваної соціалістичної лінії, так само як і в тому, що така лінія була вимушеним наслідком обставин, зокрема, гонитвою за більшовиками, прагненням не відстати від них у завоюванні мас на свій бік. «Ті підстави соціяльного ладу, які досі заложило законодавство Центральної Ради, – писав історик, – диктувались не страхом перед большевизмом, не бажанням додержати йому кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні прихильники старого буржуазного ладу – вони клались на те, щоб справді дати підстави Нової України. Ті демократичні гасла, які ми проголошували, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з

[545] Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. С. 366-372; Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради. *Український історичний журнал.* 1994. № 1. С. 31-44; Грицак Я. Чому зазнала поразки українська революція. *Генеза.* 1996. № 1 (4). С. 124-131.

червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів у нашвидку, щоправда, складенім і не дуже досконалім національнім законі, – звичайно як у такім новім, ще не бувалім ділі, – вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кіл! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на якім будуватиметься нове життя – і тільки на нім повинно будуватись»[546].

Головний ідеолог і «архітектор» національно-демократичної революції в дні найтяжчих поразок визвольної боротьби мріяв про її прийдешні перемоги, як багато й багато його спільників, готувався розпочати все спочатку...

[546] Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. С. 35.

Розділ ІІІ.

Консервативний відкат і спроби консолідації етнічних гілок українства

29 квітня 1918 р. в Україні стався державний переворот. Його ініціаторами й натхненниками, значною мірою – організаторами стали справжні господарі становища – австро-німецькі окупанти. Переконавшись у тому, що Центральна Рада, уряд УНР нездатні виконати зобов'язання, взяті у Бресті, та ще й намагаються бодай у чомусь (звісно, більше «на словах» – у обережних заявах, кволих протестах) протидіяти намаганням військової адміністрації «навести лад», були грубо, цинічно розпущені, а деякі особи навіть заарештовані. Збори хліборобів-власників з дозволу і пропозиції окупантів обрали гетьманом України П. Скоропадського[547]. Поширеною кваліфікацією проведеної «операції» став термін «оперетка». А новий глава Української Держави, як вона стала іменуватись, одверто зізнавався Д. Донцову: «Ясно, що як німці схочуть, щоб я був гетьманом, то буду. Як ні – то ні».

І, подумавши, додав:

«Але мені здається, що вони хочуть»[548].

Більше як за сто років в історіографії «зламано» неймовірно багато «списів» у прагненні витлумачити політико-правову модель гетьманату. Це й «маріонетковий режим», і «буржуазно-поміщицька монархія з диктаторськими повноваженнями глави держави», і «псевдомонархія». Й «авторитарно-монархічна модель, і «бюрократично-військова диктатура», і «сателіт», і «малоросійський проєкт», і багато ще яких визначень. У розрізі теми, яка досліджується,

---

[547] Солдатенко В. Ф. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму. *Український історичний журнал*. 2008. № 1. С. 5-19; Солдатенко В. Ф. До питання про механізм державного перевороту 29 квітня 1918 р. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контраверсії. Всеукраїнська наукова конференція 19- 20 травня 2008 р. Збірник*. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. С. 41-51.

[548] Донцов Д. І. Рік 1918. Київ. Документально-художнє видання. Київ : Темпора, 2002 С. 46.

важливо звернути увагу на спроби довести, що вісім з половиною місяців правління П. Скоропадського варто іменувати періодом «консервативної революції», й лунають пропозиції не виключати цей етап «з контексту Української революції»[549].

Погодитися з наведеними й наближеними до них узагальнюючими оцінками-дефініціями навряд чи можна. Авторський аналіз феномену залишається однозначним: історією був витворений варіант – спроба силового припинення революційного поступу, тобто явної, відкритої, цілеспрямованої контрреволюційної акції[550]. Такий висновок повністю підтверджується порівнянням концепцій Української революції й національної соборності з курсом

[549] Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19-20 травня 2008 р.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. С. 13-40; Терещенко Ю. І. Гетьманат Павла Скоропадського як прояв консервативної революції. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 19-37; Нариси історії Української революції. Кн. 1. С. 9; Масненко В. В. Консервативна концепція революції 1917–1921 рр. в українській історіографії. *Збірник наукових праць «Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917–1921 рр.)»*. Київ-Черкаси. НАН України. Інститут історії України, 2012. С. 68-79.

[550] Солдатенко В. Ф. Українська революція: Історичний нарис. С. 470-558; Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918-1920). С. 160-184; Солдатенко В. Ф. Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні. *Політична історія України. XX століття: У 6 т. Т. 2.* Київ, 2003. С. 215-292; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе хроніки. В 4-х т. Т. ІІ. Рік 1918. С. 146-340; Солдатенко В. Ф. Гетьманська альтернатива: шлях до конструктивної суспільної трансформації чи консервативної безвиході. *Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалії*. Київ, 2009. С. 188-227; Солдатенко В. Ф. Рецензія на книгу Р. Пирога «Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір». *Український історичний журнал.* 2016. № 3. С. 201-205; Солдатенко В. Ф. Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. *Український історичний журнал.* 2016. № 6. С. 151-174; Солдатенко В. Ф. «Коротке інтермецо» гетьмана Павла Скоропадського. *Публічне право.* 2018. № 2(30). С. 166-184, № 3(31). С. 185-195, № 4(32). С. 164-175, 2019. № 1(33). С. 170-182; Солдатенко В. Ф. «Коротке інтермецо» гетьмана Павла Скоропадського. *Солдатенко В. Ф. Україна: революційна доба й наступні десятиліття: історико-історіографічні есе.* Київ : ІПіЕнД ім І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 147-231; Солдатенко В. Ф. Иллюзия «малороссийского проекта». *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг. Т. 1*. С. 342-356.

Української Держави. Це були дуже відмінні, в своїй основі – прямо протилежні вектори суспільного розвитку, які докорінно відрізнялися уявленнями про нагальні потреби української нації й досягнутими результатами. За короткий час стався катастрофічний відкат від завойованих українським народом за рік революцій позицій.

Абсолютна залежність витвореної в 1918 р. моделі національного державного устрою від австро-німецького військового чинника, коли останній з цілої низки обставин (відсутність у місцевої влади елементарних важелів управління, нездатність реалізації взятих українською стороною зобов'язань, пекуча потреба у забезпеченні «викачки» з України продовольства у власні країни під загрозою революційних зривів) узяв на себе функції головного регулятора стосунків в українському суспільстві, підпорядкувавши собі національні владні інститути і у проведенні визначальних, головних елементів політики поєднавшись, злившись, «сплавившись» із гетьманатом, дозволяє висловити пропозицію іменувати режим, що сформувався, «окупаційно-гетьманським», або «гетьмансько-окупаційним»[551]. Додатковою причиною аргументації подібного варіанта визначення може бути й те, що українська влада, координуючи, доповнюючи зусилля окупантів, посилено-свідомо дбала про те, щоб її кроки не увійшли у невідповідність, чи ж то суперечність з намірами й курсом Німеччини та Австро-Угорщини, їх репрезентантів в Україні.

Правління П. Скоропадського розпочалося з ухвалення документів, які першого ж дня підготував правник О. Палтов і які визначали сутність режиму, його спрямованість аж до моменту відречення гетьмана від влади. Згідно з оголошеною 29 квітня 1918 р. «Грамоти до всього українського народу» П. Скоропадський тимчасово перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду міністрів. Центральна Рада та всі земельні комітети розпускалися, а міністри УНР, їхні товариші (заступники) звільнялися зі своїх посад.

---

[551] Солдатенко В. Ф Режим гетьманату 1918 р. у світлі документів та сучасних історичних студій. С. 162-163.

Частина документа мала програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського сойму (сейму). В Україні повною мірою відновлювалися «права приватної власности – як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава[552].

Крім «Грамоти» О. Палтов підготував також проєкти основних законів, які дістали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени нещодавно заснованої П. Скоропадським партії – Української національної громади (близько 2 тис. членів) та Союзу земельних власників, відомий правник за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905 р.)». П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом[553]. О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проєкту «Державний лад і голова держави» він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав запропонований варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, відповідно до національної традиції, назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже це не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися. П. Скоропадський вніс до проєкту ще один істотний момент, який

[552] Державний вісник. 1918. 16 травня.

[553] Гольденвейзер А. Из киевских воспоминаний. *Революция на Украине по мемуарам белых.* Москва – Ленинград : Гос. издательство «История Гражданской войны в СССР», 1930. С. 37.

стосувався періоду правління. Влада гетьмана проголошувалася тимчасовою – до скликання Українського сейму (парламенту), який мав вирішити подальшу долю України[554].

Врешті цей закон дістав назву «Про Гетьманську владу». Згідно з його положеннями П. Скоропадський здобув необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє инших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом иншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»[555].

Сутнісна оцінка повноважень, які здобув П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Другий закон називався «Про віру». Він визначав православ'я державною релігією в Україні. Представники інших конфесій мали право вільно відправляти богослужіння за своїми обрядами.

---

[554] ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 178-180.
[555] Державний вісник. 1918. 16 травня.

Третій Закон «Права і обов'язки Українських Козаків і Громадян» передбачав, що громадяни були зобов'язані захищати свій рідний край. У новій державі всі мали платити встановлені законом податки та відбувати передбачені законодавством повинності. Громадяни могли вільно продавати та купувати майно, вибирати помешкання й вільно виїжджати за кордон. Будь-чия власність оголошувалася непорушною. Примусове вивласнення майна закон допускав тільки за відповідну плату. Кожний громадянин мав право утворювати громади і спілки, вільно висловлювати усно й письмово свої думки.

Четвертий з оголошених документів – «Про закони» визначав порядок ухвалення вищих державницьких актів Української Держави. Їх мало готувати кожне міністерство і після обговорення в Раді міністрів подавати на затвердження гетьманові.

П'ятим був Закон «Про Раду Міністрів і про Міністрів». Згідно з ним уряд визначав основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави. Отаман (голова) Ради Міністрів та члени кабінету були підзвітні гетьманові за загальний хід державного управління. Кожний з них відповідав за свій напрям роботи.

Наступний акт – «Про Фінансову Раду» визнавав останню найвищою державною установою з питань фінансової політики та кредиту. Членів Ради призначав гетьман, але в обов'язковому порядку до неї входили отаман (голова) Ради міністрів, міністр фінансів та державний контролер.

Останнім був Закон «Про Генеральний Суд». Генеральний Суд мав стати вищим захисником Закону та Вищим Судом України[556].

Ці сім законів стали правовою основою функціонування Української Держави.

Гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення України, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненним.

Цілковита контрреволюційна спрямованість політики П. Скоропадського – лейтмотив багатьох авторитетних оцінок всього

[556] Державний вісник. 1918. 16 травня.

періоду з 29 квітня до середини грудня 1918 р. «Режім гетьманщини ставав чим далі все більш реакційним і протиукраїнським, – переконано заявляв І. Мазепа. – Йшла рішуча й безоглядна реставрація старого дореволюційного ладу як в соціяльному, так і в національному розумінні... Взагалі доба гетьманщини була штучним припиненням революційного руху, що саме перед тим, в кінці 1917-го й на початку 1918-го року, дійшов до найвищої точки свого розвитку»[557].

Досить прикметною є підсумкова оцінка В. Винниченком усього правління П. Скоропадського. Її не можна назвати ні імпульсивною, ні несподіваною, незваженою. Навпаки, вона може бути прикладом масштабного осмислення найважливіших уроків пережитого Україною, її народом гіркого досвіду. «В цій добі, – наголошує автор «Відродження нації», – історія немов навмисно тепер дала домінуючу ролю вже клясам чисто буржуазним, щоб показати, що з того може вийти, коли українство буде прагнути буржуазної державности, щоб наочно довести, що разом з буржуазною державністю неодмінно й необхідно пропадає спочатку її український характер, а потім і сама державність, як така»[558].

В. Винниченка найбільше обурювало те, що внаслідок підступної поведінки русофілів, які заполонили урядові структури, сталася зміна настроїв широких мас щодо власної державності, щодо національної справи, української ідеї. «Але що найшкодливіше було для українського відродження, – зазначав відомий політичний діяч – то це та надзвичайно підла, мерзенна провокація, яку робили провінціальні власти, оті старости, карні офіцерські сотні й т.п. Роблячи всякі насильства й жорстокості над населенням, вони старалися усиленно підкреслювати, що це робить *українська* влада. Порячи різками яке небудь село, офіцерня всякими способами маніфестувала, що це робить з селянами *українська* влада й робить в ім'я *української* держави»[559].

---

[557] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 59.
[558] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 115.
[559] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 78-79.

В. Винниченко називав таку поведінку «русько-німецькою змовою» «лизогубів, гутніків, старост, офіцерні», яка приносила швидкі результати: «Селяни й самі добре відчували, що їх катовано через оту українську державу, а ці провокаційні, умисні підкреслювання ще більш розворушували їхню ненависть. Не маючи змоги розібратись у тому, що вони іменно за *офіцерсько-панську* українську державність мусіли так тяжко розплачуватись, селяне переносили свою ненависть взагалі на українську державність і навіть на саму ідею українського національного відродження. Слова «Україна», «Українська Держава» тепер асоціювались у них з словами «Німецьке військо», «Гетьман», «пани», «старости», «карні експедиції», «офіцерня», «різки» й усяке инче стряхіття»[560].

В основному з оцінками соціал-демократів збігаються підходи до ситуації й українських есерів. Хіба що вони ще різкіші, категоричніші.

Вірний своїй дослідницькій соціологічній схемі, в якій елементи соціальні обов'язково поєднувалися з елементами національними (або нашаровувалися на них), М. Шаповал вважав, що «гетьманський переворот поставив проти себе дві сили: російсько-жидівську буржуазію, поміщиків і українських куркулів проти українських селянсько-робітничих мас, або коротше: чуже місто проти українського села»[561].

Не маючи під собою скільки-небудь серйозного соціального підґрунтя, гетьманщина не могла надійно спертися й на будь-яку українську політичну силу, наприклад, на політичну партію.

Вивчивши всі нюанси утворення й функціонування гетьманської моделі державного устрою, притаманні йому визначальні риси й особливості, фахівці-правознавці у виданні підсумкового, синтетичного характеру – «Юридичній енциклопедії» були одностайні в такій оцінці непростого історичного феномену: «За формою правління Г[етьманська] д[ержава] 1918 була бурж[уазно]-поміщ[ицькою] монархією з диктаторськими повноваженнями гетьмана. Він сам визначав свою компетенцію як верх[овного] правителя, затверджував закони, призначав склад уряду (Ради міністрів) і Генерального

[560] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 79.
[561] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 115.

суду (Державного сенату), одноосібно керував зовнішньополіт[ичними] і військ[овими] справами, вирішував питання помилування тощо. На випадок смерті, тяжкої хвороби, чи тривалого перебування гетьмана за межами України утворювався тріумвірат – колегія верховних правителів д[ержа]ви, одного з яких заздалегідь призначав сам гетьман, другого обирав Держ[авний] сенат, а третього – Рада міністрів. Уряд визначав напрями своєї діяльності за рос[ійськими] зразками, здійснював галузеве держ[авне] управління під контролем гетьмана. Використовувалися суд[ова] система і законодавство Рос[ійської] імперії. Поліційні і жандарм[ські] функції виконував департамент державної варти, а судові – Генеральний суд (Державний сенат)»[562].

Гадається, що така лапідарна, однак всебічна, комплексна, системна, виважена кваліфікація гетьманської України дуже точно «схоплює» і передає її сутність. Хіба що при спеціальному аналізі рівня суверенітету Української Держави вищенаведеної сентенції застосовує термін «маріократія»[563], що в характеристиці принципових розбіжностей повністю збігається з терміном «маріонетковість». Та, зважаючи на присутність і в згаданих визначеннях російського чинника, як одного з домінантних сутнісних складників – елементів, дехто з науковців вважає використану П. Скоропадським політико-правову модель паліативним «малоросійським проектом», у чому вбачається й головна причина його приреченості на невдачу[564].

Здавалось би, на цьому можна поставити завершальну крапку. Однак з різних причин (однією з найвпливовіших із них залишається мінлива кон'юнктура) ностальгійні настрої за «сильною рукою» зумовили появу чергових маніпуляцій навколо режиму і його носія, очільника – П. Скоропадського.

---

[562] Мироненко О. М. Гетьманська держава 1918. *Юридична енциклопедія. Т. 1.* Київ : Видавництво «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана». С. 585-586.

[563] Мироненко О. М. Крах «маріократії» П. Скоропадського. *Мироненко О. М., Римаренко Ю. І., Усенко І. Б., Чехович В. А. Українське державотворення. Словник-довідник.* Київ – Донецьк : Інститут держави і права НАНУ, 1997. С. 252-260.

[564] Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації. XIX-XX ст. Вид. 2-е. Київ : Генеза, 2000. С. 129; Верстюк В. Провал проекту малоросійської України. *Україна й Росія в історичній ретроспективі. В 3-х т. Т. І.* Київ : Наукова думка, 2004. С. 448-464; Скороход О. В. Гетьманат 1918 р. як «малоросійський проект». *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контроверсії.* С. 52-60.

Наочним прикладом тут стала солідна обсягом монографія правника О. Тимощука[565]. Слід зазначити, що у багатьох випадках можна погодитись із суто юридичними кваліфікаціями тих чи інших суспільних дій непростого року, їх результатів. І все ж, далеко не у всьому можна солідаризуватись із запропонованою автором формально-логічною схемою підходу до конкретно-історичних моментів вітчизняного досвіду, найменованого гетьманством. Видається, зокрема, що поєднання, узгодження («стик») між критеріями, методами застосування правознавчої і історичної галузей знання мав бути органічнішим, розрахованим на конструктивне взаємодоповнення і взаємопоєднання.

Так, однією з передумов приходу до влади П. Скоропадського О. Тимощук вважає «анархо-кримінальну ситуацію в Україні» (подібним чином навіть названо один з параграфів книги)[566]. А ситуацію, на переконання дослідника, створили Лютнева й Жовтнева революції, народжені ними державні інституції з їх земельним законодавством, а також соціалістична законотворчість Центральної Ради. Аналізуючи відміну III Універсалом права власності на поміщицькі й інші землі нетрудових господарів, О. Тимощук пише, що «невиразність юридичного тлумачення інституту власності відразу ж створила прецедент для замаху на майнові права громадянина, що в умовах загальної російської революції вело до анархії і безладдя в Україні»[567]. Унаслідок цього, а потім наступного кроку – земельного закону від 18 січня 1918 р. – «звірячі інстинкти натовпу вийшли на поверхню. Поширювалася кількість елементів, для яких не тільки розкрадання майна у садибах поміщиків і на монастирських землях, а й пограбування і вбивства стали вигідним ремеслом» [568]. Припинити хаос, хижацьке нищення багатств,

[565] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). Харків : Академія внутрішніх справ, 2000. 462 с.

[566] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 57.

[567] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 58.

[568] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 60.

змінити криміногенну ситуацію на лад і порядок і був покликаний П. Скоропадський. Щоправда, для цього бойовому генералу довелося взяти на себе зобов'язання виконати висунуті уже іншим – німецьким генералом – В. Гренером умови: відмовитися від власного війська (досить окупаційного! – але хто тоді не лише є, а й буде залишатися справжнім господарем становища? – *В. С.*); віддавати українських громадян за вчинення злочинів проти союзних військ під юрисдикцію німецько-австрійських польових судів (блискуча ілюстрація суверенітету! – *В. С.*); дозволити союзникам «огородити українську юстицію від терору всяких політичних організацій» (О. Тимощук «переклав» юридичну формулу на зрозумілу кожному мову, і в нього вийшло: «тобто санкціонувати їхні каральні акції на окупованій території»)[569]; погодитися зі звільненням із державних установ «соціалістичних» елементів і розпустити земельні комітети; відновити право приватної власності і сплату селянами вартості отриманої землі і ще низку пунктів подібного роду. Дослідник змушений у цьому зв'язку чесно визнати: «Безперечно, що виконання Україною цих вимог перш за все було вигідно Центральним державам (схвальна визначеність і категоричність – *В. С.*), але ж у своїй більшості це й не ставило значних перешкод (! – *В. С.*) для розвитку власного народного господарства (зрозуміла туманність – що тут іще скажеш? – *В. С.*) і давало реальні владні важелі українському уряду для вгамування анархії і соціального розбрату (читай – насильного припинення демократичних перетворень – *В. С.*), для державного просування шляхом, по якому вже пройшло багато розвинених європейських країн (перспектива в умовах іноземної окупації, як мінімум, проблематична – *В. С.*)»[570].

Однак іще сумнівніші висновки О. Тимощука, які логічно довершують запропоновану схему. «Безумовно, – констатує правник, – коментуючи прихід до влади П. Скоропадського формальною

---

[569] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 72.

[570] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 72-73.

юридичною мовою, його важко назвати легітимним. Певна річ, вирішальну роль в одержанні (! – *В. С.*) П. Скоропадським влади відіграли німці. Але ж їхня модель реформування України збігалася з поглядами на державне будівництво і самого Скоропадського. Головною причиною усунення з політичної арени Центральної Ради і створення гетьманату П. Скоропадського була відсутність ефективного державного управління, а приводом – анархо-кримінальна ситуація, що склалася навесні 1918 р. як у місті, так і в українському селі (невже ситуація в країні і потреба її змінити – то лише привід для кардинального зламу державного ладу? – *В. С.*). Тому, на наш погляд, при висвітленні питання про легітимність гетьманської влади в Україні 1918 р. слід застосувати конкретно-історичний підхід, а не абстрактне кліше теорії держави і права, створене із формальних означень»[571]. Іншими словами, для наведення порядку (зламу анархо-кримінальної ситуації) до влади можна прийти й кримінальним – («формально-нелегітимним»[572] шляхом, а потім таким самим способом зміцнювати й утримувати свою владу. А якщо в науці для цього «вигадали» певні терміни – кваліфікації, то для фахівця-правника достатньо зверхньо оголосити їх «абстрактними кліше теорії держави і права, створеними із формальних означень» і, багатозначно натякаючи на переваги конкретно-історичного підходу, «зняти проблему» щодо П. Скоропадського. Щоправда, стосовно «анархо-кримінального» народу (майже всієї нації), який боронився від нової влади, то тут будь-які спроби зрозуміти суспільні процеси через призму «конкретно-історичного підходу» забуваються (чи відкидаються) й у пригоді стають «абстрактні кліше теорії держави і права». Збройні виступи проти гетьманату – це апріорі «різновид політичного і кримінального бандитизму»[573].

---

[571] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 74-75.

[572] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 76.

[573] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 142.

Подібна «асиметрія» практикується, як гадається, не через нехтування елементарною науковою логікою, дослідницькою коректністю, а зі свідомого наміру – будь-що виправдати певну політичну точку зору. Тому О. Тимощук понад усе прагне «зрозуміти позиції захисників закону (тобто гетьманців – *В. С.*), який, незважаючи на дискусійність про легітимність законодавця, відновив знехтувані права приватного власника»[574].

Так ось, врешті, для чого слід було здійснювати державний переворот, ліквідовувати республікансько-демократичний лад, скасувати Конституцію, забороняти скликання Українських Установчих зборів, селянського і робітничого з'їздів, форумів провідних національних партій (УПСР і УСДРП), здійснювати ще безліч антидемократичних кроків – щоб захистити права приватного власника. Природно, під останнім розуміються лише поміщицько-капіталістичні елементи (як відомо, у більшості – в Україні – неукраїнські). Що ж до власності, скажімо, селян, то тут знову інша мірка – нею можна розпорядитися за правом сили («карний тиск на селянство») на користь німецьких і австрійських зайд – і це не буде порушенням нічиїх прав, буде торжеством того самого закону – звісно, закону гетьманського – за природною логікою, антинародного і антинаціонального.

Однак, навіть визнаючи дискусійною кваліфікацію бандитських повстанських загонів, якими вкрилася практично вся Україна, автор намагається видати правомірною терористичну за своєю суттю діяльність охоронних структур гетьманату. Адже вони захищали «законослухняних громадян» (цензову абсолютну меншість населення України – *В. С.*).

Черговим виявом асиметрії – уже з певним національним наголосом – є спроба О. Тимощука видати масову стихійну боротьбу українського селянства проти гетьманату і окупантів результатом, передусім, злочинних дій Радянської Росії, РКП(б)[575].

---

[574] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 142.

[575] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 148-150, 156-161.

Навіть «анархо-комуніст» Н. Махно був «засланий» в Україну В. Леніним і Я. Свердловим із завданням скоєння терористичної діяльності, розгортання антигетьманського повстання[576].

А тому режим мав досить підстав для застосування примусових заходів до комуністичних підпільників (до їх числа слідом за гетьманською адміністрацією О. Тимощук відносить усі ліві політичні сили, у тому числі й українські як «екстремістські»[577]. Їхня діяльність становила реальну загрозу життя не лише гетьманським урядовцям, а й значній (передбачливо не уточнюється якій, насправді абсолютно меншій – *В. С.*) частині населення України»[578]. Зовсім не дивно, що «головний сенс гетьманських реформ у галузі юстиції полягав у налагодженні традиційної російської моделі судоустрою (йдеться про царське судочинство – *В. С.*), дійова субординаційна вертикаль якої з державним самовизначенням України була порушена. Для цього, на думку П. Скоропадського та його найближчих юридичних радників (а такими, як відомо, були здебільшого старі імперські чиновники – *В. С.*), десятиріччями апробовану російську схему влаштування центрального апарату юстиції необхідно було перенести із Петербурга до Києва і поширити його керівні повноваження на ті територіальні судові осередки, що залишилися в Україні»[579].

Що ж, з погляду монархічних переконань і орієнтацій П. Скоропадського, все логічно, навіть закономірно. І якщо виявити елементарну послідовність, то доведеться визнати, що весь режим гетьманату (це принаймні переконливо засвідчує досліджуваний О. Тимощуком сегмент життєдіяльності системи) був за глибинною суттю антиреволюційним, антидемократичним, абсолютистським. І ніякими шатами не прикрити його непривабливої сутності (до речі,

[576] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 148, 414.
[577] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 156.
[578] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 150.
[579] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 341.

автор не може скрити, що й «німецькі військові суди були далекими від демократичних здобутків європейського та північноамериканського судочинства того часу»[580]. Уже не йдеться про каральні військові заходи, військово-польові суди, страти без слідства і суду, розстріли у десятикратному масштабі за вбивство одного окупанта тощо.

Природно, що політико-правова модель гетьманату, як історичний анахронізм і антипод справжнього національного інтересу, не мала скільки-небудь обнадійливих перспектив, була приречена на неминучу поразку. Проти цього не може нічого заперечити й О. Тимощук: «Відповідь на запитання про причини краху Української Держави 1918 р. доцільно шукати не в стратегічних і тактичних прорахунках внутрішньої і зовнішньої політики гетьманських урядових кабінетів, а пов'язувати її із загальною поразкою в цей час у світі консервативної моделі держави влади»[581].

Однак, як не дивно, науковець вважає, що на той час республіканські форми державного правління просто не виявили на досвіді своїх негативних якостей, не стали панацеєю від усіх соціальних хвороб, а П. Скоропадський зі своїми однодумцями з'явився на українській державній арені передчасно[582]. «Гетьманат як форма правління, федерація з небільшовицькою Росією як державний устрій, авторитаризм як політичний режим виявилися в остаточному підсумку нежиттєздатними», – наголошує О. Тимощук[583] і тут же намагається знайти пояснення очевидного історичного результату передусім у зовнішніх щодо системи чинниках.

На цьому тлі виваженішою, конструктивнішою бачиться позиція О. Реєнта, який присвятив П. Скоропадському спеціальну

---

[580] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 341.

[581] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 420.

[582] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 421.

[583] Тимощук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918). С. 3.

монографію у серії «Особистість і доба» [584]. Власне, левова її частка, мабуть обґрунтовано, присвячена подіям, пов'язаним із гетьмануванням П. Скоропадського. Часто сюжети набувають навіть не суто біографічного, а значно ширшого характеру: йдеться про процеси, у центрі яких перебував і вирішальним чином на які впливав гетьман. І тут дослідник уникає перебільшень, абсолютизацій, порівняно з іншими авторами начебто «приземляє» свого героя. Насправді він знаходить рівнодіючу між крайнощами і, враховуючи різні точки зору, намагається відтворити реальну картину 1918 р.: розкрити «пружини», які «виштовхнули» П. Скоропадського на «політичний Олімп», схиляючись при цьому до скептичної оцінки Української народної громади, намагаючись зрозуміти особисті мотивації поведінки гетьмана, оцінити його персональний внесок у вироблення і здійснення політичного курсу Української Держави.

Усебічно проаналізувавши всі найважливіші зрізи функціонування гетьманської системи (органів влади, судової системи, внутрішньої і зовнішньої політики, духовно-культурного сегмента), О. Реєнт об'єктивно підкреслює позитивні моменти, водночас звертає увагу на негативи будівництва і розвитку Української Держави, політичні прорахунки, показує, як практично у кожній сфері життя накопичувалися передумови її невідворотного краху. Зрештою, закономірний фінал гетьманату, на думку автора, був детермінований усім ходом подій, самою сутністю режиму, який дедалі доводив свою неспроможність, безперспективність, невідповідність і просто протилежність викликам, потребам часу.

За таких умов українські політичні партії у своїй ідейно-теоретичній діяльності змістили акценти в бік розвінчання сутності правлячого окупаційно-гетьманського режиму, дедалі концентруючись на одному й тому самому принциповому висновку – прогрес України найпершим і вирішальним чином залежить від ліквідації гетьманської державності й повернення до справжньої революційної стратегії.

[584] Реєнт О. П. Павло Скоропадський. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2003. 304 с.

Переконував у тому вкрай негативний – «провальний» досвід не лише у соціальній сфері, а й у національній, у тому числі й у справі консолідації відгалужень української нації, розкиданих по різних країнах. Як би те не видавалося дивним, але влада «сильної руки» виявилася значно слабшою за скинуту попередницю. Адже Центральна Рада домоглася у Бресті занесення до мирного договору (хай у таємних додатках і за немалу ціну) зобов'язань від партнерів у сприянні просування української справи. Однак і тут стався відкат від досягнутого.

***

Гетьманат П. Скоропадського дістав у спадок від Центральної Ради Україну не лише в державному статусі, але й, природно, зі всіма нерозв'язаними нею проблемами. На перше місце висувалися завдання реалізації підписаних у Бресті домовленостей. Ні часу бодай на якусь відстрочку виконання взятих жорстких зобов'язань, ні можливостей для маневру в їх користуванні в умовах окупаційного режиму не залишалося. У прямій залежності від цього знаходились і обіцянки нових союзників щодо західних територій.

Російські кадети, які здобули більшість у гетьманському уряді, байдуже ставилися до соборницьких інтересів українства. Більше того, вони їм були чужі, незрозумілі. Певною мірою намагалися вплинути на ситуацію поодинокі патріоти на кшталт М. Василенка, Д. Дорошенка, В. Липинського. Але їм мало чого вдавалося досягти навіть в ідейних змаганнях за вплив на населення західноукраїнських теренів, що виникли уже в перші тижні окупації. Особливої гостроти, по суті – непримиренності, набрали суперечності з Австро-Угорщиною. Її первісне небажання виконувати положення таємних протоколів щодо створення «коронного краю» та приєднання до України Холмщини і Підляшшя переросло у відкриті пошуки шляхів зриву угоди, здійснення різких, віроломних кроків у цьому напрямі (тактика, запрограмована ще у Бресті). Здебільшого австрійці не координували своїх дій з німцями, однак у разі потреби зверталися до них за підтримкою і, як правило, знаходили розуміння.

Австро-Угорщина виявилася єдиною державою, яка так і не ратифікувала Брестського миру з Україною. Мала Рада зробила це ще 17 березня 1918 р., а гетьман спеціальним указом 14 червня ще раз затвердив і ратифікував договір. Свої грамоти про ратифікацію угод у липні – серпні 1918 р. передали Україні Болгарія, Німеччина і Туреччина. Змушені підписати мир у Бресті виключно тяжкими обставинами, частково під тиском могутніших союзників, австрійські, а ще більше – угорські політики вважали його просто ганебним. У Відні й Будапешті саме існування незалежної України сприймалось як протиприродне і навіть у чомусь образливе. Закономірним результатом війни урядовці Габсбурзької монархії воліли бачити не поділ Галичини, на яку загалом претендувала Польща, не бодай найобмеженішу автономію австрійських українців, а прилучення до Австро-Угорщини нових територій Поділля й Волині[585]. Одним із найяскравіших і найзатятіших уособлень такої позиції був посол Австро-Угорщини в Українській Державі граф Й. Форгач, за оцінкою Д. Дорошенка, «переконаний ворог слов'янства взагалі й українства спеціально», «настроєний супроти української національно-державної справи»[586].

Посол виявився головною фігурою в анулюванні договору про поділ Галичини й саботуванні справи втілення в життя протоколів щодо Холмщини і Підляшшя. З наближенням обіцяної дати (20 липня 1918 р.) підготовки законопроєкту про «коронний край» зі Східної Галичини й Буковини посилився польсько-угорський тиск на офіційний Відень, який, у свою чергу, розгорнув масову публічну кампанію про недотримання Україною зобов'язань щодо постачання Австро-Угорщині хліба. Справді, із запланованого через безліч причин вдалося реалізувати лише 20%[587], однак і це було незрівнянно більше за рівень виконання зобов'язань партнерами[588]. Проте, облудно звинувачуючи лише одну сторону у «зриві» Брестського миру, офіційний Відень дав полякам обіцянку взагалі

[585] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 131.
[586] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 19.
[587] Deutsche-Russische Politik 1917–1941. Düsseldorf; Bonn, 1962. S. 33.
[588] Держалюк М. Брестський мир і Україна. С. 49.

анулювати таємний протокол про Галичину. У цілком секретній телеграмі австрійському послові у Києві з Відня від 1 липня 1918 р. зазначалося: «...Ратифікація договору неможлива. Ми не можемо виконувати секретний протокол від 8 лютого про об'єднання Галичини і Буковини в єдиний коронний край. Ми про нього навіть згадувати не можемо. Таємний протокол прийнято поспішно, він слугує українським інтересам, що неприйнятно для Австро-Угорщини. Це стосується і таємної угоди від 4 березня 1918 р. між Австро-Угорщиною і Україною про входження Холмської землі до України»[589].

Відповідно до інструкцій Й. Форгач 4 липня 1918 р. наніс візит П. Скоропадському і несподівано для гетьмана без будь-яких попереджень і пояснень заявив, що Австро-Угорщина в односторонньому порядку відмовляється від договору щодо Галичини. Протести, демарші, заяви, звернення до уряду Австро-Угорщини П. Скоропадського, Д. Дорошенка, В. Липинського зухвало відкидалися. Натомість Й. Форгач, як, власне, й урядовці у Відні, цинічно наголошували на тій обставині, що влада в Україні слабка і повинна скоритися силі. Вони навіть вимагали, щоб сам факт анулювання угоди було утаємничено[590]. Д. Дорошенку і В. Липинському під прямими погрозами Й. Форгача довелося відмовитися від спроби оприлюднення таємних протоколів, підписаних у Бресті. Були відкинуті і плани пов'язати виконання зобов'язань Австро-Угорщини про створення з українських територій «коронного краю» зі згодою українців на певні поступки у питанні про зміну кордону в Холмщині на користь Польщі[591].

Ні до чого не привели й апеляції до офіційного Берліна. Німецький посол фон Мумм повідомив гетьманський уряд, що на домагання Австро-Угорщини 16 липня 1918 р. було спалено той єдиний оригінальний примірник договору про Галичину, який ще

---

[589] Держалюк М. Брестський мир і Україна. С. 47.

[590] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 215-218.

[591] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 219-222; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 38-43.

навесні 1918 р. українські дипломати передали на зберігання до міністерства закордонних справ у Берліні[592].

Фінал цієї драматичної історії Д. Дорошенко передав так: «... Гетьману не залишалося нічого иншого, як відповісти Форгачеві при слідуючому побаченні, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анульовання договору не може і протестує проти нього. За те він зажадав негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом, і виводу на Україну дивізії ген. Сокири-Яхонтова (т. зв. сірожупанників).

Я настоював на тому, щоб протестувати як найгостріше (мною була вже зложена й передана Гетьманові відповідна нота) і зробити цілу справу публічною, оголосивши спеціяльний комунікат, а потім скласти за це всю відповідальність на мене: я мав би по опублікованні справи податись до демісії, ніби-то виновник цього опублікування. Але все розбилося супроти того факту, що німці були рішуче проти всяких різких заходів з нашого боку, а австрійці тримали на нашій території двісти тисяч свого війська, якому поки що ми не могли протиставити майже нічого. Мою демісію Гетьман рішуче відкинув, а наражати молоду державу на які-небудь потрясіння, зв'язані неминуче з боротьбою, коли б ми її почали, він не зважився. Довелося з болем в серці (як Гетьман заявив у розмові з Форгачем) і затаєним почуттям кривди піти на цю жертву в імя вищих інтересів нашої держави, одклавши до слушного часу полагодження галицької справи відповідно до наших потреб і бажань»[593].

Не кращим виявився і перебіг подій навколо таємних угод щодо Холмщини і Підляшшя, спроб їх реалізації. Північна частина Холмщини і Підляшшя належали до німецької зони окупації, а п'ять південних повітів Холмщини були окуповані австрійцями. Німці поводилися помірковано. Хоча і з застереженнями та

[592] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. Т. ІІ. С. 222-223; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 43-49; Крах Германской оккупации на Украине. По документам оккупантов. С. 76-77.

[593] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 49.

обмеженнями, вони все ж згодилися на урядування призначеного Центральною Радою краєвим комісаром О. Скоропис-Йолтуховського.

Австрійські власті діяли зовсім інакше. Не допустивши комісара до виконання функцій, вони всіляко сприяли якнайшвидшій полонізації краю, проводили відверто антиукраїнську політику, особливо відчутну в культурно-освітній, релігійній сферах. Поляки депортували українців і здійснювали посилену імміграцію поляків у Холмщину. Однак українські ноти протесту, спроби домовитися про припинення антиукраїнських акцій під час візитів керівників Української Держави до Відня і Берліна результатів не давали. А граф Й. Форгач тим часом почав атакувати у Києві міністерство закордонних справ, настійно доводячи доцільність зміни погодженого у Бресті кордону між Польщею і Україною. Нехтуючи науковим, етнографічним принципом, він наполягав на тому, що найприйнятніший варіант – це «природний» кордон по Бугу. Згода на таку пропозицію для Києва означала зречення Холмщини, заселеної переважно українцями.

Австрійський посол інтригував, переконував українців, що поступки з їхнього боку можуть прискорити ратифікацію всіх домовленостей у Бресті в цілому. А німецькі власті, окрім непевних усних обіцянок, далі не йшли. Справа виявилась у глухому куті[594]. Розв'язка настала в листопаді. Німецькі окупанти залишили ті частини Холмщини і Підляшшя, які належали до їхньої зони. Край повністю окупували поляки. О. Скоропис-Йолтуховського разом з крайовою адміністрацією було заарештовано й інтерновано до польського табору.

Отже, попри всі зусилля молодої української дипломатії хоча б часткової реалізації умов Брестського договору щодо територіальних питань на західних кордонах домогтися так і не вдалося.

Не зовсім рівно складалися відносини з Румунією. Основною причиною суперечностей у цьому випадку було те саме територіальне питання. Наприкінці 1917 р. – на початку 1918 р., здавалося, розвивались обнадійливі тенденції, свідченням чого були кроки

[594] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 38-42; Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 223-231.

Румунії щодо встановлення дипломатичних контактів з УНР. Однак було відомо й про зазіхання румунів на Бессарабію і частково на українські землі, які прилягали до цього району. Власне, експансія на Півдні, в Подунав'ї, почалася уже в січні 1918 р. Вона активізувалася після підписання 5 березня Бухарестського миру з центрально-європейськими державами. За умовами договору урізана на західних кордонах Румунія, як компенсацію, здобувала «свободу рук» на Сході, чим і не забарилася скористатися. Оперативно була окупована Бессарабія, а місцевий парламент – «Сфатул-Церій» оголосив про приєднання Бессарабії разом з прилеглими українськими територіями до Румунії. Заслабка Центральна Рада не могла нічого вдіяти, окрім того, що офіційно не визнала акцію «Сфатул-Церія» за вільне волевиявлення населення. У ряді нот вона вимагала проведення референдуму, щоб з'ясувати думку населення окремих спірних районів (етнічно українських) з приводу їх входження до УНР.

Гетьманський уряд продовжив «нотні атаки» на Румунію, спростовуючи права останньої на Бессарабію і, навпаки, доводячи, що справедливим розв'язанням питання була б політично автономна Бессарабія у складі Української Держави. Звісно, у зворотних нотах румуни доводили протилежне, хоча й настійно пропонували укласти торговельний договір з Україною. Підготовка відповідного документа наштовхнулася на внутрішню протидію ряду членів кабінету Ф. Лизогуба. І коли, врешті, договір було таки підписано, реалізувати його не вдалося – почалось антигетьманське повстання[595].

Румунія розглядалася дипломатією України і як зручний місток для встановлення контактів з Антантою, вкрай зіпсованих Брестським миром. Порозумітися з цим блоком країн уявлялося тим нагальнішим, чим наочніше вимальовувалася кінцева поразка у війні австро-німецького союзу. Однак лідери Антанти – Англія та Франція, разом із ними і США – і чути нічого не бажали про Українську Державу, влаштувавши справжню обструкцію її посланцеві І. Коростовцю, що для зондажу прибув до Ясс[596].

[595] Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле. С. 31-34.
[596] Держалюк М. Брестський мир і Україна. С. 170.

***

Якщо в часи Центральної Ради концепції революції і соборності здебільшого залежали від діяльності інтелектуалів, які прагнули закласти в їх основу і центр ваги реальні, наукові аргументи, розрахунки, передбачення, намагалися виключити волюнтаризм, застрахуватися від випадковостей, неочікуваних прикростей, з приходом до влади П. Скоропадського все докорінно змінилося. Силовий вплив на події з моменту появи гетьманату став висхідною точкою в системі координат і стрижнем всієї поведінки режиму. Це багато в чому випливало із сутності військового фаху, психології П. Скоропадського. Це ж стимулювалося цілеспрямованою підтримкою гетьманату з боку окупантів, а можливо й слугувало зразком для нього.

Нехтування науково-етнографічним принципом у підході до визначення територіальних меж національної державності, яке виявляли щодо України центральноєвропейські держави, вочевидь, передалося й П. Скоропадському та його оточенню, які, своєю чергою, намагалися розв'язувати аналогічні питання, але вже з іншими суб'єктами, на інших траєкторіях міжнародного життя. Передусім йшлося про російський вектор. Правда, за наявності в різних регіонах кількох державницьких утворень, та ще й з ворогуючими між собою урядуваннями, єдиного підходу бути не могло.

Пріоритет у виробленні орієнтирів належав відносинам з більшовицькою Москвою. За підписаним 3 березня 1918 р. між центральноєвропейськими державами і РСФРР договором Радянська Росія зобов'язалася підписати з Україною мирний договір, визнати Брестський договір між УНР і Четверним союзом[597].

Ще 30 березня 1918 р. Рада народних міністрів УНР надіслала РНК РСФРР телеграму з пропозицією припинити стан війни, укласти договір, який врегулював би питання про кордони та правові відносини. У відповідь з Москви 3 квітня надійшла нота, в якій пропонувалося розпочати мирні переговори. Українська

[597] Документы внешней политики СССР. 7 ноября 1917 г. – 31 декабря 1918 г . Москва : Госполитиздат, 1957. С. 122.

сторона не заперечувала. Після певного тертя, пов'язаного з вибором місця переговорів (пропонувалися Смоленськ, Курськ, Ніжин), визначенням персонального складу делегацій, ваганнями РНК (чи варто мати справу з гетьманським урядом, якщо реально влада в Україні належить німцям тощо), радянська делегація прибула до Києва. Її очолювали Х. Раковський і Д. Мануїльський, а до складу входили групи експертів, спеціалістів, дипломатичних кур'єрів, технічних представників, журналістів, охоронців – усього 80 осіб.

Українську делегацію очолив С. Шелухін. А її членами були відомі державні діячі І. Кістяківський, Х. Барановський, П. Стебницький, М. Славинський та ін. В окремих засіданнях брали участь і міністри закордонних справ Української Держави М. Василенко та Д. Дорошенко[598].

Сам факт переговорів, що офіційно розпочалися 23 травня 1918 р., був надзвичайно знаменним. Уперше за два з половиною століття Україна виступала у відносинах з Росією, вчорашнім поневолювачем, як рівна з рівною (переговори Центральної Ради з Тимчасовим урядом, РНК наприкінці 1917 р. не мали рангу повноцінно міждержавних). Це було безперечним завоюванням Української революції, українського народу.

Високий фаховий рівень учасників переговорів, їх жагуче обопільне бажання досягти позитивного результату, здатність до розумних компромісів та просто добра воля дали змогу подолати безліч ускладнень, що виникали з першого ж дня (уточнення рівня повноважень делегацій, прерогатива самих державних утворень, що репрезентувалися на переговорах; природна негативна реакція на розвиток контактів України з адміністрацією російських територій, ворожих РНК; черговість розгляду взаємопов'язаних питань;

[598] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Зб. док. і матеріалів. Київ; Нью-Йорк; Філадельфія : Вид-во М. П. Коць, 1999. С. 261-288; Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. Т. ІІ. С. 162-169; Станчев М. «Миру більшовикам не потрібно». *Пам'ять століть*. 1998. № 1. С. 58-60.

взаємні майнові претензії, зокрема, щодо залізничного рухомого складу тощо) і, врешті, таки домовитись у найголовнішому[599].

12 червня 1918 р. між Україною і РСФРР була підписана угода про попередні умови переговорів, що стала рівнозначною встановленню перемир'я. Згідно з нею на весь час переговорів на всіх фронтах припинялися воєнні дії, встановлювалися правила евакуації громадян обох країн та визнавалося їхнє право переїхати на свою батьківщину разом з майном, відновлювалися залізничне сполучення, телеграфний і поштовий зв'язок, торговельні відносини, для чого у тижневий термін пропонувалося створити паритетну комісію. Сторони обмінювалися консулами. Товариства Червоного Хреста обох країн повинні були вжити заходів для спрощення проїзду військовополонених та інших громадян обох держав і надання їм допомоги в дорозі. Передбачалося негайно розпочати переговори про укладення мирного договору[600].

Особливої гостроти, як і передбачалося, набуло питання про демаркаційну лінію між РСФРР і Українською Державою[601]. Хоч обидві делегації в цілому погоджувалися, що висхідним моментом тут мав бути етнографічний принцип, насправді кожна сторона домагалася вирішення спірних питань на свою користь, виходячи і з військово-стратегічних міркувань, реальної сили, нерідко при цьому посилаючись на необхідність з'ясувати позицію місцевого населення щодо включення його регіону до тієї чи іншої держави. Неодноразово делегації вдавалися до аргументації своєї позиції уже наявними постановами різних зборів населення про бажання відійти до України (південні повіти Курщини й Воронежчини) чи, навпаки, до Росії (прифронтова смуга Чернігівщини, Київщини), до наукових даних (статистики, переписів населення, діалектологічних карт).

---

[599] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 126, 291-298.

[600] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 126-148; 299-301.

[601] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 11-23; Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 168-173; Лупандін О. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. *Історичні зошити.* Київ : Інститут історії України НАН України, 1994. С. 12-17.

Певний ефект мало посередництво німецьких дипломатів, які долучилися до переговорів як зацікавлена сторона щодо встановлення договірної лінії розташування військ на північному кордоні України[602]. Російська делегація змушена була піти на певні територіальні поступки відповідно до воєнних реалій. Довго не вдавалося досягти прогресу в питаннях про розподіл майна й дату припинення відповідальності України за російські зобов'язання (борги), у підготовці торговельного договору (обмежену угоду на товарообмін обсягом 16-17 млн крб (рублів) обидві сторони вважали недостатньою). Чимдалі переговори ставали кволішими. Якщо на початках більше українська сторона намагалася скористатися зі скрутного воєнно-політичного становища Росії, то із середини літа, в умовах невщухаючих селянських повстань, страйків робітників, дедалі очевиднішої воєнної скрути для покровителів гетьманату – німців і австрійців, наростаючою дестабілізацією режиму в Україні прагнула якомога ефективніше скористатися уже російська делегація. Саме з її ініціативи почастішали паузи в переговорах, поїздки дипломатів до Москви на консультації[603].

Останнє пояснювалося частково такими подіями, як заколот лівих есерів, убивство німецького посла в Росії В. Мірбаха, замах на В. Леніна тощо. Однак існували й значно вагоміші причини. Радянську сторону дуже турбувало й навіть дратувало дружнє ставлення Української Держави до Всевеликого Війська Донського на чолі з генералом П. Красновим – адміністративно-державного утворення, яке оформилося за допомогою німців і стало основним плацдармом зародження і зміцнення білого руху. Такий розвиток подій РНК вважав порушенням умов Брестського миру[604], а українська сторона, навпаки, не вбачала тут жодних суперечностей, претензії до себе кваліфікувала як надумані. Зокрема, українці сподівалися, що вони мають усі підстави розв'язувати питання про кордони з Донською областю, що природно самовизначається, без згоди на те РСФРР.

---

[602] Держалюк М. Брестський мир і Україна. С. 81.
[603] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 319-323.
[604] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 324-325.

Українці мали «зустрічні» претензії. Постійні коментарі в московській пресі зі симпатіями щодо антигетьманських настроїв, виступів, виразне співчуття страйкарям, повстанцям кваліфікувались як втручання у внутрішні справи незалежної держави, як підбурювання антиукраїнських елементів і їх провокування на протиправні дії[605]. Ще з більшим обуренням сприймалися факти допомоги, яку надавали антигетьманським силам з Росії. І буквально гнів викликали спроби окремих членів російської мирної делегації вести антиурядову пропагандистську роботу, не лише користуючись трибуною конференції (ноти, меморандуми, заяви, протести, інтерв'ю), а й порушуючи елементарний етикет, нехтуючи природною ввічливістю до господарів, у колективах, організаціях, під час несанкціонованих поїздок по Україні тощо. Врешті, дійшло до того, що керівники делегації РСФРР увійшли у прямі таємні зносини з провідними діячами опозиційних партій, організацій.

Дещо з подібних фактів ставало відомо охоронним службам гетьманату і вони вдавалися до арештів членів російської делегації, співробітників консульства РСФРР в Одесі, до періодичного трусу і вилучення документів. Одного разу спробували навіть затримати Х. Раковського під час його повернення до Москви. Історія миттєво набула скандального характеру й українсько-російські відносини до крайності загострились.

Природно, все це не могло сприяти успіхові переговорів. Російська делегація навіть налаштовувалася на перенесення конференції до Берліна, начебто спеціально підкреслюючи тим зневагу до режиму П. Скоропадського як маріонеткового і бажання мати справу зі справжніми господарями становища в Україні. Що ж до Києва, то, очевидно, було вирішено вдатися до тактики зволікань, не підписуючи скільки-небудь серйозних документів, і дочекатись падіння гетьманату, яке уявлялося не лише невідворотним, а й недалеким. Відтак вся дипломатична діяльність звелася до пропагандистських акцій. Та й ті згасали на початку жовтня 1918 року[606].

---

[605] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР. С. 319-323.

[606] Солдатенко В. Ф. Без обнадеживающих перспектив: киевские переговоры. *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг. Т. 1.* С. 357-372.

Лапідарне відтворення перебігу українсько-російських переговорів має особливий сенс, слугує ключем для розуміння тієї зміни системи координат, у якій взагалі почала розглядатися проблема національної соборності. Якщо концепція Української революції, розроблена і здійснювана Центральною Радою, гетьманатом була беззастережно відкинута, то від однієї з її найвагоміших складових – планів збирання розгалужень українства в одну державну цілість відмовлятися було неможливо. Від цього безпосередньо залежала могутність відроджуваної державності, її авторитет у закордонному світі, вплив на міжнародні процеси. Однак наукові знання, політична принциповість, вірність демократичним ідеалам, готовність керуватися ними у виробленні й здійсненні курсу поступалися іншим цінностям і орієнтаціям.

Цим важливим аспектам відвів поважне місце автор передмови до академічного документального видання О. Лупандін[607]. Він справедливо вважає підходи до визначення основних критеріїв і принципів ключовим у справі розв'язання питання про державні кордони й розмежування між Українською Державою і Радянської Росії: «В основу своєї позиції в цьому питанні, – вважає історик, – українська делегація поклала етнічний принцип з урахуванням політичних, географічних, економічних аспектів»[608].

Хоча в цьому переліку не згадано стратегічного та історичного чинників (про них ідеться нижче), уже означений підхід спростовувала в ході переговорів делегація РСФРР, вважаючи, що така позиція «ігнорує принцип самовизначення» і не враховує волевияву населення спірних територій[609].

Однак українська сторона намагалася оспорити універсальний науково-демократичний підхід. У дискусії під сумнів було взято постанови сільських громад прикордонних місцевостей про бажання приєднання чи то до України, чи до Росії, оскільки такі

[607] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 5-32.

[608] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 12.

[609] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р*. С. 12-13.

рішення нерідко приймалися під тиском владних, а головне – військових структур, що там перебували. При цьому висловлювалися аргументи, беззастережно погодитися з якими навряд чи можна. Так, не відкидаючи «повністю принципу вільного опитування населення (а це дійсно в тогочасних обставинах було практично нереально – *В. С.*), українська сторона вважала недоцільним проведення плебісцитів і наголошувала на неможливості вирішення такого важливого питання, виходячи тільки з побажань груп населення окремих місцевостей, а не з інтересів усієї країни (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*). З цього приводу голова української делегації С. Шелухін говорив, що не про все можна питати думку народу (? – *В. С.*), який перебуває у темряві»[610].

Навряд чи подібні «докази» можна визнавати не лише за бездоганні в науково-теоретичному сенсі, а й відповідними позиціям державної гідності.

Приблизно такою самою має бути і реакція на спроби обґрунтування принципу «визначення державної приналежності конкретних територій», вважаючи «одним з головних чинників їхню економічну єдність з Україною, зумовлену історичними зв'язками і традиціями»[611]. З таких позицій пропонувалося під час вибудови «кордону в межах Донецького басейну» – виходити не «з демографічного процентного співвідношення українців і росіян, які працювали в цьому регіоні», а з потреб металургійних підприємств, яким був технологічно потрібний той чи інший відсоток видобутку вугілля[612].

Звичайно, й супротивна сторона в перемовинах намагалася забезпечити собі економічні вигоди. Однак ні для тих, ні для інших за будь-яких обставин не можна вважати це варіантом прийнятного підходу, тим більше принципом розв'язання настільки важливого, наскільки й чутливого питання. Вибірковий, однобічний підхід тут

---

[610] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 13.

[611] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 13.

[612] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.* С. 15.

просто не відповідає науково-дослідницьким критеріям. Адже паралельно принципово, безкомпромісно засуджується в історіографії спроба низки місцевих партійно-радянських функціонерів обґрунтувати економічною специфікою, господарською доцільністю створення Донецько-Криворізької Радянської Республіки з перспективою її відмежування від УНР і приєднання до РСФРР[613].

На позицію української сторони впливала й політична кон'юнктура. Так, експерт політичної комісії Д. Донцов, який брав участь у київських переговорах, підготував документ «О границях Української Держави під взглядом політичним». Втілюючи в дипломатичну практику позицію керівництва держави і голови делегації О. Шульгина про кордони, які б відповідали «нашим бажанням і сподіванням», Д. Донцов безапеляційно (природно – і бездоказово) критикував Центральну Раду, яка не включила до ІІІ Універсалу тезу про належність Криму до УНР, і пропонував виправити «помилки»[614], що й намагалася без будь-яких докорів сумління реалізувати гетьманська влада.

Власне, можна припустити, що вплив голови прес-бюро (цю посаду запропонував йому сам П. Скоропадський у травні 1918 р.) на очільника гетьманату виявився досить значним. У всякому разі, ознайомлюючись з політичним щоденником однієї з дійсно одіозних особистостей, постійно натрапляєш на нотатки про те, що П. Скоропадський, будучи у постійному спілкуванні з Д. Донцовим (коли траплялися нетривалі перерви, гетьман висловлював жаль[615]), за першої ліпшої нагоди найбільше цікавився проблемами стосунків з Кримом, дещо менше – з Кубанню і Доном. Д. Донцов приносив гетьману свої публікації, активно спілкувався з цих самих питань з оточенням П. Скоропадського, членами уряду, іншими вищими партійно-державними функціонерами[616].

---

[613] Солдатенко В. Ф. Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки 1918 року. *Світогляд*. 2015. № 4(54). С. 70-77.

[614] Лупандін О. І. Передмова. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р*. С. 15-17.

[615] Донцов Д. І. Рік 1918. Київ. С. 88.

[616] Донцов Д. І. Рік 1918. Київ. С. 41, 54, 58, 70, 86 та ін.

Аргументами при цьому Д. Донцов ні себе, ні читачів, ні співрозмовників особливо не обтяжував. 19 червня 1918 р. він записав у щоденнику: «Справа Криму знову актуалізується. В Міністерстві Закордонних Справ пропонують мені зорганізувати товариство охорони Криму, як інтегральної частини української держави. Надумалися! Коли я, вперше прибувши до Києва (це сталося ще 1917 р., коли у Відні він отримав диплом доктора права), порушив»[617].

Здійснені О. Лупандіним на основі численних архівних матеріалів спостереження і висновки повною мірою підтверджуються стенограмами дискусій на конференції. Хіба що варто коротко додати таке. Теоретичні аспекти територіальних питань, визначення кордонів, проведення демаркаційних ліній забрали найбільше часу (повністю цим моментам були присвячені засідання 14, 22 червня[618]). І вони ж становили дуже високу питому вагу у зверненні до обґрунтування варіантів вирішення конкретних питань щодо Дону, Кубані, Криму (засідання 24 серпня, 10 і 26 вересня, 3 жовтня 1918 р. та ін.)[619].

Справа, звичайно, не в тому, що згадані стенограми лише п'яти засідань зайняли майже половину таких записів, які війшли до видання. С. Шелухін, І. Кістяківський, О. Сливинський, Х. Раковський, Д. Мануїльський, їхні колеги у процесі зіткнення висловлюваних підходів виявили такий теоретичний хист, такі глибинні знання в галузі правознавства, статистики, економіки, демографії, історії, що можна говорити про надзвичайно високий рівень аналізу обговорюваних питань і обґрунтування висновків, пропозицій. Зала конференцій у будинку Педагогічного музею перетворилася на імпровізований майданчик для змагання ерудитів (на деякі засідання навіть запрошувалася публіка), коли аргументи й контраргументи з опорою на світовий і поточний революційний досвід вступали в яскраві, феєричні двобої, не залишаючи без уваги найменших, найтонших деталей, нюансів надскладних проблем.

---

[617] Донцов Д. І. Рік 1918. Київ. С. 86.

[618] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 149-187.

[619] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 203-268.

Ознайомлення зі справжніми високофаховими науковими дебатами, які тривали довгі години, дає можливість, серед іншого, загострити увагу на двох найважливіших синтетичних узагальненнях. Російська сторона дедалі більше тлумачила термін «самовизначення», на якому наполягала понад усе, не в широкому розумінні слова – як самовизначення націй, а як самовизначення окремих регіонів, навіть населених пунктів. Не згоджуючись з такою абсолютизацією загалом демократичного, але реально не здійснимого в умовах громадянської війни, та й з погляду перспективи, критерію, українська делегація поступово применшувала роль етнографічного принципу, поступово вивищуючи роль інших моментів, особливо ж стратегічно-військових, загальнодержавних і економічних. Взаємна критика висловлюваних позицій у багатьох випадках, проявах була раціональною, конструктивною. Однак, зрештою, це не багато що значило, оскільки на серйозні теоретичні підходи, оформлені в колективні двосторонні документи[620], політики Української Держави не особливо зважали. Результати переговорів практично не впливали на рішення, які приймалися на найвищому рівні і втілювалися в життя.

Доводиться констатувати, що загальноприйняті, універсальні наукові системи координат на практиці не завжди витримуються і сьогодні, що, серед іншого, наочно виявляється в оцінках і тлумаченнях проблем вибудови територіальних контурів Української Держави 1918 року. Дехто вважає їх цілком виправданими, позитивними. «В основу діяльності Гетьманату, – наголошує історик І. Гошуляк, якому належить чи не найґрунтовніше дослідження про передумови й революційні шляхи досягнення феномену соборності, – була покладена великоукраїнська концепція розбудови державності (підкреслення моє – *В. С.*), що спиралася не лише на етнічний, але й державно-територіальний принцип, який передбачав врахування стратегічних, економічних, політичних та інших факторів»[621].

---

[620] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 299-301, 304-305 та ін.

[621] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 276.

Вектор трансформацій «схоплено» точно. А ось з характеристикою і оцінкою солідаризуватися важко. Як видається, правильніше було б вести мову про *підміну* на практиці *етнічного* принципу *стратегічним* – так, власне, тут маскується *військова спроможність* у разі *нехтування науковим критерієм*. Якщо перспективною видавалася можливість силовим способом домагатися розширення меж своєї країни, хай навіть діями іноземних сил, варіант вважали доцільним, виправданим. Якщо сил бракувало, то можна було, без серйозних вагань і переживань, і пожертвувати власними територіями з українським населенням. І, як гадається, більш відповідним такий підхід було б іменувати не «*великоукраїнською* концепцією розбудови державності», а швидше *великодержавною* концепцією розбудови України. У всякому разі вона докорінно відрізняється від принципів зведення Великої України, пропонованих і послідовно відстоюваних М. Грушевським.

У такому сенсі й пропозиції Я. Пеленського – відомого американського дослідника, серйозного знавця політичної біографії П. Скоропадського, термінологію якого запозичує в цьому випадку І. Гошуляк, вважати «великоукраїнську концепцію» прямою протилежністю «малоукраїнській концепції» державного будівництва, тим більше – віддавати перевагу першій – непереконливі. Вони є радше незграбною спробою підмінити принципову кваліфікацію і першого, й другого варіанта однотипних за сутністю тенденцій експансіоністської політики захоплення територій, розширення за цей рахунок меж власних держав і переведення науково-дослідницької логіки вбік (на манівці) від безпосередніх прямих оцінок предметів розгляду.

Однак у сучасній історіографії трапляються й інші точки зору. Втіленням однієї з них є й такі розмірковування.

Будучи прибічником великоукраїнської концепції, що передбачала прилучення до Української Держави Криму, Кубані та інших етнічно-українських земель, гетьман П. Скоропадський, на думку Я. Пеленського, був твердим противником австрійської, тобто малоукраїнської розв'язки української державної проблеми, що передбачала анексію деяких українських територій, які до Першої світової війни належали Російській імперії, Австро-Угорщиною з

наступним створенням або конфедеративної, або й навіть формально самостійної Української держави – насправді сателіта Габсбурзької монархії[622].

Ось чому його дуже непокоїла присутність на тодішній політичній арені України ерцгерцога Вільгельма фон Габсбурга, племінника кайзера Австро-Угорщини Карла, відомого серед українців під іменем Василя Вишиваного, який служив полковником дислокованого в Україні легіону Українських січових стрільців і якого розглядали певні австрійські кола як альтернативну кандидатуру на посаду гетьмана України. Ерцгерцог Вільгельм старанно готувався до цієї ролі, вивчив українську мову, цікавився історією та культурою України, ходив в українській сорочці-вишиванці (звідси й взяте прізвище «Вишиваний»). Усією своєю поведінкою і діяльністю він прагнув завоювати до себе симпатії з боку патріотично налаштованих українців.

Ідея передачі влади в Україні представнику монархічної династії користувалася прихильністю й серед частини галицьких українців, особливо січового стрілецтва. Сама можливість очолити Українську державу архікнязем Вільгельмом, який виявляв великі симпатії до української справи, пробуджувала у них заповітні сподівання на об'єднання західних і східних українських земель в єдиній державі. Не випадково з'явився навіть план заміни гетьмана в Україні, розроблений стрілецькою старшиною та деякими політичними діячами Галичини і Наддніпрянщини.

Оскільки все це посилювало політичне протистояння в Україні та за її межами, у тому числі негативно впливало на стосунки Австро-Угорщини з Україною і навіть з Німеччиною, то австрійські власті провели спеціальне слідство в справі легіону Українських січових стрільців. Унаслідок цього представник міністерства закордонних справ при австрійській військовій команді в Україні генерал Травтмансдорф дійшов таких висновків: легіон виявляє

[622] Пеленський Л. Передмова. Спогади Гетьмана Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918). *Павло Скоропадський. Спогади.* Київ-Філадельфія : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. С. 21.

спротив тенденціям військової влади, бунтує населення проти наявного ладу в Україні, прагне до відокремлення Галичини від Австрії і приєднання її до України, намагається прогнати з України союзні війська, поширює серед населення більшовицькі ідеї, нацьковує селян проти великих землевласників і євреїв, не визнає уряду гетьмана П. Скоропадського й агітує проти нього, бажає, щоб архікнязь Вільгельм став володарем великої Української держави, що мала сягати аж по Карпати[623]. Тому було рекомендовано негайно відкликати легіон Українських січових стрільців з України, що незабаром й було виконано.

Природно, що гетьман та його уряд прагнули приєднати до своєї держави насамперед етнографічно-українські землі. 25 травня 1918 р. П. Скоропадський ухвалив Закон «Про тимчасове розповсюдження Української державної влади». Згідно з цим Законом на приєднані до гетьманату нові території негайно мала поширюватися державна влада. Визначалися дії судових органів на цих землях, а також повноваження прокуратури та міністерства внутрішніх справ. У той же день гетьман затвердив законопроєкт «Про тимчасове встановлення судової влади на території Кобринського, Пружанського, Берестейського і Більського повітів Гродненської губернії; Пінського повіту Мінської губернії; Ковельського та Володимир-Волинського повітів Волинської губернії», які були приєднані до Української Держави[624].

Міністерство внутрішніх справ ще в середині травня розробило проєкт закону про адміністративний поділ приєднуваних до України повітів між губерніями. У ньому містився перелік цілих повітів, а також частин повітів тих колишніх російських губерній, які не входили до складу УНР і тимчасово прилучалися до Української Держави. Щодо адміністративно-територіального поділу українських губерній, то ніяких змін не планувалося лише в Полтавській губернії, яка складалася з 15 повітів. До 12 повітів

---

[623] Вівсяна І. А. Українські січові стрільці на Єлисаветградщині. Навчально-методичні матеріали для вчителів. Кіровоград : Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2001. С. 16.

[624] Державний Вісник. 1918. 31 травня.

Волинської губернії передбачалося приєднати ще 8 нових (Пінський Мінської губернії, Брест-Литовський і Бобринський Гродненської, Томашівський, Володарський та Більський повіти Холмської губернії).

До 8 повітів Катеринославської губернії долучався Таганрозький округ Області Війська Донського. До 12 повітів Київської губернії – Мозирський і Річицький повіти Мінської губернії. До 6 повітів Херсонської губернії – Ізмаїльський, Бендерівський і Акерманський повіти Бессарабії. До Харківської губернії, яка складалася з 11 повітів, планувалося приєднати ще 11 (Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський, Обоянський повіти Курської губернії, Валуйський, Бірючанський, Богучарський та Острогозький Воронезької губернії і Донецький округ Області Війська Донського). До 12 повітів Подільської губернії додавалися б ще 4 повіти (Хотинський, Сорокський, Оргієвський, Бєльський). До 15 повітів Чернігівської губернії – Гомельський повіт Могилівської та Путивльський і Рильський повіти Курської губерній. Загалом планувалося приєднати до Української Держави 31 повіт. Крім того, передбачалося прилучити до неї частини ще 15 суміжних повітів колишньої Російської імперії з переважною більшістю українського населення. Щодо Таврійської губернії, то, з огляду на поточні політичні події, питання про її приєднання до України залишалося відкритим[625].

У зв'язку з цим привертає увагу інформація, вміщена в «Державному Віснику» (№№ 8, 9 за 20 і 22 травня 1918 р.), в якій дано такий склад України. Губернії: Київська, Подільська, Волинська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська – усі повіти; Гродненська – Берестейський, Бобринський, Більський, Пружанський повіти; Мінська – Пінський, Мозирський, Річицький повіти; Могилівський повіт; Курська – частина Путивльського і Обоянського, Білгородський, Грайворонський, Новооскольський, Корочанський і Рильський повіти; Воронезька – Острогозький, Бірючанський, Богучарський, Валуйський і Павловський повіти; Таврія – Дніпровський, Бердянський, Мелітопольський і Кримські

[625] Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. Кн. 1. Київ : Бібліотека Українця, 2000. С. 101.

повіти; Холмщина – Володарський, Більський, Константинівський, Грубешівський, Томашівський, Холмський і Білограйський повіти; Бессарабія – Хотинський, Сорокський і Акерманський повіти. Як бачимо, у ній вся Таврія, у тому числі й Кримські повіти, включені до складу України.

Однак практично здійснити задумане гетьману та його уряду вдалося лише частково. Фактично до Української Держави було тоді приєднано, та й то лише зі стратегічних міркувань (щоб контролювати залізничну лінію Брест – Кобрин – Лунинець – Гомель і сам Гомель, що, по суті, був ключем для оволодіння Черніговом й Києвом)[626], частини Мінської і Могилівської губерній. Для цього довелося навіть вийти поза українські етнографічні межі і приєднати зі стратегічних міркувань частину білоруської території, щоб вона не дісталася РСФРР або Польщі, які здійснювали ворожу політику щодо України.

7 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила рішення про об'єднання управління повітами Мінської губернії та встановлення посади окружного старости. У червні гетьман призначив О. Скорописа-Йолтуховського губернським старостою Холмщини. 14 серпня уряд, заслухавши доповідь міністра внутрішніх справ про улаштування управління частин губерній, які відходять від РСФРР до України, ухвалив: «Прилучити повіти Гомельський і Рильський до Чернігівської губернії; Суджанський, Грайворонський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський та Валуйський до Харківської губернії; повіти Річицький, Пінський і Мозирський об'єднати в осібну Поліську округу з адміністративним центром у Мозирі»[627].

На шляху дальшої практичної реалізації намічених грандіозних планів щодо об'єднання національної української території постали подекуди просто непереборні труднощі й перешкоди. Щодо Криму, Кубані, Холмщини, Підляшшя, Сіверщини, частин Курської, Воронізької і Бессарабської губерній, а також інших етнографічно-українських земель, то за них довелося протягом майже всього

[626] Головченко В. І., Солдатенко В. Ф. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ : Парламентське видавництво, 2009. С. 320-326.

[627] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 21.

періоду функціонування гетьманату вести важку, частіше навіть безперспективну дипломатичну боротьбу з Німеччиною, Австро-Угорщиною, РСФРР, Польщею і Румунією.

Здається, доречними в цьому разі мають бути певні застереження. Наведені вище, як, утім, і наступні оцінки, зауваження, міркування, органічною складовою яких є історико-критичні компоненти, не слугують визначеній наперед схемі, суб'єктивним авторським уподобанням. Вони навіяні прагненнями відтворити якомога реальну ретроспективну картину через співвіднесення об'єктивно-наукових дослідницьких принципів з тим, що насправді породила суспільна практика. Не менш важлива також проєкція принципових висновків на історіографічний процес. З погляду останнього моменту, слід відзначити структурний розділ монографії І. Гошуляка[628], на думку автора цієї праці, найбільш інформаційно насиченою й багатою на нові емпіричні елементи. Віддаючи належне проведеній скрупульозній, ретельній роботі, використовуючи зі зрозумілою вдячністю її набутки, гадається, є підстави в разі необхідності звертати увагу й на інші, відмінні ракурси наукових підходів, наслідків їхнього застосування, які, не виключено, не увінчалися успіхом, не в останню чергу, саме через їхні ігнорування.

***

Здавалося, що в 1918 р. формуються доволі сприятливі підстави для зближення з Україною важливого й численного за населенням відгалуження – Кубані. Однак настрої взаємного тяжіння не виливалися в чітке розуміння координації, планів взаємних дій, розробки конкретних об'єднавчих заходів. Події ж розвивалися самопливом[629].

28 лютого 1918 р., якоюсь мірою наслідуючи приклад Української Центральної Ради, було проголошено незалежну

[628] Гошуляк І. Л. Домагання соборності України в період Гетьманату П. Скоропадського. 1. Діяльність гетьманського уряду з розширення меж Української Держави. *Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки)*. С. 275-321.

[629] Солдатенко В. Ф. Кубань и Украина: несовпадение векторов национально-политического дрейфа. *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг. Т. 1.* С. 404-413.

Кубанську Народну Республіку на чолі з Крайовою (Законодавчою) Радою. Сталося це на першому з'їзді Рад Кубанської області. Однак посилення позицій більшовиків, підкріплене військовими успіхами, потіснили владу Крайової Ради, змусили її покинути Катеринодар, залишивши за собою лише невелику північну частину Кубані[630].

У Катеринодарі розпочався Другий обласний з'їзд Рад, який проголосив Кубанську Радянську Республіку складовою частиною РСФРР. На з'їзді обрано Центральний виконавчий комітет Рад Кубані у складі 45 осіб. ЦВК Рад створив виконавчий орган – Раду народних комісарів (16 осіб). Формуючи органи вищої державної влади Кубанської Радянської Республіки як знаряддя і атрибути регіонального самовизначення, про національний фактор ніхто вже навіть не згадував. І як би те не здавалося сьогодні дивним, чи, можливо, вартим жалю і осуду, однак у реальному житті було саме так: регіональні соціально-економічні особливості, уявлення про їхнє місце в суспільних процесах заступили собою все інше.

Другий обласний з'їзд Рад ухвалив декрет про землю, за яким «загальне орудування всіма без винятку націоналізованими підприємствами і землями, лісами, водами і иншими угоддями Кубанської области належить краєвій владі»[631]. Отже, більшовицька влада розуміла свою роль просто: розпоряджатись усім майном, щоб залучити на свій бік усіх, хто хотів тим майном скористатися – зрозуміло, що половина населення (іногородців) була в цьому зацікавлена.

Почався розподіл земель і відразу вибухнула ворожнеча козацтва і заможніших іногородців до більшовиків. Тим часом останні, прилучивши до Кубанщини Чорноморську губернію, проголосили «незалежну» Кубансько-Чорноморську Республіку, а пізніше – 5-7 липня 1918 р. – в Катеринодарі проголосили Північно-Кавказьку Радянську Республіку, прилучивши Терщину, Ставропільщину та гірські райони, чим остаточно розчинявся колишній український характер Кубанщини.

---

[630] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні. С. 21-23.

[631] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 205.

Перебуваючи з весни 1918 р. і більшу половину літа в досить скрутному становищі, утримуючи в своїх руках лише північну частину Кубані – і то, опираючись на союз з добровольцями, Кубанська Рада вбачала один із шляхів зміни ситуації у налагодженні стосунків з Українською Державою. Зважаючи на національний чинник, можна було розраховувати на допомогу з боку режиму П. Скоропадського. За свідченням міністра закордонних справ Української Держави Д. Дорошенка, гетьманський уряд дивився «на Кубань, як на частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатись до України або як автономна область, або на федеративних основах»[632].

Додаткові надії були пов'язані з перебуванням на чолі кубанського проводу українців – Л. Бича, М. Рябовола та ін.

28 травня 1918 р. до Києва прибула делегація від Кубанської Ради у складі М. Рябовола (голова), С. Шахин-Гирея, К. Безкровного, Г. Омельченка, П. Каплина, Д. Скопцова. Посланців зустріли дуже прихильно, тепло. Вони були прийняті П. Скоропадським, а 3 червня 1918 р. на їх честь у будинку Гетьмана було дано урочистий сніданок, у якому взяли участь члени уряду Ф. Лизогуба, штабу, німецького посольства. У вітальній промові П. Скоропадський сказав: «Я дуже радий, що в особі вас, кубанські козаки, можу вітати нащадків славного запорозького війська, котрі у своїй невпинній боротьбі за волю України примушені були з бурхливого Дніпра перейти до Кавказьких гір, де все-таки, не дивлячися на ріжні перешкоди життя, лишились вірними синами рідної Неньки-України З огляду на це я сподіваюсь, що й тепер славні Кубанці підуть разом з молодою Українською Державою, щоб здійснити ті гарячі мрії, котрі являлись керовничою зіркою для наших батьків»[633].

За єднання Кубані з Україною рішуче висловився і міністр закордонних справ Д. Дорошенко.

Кубанські посланці, у відповідь, теж запевняли у бажанні єднання з ненькою-Україною.

---

[632] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 195.
[633] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 196.

Д. Дорошенко вступив у таємний контакт з українцями – членами делегації (М. Рябовіл, К. Безкровний і Г. Омельченко) і почав переговори про приєднання Кубані до України[634]. Однак про це дізналися росіяни – члени делегації і повідомили кубанський уряд. Останній терміново надіслав інструкцію утримуватися від радикальних кроків, обмежитися проханнями допомоги зброєю.

Таку допомогу було надано. Уже в кінці червня в розпорядження кубанського уряду було відправлено перший транспорт зброї: 9700 рушниць, 5 мільйонів набоїв і 50000 снарядів для 3-дюймових гармат. У липні було вислано на Кубань 3 цілком споряджені батареї по 4 гармати (3-дюймові) в кожній, з повною амуніцією, кількасот кулеметів, багато всякої іншої зброї[635]. Надалі допомога наростала.

Д. Дорошенко так пояснює логіку поведінки української сторони: «Саме в той час армія добровольців під проводом ген. Алексєєва лаштувалась до походу на Катеринодар. Було ясно, що хто визволить Кубань від большевиків, котрі чинили страшенні звірства й спустошення в краю, той здобуде собі остаточно симпатії населення і до того прихиляться кубанські козаки. Тому то міністр закордонних справ умовився з українськими делегатами Кубані, що буде старатись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки буде можна. Малася на увазі дивізія генерала Натієва, розміщена тоді в східній частині Харківщини, вдовж кордону. Вона рахувала в собі коло 15 000 людей. Гетьман цілком ухвалив план – вислати цю дивізію до Азовського побережжя, посадовити на кораблі і зробити десант на Кубанському побережжю. Тим часом на Кубані вибухло би вже підготовлене повстання, і за його допомогою можна було б вигнати з краю большевиків, загрожених з півночі і з північного сходу донцями та добровольцями. Важно було випередити ген. Алексєєва, захопити Катеринодар і тоді було б можна проголосити злуку Кубані з Україною.

Після довших і важких клопотів удалось досягти згоду німців на цю операцію: вони згодились замінити дивізію ген. Натієва на

---

[634] Вісник політики, літератури й життя. 1918. № 24. С. 374.
[635] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 197.

большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі організації десанту на Чорноморському побережжю. Вже був виданий наказ стягати відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений план операції і відпущені на неї засоби. Але справа розбилася через подвійну політику німців і через саботаж, або вірніше: зраду одного з високих чинів українського міністерства війни. Очевидячки, бувши в стосунках з ген. Алексєєвим і сприяючи його планам, цей пан умисно затягав справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами початок операцій, а тим часом Алексєєв швиденько вирушив у поход, захопив Катеринодар і скорим маршем посував на Новоросійськ. Тоді німці заявили, що вже пізно, що вони не можуть допустити до збройної сутички між українцями й російськими добровольцями...»[636].

Отже, плани виявились нереалізованими, і то була, очевидно, остання реальна можливість не допустити «відходу» Кубані від своєї рідної праматері. Практично блискавичну метаморфозу, її негативний ефект відразу ж відчули і однаково оцінили і в Києві, і в Катеринодарі. «...Замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повстала територія опанована Добровольчою російською армією з її ворожими до українства відносинами і планами відбудови "єдиної-неділимої Росії", – констатував Д. Дорошенко. – Кубанська Рада мусила коритися добровольчим генералам, котрі скоро взялися за нищення всякої автономії в краю. Все, що було активно-ворожого до української державности (з-поміж антибольшевицьких елементів), почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво завзятий ворог українства й Української Держави, редактор "Киевлянина" В. Шульгин. Між Київом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й плани повалення Української Держави»[637].

Гетьманський уряд через свого міністра закордонних справ і надалі надавав підтримку прихильним до українства елементам на Кубані. Було асигновано кошти на видання періодики українською

[636] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 197–198.
[637] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 198.

мовою і на організацію агітації. Консулом до Катеринодара було відправлено П Понятенка, діяча УСДРП, котрий мав досить тісні й широкі зв'язки в українських колах Кубані

Однак, повернувшись 16 серпня 1918 р. до Катеринодара, Кубанська Законодавча Рада, уряд і отаман виявилися майже у всьому залежними від сили, яка звільнила Кубань від більшовиків. Цією силою були білогвардійці, «єдинонеділимці». Відповідною була й політика, як національна, так і соціальна. Зокрема, 1 вересня 1918 р. кубанський уряд оголосив «нову конституцію» – правила виборів до Крайової Ради. Згідно з документом, «право участи у виборах до Кубанської Краєвої Ради мають особи мужеської статі, що належать: або до козаків Кубанського краю, або до кубанських верховинських племен, або до корінних мешканців кубанських селянських громад і селянських земельних товариств». Отже, виборчих прав позбавлялися жіноцтво та інородці, неприписані до вищевказаних категорій населення. «Ох, нащадки запорожців під російським режимом таки вчепилися в земельку, подаровану Катериною II в обмін на свободу і традиції вільного козацтва, віддані російському режиму. Якась хоровитість в цьому маніякальному бажанні залишити иногородців (в більшості бідних українських селян!) в попередньому стані», – буквально у розпачі констатував М. Шаповал[638].

Разом з тим кубанський політичний провід цінував свої дружні стосунки з Українською Державою, принаймні докладав зусиль, щоб якомога зберегти в нових складних умовах хоч рештки недавніх зв'язків.

У другій половині жовтня до Києва була прислана надзвичайна місія на чолі з полковником В. Ткачовим, 21 жовтня П. Скоропадський дав аудієнцію місії, про яку в періодиці повідомлялося: «В палаці пана Гетьмана вчора відбувся прийом надзвичайної місії Кубанського Краєвого Правительства…

Голова Місії відчитав грамоту Військового Отамана Кубанського Краєвого Правительства до пана Гетьмана: "Ваша Світлосте! Керуючись свідомістю спільності політичних, культурних і

[638] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 206.

економічних інтересів України та Кубані і щиро бажаючи скріпити дружні відносини між обома рідними країнами, ми, військовий отаман кубанського Козацького Війська і Кубанське Краєве Правительство визнали за необхідне вислати до Вашої Світлости надзвичайну місію на чолі з полковником В. М. Ткачовим і в складі члена Законодавчої Ради П. Л. Макаренка і полковника Євтушенка, котрим доручаємо вітати Вашу Світлість і правительство Держави Української і, як що на те буде згода Вашої Світлості, поставити перед Правительством України питання про заключення в найближчий час між обома країнами порозуміння. Насушні інтереси обох країн, як видко, вимагають як-найтіснішого зближення між ними і Кубанське Правительство має тверду надію, що з давніх давен звязані між собою кровними узами і повні яскравих прикладів боротьби за незалежність, Україна й Кубань знову дадуть зразок могучого братнього союза".

Його Світлість пан Гетьман України відповів українською мовою: "Щиро дякую військового отамана Кубанського Козацького Війська і Кубанське Краєве Правительство за сердечне привітання. Маю тверду надію, що кубанське козацтво, яке є прямим нащадком запорожців, зіллється в тісний братський союз з рідною йому Україною на добро і на славу Кубанського Війська та Української Держави"»[639].

Місія досягла певного успіху. На середину листопада було підписано цілу низку договорів і конвенцій: про консульські, торговельні, мореходні й поштово-телеграфні зносини, про банківські операції й залізничний зв'язок[640]. За свідченням Д. Дорошенка, передбачалося підписання й військової конвенції. Хоча до того не дійшло, кілька транспортів зброї було відправлено на Кубань.

Члени місії неофіційно зондували ґрунт для державного об'єднання Кубані з Україною. Одночасно з місією В. Ткачова до Катеринодара було спрямовано українську місію на чолі з полковником Ф. Боржинським, яка була гостинно зустрінута на Кубані.

---

[639] Киевская мысль. 1918. № 193. 22 октября.

[640] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 199.

Однак у середині листопада 1918 р. було створено Директорію, яка очолила антигетьманське повстання і відновила Українську Народну Республіку. Зв'язки з Кубанню ослабли.

23 грудня 1918 р. Кубанська Крайова Рада ухвалила резолюцію, запропоновану головою кубанського уряду Л. Бичом. У ній, зокрема, містилося обґрунтування феномену децентралізації Росії та виникнення регіональних державницьких утворень, а також процесу їх наступної консолідації. У резолюції заявлялось:

«1. Утворення на території був. Держави російської самостійних державних формувань і перебрання ними на себе верховної державної влади було неминуче і в той же час актом самоохорони.

2. Основним завданням всіх цих державних формувань є боротьба з большевизмом, що ще далеко не видихавсь у центральній і північній Росії.

3. Для успішної боротьби треба в найкоротший час утворити єдиний боєвий фронт і єдину команду.

4. Необхідно зорганізувати єдине представництво від південно-руських державних формувань на майбутній мировій конференції. Треба негайно, не чекаючи утворення федеративної влади у звільнених від анархії областях, зробити заходи для утворення спільного представництва.

5. Для досягнення мети, означеної в п. п. 3 і 4 необхідно утворити південно-руський союз на федеративних підставах.

6. Відродження Росії можливе у формі Всеросійської федеративної республіки.

7. Кубанський край повинен увійти в склад Російської федерації, як член федерації.

8. Кубанська Краєва Рада, беручи за свою мету боротьбу з большевизмом, стремиться перевести в життя засади широкого народоправства.

9. Відновлення будучої форми правління в державі російській населення Кубанського краю ставить в залежність від виявлення волі у Всеросійських Установчих Зборах нового скликання»[641].

[641] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 207.

Таким чином, від формальної незалежності Кубанської Народної Республіки, проголошеної 1 березня 1918 р., не лишалось і сліду. За словами про Російську Федерацію і встановлення форми правління в ній Всеросійськими Установчими зборами виразно проглядали контури «єдиної і неподільної» Росії. Основним виправданням слугувала загроза більшовизму.

Не менш важливі, карколомні події в площині, що розглядається, розгорнулися уже поза межами цього періоду.

***

Якщо Центральна Рада прагнула дуже виважено, акуратно, дипломатично, з необхідними теоретичними обґрунтуваннями, зокрема, уважним обліком етнографічного чинника підходити до проблеми відносин із Кримом, то цього зовсім не можна сказати про гетьманат П. Скоропадського. Прийшовши до влади за ініціативи і за допомогою окупаційних сил унаслідок державного перевороту, режим, схоже, не дуже турбувала обґрунтованість аргументації прийнятих рішень. На чільне місце безапеляційно висувався військово-стратегічний інтерес, бажання будь-що зміцнитися в статусі чорноморської держави, для чого потрібен був власний флот, а Крим тут повинен був стати природним форпостом.

Уже 7 травня 1918 р. на засіданні уряду під час розгляду питання про кордони України було ухвалено: «Визнати межами початково намічений на карті, поданій військовим міністром, кордон, відповідний етнографічним умовам, причому звернути особливу увагу на необхідність приєднання Криму до України»[642].

Що в цьому випадку розуміли під терміном «етнографічні умови» міністри України і серед них військовий міністр О. Рогоза (Рагоза) – незрозуміло. У всякому разі, як критерій щодо необхідності приєднання Криму до України цей аргумент явно не підходить. Не прояснює ситуацію і примітка, дана до вжитої категорії укладачами документальної збірки як демаркаційної лінії

[642] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Київ : Темпора, 2015. Т. 2. С. 22.

між українсько-німецькими військами та Червоною армією на північних кордонах України[643].

Швидше за все, поняття присутнє в документі, так би мовити, «заради червоного слівця» і зовсім нічого не означає в реальності. Набагато прозоріше продовження процитованого вище протоколу: «Заслухавши в цьому останньому відношенні (тобто про приєднання Криму до України – *В. С.*) заяви Гетьмана про переговори його з німецьким послом та про намір його надіслати німецькому послу листа від свого імені, в якому підтверджувалася б необхідність приєднання Криму до України, – схвалити посилку такого листа для того, щоб додаткові з цього предмету дані щодо схвалення їх Радою Міністрів були повідомлені міністром закордонних справ німецькому уряду»[644].

Буквально наступного дня, після висловлених Радою Міністрів Української Держави рішучих протестів проти захоплення австро-німецькими окупантами суден Чорноморського флоту, у тому числі в Одесі та Херсоні, привласнення іншого цінного майна, що належить Україні, її організаціям та громадянам, було заслухано «заяву Гетьмана про відправлення ним німецькому послу листа, що підтверджує необхідність приєднання Кримського півострова до України». Прийняте рішення засвідчило: «Повністю приєднуючись до висловленого Гетьманом принципового погляду, доручити окремим міністрам розробити дані, які можуть бути підтвердженням необхідності з погляду економічного [приєднання] Криму до України»[645].

Як видно, про етнографічний принцип уже не йшлося. На передній план висувався економічний аргумент, під яким, швидше за все, малося на увазі територіальне сполучення і зручності (вигоди) взаємної чи спільної господарської діяльності, що приводилося в результаті до єдиного, а саме – українського знаменника.

---

[643] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 734.

[644] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 22.

[645] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 26-27.

Перші гетьманські офіційні дипломатичні документи відбивали в собі нестачу професійного досвіду. Так, у згаданому листі П. Скоропадського (він датований 10 травня) з прямолінійністю військового у першому ж абзаці заявлялося: «Особливе значення для відродження України полягає у справі встановлення її кордонів, особливо південного та таким чином оволодіння Кримом»[646] (тут і далі у документі підкреслено мною – *В. С.*). І далі, не приховуючи справжніх намірів, не прикриваючи їх якимось дипломатичним флером, гетьман роз'яснював: «Приєднання Криму мало б значення для Української Держави, бо вона була б забезпечена продуктами першої необхідності, такими як сіль, тютюн, вино та садові плоди. Лише тютюну отримувала Україна з Криму щорічно для переробки на сто мільйонів рублів. Володіння Кримом дозволило б також зберегти в Україні багато грошей, організувавши нові та відбудувавши старі курорти. Крім того, володіючи Південним берегом Криму, Україна отримала б такі природні порти, як Севастополь та Теодосія (Феодосія – *В. С.*). Без Криму Україна була б від Чорного моря відокремлена, бо могла б розраховувати лише одним портом у Миколаєві, бо Одеса давно вже перевантажена. Таким чином, Україна без Криму стати сильною державою не могла б і особливо з економічного боку була б несильною. Так натурально відрізана від моря повинна Україна обов'язково збільшувати прагнення захоплення цього морського узбережжя, а водночас з'явилися б і загострені відносини з тією державою, якій було б віддано управління Кримом»[647].

Із запропонованих логічних аргументів висувалося, по суті, два. По-перше, Німеччина має бути зацікавлена у могутній Україні як найнадійнішому союзнику і тому має з розумінням ставитися до потреб гетьманського режиму. І, по-друге, лідер Української Держави, знов-таки без жодного вуалювання, буквально наполегливо просив окупаційну владу вирішити поставлені питання на свою

[646] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 46.

[647] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 46-47.

користь. Прикладом дипломатичних доказів у другому аспекті може бути хоча б такий пасаж документа: «З питанням приєднання Криму тісно пов'язане питання Чорноморського флоту. З військової точки зору не має цей флот жодної цінності для Німеччини через застарілий його тип, для України ж позбавлення цього флоту було б болючим ударом, який би вразив почуття національної гордості цілого українського народу. Я вважаю, що у цьому питанні, як і у справі створення української армії, інтереси Української Держави відповідають намірам та цілям Німецької Держави»[648]. Тобто, щоб не принизити національну гордість українців, їм можна було «скинути з панського плеча» Німеччини зовсім непридатну для неї саму «річ». Цікаво й інше – П. Скоропадський прийняв умови свого сходження на престол, однією з яких було небажання окупантів на створення боєздатної української армії. Як же можна було апелювати до такого аргументу?

Проте вага аргументів, точніше турбота про їхню вивіреність і вагу, були явно не сильною стороною демаршу. Так, не дуже переконливо «лякаючи» Німеччину можливими ускладненнями у взаєминах із Кримом, гетьман наголошував на статистичних даних: «…Було б з етнографічного боку невиправданою підставою запланованої (у тексті українською мовою, вочевидь, помилково – «плановой», тобто «планової» – *В. С.*) татарської держави, бо татари становлять не більше 19% кримського населення»[649]. Природно, відсоток українців зовсім не згадувався, а в наступних дипломатичних документах зовнішньополітичному відомству Української Держави довелося виправляти допущену помилку (а можливо – і свідоме заниження показника майже вдвічі), уточнюючи, що питома вага кримсько-татарського населення на півострові становить 32-33%[650].

---

[648] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 47.

[649] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. У двох томах. Т. 2. С. 47.

[650] ЦДАВО України. Ф. 3766. Оп. 1. Д. 132. Л. 12-15; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 202-204.

Слід зауважити, що з наведеними, неодноразово підтвердженими документами революційної епохи і перевіреними істориками наступних поколінь[651], розходиться інформація керівника оперативного відділу Генерального штабу українських військ полковника Є. Мішковського. За його твердженнями на 1918 р. населення Кримського півострова нараховувало 771 тис. мешканців. З них кримські татари складали 294,3 тис. (38,2%), росіяни – 180,8 тис. (23,3 %), українці – 64,4 тис. (8,4 %), німці – 56,9 тис. (7,4%)[652].

Порівнюючи наведені відомості з показниками доволі авторитетних видань різних часів, які не викликають сумнівів (праці В. Шибаєва, Н. Господаренка, Я. Володарського, Я. Єлісєєва, В. Кабузана, А. і В. Зарубіних) хоча б тому, що принципово збігаються (розбіжності дуже незначні), виникає недовіра до означеної питомої ваги кримських татар – 38,2%. Слід звернути увагу й на таку немаловажну деталь: за даними 1919 р. наведений найвищий показник питомої ваги кримських татар – 26,8% (217 тис.) насправді стосувався татар разом з турками[653]. А раз так, то реальна кількість власне кримсько-татарського компоненту, невідомо наскільки, була ще нижчою.

Адже ніхто з фахівців (і істориків, і демографів) не подають її вищою за 26,8%. Однак, незважаючи на це, науковці – В. Матвієнко, а за ним і І. Гошуляк[654] – віддають перевагу явно сумнівній інформації про переважаючу кількість татарського населення. Потім, з таких ненадійних позицій намагаються вибудовувати схеми, пов'язані з татарським питанням і з розвитком національно-політичних подій у Криму взагалі. Підтримати такий підхід неможливо, адже в результаті зазнає істотних деформацій уся історична картина розвитку подій на півострові.

---

[651] Солдатенко В. Ф. Россия – Крым – Украина. Опыт взаимоотношений в годы революции и Гражданской войны. С. 23, 149.

[652] Матвієнко В. М. До питання про самовизначення Криму в 1917–1918 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С 80.

[653] Бенеисон Н. Е. Экономические очерки Крыма Симферополь. 1919. С. 6; Кульчицький С. Крим у період революції і громадянської війни. *Україна в постімперську добу(1917–1939)*. С. 182.

[654] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 309.

Як би там не було, очевидно, варто погодитися з дослідниками, які вважають, що в цьому разі йшлося про чи не перший «історичний прецедент українських претензій до Криму»[655]. А якщо зняти з формули «обережно – дипломатичний» наліт, то, точніше, це була хронологічно перша реальна спроба приєднання Криму до України. Залишається хіба що питання про ступінь доказовості застосованого принципу, найменованого «територіально-державним».

16 травня 1918 р. у МЗС під головуванням виконувача тимчасово обов'язки міністра закордонних справ М. Василенка відбулася спеціальна нарада з кримського питання. Вона проходила за зачиненими дверима, що дозволяло присутнім не дбати про дипломатичний етикет, прямо і недвозначно висловлюючись щодо суті предмета, що обговорювався. Так, держсекретар І. Кістяківський жорстко заявив: «Без Криму Україна буде відкинута на схід і північ в обійми Москви… Без Бессарабії та Холмщини організм може існувати, але не без Криму. Самостійність у разі ілюзорна. Щодо народностей, що населяють Крим, то принцип самовизначення націй повинен мати розумні межі»[656]. Висококваліфікований, досвідчений юрист не вважав приєднання Криму до України анексією, оскільки українська державність перебувала на стадії становлення, і висловився проти федеративного зв'язку з півостровом, бо за обставин, що склалися, це означало б фактичну відмову від Криму.

Товариш міністра внутрішніх справ А. Галіп намагався дезавуювати положення Третього Універсалу Центральної Ради про невходження Криму до складу УНР тим, що восени 1917 р. йшлося про створення федеративної демократичної Росії, до якої передбачалося включення і автономного Криму. Що ж до поточного моменту, Україна набула самостійного статусу, а Крим перебував у невизначеному становищі. Тому пропонувалося розпочати переговори з Центральними державами, щоб не допустити неприйнятних

---

[655] Крим в етнополітичному вимірі. Київ : Світогляд, 2005. С. 156.

[656] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). Київ : ВПЦ Київський університет, 2011. С. 201.

для України рішень. О. Шульгин висловився за налагодження ділових відносини з татарським Курултаєм. Консультант, провідний спеціаліст у галузі міжнародного права О. Ейхельман запропонував висунути керівництву Криму умови приєднання, подбавши про чітке формулювання плану[657].

Висловлені в процесі обговорення міркування згодом неодноразово в прийнятній дипломатичній формі використовувалися в різноманітних офіційних документах гетьманської влади.

Звичайно, уряд хвилювало становище на Чорноморському флоті, хоча ухвалені рішення оголошенню не підлягали, а протокол обговорення питання не зберігся[658]. Очевидно з розрахунком на перспективу уряд ухвалював рішення про виділення досить значних асигнувань на потреби Одеського та Севастопольського військових портів, часткову демобілізацію Миколаївського порту тощо[659].

Після звернення П. Скоропадського до німецького посла, барона А. фон Мумма, в якому обґрунтовувалася необхідність належності Криму до України з погляду політичного, економічного та військово-стратегічного, такі самі аргументи були викладені в посланні міністерства закордонних справ австро-угорському послу Й. Форгачу. У підписаній міністром Д. Дорошенком ноті, крім зазначеного, знову згадувався етнографічний принцип і вказувалося на недоліки та упущення в плані неповноти окреслених кордонів України, що містилися в Третьому Універсалі Центральної Ради. Пропонувалося виправити упущення включенням Криму до складу Української Держави на автономних підставах.

Д. Дорошенко вважав, що Україна ніяк не може відмовитися від ідеї приєднання Криму, бо, з погляду політичних причин, не хотіла «мати під рукою якийсь П'ємонт для майбутньої єдиної-неподільної Росії, стратегічних – не могла залишити в чужих

---

[657] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 201-202; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 199-201.

[658] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 2. С. 31.

[659] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 2. С. 38, 71 та ін.

руках Севастополь, як базу для українського флоту та ключ до панування на Чорному морі, нарешті, були причини суто етнографічні – високий відсоток українського населення в Криму. Вже не згадую про тісні економічні взаємини Криму з Україною, без продуктів якої він не міг вижити».

Проте справжні політичні господарі на острові – окупанти – не поспішали реагувати на дипломатичні демарші української сторони. Можливо, для них самих не все одразу і виразно викристалізувалося щодо кримської проблеми. Не була скільки-небудь прорахованою перспектива приходу та перебування в Україні німецьких збройних сил, тобто навіть після укладення Брестського миру не визначеною залишалася «східна політика». Діяти доводилося ситуативно, вдаючись майже виключно до рішень та заходів тактичного характеру[660].

Хоча на підтвердження наводяться не конкретні документи, а аргументи «від зворотного» – про відсутність відповідних доктрин, постанов, наказів тощо, за сукупністю фактів, відомостей про реальний розвиток подій можна припустити певну правомірність подібних висновків. Тоді вони з ще більшою логічністю можуть мати стосунок до розуміння та оцінки Німеччиною проблеми Криму, який став привабливим уже в процесі військової кампанії з окупації України, коли півострів виявлявся фактично відрізаним від РСФРР. Як кажуть, «апетит розвинувся під час їжі» і оволодіння «ласим шматочком» переважувало навіть перспективу конфлікту на основі недотримання підписаної з Радянською Росією угоди.

Буквально, що називається «на ходу», німецькою владою була «винайдена» версія, згідно з якою вступ до Криму був вимушеним заходом, відповіддю на напад Чорноморського флоту на німецькі частини. Її озвучив у Москві посол Німеччини С. фон. Мірбах. Не гребуючи цинічною брехнею, він заявив: «Імператорський уряд вважає себе вимушеним (підкреслено мною – *В. С.)* через напад

[660] Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. С. 181; Дорнік В., Касьянов Г., Ліб П., Міллєр А., Мусял Б., Расевич Б. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки. Київ : Ніка-Центр, 2015. С. 95-100.

флоту з Севастополя проти Херсона та Миколаєва (матроси брали участь тільки в сухопутних боях з німцями – *В. С.*) ввести туди війська і зайняти Севастополь. Що ж до політичної державної організації, то імператорський уряд дає повну силу праву на самовизначення, проголошеному російським урядом, і припускає, що питання щодо Криму, який досі належав до Таврійської губернії, буде предметом російсько-українського договору»[661].

Безумовно, німці керовані були й цілком простими, прагматичними інтересами. Фельдмаршал П. Гінденбург, майбутній рейхспрезидент Веймарської республіки, писав відверто, що західні союзники хотіли «вичавити» з Брестських угод: «Російська військова сила вийшла з війни. Великі території країни та цілі народності були відірвані від російського тіла. Утворилася велика тріщина між Великоросією та Україною. Виділення за мирним договором окраїнних держав було для мене воєнним успіхом» (підкреслено мною – *В. С.*).

Не припиняючи розмірковувати над сутністю військової акції в Україні, кайзерівський маршал наголошував: «Ми мали вступити до цієї країни, щоб упорядкувати її політичні відносини. Тільки тоді, коли це вдалося, у нас з'явилася перспектива видобувати в Україні предмети необхідності насамперед для Австро-Угорщини, потім і для нашої Батьківщини, крім того й сировину для військової промисловості та військових потреб у нашій армії. Політична думка у цьому підприємстві не грала жодної ролі для нашого командування»[662].

Навряд чи доводиться сумніватися, що у П. Гінденбурга, його прихильників виробився якийсь інший принциповий підхід щодо Криму. Залізна прусько-фельдфебельська прямолінійність і тут проступала досить чітко, здійснювалася, як то кажуть, напролом.

Це добре розуміли та оцінювали в Москві. Ще 27 квітня «Известия» абсолютно точно писали: «Що ж стосується Криму, то тут німецький уряд не намагався навіть знайти якесь виправдання для своїх дій. На Крим, який навіть в Українському універсалі визнається російським, спрямовані тепер загарбницькі бажання

[661] Известия ВЦИК. 1918. 8 мая.
[662] Известия ВЦИК. 1918. 8 мая.

німців, які мають одну мету. Російський Чорноморський флот, що панує на Чорному морі, має бути знищений, не знаємо чи на користь України, чи турецького султана, але іншої мети, крім знищення російського Чорноморського флоту, не може переслідувати німецька армія у Криму…»[663].

«Залізну хватку» німців добре відчував навіть гетьман П. Скоропадський. У своїх спогадах він, зокрема, звертав увагу на те, як поводилися окупанти щодо Чорноморського флоту. Вони елементарно вели «політику захоплення і, скажу, захоплення найрішучішого. З кораблів все вивозилося, деякі судна вели в Босфор, в портах все цінне ними утилізувалося... Взагалі, весь час доводилося крок за кроком відвойовувати морське добро... Невизначене становище з флотом ще посилювалося невизначеністю про те, що буде з Кримом і Севастополем, тобто чи відійдуть вони до України, чи принаймні у зону її впливу. Без вирішення цього питання не можна було вирішити і остаточне питання про рід потрібного нам флоту»[664].

Звичайно ж, порушені питання не могли не хвилювати голову Української Держави. Турбувала його ситуація на півострові в цілому. «Положення Криму було найневизначенішим, – підкреслює він, – господарювали там німці, чого вони хотіли досягти, нам було невідомо, турки ж вели пропаганду серед татар. Разом з цим, незважаючи на те, що Крим не належав Україні, остання несла цілу низку витрат і на експлуатацію залізниць, і на утримання пошти та телеграфу, і навіть такі подробиці, як утримання кінських депо, падало на неї… Я міркував так: плани німців мені відомі, принаймні, за відомої комбінації німці не проти там утвердитися. Туреччина із Татарами теж простягає до Криму руки. Україна ж не може жити, не володіючи Кримом, це буде якийсь тулуб без ніг. Крим повинен належати Україні, на яких умовах, це байдуже, чи це буде повне злиття чи широка автономія, останнє має залежати від бажання самих кримців, але нам треба бути цілком забезпеченими від ворожих дій з боку Криму. У сенсі економічному Крим не може

[663] Известия ВЦИК. 1918. 27 апреля.
[664] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 261.

існувати без нас. Я рішуче наполягав перед німцями про передачу Криму на будь-яких умовах, звичайно, беручи до уваги всі економічні, національні та релігійні інтереси населення. Німці вагалися, я наполягав найрішучішим чином»[665].

Після певних вагань, відхилення сумнівних варіантів «татарського ханства»[666] німці доручили створити кримський уряд царському генералу, родом з литовських татар С. (М.) Сулькевичу.

У проголошеній урядом декларації «До населення Криму» про програму діяльності йшлося: «У зв'язку з наполегливими посяганнями України поглинути Крим, ні з чим із нею органічно та історично не пов'язаний, Кримський Крайовий уряд ставить своїм першим завданням, як збереження самостійного півострова до вирішення міжнародного становища його на мирній Конференції, так і відновлення порушених законності та порядку.

Для відновлення нормального життя в краї уряд визнає поки можливим зберегти в силі всі законоположення держави Російської, правомірно видані до 25 жовтня 1917 року.

Зберігаючи суворий нейтралітет щодо всіх воюючих держав, Кримський уряд знаходить можливим для забезпечення внутрішнього порядку та зовнішніх кордонів поступове створення сухопутного війська та морських сил, що відповідають засобам Краю та кількості жителів…»[667].

С. Сулькевичу потім неодноразово доводилося публічно пояснювати суть відносин із найближчими сусідами, насамперед, з Українською Державою. Так, на з'їзді земських гласних у серпні 1918 р. генерал категорично заявив: «Уряд стоїть твердо... на точці зору незалежності Криму до вирішення цього питання на мирній конференції».

В інтерв'ю ялтинській газеті за кілька днів він змушений був конкретизувати свою позицію: «На питання про українсько-кримські відносини я можу відповісти наступне.

Вже як командир мусульманського корпусу, з яким я поспішав до Криму для боротьби з більшовиками, я мав зіткнення із

[665] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 261-262.
[666] Солдатенко В. Ф. Россия – Крым – Украина. С. 66-67.
[667] ЦДАВО Украины. Ф. 3766. Оп. 1. Спр. 132. Арк. 26-27.

колишньою українською Радою. Мене з моїми військами затримали у Тирасполі, незважаючи на те, що за Брестським договором Крим залишався поза межами новоствореної української республіки.

…Мій уряд не був ні за Україну, ні проти неї, а прагнув лише встановлення добросусідських відносин, однаково корисних і потрібних як для України, так і для Криму. Після того, як я повідомив Київ про моє нове призначення, я несподівано отримав від українського уряду телеграму, адресовану мені як "губерніальному старості", українською мовою. Я відповів, що я не "староста", а голова уряду самостійного краю, і що я прошу встановити зносини між нами громадською мовою – російською. Цей мій вчинок оголосили у Києві "розривом дипломатичних відносин". Ми, тобто кримське міністерство, надіслали свого уповноваженого до Києва для встановлення економічної угоди, але він там натрапив на абсолютно зачинені двері»[668].

Залишаючи за дужками дещо «навмисне вільне» поводження з фактами, точніше, їхню специфічну (не протокольну) подачу журналістам, прагнення «не втратити обличчя», треба сказати, що насправді суперечності були набагато серйознішими, ніж безглуздий «мовний конфлікт». Та й П. Скоропадський, хоч і «заднім числом», виявився не проти з'ясування суперечностей, намагаючись дезавуювати легковажний підхід до проблеми з кримської сторони. У написаних практично «за гарячими слідами» мемуарах гетьман зазначав, що наприкінці червня 1918 р. глава уряду повідомив, що «отримав телеграму від генерала Сулькевича, який оголошує, що він стоїть на чолі уряду, і разом із застереженням, у дуже зухвалій формі, що він української мови не розуміє і надалі наполягає на тому, щоб до його уряду зверталися російською мовою. Початок був поганий. Все листування та взагалі всі офіційні зносини як з німцями, австрійцями, так і з усіма іншими державами та обивателями, з якими на той час Україна мала зносини, відбувалися українською мовою. Нам відповідали своєю мовою, це було так прийнято. В Україні офіційною мовою була українська, і

[668] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. С. 415.

не генералу Сулькевичу було міняти заведений порядок. Через деякий час ми дізналися, що новий Кримський уряд повів нову політику, далеко не дружню Україні, і мав на меті утворення самостійної держави, причому весь напрямок, як я щойно сказав, явно дихав якимось антагонізмом»[669].

Напевно, «антагонізмом» П. Скоропадський кваліфікував цілком реальні кроки уряду С. Сулькевича, спрямовані на рішуче відмежування від України, які інколи набували демонстративно антиукраїнського характеру. Так, затверджуючи власний герб (візантійський орел із золотим восьмикутним хрестом на щиті), прапор (блакитне полотнище з гербом у верхньому кутку), столицю (Сімферополь), державну мову (російську), дозволялося користування на офіційному рівні татарською та німецькою мовами. Як видно, питома вага українського етносу в населенні півострова при цьому ігнорувалася на догоду пануючим на території порядкам[670].

Неприховувану вузьконаціональну спрямованість носили спеціально розроблені правила про громадянство Криму. Громадянином краю, без різниці за ознакою віросповідання та національності, могла стати будь-яка людина, що народилася на кримській землі, якщо вона своєю працею утримувала себе і свою сім'ю. Придбати громадянство могла лише особа, «приписана до станів та товариств, яка служить у державній або громадській установі та проживає в Криму не менше трьох років… Будь-який кримський мусульманин, де б він не проживав, за відповідного клопотання, мав право на громадянство Криму. Передбачалося й подвійне громадянство»[671].

У таких загальних обставинах, незмінно позиціонуючи себе при цьому ще й частиною майбутньої Російської держави і всіляко наголошуючи на відокремленні від України, уряду генерала С. Сулькевича доводилося вирішувати конкретні питання взаємин з Українською Державою, насамперед про північний кордон Криму.

---

[669] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 262.

[670] Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. Очерки политической истории. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013.С. 149.

[671] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. С. 383.

Спірними для лінії розмежування стали території стику материка і півострова – Сиваш, Перекоп, Геніческ, Арабатська стрілка[672]. Звісно, це були прояви загальної, значно масштабнішої проблеми вибудови стосунків між Україною і Кримом.

«Відносини з новим Кримським урядом загострювалися дедалі більше, – констатував П. Скоропадський. – Мене це дуже турбувало, тим більше, що принаймні частина народонаселення Криму посилала до мене цілу низку депутацій, щиро висловлювала бажання найтіснішого зв'язку з Україною, вважаючи, що будь-яка інша комбінація згубна і для Криму, і для нас»[673].

Останні слова гетьмана були перебільшенням, покликаним виправдати обраний Українською Державою курс. Новітні дослідження на досить широкій фактологічно-документальній базі не підтверджують такого широкого масштабу орієнтацій кримчан на Україну.

Звісно, маючи набагато обмеженіші потенційні можливості, кримське керівництво прагнуло якнайшвидше сісти за стіл переговорів та відстоювати там свої інтереси. Київ досить довго відкидав таку перспективу, вважаючи свою позицію кращою і прогностично виграшною. Очевидно тому, без жодних пояснень, пропозиції С. Сулькевича у липні 1918 р. про те, щоб провести з представниками Української Держави переговори про розмежувальний кордон із Кримом, були відхилені. Останнє, поряд з іншими факторами, у Сімферополі кваліфікувалося як антикримська і навіть агресивно-анексіоністська політика гетьманату. У свою чергу, це впливало на вибір загальнополітичного курсу, що виявлявся у стратегічній орієнтації на відродження єдиної та неподільної Росії, в якій статус України вимальовувався більш ніж проблематично. А разом із деякими відверто антиукраїнськими акціями (наприклад, проти організації українських партій, українського друку, користування українською мовою) це викликало в офіційного Києва не просто роздратування, а й прагнення

[672] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. С. 69-75.

[673] Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 262-263.

якнайшвидше «розібратися» з «незговірливими», норовливими кримчанами[674].

«Олії у вогонь» підливали й відомості про наполегливі зусилля лідера кримських татар, орієнтованого на Туреччину – Д. Сейдамета – з підготовки створення на півострові незалежної кримськотатарської держави[675]. Здійснювалися вони з відома С. Сулькевича.

Додатковим моментом для пошуку варіантів рішучіших дій на кримському напрямку була практично абсолютна безперспективність переговорів Української Держави з РСФРР, що розпочалися ще у травні в Києві. Відповідні документи, включаючи стенограми з найдрібнішими деталями, опубліковані, забезпечені професійними коментарями та детально проаналізовані у багатьох виданнях. Як зразки дипломатичної риторики, навіть у сенсі слова майстерності, що у принципі зовсім не дивно для таких освічених, фаховоо підготовлених юристів найвищої кваліфікації та досвідчених політиків, як С. Шелухін, Х. Раковський, І. Кістяківський, В. Зіньківський, Д. Мануїльський, О. Шульгин та інші. Хоча великої практики міждержавних переговорів, як уже відзначалося, вони й не мали, згадані матеріали безумовно цікаві, дають досить повні, ясні уявлення про підходи до вирішених питань обох сторін. Зокрема, українська сторона отримала хороший майданчик для теоретичної апробації висунутої концепції підходів до вирішення об'єктивно найскладнішого питання про межі нових національно-державних утворень, що виникають в умовах колапсу імперії. Відштовхуючись від етнографічного принципу, як вихідного та визначального, С. Шелухін, його колеги вважали за необхідне у практиці здійснення розмежувань обов'язково враховувати економічні, стратегічні, політичні, географічні, технічні фактори. Власне, державне керівництво України вже використало згадані підходи до вирішення питань відносин із Кримом, хоча суб'єктами, з якими з цього приводу доводилося мати справу, були Німеччина, політики багатонаціонального населення Криму та аж ніяк не Російська Федерація.

---

[674] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 299-300.

[675] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 204.

Представники Російської делегації більше, схоже, зондували ґрунт, обережно «намацували» варіанти, якщо не виграшу на свою користь, то вдалого розіграшу «кримської карти». Науковий керівник Російського державного архіву соціально-політичної історії А. Сорокін зовсім недавно ввів у науковий обіг низку документів (переважно епістолярного характеру), що проливають певне світло на поведінку дипломатів РСФРР на київських переговорах. Так, у директиві з Москви, якою мала керуватися делегація, ставилося завдання: «Наполягати на опитуванні населення Кримського півострова, збереження якого за Радянською Федерацією вважається основою існування Чорноморського флоту та виходу на Чорне море»[676].

Проте радянські дипломати досить швидко змогли об'єктивно розібратися в хитросплетіннях ситуації, що склалася. У першій же доповіді до Москви 28 травня 1918 р. Х. Раковський та Д. Мануїльський жорстко зафіксували, що «українські політики цілком поневолені німцями». На першому засіданні мирної конференції українська сторона «заявила свої претензії на Донську область, Кубань, Північний Кавказ і Чорномор'я, а також і Крим». Найгірше, на думку дипломатів, справа була саме з Кримом. «За відомостями, які ми маємо – інформував Москву Х. Раковський, – німці вирішили віддати його українцям». А Д. Мануїльський у донесенні наркому закордонних справ Г. Чичеріну повідомляв, нібито Україна «висловила вже готовність визнати автономію Криму, якщо їй буде відступлено Севастополь. Вона відкладала досі визнання Дона, вважаючи, що може отримати від нас Таганрозький округ... Переконавшись, що ми непоступливі, Україна відмовилася від цієї претензії». При цьому і деякі члени делегації, і деякі політики в Москві вважали апріорі можливим іти на поступки щодо Криму, аж до «віддачі у разі крайньої потреби навіть усього Криму», маючи пріоритетом віднесення якомога далі на захід кордонів на «континенті».

---

[676] Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. *Проблемы истории Новороссии*. Москва : ИРИ РАН, 2017. С. 152.

Згадані міркування зі службового листування якщо й викликають у деяких елементах сумніви щодо рівня поінформованості дипломатів, правоти оцінок, все ж таки допомагають краще зрозуміти мотивацію поведінки московських посланців на переговорах.

По-перше, будучи прагматиками, вони надалі майже не торкалися питань державної належності Криму. Лише один раз, доводячи правомірність своїх повноважень як представника федеративної держави, правонаступника колишньої Росії, Х. Раковський наголосив, що вони вважають себе легальними представниками «всієї Російської території, яка охоплює і Донську область, і Сибір, і Крим, і Білорусь».

Удруге глава російської делегації досить спокійним тоном констатував факт відмови української сторони обговорювати питання про Крим, не заперечував цього, не висував жодних контрпретензій[677].

Учасники переговорів, зважаючи на все, добре розуміли, що за обставин, що склалися (реальної окупації Криму німецькими військами), всі розмови про півострів можуть мати лише абстрактний характер. Очевидно, тому у проєкті мирного договору, розробленого українською стороною на засіданні мирної делегації 8 червня 1918 р., пункт другий мав таке формулювання: «Про межі України з Росією (без Криму, Кубані, Бессарабії)»[678].

По-друге, проясняється, чому, всупереч отриманим чітким директивам, представники російської делегації дуже наполегливо наполягали на винятковому значенні застосування етнографічного критерію щодо кордонів України взагалі, особливо у північній та східній частині та, насамперед, у Донській області, і як би «забули» при цьому про Крим.

По-третє, посланці Москви тонко вловили першочергове зацікавлене прагнення України саме до Севастополя – ключа до Чорноморського флоту та Чорного моря взагалі (це вкотре доводить

[677] Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. *Проблемы истории Новороссии*. С. 254, 255, 259.

[678] Сорокин А. К. К вопросу о формировании украинской государственности в 1917–1920 гг. *Проблемы истории Новороссии*. С. 349.

і вибірковість маршруту наступу в Криму військової групи П. Балбочана), залишаючи питання про півострів до часу, як складатиметься практика реалізації Брестських договорів разом.

Щодо Чорноморського флоту, частина якого, як відомо, була затоплена в Цемеській бухті за розпорядженням Москви, представники російської делегації на переговорах у Києві цих питань не торкалися. Можливо, знову виходили із практичної безперспективності обговорення важливої проблеми. А можливо, не мали узгодженої точки зору. До такого висновку здатне, зокрема, підштовхнути судження про один з епізодів, відтворених мемуаристом А. Борманом. Ідеться про нараду в Курську, що передувала від'їзду делегації РСФРР на переговори до Києва. «Питання про Чорноморський флот піднімалося на цих нарадах неодноразово, – інформує один із їхніх безпосередніх учасників. – Якось Раковський для підтримки у суперечці з морськими експертами про флот звернувся до Сталіна.

– Тов Сталін, нам же потрібен Чорноморський флот, ми ж не можемо поступитися ним в обмін на якусь територію.

На цих нарадах Сталін зазвичай мовчав. Він сидів у кріслі, відкинувшись на спинку, і начебто був відсутній.

– Навіщо нам зараз цей флот? Краще обміняємо його на якусь губернію, - коротко промовив він і замовк. Раковський уважно подивився на народного комісара з національностей і з неприхованою зарозумілістю сказав:

– Ви, тов. Сталін, не розумієте цього питання. У вас недостатньо ясні державні та дипломатичні ідеї. Вам необхідно зайнятися вивченням міжнародних питань.

Сталін нічого не відповів, глянув на Раковського звіриним поглядом і опустив очі…»[679].

Здається, у цьому разі слід звернути увагу не так на те, у що в майбутньому «обійдеться» Х. Раковському незгода з Й. Сталіним і не цілком тактовна поведінка («Раковський ще двічі при нас обривав Сталіна»), а дещо інше.

---

[679] Пученков А. С. Украина и Крым в 1918 – начале 1919 года. С. 60-61.

По-перше, як видно з процитованого, єдності думок щодо Чорноморського флоту не було не лише в експертному середовищі, а й на рівні вищого радянського партійного керівництва.

По-друге, слід врахувати, що якщо у Х. Раковського і був власний погляд на дуже складну проблему, він, за всієї допустимої міри її дискусійності, неоднозначності, не міг не враховувати того, що Й. Сталін на той момент уже міцно закріпив за собою у вузькому колі керівних московських функціонерів думку, по суті, основного «фахівця» в національній сфері, найбільш обізнаного про розвиток подій на периферії та справляв на них найбільший (природно – можливий) реальний вплив, а також логіку практично всіх рішень ЦК РКП(б) і РНК РСФРР у цій царині. Практично найбільшим авторитетом він залишався і для В. Леніна. Не можна виключити і те, що своїми каналами Х. Раковський міг отримати і від голови уряду директиву, узгоджену зі Сталіним.

Загалом і в цілому, після найгострішої полеміки, українській стороні внаслідок переговорів удалося все-таки схилити російську делегацію до визнання комплексних, системних принципів у підході до спірних питань про державні розмежування у прийнятій 22 червня 1918 р. «Резолюції українсько-російської мирної конференції про принципи вирішення спірних питань при встановленні державних кордонів між Українською Державою та РСФРР після підписання мирного договору»[680].

Однак поза рамками конференції міністерство закордонних справ Російської Федерації жорстко дотримувалося точки зору, що Крим раніше завжди належав Росії, що у підписаних у Брест-Литовську договорах між Україною та Німеччиною це не ставилося під сумнів, не підлягало якомусь подальшому перегляду, і що в Універсалах Центральної Ради, як найважливіших державних документах, зафіксовано таку саму важливу позицію. Уряд Криму не визнавався зовсім, оголошувався контрреволюційним і, з погляду міжнародного права, неправомочним. Українська сторона виходила з того, що суспільні процеси останнього часу дуже змінили

[680] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 200-202, 304-305.

ситуацію. І тому слід орієнтуватися зовсім не на минуле, що безповоротно пройшло, а дотримуватися нових реалій. До таких реалій належали розвал імперії, факти національно-державного самовизначення багатьох регіонів – сусідів РСФРР та Української Держави (Дон, Кубань, Крим), ліквідація органів радянської влади, які там тимчасово функціонували. «Українська Мирна делегація констатує, що Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка втратила свої права на Крим», – категорично, беззаперечно заявлялося під час дискусій на Мирній конференції[681]. І щодо спірного, кримського регіону, то без нього Україна не може бути повноцінною, суверенною в економічному, політичному, військово-стратегічному планах державою, а більшість кримчан (за винятком російського етнічного елементу) виявляють прагнення не просто до союзу з Україною, а вважають перебування у ній єдино можливим для себе варіантом самовизначення. Кримський уряд генерала С. Сулькевича у Києві взагалі вважали тимчасовим адміністративним органом, який не відображав інтереси, сподівання переважної більшості жителів півострова.

У офіційних нотах незмінно наголос робився на тісному економічному та етнографічному зв'язку Криму з Україною і що неминуче приєднання півострова до Української Держави може відбутися на автономній основі[682].

Звичайно, можна чимало розмірковувати про деякі порівняльні переваги або ж уразливість тих чи інших аспектів позицій сторін, що конкурували, гостро дискутували на переговорах у Києві, враховуючи й односторонню підтримку Німеччиною Української Держави, хоча в цьому випадку німці більше дбали про власні корисливі інтереси. Однак це безперспективно, оскільки до реальної політичної практики не лише відношення, а й слабкої дотичності це не мало. І найбільше про це свідчить подальша лінія поведінки керівництва Української Держави, як і політика об'єктивно

[681] Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. С. 339; Лупандін А. І. Українсько-російські мирні переговори 1918 р. С. 139.

[682] ЦДАВО України. Ф. 2607. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 28.

найбільш вагомого, визначального чинника – третього контрагента – німецьких окупантів.

Оскільки неодноразові звернення до останніх з боку гетьманської влади з метою вплинути на кримський уряд для реалізації цілей, що відстоювалися Україною, залишалися неподільними, у надрах міністерства закордонних (іноземних) справ щодо Криму були розроблені заходи, схвалені Радою міністрів. Це був радикальний силовий варіант тиску на кримське керівництво.

Як наголошував Д. Дорошенко, «довелося вдатися до репресій з нашого боку. Не було потреби воювати з Кримом. Достатньо було проголосити економічну блокаду півострова. Я наполіг у Раді міністрів на проголошенні «тарифної війни» з Кримом; було зупинено будь-який товарний рух та морську комунікацію, за винятком того, що йшло на потреби німецьких гарнізонів у Криму. Кримським садівникам були потрібні шалівка на ящики для фруктів, стружки, тирса для упаковок; все це зазвичай привозили з України. Але тепер підвіз було припинено. Потрібен був також цукор для консервування фруктів, дрова для сушіння – і цього також не було. З іншого боку населенню необхідний був хліб, який зазвичай привозився з Таврії... Урожай фруктів почав гнити без консервування, вивозити не було можливості. Становище садівників стало катастрофічним. Німці попередньо закупили багато овочів, свіжих та сушених, і тепер все це гнило. Морем перевозити було не можна, бо жодні кримські овочі не виносили тривалого перевезення морем і потім нового навантаження на залізниці…»[683].

Міністр внутрішніх справ Української Держави, І. Кістяківський, не обтяжуючи себе пошуком дипломатичної термінології, без жодних натяків заявляв кримським діячам: «Ми змусимо Крим приєднатися до України. Для цього і служить митна війна. Ми вживемо ще цілий ряд заходів, щоб зробити вас більш покірними. А якщо ви потім агітуватимете в дусі російської орієнтації, то ми вас вішатимемо»[684].

---

[683] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 300.

[684] Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. С. 416.

Кримська влада здалася не відразу, намагалася знайти вихід. Але, врешті-решт, найважливішим і дієвим виявилося те, що вжиті гетьманською Україною заходи відчула та оцінила німецька окупаційна влада. Її не на жарт стривожила загроза припинення поставок із Криму до Німеччини продуктів харчування. Генерал-лейтенант В. Гренер оперативно звернувся до голови Ради міністрів Ф. Лизогуба, закликаючи знайти спосіб відвернення ускладнень, які вже почали негативно позначатися на інтересах України та Криму. Український прем'єр погодився на переговори з представниками Криму, якщо ті звернуться до гетьманського уряду з офіційним проханням[685]. З іншого боку, офіційний Берлін учинив тиск на Сімферополь, зажадавши телеграмою 10 вересня погодитися на переговори з Києвом, пообіцявши своє посередництво.

Паралельно міністр фінансів Криму октябрист, граф В. Татіщев у Берліні зустрівся з П. Скоропадським, який здійснював офіційний візит до Вільгельма II, і пообіцяв вчинити тиск на Сімферополь, домогтися посилки делегації для переговорів до Києва.

У світлі цих подій гетьманський уряд 18 вересня 1918 р. ухвалив рішення про тимчасове припинення «митної війни»[686].

У властивому йому ключі та авторській манері, не позбавлених упередженості й ангажованості, намагається інтерпретувати тодішні події В. Возгрін. Відштовхуючись від того, що стрижнем відносин між Україною та Кримом понад усе мало бути задоволення татарського інтересу, він упадає в варіант вигадок. «Уряду було не до кримських татар, – журиться автор, – він боровся на той час із планами Києва приєднати Крим до України. Втім, цей план лише зовні належав українським націоналістам (тут і далі підкреслено мною – *В. С.*). Ідея його була німецькою, зважаючи на те, що нав'язували його кримському уряду саме окупанти. На півдні Росії їм було б легше спиратися на єдине державне утворення, яке очолює Рада (? – *В. С.*), на той час начебто цілком їм слухняна…

---

[685] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 205.

[686] ЦДАВО України. Ф. 1064. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 62.

Серед кримської громадськості, яка восени 1918 р. відкрито протидіяла ідеї нової, української анексії Криму, найбільш активно виступали Татарська партія та члени курултаю, які вважали, що після розпаду імперії у Криму єдиний спосіб зберегти інтереси населення (?) – це зробити такий самий політичний крок, як "зробили Фінляндія та Україна", тобто домогтися вільного, незалежного шляху розвитку (Крим, 1918. № 1). Ту ж платформу змушений був зайняти й уряд. Але німецьке командування і цього разу показало, хто в Криму господар, заявивши, що ніколи не визнає самостійну кримську державу з усіма наслідками, що з цього випливають…»[687].

Займатися викриттям нанизаних одне на інше ланок у ланцюзі хибних, надуманих тверджень – справа невдячна. В абсурдності подібних схоластичних побудов досить просто переконатися, елементарно порівнявши їх із наведеними вище реальними фактами та документами. Не варто при цьому дивуватися і способами очевидної еквілібристики під час оперування термінологією.

Так само не можна повністю погодитися і з точкою зору, згідно з якою «відомо було, що все населення Криму (підкреслено мною – *В. С.*), крім росіян, було за єднання Криму з Україною і дуже багато прибувало делегацій із Криму з проханнями до нашому уряду (тобто Ф. Лизогуба – *В. С.*) допомогти їм приєднатися до України»[688].

У розпорядженні істориків є достатньо авторитетних джерел для відтворення об'єктивної, практично точної картини розвитку справді непростих, багато в чому суперечливих відносин України та Криму в 1918 р., у тому числі і в умовах можливостей, що відкрилися, для розв'язання існуючих проблем шляхом переговорів.

Наприкінці вересня 1918 р. до Києва прибула делегація уряду Криму у складі: А. Ахматовича (литовський татарин, міністр юстиції, голова делегації), Н. Чарікова (міністр освіти), Л. Фрімана (міністр

[687] Возгрин В. Е. История крымских татар. Очерки этнической истории коренного народа в 4 т. Изд. 2-е. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2013. Т. II. С. 62.

[688] Шкільняк М. Україна у боротьбі за державність. 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : Кліо, 2016. С. 221.

шляхів сполучення), В. Домброва (міністр постачання), Д. Никифорова (керуючий міністерством фінансів). Делегація дістала право «підписувати від імені Кримського Крайового Уряду всі угоди, договори та інші акти», вироблені в переговорному процесі[689], хоча посланці отримали і конфіденційну пам'ятну записку з додатковими інструкціями та вказівками (її зміст було доведено і до німецького командування), які враховували, зокрема, ті попередні секретні домовленості з окупантами, про які не мала знати українська сторона[690].

Українську Державу представляли Ф. Лизогуб – глава уряду, Д. Дорошенко – міністр закордонних справ, І. Кістяківський – міністр внутрішніх справ, А. Ржепецький – міністр фінансів та О. Рогоза (військовий міністр), уповноважені підписувати акти та домовленості з усіх питань політичного, фінансового, економічного та адміністративного характеру[691]. Німецьке командування направило спостерігачем принца Рейса.

Звичайно, німецькі окупанти хотіли бути і справді були в курсі переговорного процесу, щоб не допустити непередбаченого повороту подій, отримання небажаного «сюрпризу». І все ж, деяким перебільшенням є судження високого урядовця того часу М. Могилянського, який вважав, що «…німці постійно і навмисно плутали карти при переговорах України з Кримом, щоб і тут якось ненароком не було досягнуто якоїсь угоди. Divide et impera (розділяй і володарюй) було їх гаслом. А росіяни України та Криму, серйозно уявивши себе двома державами, вели митну війну між собою, ніби комусь було корисно, щоб у Криму гнили продукти, коли у Києві на них стояли шалені ціни. Ганебна сторінка»[692].

---

[689] Шкільняк М. Україна у боротьбі за державність. 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. С. 206; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 215-216.

[690] Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2012. С. 147–149.

[691] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 168; Сергійчук В. Неусвідомлення України. С. 142-147.

[692] Могилянский Н. М. (Из пережитого в Киеве в 1918 г.). *Революция на Украине по мемуарам белых*. С. 132.

За тим, що відбувалося в Києві, пильно стежили і в Москві, чуйно реагуючи на кожен крок переговорників. Повідомляючи читачам про розвиток подій, «Правда», очевидно, намагалася інформаційно вплинути на позицію, насамперед, кримчан, приховано вітаючи їхню непоступливість українській стороні. «За словами делегатів із Криму, – зазначав орган ЦК РКП(б), – у них є інструкції відстоювати встановлення федеративного принципу створення Союзу держав на засадах, подібних до союзу Баварії та Пруссії, тобто наполягати на збереженні Кримського уряду, війська, фінансів, встановлення кордонів, та інше.

Становище Криму настільки блискуче, що злиття чи союз із Україною не диктується ні соціальними, ні економічними умовами. Кримський уряд має намір говорити з українським, як рівний з рівним, відстоюватиме ті ж права, що й Україна для себе.

З боку України, – продовжувала далі газета, – для ведення переговорів намічені 4 міністри з певними повноваженнями: наполягати на злитті Криму з Україною, визнання влади гетьмана, надання Криму автономії у вигляді місцевого самоврядування та недопущення самостійного для Криму бюджету та грошового обігу»[693].

Переговори, що почалися 5 жовтня 1918 р., проходили важко і малопродуктивно. Кримські представники під будь-яким приводом прагнули ухилитися від чітких відповідей на пропозиції об'єднання з Україною[694]. Гетьманські міністри заявили про нездатність кримських делегатів виявляти волю та відображати бажання всього населення півострова, вимагали залучення до переговорів представників основних національних груп Криму.

Після прибуття до Києва лідерів німецьких колоністів Т. Раппа та А. Неффа, а також кримських татар Ю. Везірова та А. Озенбашли на загальному засіданні делегацій 9 жовтня 1918 р. було оприлюднено підготовлену українською стороною Декларацію з викладом принципів кримської крайової конституції. У документі було

[693] Правда. 1918. 3 октября.

[694] Краткий отчет о деятельности делегации Крымского правительства в Киеве с 26 сентября по 16 октября 1918 г. *Крымский архив.* 1996. № 2. С. 64-74.

зазначено, що Крим об'єднується з Україною на правах автономного краю. До компетенції Києва належали зовнішня політика, оборона, цивільне та кримінальне законодавство, призначення вищих посадових осіб автономії та затвердження місцевих законів, фінансова та митна системи, експлуатація залізниць, пошт та телеграфу. Крим зберігав свій уряд і народні збори з правом вироблення місцевого законодавства, наявності власного бюджету, контролю за торгівлею, промисловістю, сільським господарством, податками, судовими справами, освітою, охороною здоров'я, міжнаціональними відносинами[695].

Ознайомившись із запропонованим, голова кримської делегації А. Ахматович наступного дня назвав його «проектом поневолення» і заявив, що разом із колегами він не має права підписати угоду, обов'язкову для всіх наступних урядів. Кримська делегація висунула контрпропозиції, головним пунктом яких було встановлення між Українською Державою та Кримом федеративного союзу. Були також подані два додатки: про маяки, лоції, гідрометеорологічну службу та про Керч-Єнікальський морський канал, а також правила передачі Сімферопольським окружним судом Катеринославському та Херсонському окружним судам справ, що виникли стосовно Мелітопольського, Дніпровського та Бердянського повітів[696].

Пропозиції Кримської сторони, по суті, зводили комбінацію між двома суб'єктами до такої угоди, згідно з якою, за винятком домовленостей у зовнішньополітичній сфері, реалізовувався б варіант самостійного, незалежного існування Кримського державного утворення.

Українська делегація була розчарована таким поворотом подій і після не цілком делікатних тертів (Ф. Лизогуб назвав повноваження кримської делегації недостатніми та кілька разів намагався закрити конференцію, а кримчани наполегливо вимагали, щоб були вислухані їхні пояснення) переговори закінчилися безрезультатно[697].

---

[695] Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. С. 219-221; Сергійчук В. Неусвідомлення України. С. 150-151.

[696] Сергійчук В. Неусвідомлення України. С. 151-153.

[697] Сергійчук В. Неусвідомлення України. С. 153-155.

Проте для нових маневрів, пролонгування кризи, що виникла, у кримських представників просто не вистачало сил, не було виходу, і вони змушені були вже 12 жовтня, по суті, підкоритися тиску – прийняти умови української сторони. Щоправда, не вдалося домовитися про згоду на створення при закордонному, військовому та фінансовому міністерствах Української Держави особливих відділів у кримських справах, а при гетьмані – особливої посади статс-секретаря з правом голосу на засіданнях Ради міністрів з усіх питань, що стосувалися півострова. Статс-секретар мав призначатися гетьманом із трьох кандидатур, запропонованих кримським урядом.

Підписану прелімінарну угоду кримські делегати вважали за необхідне обговорити та затвердити Курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій Криму. «Ми погодилися з цим, – згадував Д. Дорошенко, – бо були впевнені у позитивному результаті справи (про це потай заявляли нам і делегати від національностей, які приїхали до Києва). Тим часом німці погодилися передати нам Чорноморський флот із Севастополем… Тим самим переходила до нас фактична влада над Кримом…»[698].

15 листопада Рада Міністрів Української Держави схвалила розпорядження міністра фінансів О. Ржепецького про повне припинення митної війни з Кримом[699].

Проте імплементувати досягнуті домовленості та прийняті рішення не судилося.

Стало відомо, що ще 14 листопада 1918 р. уряд С. Сулькевича пішов у відставку, передавши повноваження кабінету на чолі з С. Кримом – караїмом за походженням. Однак не те що до налагодження відносин, а навіть до встановлення контактів на урядовому рівні справа не дійшла.

Усі останні відзначені події в Україні і в Криму відбувалися не просто на тлі Листопадової революції в Німеччині, евакуації німецьких окупаційних військ, появи в Чорному морі антантської

[698] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. ІІ. С. 301.

[699] Українська Держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали. Т. 2. С. 372.

ескадри, антигетьманського повстання, що розпочалося і успішно розвивалося, а з неминучістю, хоча і дуже непросто, «вплелися» у контекст нових потрясінь геополітичного масштабу та передбачали новий виток у пошуках варіантів українсько-кримських відносин.

***

Значний інтерес, а в плані проблем, що розглядаються, і принципове прагматичне значення має з'ясування таких аспектів, як уявлення, плани П. Скоропадського, його оточення щодо майбутнього України, її державного статусу, місця серед інших спільнот, передусім відносин з Росією. Звичайно, гетьман тут був зовсім не вільним у виборі найбільш бажаних і перспективних політико-правових моделей. Якщо до певної міри й брати до уваги внутрішньо суперечливу концепцію «малоросійського проекту», то й її стрижень, можливості реалізації умоглядної схеми залежали від тих-таки окупаційних сил. Надзвичайно точно це сформулював один з «архітекторів української політики», дипломат, начальник австрійського генерального штабу генерал А. Арц. Буквально через тиждень після державного перевороту й приходу на «політичний Олімп» П. Скоропадського він у листі в міністерство іноземних справ Австро-Угорщини рекомендував не особливо поспішати пов'язувати свої надії, стратегію з особистістю гетьмана, документально їх оформляти.

Щоправда, вважаючи вірогідною й іншу альтернативу – зміцнення гетьманського правління за допомогою, передусім, німецької військової сили – генерал достатньо цинічно, однак вельми реалістично передбачав недалекий розвиток процесів. «…Мені здається, – писав А. Арц, – що гетьманство Скоропадського з Німецького боку задумане лише як фундамент для розв'язання російського питання **(**підкреслене мною, гадається, відразу ставить всі «крапки над і»: ясно, хто ініціатор започаткованої державницької моделі і на що вона розрахована – *В. С.*). Згідно німецької точки зору, Україна, позбавлена будь-якої національної єдності, не зможе надовго зберегти свою самостійність. Федеративна Росія під німецьким впливом по-моєму є тією метою, яку прагнуть досягти німці – до того, як могутні держави Антанти доможуться об'єднання Росії під своїм впливом. Передбачається,

що Україна буде приєднана до трону московського царя як федеративна союзна держава на монархічній основі. Гетьманство слугує лише перехідною стадією. В цій перспективі особистість гетьмана виступає в більш яскравому світлі – колишній флігель-ад'ютант, все ще відданий своєму цареві, котрий сподівається таким шляхом взяти участь у відтворенні царської Росії»[700].

Звичайно, далеко не всі оцінки абсолютно точні й справедливі, а пророцтва і передбачення в усіх нюансах, наприклад, щодо відновлення Російської монархії, розвивалися згідно з накресленим генералом сценарієм. Однак важко не погодитись із А. Арцем, який у перші дні формування гетьманського режиму, можна сказати, вгадав (почасти – на основі доброго знання ситуації, реалістичних уявлень про альтернативи їх пролонгації, почасти – за рахунок інтуїції досвідченого військового політика) достатньо важливі, можливо, навіть ключові контури, елементи ближчої долі Української Держави та її очільника. Це доволі переконливо підтверджується об'єктивною оцінкою дуже непростої сторінки вітчизняної історії на одному з її переломних етапів, виваженим аналізом політично-правової складової процесу походження і функціонування гетьманської Української Держави.

Концентровано означений ракурс непростої проблеми відбився в останні тижні гетьманату, в умовах апогейного загострення становища й неминучості екзистенціального вибору глави держави.

Можна, за великим рахунком, погодитись із висловлюванням одного з найобізнаніших фахівців з біографією і творчим спадком П. Скоропадського Я. Пеленського: «Найбільш контраверсійний вчинок, який вплинув негативно на образ гетьмана і Гетьманату і, безсумнівно, спричинився до табуїзованого підходу до питань, пов'язаних з його особою і добою, це проголошення грамотою від 14 листопада 1918 року федерації з Росією і потреби створення "всеросійської федерації"»[701].

---

[700] Чернин О. В дни мировой войны. Мемуары министра иностранных дел Австро-Венгрии. С. 464-465.

[701] Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). С. 22-23.

Автор доволі детально розібрався в тому, що П. Скоропадський не лише в час гетьманування, а й пізніше, та практично ніколи «не був переконаним самостійником»[702]. Історик цитує для переконливості самого гетьмана, який стверджував: «Звичайно, самостійність, якої тоді (тобто в 1918 р. – *В. С.*) доводилося суворо дотримуватися через німців, що твердо на цьому наполягали, для мене ніколи не була життєвою (підкреслено мною – *В. С.*), але я думав – та як би воно так і було – німці змінили б свою політику в бік федерації України з Росією»[703].

П. Скоропадський добре знав, що і державне керівництво Антанти рішуче налаштоване проти самостійності України, а тому орієнтувався на федерацію України з Росією[704].

Можна наводити ще немало свідчень прихильності П. Скоропадського до принципу федералізму у принциповій орієнтації на майбутні стосунки з Росією. Однак навряд чи це виправдовує його фатальне рішення вступити на шлях реалізації внутрішніх переконань у листопаді 1918 р.

З одного боку, гетьман начебто й завбачливо робив кроки до забезпечення приязних стосунків з лідерами нерадянської Росії. Він, не особливо афішуючи свою позицію, на ділі сприяв істотному посиленню «білого руху» на Дону. Туди безперешкодно переїхала половина царських офіцерів, які зібралися на початку року в Києві. З 30 тисяч на осінь тут залишилося ледь 15 тисяч [705].

Вочевидь, не можна було не враховувати, що на рубежі 1917–1918 рр. офіцерство через неприхильність до національної державності України, навіть офіційно задекларованої федеративною частиною Росії, зайняло позицію нейтралітету у двобої гайдамаків з

---

[702] Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). С. 23.

[703] Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). С. 23.

[704] Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). С 24-25.

[705] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 298-300; Пеленський Я. Передмова. Спогади гетьмана Павла Скоропадського (кінець 1917 – грудень 1918 рр.). С. 24.

червоногвардійцями. З тієї ж причини значна частина перебазувалася впродовж року на білоказачий Дон. Серед тих, хто залишався, небагато було прихильників Української Держави.

І чим ясніше восени 1918 р. вимальовувалася невтішна перспектива для Української Держави, тим активніше П. Скоропадський та його оточення з кадетського, єдинонеділимського табору заходилися реалізовувати приховувану до того ідею. Українська Держава виступила ініціатором об'єднання нерадянської Росії – Дону, Кубані, Кавказу, Криму й Добровольчої армії. Всіх їх представників спеціальною телеграмою було запрошено на спеціальну конференцію до Києва з метою погодження дій, які мали б «полегшити» спільну долю. На Добровольчу армію гетьман покладав особливо великі надії, оскільки упродовж усього періоду свого правління таємно й відкрито сприяв «білому руху». Однак керівництво «добровольців недвозначно заявило, що не потерпить жодних претензій будь-яких національно-державних одиниць на існування – всі вони мають розчинитись у «єдиній і неділимій»[706].

Як і наприкінці 1917 р., на заклик офіційного Києва відгукнувся лише Отаман Всевеликого Війська Донського. Тільки тепер це був не О. Каледін, а П. Краснов. 3 листопада на станції Скороходово відбулася таємна зустріч двох царських генералів – П. Скоропадського і П. Краснова, які не просто швидко порозумілися, а й домовилися, що саме Українська Держава розпочне процес відродження «єдиної Росії», що означало початок одночасного знищення української державності. П. Краснов сам поспішив розсекретити угоди, які хотіли до часу не робити надбанням громадськості. Це завдало могутнього удару по авторитету П. Скоропадського, відразу дезавуювало його українську риторику. Втім, останнє не надто бентежило прихильників правого курсу. 6 листопада на з'їзді земельних власників міністр внутрішніх справ В. Рейнбот заявив, що уряд і надалі дотримуватиметься політики, вигідної великим землевласникам, тобто переважно неукраїнцям. А прийнята резолюція мала цілком визначений антиселянський

[706] Гражданская война на Украине. Сборник документов и материалов. В III т., 4 кн. Т. I. Кн. 1. Киев : Наукова думка, 1957. С. 402.

характер, отже, знову-таки – антиукраїнський. Навіть частина делегатів з'їзду на чолі з П. Коваленком, що й до того виявляла певні незгоди з керівництвом організації, вийшла з союзу і приєдналася до хліборобів-демократів [707].

Восени 1918 р. дедалі відвертіше проти української державності почали виступати промонархічні російські кола, яким свого часу П. Скоропадський надав притулок в Україні. Значним впливом серед них користувався «Київський національний центр», який ставив своїм завданням боротьбу з українською державністю, підтримку Добровольчої армії та інформування сил Антанти про стан справ в Україні. Свою діяльність представники центру до часу обмежували публічними виступами, а також зверненнями до керівництва Антанти та до Денікіна.

На відміну від центру, рішучий план боротьби з українською державністю розробляла «Спілка відродження України». Її ядро становили колишні царські генерали, які планували здійснити військовий переворот в Україні, заарештувати П. Скоропадського та проголосити нову російську владу.

Керівництво Української Держави знало про діяльність цих політичних груп та організацій, але не звертало на них належної уваги. Пояснюється це тим, що значній частині урядовців держави були близькі програмні положення російських консервативних течій. Поряд з цим Павло Скоропадський вірив у практичне безсилля цих організацій та до останніх днів свого правління прагнув створити спільний антибільшовицький фронт.

Гетьман поводився надто непослідовно, украй суперечливо, зрештою – елементарно необачно. Він зізнавався, що «російське товариство (маються на увазі російські політики й військові, що знайшли притулок у Києві – *В. С.*), всі ті союзи, які під прикриттям України утворились у нас, особливо в цей період, виявляли свою діяльність. Лейтмотивом було "Entente-а перемогла", вона негайно прийде і відновить Росію, єдину, неподільну, велику, спрямування

[707] Бойко О. Український національний союз і організація антигетьманського повстання. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2002. С. 161-180.

буде буржуазне, відновлення монархії. Коли їм ставилося питання: чому це буде, вони відповідали Entente-а хоче повернення мільярдів, виданих "взаємообразно" Росії. Ніякі доводи противника їх думки не брались ними до уваги.

Мила Україна, яку вони ще так недавно любили і куди прагнули, як в обітовану землю, стала їм ненависна: "Вона буде знищена без залишку". Це мені особисто сказав один досить безобідний чоловік, який приходився мені навіть трохи родичем, далеко не правий…»[708].

Отже, навряд чи було б слушним припускатися, що П. Скоропадський не знав про настрої російських політиків, що заполонили Київ, і обов'язково мав враховувати це в здійснюваному курсі.

В умовах різкого наростання антигетьманських настроїв і пошуку бодай якоїсь підтримки П. Скоропадський зробив спробу продемонструвати свою «лояльність» до українства. 9 листопада за його особистим розпорядженням з Лук'янівської в'язниці було звільнено діячів українського руху – С. Петлюру, М. Порша, Ю. Капкана. Можливо, і мають рацію ті дослідники, які вважають поведінку гетьмана в цьому разі необачною. П. Скоропадський, буцімто, сподівався, що як звільнені політики, так і ті, які гуртувалися в опозиційному УНСоюзі, не зважаться на заклик до повалення його влади[709].

І все ж, мабуть, можна знайти більше підстав для кваліфікації такого кроку вимушеним (тиск національно-демократичних сил у цьому питанні надзвичайно посилився), а разом з тим – і своєрідним маневром, розрахованим на пониження суспільної напруги.

Прикметний і ще один момент – 9 листопада 1918 р. – це день серйозних вагань П. Скоропадського, можна сказати й більше – день, який він сам вважав останнім днем свого гетьманства[710].

Саме тоді глава Української Держави отримав від посла в Берліні Ф. Штейнберга докладний звіт про революцію в Німеччині і

[708] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 297-298.

[709] Бойко О. Український національний союз і організація антигетьманського повстання. С. 178.

[710] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 303.

прокламацію УНС про скликання на 17 листопада Українського національного конгресу. Варто звернути увагу на оцінку гетьманом тогочасного моменту. Він вагався щодо прийняття одного з двох можливих рішень. Перше – «стати на чолі українського руху, постаравшись захопити все в свої руки»[711].

Отже, П. Скоропадський тим визнавав, що до того часу (до 9 листопада 1918 р.) він був поза українським рухом. Однаково український рух був переважно поза державною будовою, яка іменувалася гетьманщиною). Цікаво, що в розмові з О. Палтовим – прихильником «підпорядкування» гетьману українського руху через той же конгрес, П. Скоропадський висловив невіру в запропонований варіант.

В остаточному підсумки така позиція цілком логічна й переконлива. Якщо в момент, коли гетьманська влада, оперта на багнети окупантів, видавалася непорушною, не вдалося не те що приборкати українські демократичні сили, а домогтися будь-якими обіцянками наближення їх до себе, то що вже й говорити про подібні розрахунки за кардинальної зміни ситуації.

Важко судити, якою мірою П. Скоропадський вірив, був переконаний, зрештою, щирий у здійсненні запропонованого ним варіанта оновлення, переустрою Росії, сформульованому в грамоті до всіх українських громадян та козаків від 14 листопада 1918 р. Адже його опоненти вважають, що словами про необхідність відбудови «рідної Великоросії» на федеративних засадах просто прикривалося прагнення зберегтися при владі за будь-яку ціну, у тому числі й через зраду українській справі, яка не мала жодної перспективи за торжества «білого руху». В обнародуваному документі говорилося: «Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, виявляючи їм велику гостинність і підтримуючи всіма можливими засобами боротьбу їх за утворення в Росії твердого державного ладу.

Нині перед нами встають нові державні завдання.

---

[711] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 303.

Держави Згоди здавна були приятелями колишньої великої і єдиної Російської держави.

Тепер після пережитого Росією великого заколоту, умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитись.

На інших початках, на принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність Всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах вперше вільно одвели дух всі принижені і пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії.

Від неї ж вийшли дружба і єднання з Всевеликим Доном і славетними Кубанським та Терським козацтвами.

На цих початках, які, я вірю, поділяють і всі спільники Росії – держави Згоди, а також яким не можуть не співчувати всі без винятку інші народи не тільки Європи, але й усього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України.

Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту як всієї Росії так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах державно-національної самобутності.

Глибоко переконаний, що інші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорогі її майбутність та щастя, тісно з'єднані з майбутністю і щастям всієї Росії, згуртуватись біля мене і стати на захист України і Росії.

Я вірю, що цій святій патріотичній справі Ви, громадяне і козаки України, а також і решта людності, вчините мені сердечну й могутню піддержку.

Новосформованому мною кабінетові я доручаю в найближче виконання цього великого історичного завдання»[712].

[712] Грамота Гетьмана П. Скоропадського до всіх українських громадян та козаків. *Державний вісник*. 1918. № 71. 16 листопада.

Можливо, П. Скоропадський всього-на-всього припускався серйозних прорахунків у реальній оцінці ситуації, виборі варіанта поведінки. У цьому плані достатньо красномовними видаються розлогі міркування гетьмана щодо того, якою бажав би він бачити майбутню Російську державу і, водночас, усвідомлення ірреальності своїх поглядів. «Росія може відродитися, – стверджує він, – лише на федеративних началах, а Україна може існувати лише як рівноправний член федеративної держави. В російських (в оригіналі російською мовою – "русских" – *В. С.*) колах до цих пір живе уява, що з Україною це лише оперетка, а потім все це піде на смарку. Це колосальна помилка російських ("русских" – *В. С.*) кіл, успадкована старою системою політики. Ця система і повела до того озлоблення і того недовір'я, яке багато [хто] має до ідеї великої Росії. Всі окраїни думають: зміцниться Великоросія і знову візьметься за старе гноблення будь-якої національності, що входить до складу Російської держави. Я бачив багатьох українців, які висловлювали подібні побоювання, та нічого далеко шукати, той же самий Винниченко, сидячи у мене в кабінеті, говорив при мені одному українцеві-федералісту, що він і сам нічого не має проти федерації, але коли тепер говорити про федерацію, то тоді росіяни ("русские") нічого не дадуть згодом, тому слід стояти за самостійність до кінця, яка і приведе до федерації. Те, що тоді було сказано Винниченком, я тоді перевірив на практиці. Як тільки я оголосив федерацію з Росією, я відразу зрозумів, що Винниченко був правий. Через кілька днів після появи грамоти великоруські круги уже ніякої України зовсім не визнавали»[713].

Отже, як би там не оцінювати наміри й сподівання П. Скоропадського (як відомо, немало хто вірить у те, що вони були найсвітлішими й найпрекраснішими, найперспективнішими), реалістична оцінка розвитку суспільних процесів наприкінці гетьманського правління переконує в тому, що найімовірніший результат був би негативним щодо української справи. Власне, це підтвердили й прийдешні події.

[713] Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. С. 307-308.

***

Говорити про збагачення чи змістовний розвиток концепцій Української революції і національної соборності в часи домінування гетьманату не доводиться. Подібні завдання відкладалися до моменту ліквідації окупаційно-гетьманського режиму. Повстання проти гетьманського режиму буде здійснюватися не стільки під привабливими стратегічними гаслами прориву до нових горизонтів революційних звершень, скільки під закликами повалення ненависної, антинародної влади. Тобто, як не раз бувало в історії, прорив здійснюватиметься за схемою: не «за», а «проти».

Розділ IV.

Повернення на революційний шлях і проблеми реалізації оновлених політико-державних ініціатив

На осінь 1918 р. суспільні суперечності в Україні досягли крайніх меж і майже кожна особистість, здатна до критичного, неупередженого аналізу, зрозуміла: ні про яке примирення не може бути й мови, рух уперед можливий лише через докорінний, кардинальний злам ситуації, тобто революційним шляхом. На користь такого висновку говорили як процеси власне в Україні, так і поза її межами. Звісно, ідеться, передусім, про ті, які мали надзвичайний вплив на життя в Україні.

Воюючі країни впритул наблизилися до завершення світової війни. Центральні держави, вичерпавши ресурси, не в змозі були продовжувати боротьбу з Антантою. Воєнна криза породжувала кризу політичну, могутньо посуваючи Європу, передусім центральну, до революцій. Сумніву не було, що першими на черзі тут очевидні невдахи – Німеччина та Австро-Угорщина. Однак саме їх військовою силою тримався гетьманат П. Скоропадського.

Цілком реально вимальовувалася перспектива недалекого залишення окупантами України. Відповідальні політичні сили останньої, природно, мали враховувати це, терміново шукати вихід із ситуації, передбачити найімовірніші варіанти розвитку подій, обрати й запропонувати найоптимальніший шлях дальшого поступу. Адже об'єктивно створювалися доволі сприятливі перспективи для проведення широкомасштабних антигетьманських акцій, що начебто наперед були «приречені на успіх». Усе тепер залежало від організації справи.

Однак саме належного начала, консолідуючого імпульсу, політичного центру тривалий час не було. Очевидно, жодній з партій таке завдання просто було не під силу. Так сталося і з боротьбистами, які не спромоглися взяти селянське повстання цілком у свої руки, головним чином через те, що партія своєчасно не розробила плану загального всеукраїнського повстання проти

гетьманщини і не утворила всеукраїнського революційно-політичного центру. Не могли претендувати на подібну роль і більшовики, що знаходилися поза законом, а відтак не мали фізичної можливості накопичити в Україні потрібний партійний потенціал. Просто ні в кого не було ані сил, ані авторитету, ані організаційно-технічних зв'язків з повстанськими елементами у всеукраїнському масштабі.

Тривалий час не могли претендувати на відповідальну роль координатора політичних зусиль, впливового політичного фактору й міжпартійні об'єднання. Вийшовши з надр Українського національно-державного союзу, витіснивши з нього найбільш примиренські, праві елементи, Український національний союз у своїй більшості об'єктивно також не мав надійних підстав на успіх, оскільки лінія компромісу, сповідувана ним, була неприйнятна водночас з обох боків – і з боку П. Скоропадського (точніше, австро-німецьких окупантів, які реально контролювали становище), і з боку трударів, зокрема, основних мас селянства, радикалізм настроїв яких виявлявся дедалі могутніше.

За таких обставин лідери українських соціал-демократів і есерів бачили вихід у подальшій трансформації Національного союзу, його еволюції вліво, остаточній відмові навіть у формальній, умовній підтримці існуючої державності.

Процес революціонізування настроїв УНС значно прискорився після того, як замість соціаліста-федераліста А. Ніковського його головою став В. Винниченко[714] (за даними ЦК УСДРП, це сталося 15 вересня 1918 р.[715]). Позиція УНС почала дедалі збігатися з настроями політичних сил переважаючої частини України. Почасти цьому сприяло утворення мережі відповідних організацій, їхні цілеспрямовані дії. «Центром У. Н. Союзу, – пише М. Шаповал, – був Київ, але незабаром в більших і менших містах України утворились його відділи, що стягли в містах всі українські сили докупи. Що ж до сел, то зв'язок з селянством був здійснений через нашу партію соціялістів-революціонерів і нашу селянсько-клясову

[714] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 118-119.

[715] ЦДАВО України. Ф. 3286. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 67-69.

організацію Селянську Спілку. Поскільки головний тягар гетьманщини впав на трудові маси і особливо на селянство, то селянство в першій лінії вело боротьбу, палахкотіло обуренням і своєю партизанською боротьбою зробило для гетьманського режиму всі вигляди безнадійними. Ясно, що ми організували У. Н. Союз, щоб в слушний час повести й міські українські сили на боротьбу проти режиму. В цім нам допомагав найкраще... сам режим: він своїм знущанням з народу, з української культури пхав до нас навіть уміркованих, революціонізуючи їх проти себе»[716].

Однак Український національний союз дуже повільно змінював обрані позиції, за інерцією відстоював надто поміркована опозиційність, не зважуючись на будь-які рішучі дії проти гетьманату. Певну роль відігравало й те, що П. Скоропадський, шукаючи шляхів зміцнення влади, постійно пропонував різним українським діячам посади в уряді. До цього його спонукали й австро-німецькі кола. З посиленням політичної кризи офіційний Берлін почав просто вимагати від Києва «українізації уряду», здійснення аграрної реформи і при тому уряд мав «спиратися на Національний союз, який згодом може грати роль національного зібрання»[717]. Тож примиренські настрої, сподівання на посилення українського компонента режиму і далі залишалися у керівних колах українських партій, а відтак і в УНСоюзі.

Отже, темпи полівіння організацій, які претендували на роль виразників народної волі, явно, можна стверджувати – разюче – відставали від поривань мас, доведених до крайньої межі, і не відповідали домінуючим внутрішньополітичним і зовнішньополітичним тенденціям.

Чекати моменту самопливної зміни настроїв в УНС або ж розраховувати на їх швидкий перелом у бік радикалізму через роз'яснювальну, пропагандистську роботу було просто нереально. Як це нерідко бувало в історії, доля народу, нації, революції в критичних обставинах потрапила в залежність від особистісного чинника, наявності лідера (лідерів), здатного краще за інших

[716] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 119.
[717] Крах германской оккупации на Украине. С. 136.

відчувати биття суспільного пульсу, готового очолити масовий порив, спрямувати його в організоване русло, озброїти перспективними гаслами і програмою.

Саме на таку роль українська історія висунула восени 1918 р. В. Винниченка. Так сталося, що його практично силоміць повернули в політику. І завдячувати тому треба найревнішим слугам режиму – гетьманській варті. Вірні служаки пильно стежили за потенційним «змовником» і заарештували митця на хуторі Кряжа Гора під Каневом, коли письменник ознайомлював із рукописом свого чергового художнього твору близьких друзів. Доправивши «підозрюваного» до Києва і не знайшовши жодних доказів підривної діяльності, влаштували зустріч В. Винниченка із П. Скоропадським. Гетьман, вибачившись за непорозуміння, запропонував українському патріоту, який сам собі дав слово назавжди полишити політику, очолити уряд Української Держави.

Палкий прихильник республікансько-демократичного ладу, плоть від плоті рідного народу, нації, В. Винниченко з великим презирством відкинув пропозицію. Він не міг пов'язати своєї долі з режимом, який вважав контрреволюційним, антинародним, антинаціональним[718]. Змушений залишитись у Києві, авторитетний партійний, революційний діяч був знову втягнутий у вир політичного життя. Він просто не міг далі залишатись осторонь процесів народної боротьби проти небаченого насильства, пограбування, національної наруги. Він мав, був просто зобов'язаний прийти на допомогу нації, що потрапила у величезну біду, знемагала під жорстокими репресіями власних і чужоземних владарів[719].

Повернувшись у коло тих, з ким довелося торувати нелегкий шлях відродження нації в 1917 р., В. Винниченко спробував за

[718] Кульчицький С., Солдатенко В. Володимир Винниченко. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. С. 142-155; Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. Київ : Світогляд, 2005. С. 98-110.

[719] Солдатенко В. Ф. Теоретичне обгрунтування В. Винниченком концепції відновлення Української Народної Республіки. *Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 6-7 жовтня 2009 р*. Кам'янець-Подільський Оіюм, 2009. С. 27-39.

прикладом доби Центральної Ради відновити широкий демократичний фронт, згуртувати прогресивні політичні сили. Однак досягти бажаного як за масштабами, так і, головне, у якісному відношенні не вдавалося.

Не мали успіхів і паралельно здійснені зусилля щодо зміни складу і напряму діяльності уряду. Консервативні сили просто не могли відмовитися від обраного курсу[720].

Усе говорило за те, що без повалення гетьманату повернення на революційний шлях неможливе.

В. Винниченко стверджував, що наміри збройного повалення гетьманщини виникли у нього ще під час літніх повстань, розгромлених гетьманською владою, які зайвий раз довели – владу з рук буржуазії можна вирвати лише силою[721].

Однак під час підготовки повстання слід було уникнути допущених раніше (влітку 1918 р.) помилок. Передусім, варто було надати справі організованого характеру, розробити план, зібрати й розподілити сили, скоординувати дії тощо. Вести ж таку роботу через наявні організації, передусім через Український національний союз, було практично неможливо. Потрібен був вихід, і його міг підказати тільки сам розвиток подій, який у революційний час важко передбачити.

Визрівання планів антигетьманського повстання П. Христюк пов'язував з діяльністю українських есерів (центральної течії) та Селянської спілки. З революцією в Німеччині та Австро-Угорщині сила окупаційного війська в Україні різко впала. «Можна було починати збройну боротьбу з гетьманщиною з надією на перемогу. До того ж і елементарну організаційну роботу для повстання було вже в суті-речі переведено, а саме: Центральний Комітет Селянської Спілки мав найтісніші зв'язки з селянськими організаціями майже всієї України; Центральна течія Української Партії Соціялістів-Революціонерів перейшла вже стадію внутрішньої організаційної роботи в центрі і зв'язалась з існувавшими провінціяльними

[720] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 291-294.

[721] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 87.

організаціями партії і окремими товаришами; залізничники, після хвилевого "співробітництва" з гетьманщиною, стали чи не найбільшими її ворогами; соціялісти-самостійники, що на початку гетьманщини вітали її разом з хліборобами-демократами, тепер готові були виступати проти генерала Скоропадського збройно в обороні національних здобутків української революції, нарешті і Національний Союз досяг того ступня в своїм організаційнім розвитку і мав вже настільки авторитету в очах широких кол українського демократичного суспільства, що міг стати до більш рішучої і радикальної боротьби з гетьманщиною, ніж яку провадив досі»[722].

Хоча такий висновок не у всьому підтверджувався конкретними фактами, документами, його автор і далі наполягав, що саме українські есери були ініціаторами і душею повстання проти гетьмана. «Питання про збройне повстання проти гетьманщини поставили на чергу дня українські соціялісти-революціонери і Селянська Спілка, – стверджував він, – до них пристали без вагань залізничники, потім самостійники-соціялісти. Вагались, а то і заявлялись проти повстання українські соціяль-демократи та соціялісти-федералісти. Це гальмувало справу. Особливо прикрим було те, що в опозиції до повстання були соціяль-демократи, котрі мали якийсь вплив на українське робітництво. Та з часом, особливо коли вдалося прихилити до думки про повстання В. Винниченка, змінили свою позицію і соціяль-демократи (в великій більшості). Таким чином, можна було вже приступати до організаційної роботи»[723].

Очевидно, тут позначилася та ревна боротьба за спадок Української революції, що розпочалася від моменту її завершення.

Інакше подавав процес визрівання ідеї повстання та її перетворення на реальний план В. Винниченко. Він доводив, що Український національний союз у цілому був дуже далекий від думки про повстання. Відігравала свою роль і урядова агентура в Союзі: кожне слово негайно ставало відомим у гетьмансько-німецьких колах. Слід було виявляти обережність, приховувати плани. Єдиний діяч,

[722] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІІ. С. 128.
[723] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІІ. С. 128.

який не поділяв домінуючих в УНС настроїв, наполегливо (звісно, до певного часу – у межах можливого) обстоював ідею повстання, був М. Шаповал. «І вся наша тайна організація складалась тоді з двох чоловік: М. Шаповала й мене», – із сумом констатував В. Винниченко[724].

Обидва активні ініціатори повстання не приховували, що водночас голова УНС «для конспірації брав активну участь у переговорах з німцями й гетьманом у справі сформування "національно-демократичного" кабінету», зустрічався з німецьким послом, генералом Гренером і т. ін.[725]

До такої поведінки з відвертою критичністю поставився Д. Дорошенко. Весь антигетьманський рух, оформлення Директорії він вважав непорядною, безпринципною змовою вузького кола політиків-прибічників В. Винниченка й М. Шаповала, які готували повстання без згоди і навіть у таємниці від Національного союзу. Як наслідок – Пленум УНС приєднався до повстання вже тоді, коли був поставлений перед фактом його початку[726].

На противагу Д. Дорошенку, М. Шаповал доводив, що повстання проти режиму П. Скоропадського було зумовлене глибшими факторами, йому передував тривалий підготовчий період, це не був результат спонтанної відповіді на Грамоту 14 листопада 1918 р., як то намагалися пізніше довести противники Директорії. Один з найактивніших учасників тієї акції доповнював відомі факти деякими деталями мемуарного характеру: «У вересні 1918 р. я змовився з Андрієм Макаренком, ген. Осецьким, полковниками Павленком і Хилобоченком працювати в напрямі підготовки повстання. Цей плян заздалегідь був вирішений трьома членами Центрального Комітету соціялістів-революціонерів (Григоріїв, Лизанівський і я). Потім у цей плян було втаємничено Винниченка, який зразу погодився на нього.

Так ми нишком підготовляли справу. З гетьманського генерального штабу нам давав відомості полковник ген. штабу Василь

[724] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 89.
[725] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 93.
[726] Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Т. II. С. 406-407.

Тютюнник (патріот і демократ-революціонер). Згодом втаємничено було в цю справу представників січових стрільців (полк. Коновалець і ин.). Командир Чорноморського кошу полк. Пелешук і начальник Запоріжської дивізії полковник Балбочан восени самі запропонували довірочно свої послуги. Зносини з цими особами я таємно підтримував. Колись в своїх споминах я докладніше оповім про подробиці справи, а тепер лише скажу, що напр. полковники Пелешук і Балбочан ще за 2 тижні одержали від мене особисто накази про виступ в *середніх числах листопаду.* Ще значно раніш перед повстанням Винниченко і я вели переговори з ріжними групами про їх участь в повстанні. Розуміється, соціялісти-революціонери були за повстання, як я вже зазначив раніш. Соціял-демократи на пропозицію Винниченка за першим разом були відхилили свою участь в повстанні, але за другим наворотом Винниченкові вдалось їх переконати. Переговори з трьома лідерами соціялістів-федералістів (А. Ніковський, С. Єфремов і К. Мацієвич) були неуспішні, бо вони рішуче назвали наш намір "авантюрою" і відмовились за свою партію прийняти участь. Вони найбільше боялись большевизму – московського, але большевизм буржуазії вважали за менше зло. До инших груп ми не зверталися»[727].

В. Винниченко пізніше згадував, як він намагався переломити настрої партійних функціонерів – «газетних людей». «Наш обов'язок, – доводив він, – був виступати проти всіх ворогів працюючих українських мас, бо ми самі були винні в тому, що ці вороги катують їх. Тоді маси наочно побачуть, що українська ідея не стоїть у суперечності з соціальними інтересами мас і що то іменно *українці* виступили на бій з німцями, панами й гетьманщиною за трудовий народ. І хай не вдасться повстання, але ми реабілітуємо себе перед нашими трудовими клясами, ми своєю "фантастикою" *реально* покажемо їм, що ми не тільки можемо приводити німців та панів, але й бити їх, і жертвувати, коли треба, своїм життям за свій народ. І це враження (чи з успіхом справи, чи без успіху) в масах лишиться. І слово "Україна" стане близьким і своїм для тих, кого ми

[727] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 120-121.

від нього самі одвернули своєю шкодливою політикою»[728]. Та жодні аргументи були не спроможні змусити противників радикальних дій змінити свої погляди.

Однак ситуація дедалі загострювалася. Ширилися повідомлення про революцію в Німеччині, про агонію Австро-Угорської монархії.

Ситуація ставала сприятливою для прибічників рішучих дій. На спеціально скликаних зборах Союзу В. Винниченко доповів, що проти гетьмана вже організовано повстання і що без обговорення й дебатування цього питання політичні партії мають обрати Директорію і дати їй повноваження на проведення виступу. Збори Союзу так і зробили: без зайвих розмов ухвалили всі заходи, здійснені у справі організації повстання, й постановили обрати Директорію УНР на окремому таємному засіданні уповноважених представників від усіх політичних партій, які входили до складу УНС, а також представників війська.

Попередній склад Директорії намітили В. Винниченко і М. Шаповал. Останній у зв'язку з цим писав: «Кого ввести в склад Директорії? Підрозумівалось, що увійдемо мабуть ми, опріч того, може, Петлюра. А Петлюра був саме в гетьманській тюрмі вже кілька місяців і президія УНСоюзу уперто домагалась від влади випустити Петлюру. Як ото повіяло «українізацією», то УНСоюз активно повів справу про звільнення Петлюри і инших укр. політичних діячів. Як раз Петлюру з тюрми було випущено за 2-3 дні до повстання. Петлюра про підготовку повстання нічого не знав. ... Його було поінформовано про це і запитано чи він-би згодився пристати до нас. Він охоче згодився»[729].

Вибори Директорії відбулися 13 листопада 1918 р. Вводити представників до складу керівного органу повстання домовилися лише з присутніх на таємному засіданні, чи тих, хто дав на це попередню згоду (як С. Петлюра, який на зібрання не прибув). Дехто з політичних, партійних функціонерів не прийшли на нараду, побоюючись репресій, переслідувань з боку офіційних властей. Були й ті, хто навіть на засіданні відмовився з різних причин увійти

[728] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 95-96.
[729] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 122.

до Директорії. Єдиний, з приводу невходження кого до повстанського центру висловлював жаль В. Винниченко, був М. Шаповал.

До первісного складу Директорії були обрані три чоловіки (М. Шаповал, як і В. Винниченко, також зазначає, що спочатку планувалося ввести до керівного центру лише трьох осіб): голова – В. Винниченко й члени – С. Петлюра і Ф. Швець. Ще двох – А. Макаренка й П. Андрієвського – обрали тимчасово. «Але згодом це було забуто, й Директорія залишалася у складі п'ятьох членів»[730].

Невиразність соціально-економічної платформи Директорії на початковому етапі робітничо-селянського повстання проти гетьманщини майже не давалася взнаки. Народні прагнення до знищення гетьмансько-поміщицького режиму також не виходили за межі гасел Директорії. Селяни й робітники жадали передусім повалити, докорінно винищити гетьманщину, її карні офіцерські загони, скинути з себе поміщицьке ярмо, щоб назавжди відбити в поміщиків бажання і можливість повернутися до своїх колишніх маєтків. «Ті гасла, під якими брала провід над повстанням в свої руки Директорія, тимчасом не ставали в суперечність з цим основним, черговим завданням селянства і робітництва в їх боротьбі з диктатурою поміщиків і капіталістів. В той же час Директорія сміливо брала в свої руки провід над повстанням, мала опорну базу в формі регулярних військових частин (хоч би полк січових стрільців), закроювала справу у всеукраїнському масштабі, була зв'язана з широкими колами української інтелігенції, одним словом, являлась тим давно сподіваним революційним центром, потребу якого вже гостро відчувало українське трудове селянство, не раз жорстоко каране саме через брак такого центру, через сепаратність своїх виступів. В цих об'єктивних умовах лежать причини успіху Директорії на початках її повстанської діяльности»[731].

Дії Директорії, заходи до організації повстання, його успішний початок багаторазово, в деталях висвітлювалися у вітчизняній історіографії[732].

---

[730] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 122.

[731] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 134.

[732] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 282-313, 341-349, 357-368; Солдатенко В. Ф. Украина в Гражданской войне 1917–1920 гг. С. 235-252.

Антигетьманське повстання, боротьба за повалення режиму П. Скоропадського, відновлення УНР цілком обґрунтовано вважаються однією з вищих точок розвитку Української революції, одним із переломних її рубежів. Не випадково повстання, яке ініціювала й очолила Директорія у листопаді – грудні 1918 р., надзвичайно високо оцінюється в історіографії.

М. Шаповал називає політичний рух під проводом Директорії «другою Великою Українською Революцією», «листопадовою Українською Революцією»[733]. Не інакше як революцією іменує процеси в Україні в листопаді 1918 р. – січні 1919 р. В. Винниченко. Термін «революція» присутній у назвах усіх трьох розділів «Відродження нації», присвячених зазначеному хронологічному відтинкові: «Розділ V. Повстання як селянсько-робітнича революція», «Розділ VI. Розвиток революції», «Розділ VII. Приглушення революції й кінець Директорії»[734]. Не обминає цього терміна у визначенні основних напрямів тогочасних процесів і П. Христюк[735].

Принципово важливо створити досить реалістичне уявлення про роль Директорії у поваленні гетьманського режиму. Було б помилкою пов'язувати початок повстання («виступ національно-соціалістичних радикалів»)[736] зі створенням Директорії, її закликами до боротьби й оперативними організаційними кроками, як це роблять деякі сучасні дослідники[737]. Значно адекватнішим історичній дійсності є підхід, згідно з яким Директорія надала селянсько-повстанській, страйковій боротьбі, спротиву інтелігенції, що й до того були досить могутніми, однак зовсім неузгодженими, стихійними, роз'єднаними, нового імпульсу, організаційного начала, якісно вищого рівня осмисленості та цілеспрямованості.

---

[733] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 123, 124.

[734] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 4.

[735] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 3, 9, 20, 23.

[736] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). Київ : Манускрипт, 2000. С. 187.

[737] Яневський Д. Директорія як міф. *Центральна Рада і український державотворчий процес. Матеріали наукової конференції 20 березня 1997 р.* Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. С. 221-233.

Незважаючи на те, що вирішальний момент, здавалося, повністю визрів, що можна було без зволікань і без сумнівів іти на рішучий штурм, дії українських революціонерів не були безоглядними. З двох можливих варіантів – негайно вдарити з Білої Церкви на Київ або підняти на боротьбу якомога ширші маси населення, озброїти їх, сформувати надійні військові сили і «обхопити» ними Київ – перевагу було надано другому.

Однак реалізації цих планів істотно зашкодили позиція і дії С. Петлюри. Він, як уже зазначалося вище, не брав участі у засіданні представників політичних партій, яке ввело його до складу Директорії. На той час С. Петлюра вже виїхав до Білої Церкви, де поквапився видати від власного імені Універсал до народу України із закликом до повстання. Так від імені Директорії – в цілому, і одного з її членів – зокрема, практично в один час з'явилося два документи зі схожими закликами до збройної боротьби. Ця неоднодушність, радше – неузгодженість була лише першим виявом суперечностей, які набудуть з часом величезних масштабів, наберуть непримиренного характеру.

Не менш шкідливим, за оцінкою В. Винниченка, стало й те, що діями С. Петлюри «уся акція, весь рух зразу, з самого початку було поставлено під марку одної, окремої особи, офарблено персональним характером, звужено, збіднено, затуманено. Всі повстанці, які почали стікатися до революційних центрів, стали називатися "петлюрівцями". "Петлюра йде на Гетьмана", "Петлюра кличе проти німців". Часто серед селянства, яке до сього не чуло імені Петлюри, чулись такі поголоски: "Ага, ось іде Петлюра на Гетьмана, вона йому покаже; слава Богу, не буде вже більше отої України". Словом, зразу було внесено цим якраз усе те, чого хотіли уникнути партії: персональний характер справи, неясність цілей, безпрограмність, відсутність колективности, навіть відсутність республіканського характеру руху»[738].

Сповна використали ситуацію, що склалася, прибічники П. Скоропадського. Їм вигідно було кваліфікувати антигетьманський рух як помсту ображеної, озлобленої людини, кинутої до

[738] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 125.

в'язниці, котра після звільнення підняла на заворушення «бандитів». Отже, гетьманська пропаганда, намагаючись довести обмеженість повстанського руху, постійно підносила ім'я С. Петлюри як поодинокого борця.

Протилежним ефектом часто завершувались і спроби інших членів Директорії зламати ситуацію, «...надати всій справі повстання й революції не "геройський", а соціальний і національно-республіканський характер, щоб викликати в масах ідею *народної* й *української* боротьби з експлуататорськими клясами», навмисно підкреслюючи «скрізь назву "республіканські війська", "революційно-республіканська армія", а не "петлюрівці"», роз'яснюючи, «що не якийсь один чоловік С. Петлюра з своїми "петлюрівцями" робить бунт, а все свідоме українське революційне громадянство виступило проти руської буржуазії й увесь український працюючий люд повстав проти гнобительських кляс»[739]. Однак, випередивши інших, С. Петлюра, всупереч усьому вищезазначеному, досяг свого – його ім'я «стало маркою всього руху».

«І звідси почалась петлюрівщина, яка стільки шкоди принесла українській революції й за яку стільки сорому довелось зазнати щиро демократичним елементам українства»[740], – із сумом констатує В. Винниченко. Слідом за головою Директорії за відродження історичної правди виступив і М. Шаповал. І на основі багатьох фактів, і з аналізу власного досвіду людини, яка, через об'єктивні обставини, знала набагато більше за інших, М. Шаповал рішуче заперечував виняткову роль С. Петлюри в організації й здійсненні антигетьманського повстання – міф, який народився ще 1919 р. й пізніше дедалі активніше поширювався прибічниками Головного отамана. «Коли пізніше, та й тепер, в пресі з'являються замітки про те, що гетьман оповістив федерацію, а Петлюра підняв через це повстання, то ми лише юмористично усміхаємось: так пишеться історія! А робилась вона *цілком инакше,* – стверджує М. Шаповал. – ...Коли говорити про символи, то до організації другої Української Революції не мав ніякого відношення ані Петлюра, ані Швець, ані

[739] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 126-127.
[740] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 127.

Андрієвський. Справді робив для цього В. Винниченко, дещо я, А. Макаренко, згадані раніш військові, допомагав П. Дідушко, як наш секретар. Григоріїв напр., добував гроші на організаційні цілі, а робив, напр., багато невідомий нікому селянин с.-р. Петро Антонович Косенко з Борщагівки (під Києвом), який пішки і на своїй кобильчині обходив і об'їздив Київщину й Поділля, шепочучись з "товаришами", призначаючи по селах "штаби"; в місяць раз приходив нишком до мене і годинами викладав "що і як". З вдячністю згадую перед вами непомітного, але великого героя листопадової Української Революції. О, їх таких героїв, що потім тисячами клали свої голови за визволення України, було дуже багато»[741].

Наведене, як і інші факти, свідчить: дії повстанців розвивалися не лише з Білої Церкви, а водночас із кількох пунктів, захоплюючи у свій вир дедалі більшу територію України. «Повстання почалось одночасно з Білої Церкви, Бердичева і Харкова 16 листопаду. Полковник Коновалець (Січові стрільці), Пелещук (Чорноморський Кіш) і Балбочан (Запоріжська дівізія) одночасово виступили з своїми військами на бій з ворогом. Одночасово запалало на Правобережній і Лівобережній Україні. Скрізь філії УНСоюзу робили перші кроки, скидали представників старої влади і призначали нову іменем УНСоюза. Військову владу ставила Директорія і військова команда. Скільки було міст на Україні – скільки переворотів, скинутих і поставлених влад, море незарегістрованого героїзму, необчислених жертв, згорілих в пристрасті сердець, саможертвенно віддано на службу Україні індивідуальностей, карієр і т. п.»[742]

М. Шаповал багато уваги приділяв питанню про масову підтримку повстання селянством, наводив як документальні, так і мемуарні свідчення. «Зворушуючі були моменти! – писав він. – Селянство само організувало постачання харчів революційному військові: в хатах пекли хліб, варили страву, збирали оклунки всяких продуктів, худобу, коней і т. п. Все це везли у військові

[741] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 123-124.
[742] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 124.

частини. Так що коли білими сніговими дорогами йшло народне військо, то за ним тяглись сотні і тисячі підвід, йшли "дядьки" в кожухах, свитах, кобеняках, в шапках волохатих – все на фронт проти осоружної гетьманщини. Через засніжені переліски, гаї, чагарники тяглись чорні рухливі маси. Так з-під снігів повстала селянська Україна!»[743]. В. Винниченко, зі свого боку, також стверджував, що «за кілька тижнів революція обняла всю Україну. Вогні повстання вибухали один за одним то тут то там, зливаючись у широке суцільне море революційної пожежі, захоплюючи великі міста, містечка, села...»[744]. Щоправда, він не замовчував і труднощів військового будівництва, особливо щодо озброєння повсталих[745].

П. Христюк цілком пристав до висновків про масовість антигетьманського руху, додаючи, що, крім робітництва і селянства, «повстала майже вся демократична інтелігенція, повстали навіть деякі бувші "гетьманці" – заможніше селянство, члени Української хліборобсько-демократичної партії. Всім залив за шкуру сала "ясновельможний пан гетьман" з поміщиками та капіталістами, всі були обхоплені страшною ненавистю до гетьманського режиму і радо йшли на боротьбу, на знищення його»[746].

Свій внесок у розвиток подій зробив й Український Військово-революційний комітет, сформований Директорією відразу ж після свого створення для координації повстанської боротьби в Києві і поза ним. Комітет (М. Авдієнко, В. Чеховський, З. Висоцький, М. Галаган, Н. Завгородній і М. Марченко) існував при ЦК УСДРП і готував виступ проти гетьманської влади безпосередньо в столиці. З наближенням республіканських військ Український ВРК призначив окремий оперативний штаб – М. Авдієнко, М. Галаган і Г. Горобець, – який взявся за організацію бойових груп (серед них були й більшовицькі).

---

[743] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 124-125.

[744] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 130.

[745] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 151.

[746] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. ІІІ. С. 135.

Жоден сумлінний історик не може пройти повз визнання масштабності антигетьманського повстання. Щоправда, для деяких авторів це додаткова можливість віднайти в масовому русі й тіньові сторони – стихійність, неорганізованість, схильність до анархії, розбою, пограбувань, єврейських погромів, періодичних зрад і переходів у табір противників тощо[747]. Керівникам повстання робляться закиди, що вони навіть не мали уявлення про чисельність збройних сил, що вливалися в антигетьманську боротьбу. І з тим не можна не погодитись. Хіба що варто зауважити – у цьому випадку стихійність, неорганізованість, незапланованість і непрогнозованість зайвий раз доводили: революційні дії не були штучно підлаштовані, спеціально інспіровані, а стали результатом органічного заперечення монархічно-авторитарної альтернативи державної організації українського суспільства, природним потягом перервати полосу правління, яка виявилась абсолютно неприйнятною для більшості нації.

21 – 22 листопада повстанці були вже на підході, на околицях Києва. Однак їм назустріч виїхали представники створених на той час в окупаційних військах комітетів і Рад. Вони висловили вимогу, щоб керівництво українського республіканського війська відклало вступ до столиці, й так «перевантаженої» військовиками – крім німецьких частин, гетьманські підрозділи, варта. Зіткнення озброєних таборів були практично неминучі. Німці попросили дати їм можливість мирно залишити Київ, після чого оволодіння містом значно б спростилося. Командування повстанців погодилося з такими аргументами. Намагаючись не вийти за межі досягнутої з окупантами угоди та й, вочевидь, побоюючись вступати у відкриту боротьбу з австро-німецьким військом, Директорія відвела свої повстанські загони від Києва – спочатку до Фастова, а потім і до Вінниці. Доки окупанти залишали Україну, виникла непередбачена пауза. Керівництво Директорії використало її для пошуку стратегії подальшого руху, визначення параметрів нового революційного збурення, уточненню його мети, розробки планів державотворення.

[747] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). С. 190-193.

***

Уже на перших засіданнях Директорії було накреслено головні параметри програми принципових (і перспективних, і менш віддалених, першочергових) дій у соціальній, політичній і національній сферах: «Директорія повинна зразу ж голосно одзначити перед широкими масами, що керовництво ведеться колективом, партіями, а не окремими особами.., що на першому місці стоять соціально-економичні інтереси працюючих кляс, що рух є республіканський і що в той же час чисто національний, український, проти руської буржуазії й німецької гетьманщини»[748].

Такою платформою керівники революційного органу прагнули «зразу зробити велику роботу реабілітації української ідеї, реабілітації українських партій і піднесення республіканського прінціпу. Особливо важно було, щоб перший голос пролунав іменно в такому дусі, щоб зразу всьому рухові було надано широкий народній, соціальний і національно-республіканський характер, народньої революції»[749].

Важлива відміна повстання проти гетьманату, на думку В. Винниченка, полягала в тому, що Директорія мала на увазі не лише збройне протиборство її військових сил із військовиками П. Скоропадського (можливо, й окупантами), а й переплетений, тісно пов'язаний з мілітарним аспектом розвиток соціально-громадських аспектів[750]. Тобто, і з цього погляду йшлося про широкий, революційний рух мас, який з неминучістю переростав у боротьбу за суттєві перетворення, ставав революційним за завданнями і змістом. «Не важко було тим, хто пережив усі етапи попередньої революції на Вкраїні, передчувати, що широкі народні маси, ввійшовши в рух, ставши його основною силою, будуть знову прагнути як найбільшого й найповнішого свого політичного, національного, а головне, соціального визволення»[751], – впевнено прогнозував В. Винниченко.

---

[748] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 132-133.
[749] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 123.
[750] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 131-132.
[751] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 132.

Тут мало відіграти свою роль не лише те, що бідніші категорії населення зазнали всіляких здирств і знущань з боку гетьманщини та окупантів, а й логіка розвитку соціальної свідомості.

Однак питання про те, куди йти далі, що будувати на руїнах гетьманщини, яка соціальна верства має очолити рух – виявилися дуже непростими для українських соціалістичних партій. На думку П. Христюка, це завдання було складнішим за організацію повстання: «Невдячна» суспільно-економична структура України не сприяла виробленню ясної клясової революційної лінії. 80 % селянського, хліборобського населення, менше 10 % пролєтаріята, все це вязало українські соціялістичні революційні партії в їх соціялістичних плянах. Селянський характер Української революції, здавалось, не підлягав ніякому сумнівові. В українській політичній пресі того часу повстання проти гетьманщини називали просто селянським повстанням; головною підпорою революції всі українські соціалісти вважали малоземельне та безземельне селянство. Робітництво при цьому вважалось цілком другорядним фактором»[752].

Есерівський автор вважав, що позначалася тут і антиукраїнська політика російських партій, у тому числі й більшовиків, що викликала зворотну негативну реакцію: «Все російське, московське, хоч би й соціялістичне, вважалось контрреволюційним і ворожим. А поскільки мійський, індустріяльний пролетаріат України складався в значній частині з російських елементів, а ще в більшій мірі стояв під знаком московської культури й під проводом “загальноросійських” політичних партій, постільки ця ворожість переносилась і на неукраїнський пролєтаріят взагалі.

Так українські соціялістичні партії ізолювались і від того незначного відсотка пролетаріату, який був на Україні, й роспускались в селянськім морі»[753].

Паралельно йшов процес зміцнення позицій дрібновласницьких верств – заможніших, куркульських елементів села і міщанства. Доводячи, що полярні класи в Україні – капіталісти й пролетаріат –

[752] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 3.
[753] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 4.

неукраїці, «чужинці», дрібна буржуазія спробувала взяти на себе роль репрезентанта «всього українського народу».

«В результаті вказаних чинників українська революція стала на роздоріжжу, – вважав П. Христюк. – З одного боку, міжнародня ситуація – революція в Німеччині й Австро-Угорщині, спроби соціялістичного будівництва в Росії – штовхала її на шлях пролетарської, соціялістичної революції; з другого, дрібнобуржуазна соціяльно-економична структура України й напруженість національних відносин, котра вела до розриву трудового фронту (на селянський український і пролетарський неукраїнський – національно) штовхали українську революцію на шлях творення української дрібнобуржуазної державности»[754].

Однак розвиток революції досить швидко переконав її лідерів у тому, що коли вони залишаться на платформі, виробленій Національним союзом, то не здобудуть підтримки селянських і пролетарських елементів, настрої яких відзначалися більшою лівизною і радикальністю.

Ініціатори антигетьманського повстання вважали, що головною його силою й надалі буде пролетаріат – міський і сільський (тобто – незаможне селянство). Досвід уже значною мірою підтверджував ці уявлення: «повстанська армія поповнялась переважно пролетарським елементом, себ-то тим елементом, який, перш усього, найбільш зазнав страждання й пониження від панства й який не мав великого хазяйства, що прив'язувало б його до хати. По містах і містечках активною, ініціативною силою було, розуміється, робітництво, як українське, так і неукраїнське»[755].

Апріорно логічним було у центр перспективної політики висувати інтереси саме цієї соціальної верстви, демократичний, соціалістичний напрям її тогочасного суспільного руху, з яким збігалися прагнення інших категорій працюючих. «Директорія, розпочинаючи революцію, поставила її під прапор демократичних гасел: відновлення Української Народньої Республіки, повернення всіх демократичних свобод, знищення старост і відживлення

[754] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 5.
[755] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 133.

демократичних місцевих, як мійських, так і земських самоврядувань. В соціальній сфері: земля селянам, восьмигодинний робочий день, охорона професійних інтересів працюючих, словом, усе те, що раз у раз стояло в програмі всіх українських урядів»[756], – констатував В. Винниченко.

За його ж твердженням, ініціатори руху з самих початків усвідомлювали й те, що широкі маси така програма повністю не задовольнить і її доведеться «радікально й відповідно до сітуації змінити»[757].

Цього вимагала внасамперед найактивніша, найініціативніша сила повстанських загонів – пролетарські й напівпролетарські елементи міста й села.

Селянство, яке після гетьманських репресій з осторогою ставилося до поміщицьких володінь, потенційно теж готове було на радикалізацію вимог, особливо під впливом обнадійливих перемог.

Психологічно давалася взнаки і більшовицька агітація, що значно посилилася після утворення в липні 1918 р. КП(б)У.

За таких обставин, у першу чергу робітничий клас, не вдовольняючись абстрактними, невиразними гаслами Директорії, почав радикалізувати їх, самочинно створювати революційні комітети, «які, переважно, мали характер Радянської влади».

Керівникам руху слід було турбуватись про те, щоб не відстати від його розвитку. «Маючи це на увазі, – зазначав голова Директорії, – передбачаючи, що цього руху спинити неможливо (та й не маючи до того ніякого бажання), знаючи, що він неминуче захопить наші маси, що він нас зітре, коли ми будемо ставити йому опір; а з другого боку бажаючи не випустити ініціативи й керовництва з національно-українських рук, щоб так *зберегти національні й державні* наші завоювання в цій революції, я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про приняття сістеми радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на грунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одпихнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи.

[756] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 132.
[757] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 132.

Але за цю соціальну одважність ми придбали б для українського національного відродження таких активних і сильних прихильників, як пролетаріат села й міста»[758].

Побіжно варто зауважити, що безперечний ідейний і політичний лідер попереднього етапу революції М. Грушевський теж намагався своїм науковим авторитетом, теоретичними аргументами вплинути на вибір перспективи революційного поступу (щоправда, П. Христюк вказував на цікаву деталь, відсутню у інших авторів: начебто Директорія вживала спеціальних заходів, щоб віддалити М. Грушевського від політики[759]). У статті, присвяченій роковинам Третього Універсалу Центральної Ради (написана 10 листопада 1918 р.), відомий учений і громадський діяч дуже високо оцінив цей документ, оскільки він не обмежувався проголошенням «однієї державної форми», але й з'ясовував «демократичний та соціалістичний характер відновленої укр. держави, згідно з одвічним домаганням укр. демосу, ідеалами, положеними в основу укр. відродження найвидатнішими його представниками, й принципами, проголошеними всеросійською революцією»[760].

М. Грушевський не лише вважав, що Центральною Радою свого часу було обрано правильну, підтверджену практикою соціалістичну орієнтацію, а й що вона стала ще актуальнішою в кінці 1918 р. Стаття завершується досить знаменним висловом: «...Тепер, коли ідея національного самоозначення, ідея народоправства, ідея соціалістичного хозяйства іде все ширшим ходом по землі, змітаючи з неї найтвердіші твердині реакції, меньше ніж коли допустимі малодушні сумніви в тім, що та політична і соціальна база, на котрій будувала будучність України її демократія рік тому, може бути викривлена, вивернена, розбита, знищена якими-небудь супротивними течіями.

Україна не може бути позбавлена самоозначення і державного життя. А воно може бути збудоване нормально, трівко і певно тільки на принципах вказаних великими актами Ц. Р.»[761].

---

[758] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 134.

[759] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. С. 45.

[760] Грушевський М. Роковини. 20/7 падолиста 1917 року. *Літературно-науковий вісник.* 1918. Річник XIX. Т. XXII. С. 4.

[761] Грушевський М. Роковини. 20/7 падолиста 1917 року. С. 6.

Ідеями соціалізму дедалі переймалися й представники тих верств, які, здавалося б, мали бути природними ворогами ідеології пригноблених, експлуатованих класів. Цікавий епізод міститься в спогадах М. Шаповала. Під час обговорення з генералом О. Осецьким планів повстання проти гетьманської влади (це було ще до створення Директорії) колишній вищий чин царської армії категорично заявив: «...Я йду на велику справу во ім'я самостійної та соціалістичної України. Во ім'я іншої України я не пішов би. Хоч я і бувший гвардійський генерал, але передовсім я українець і громадянин»[762].

У головах стратегів Української революції, передусім у В. Винниченка, складалися й такі розрахунки: ініціюючи запровадження в Україні радянської системи влади, Директорія позбавляла російських (руських) більшовиків ґрунту для виступів проти української влади, яка б зберегла свій національний характер. «Цим рішучим кроком по шляху соціальної революції ми, на мою думку, – писав В. Винниченко, – ставили національно-державну українську ідею в рівні умови боротьби з руською ідеєю на Україні»[763]. Зрівнявшись за ступенем радикалізму соціальних лозунгів з більшовиками, українська влада залишила б останнім єдину можливість: агітувати за те, щоб радянська влада була в Україні руською, а будь-якої перспективи це б не мало.

Очевидно, не все в означених розрахунках було бездоганним, виваженим, гарантованим. Важко передбачити, як би розвивалися події за спроб реалізації накресленого плану. Проте краще цього й не робити (хоча в історіографії різко критичних виступів на адресу В. Винниченка і його тогочасних поглядів більше, ніж удосталь). На нього просто не пристала Директорія.

Особливий опір чинив С. Петлюра, не бажаючи обертатися на «більшовика» (та чи й міг він це, зрештою, зробити). Інші члени Директорії теж через свій «поміркований», «дрібнобуржуазний світогляд» «псіхіку обивателів» (В. Винниченко) теж зайняли ворожу позицію.

---

[762] Яневський Д. Директорія УНР як міф. С. 228.
[763] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 135.

Голові так і не вдалося переконати членів керованої ним Директорії. Принципова проблема політичної орієнтації УНР, що відроджувалася, була відкладена до скликання спеціального форуму українських партій. Зібравшись у Вінниці на початку грудня, представники партій теж відхилили ідеї В. Винниченка, залишивши у явній меншості його прибічників. Українці боялися, що через класові органи – Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – влада дістанеться політично найактивнішому класу – пролетаріату. А він в Україні або ж російський, або ж зросійщений, тому й влада стане російською (руською).

Так само українські партії не бажали боронити й інтереси національно-чужої буржуазії.

До того ж, довелося враховувати і фактор створення та діяльності Тимчасового робітничо-селянського уряду. Під його керівництвом почалося відновлення влади Рад на Сході і Лівобережжі. Лідери Директорії розцінили ці дії як ворожі щодо українського народу, як «ніж у спину» українській демократії, як «червоний імперіалізм», що лише шкодив визвольній справі, розвитку соціалістичної революції в Україні, був злісною провокацією.

«...Можна з певностю сказати, – стверджував В. Винниченко, що коли в Вінниці й потім не було принято сістему чистої радянської влади, то в великій мірі для цього постарались панове Пятакови. І коли ті особи, які спочатку рішуче обстоювали ту сістему, потім ту рішучість загубили, то це було почасти й через те, що вони також були налякані поводженням руських комуністів»[764].

Одним словом, слід було терміново шукати якогось іншого виходу. Схоже, що, окрім голови Директорії, активно цією проблемою тоді мало хто переймався.

За таких обставин В. Винниченко «свідомо пішов на хитрість. ...На другий день по одкіненню сістеми чисто радянської влади вніс нову пропозіцію: приняти сістему “трудових рад”, се-б-то рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами, це мала бути диктатура

[764] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 161.

не пролетаріата й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»[765].

До цього часу точаться дискусії, висловлюються сумніви, у чому суть принципової різниці між ідеєю трудових Рад і Рад робітничих, солдатських, селянських депутатів. Вочевидь, знайти переконливі аргументи, задовільну, вичерпну відповідь просто неможливо.

Значною мірою (а, можливо, й краще за інших) розумів те і голова Директорії: «Розуміється, в цій формулі вже були неясності, недоговоренности, якесь змягчення чогось, затушовування ясних і всім уже відомих прінціпів»[766].

Розшифровуючи мотиви тих формул, які приховували в собі елементи, про які свого часу відверто не говорилося, голова Директорії писав: «Я також розумів, що нам небезпечно виявляти себе так отверто прихильниками соціалістичної революції, – це дало би привід Антанті послати на поміч Гетьманові свої війська. (Такий самий був, до речи, страх і перед німцями). Отже з тактичних мотивів, дійсно, просто необхідно було якось себе замаскувати. Сістема трудових рад була тою маскою. З одного боку вона давала вихід революційній енергії мас, давала змогу розвиватись революції (коли б тільки було введено її в життя!), а з другого давала нам право протестувати: “Ми – не большевики, ви не маєте права бить нас у спину, коли ми боремось з німецькою реакцією”»[767].

Але, на диво, й усі партії, і Директорія в цілому знайшли пропозицію В. Винниченка прийнятною, схвалили систему трудових Рад доцільною щодо України. Вищим державним органом повинен був стати Трудовий конгрес (на нього мали право обиратися лише представники трудових верств; експлуататорські, паразитичні елементи, в першу чергу – буржуазія, такої можливості позбавлялись).

Вочевидь, варто зауважити, що «хитрість» В. Винниченка насправді не була кабінетною вигадкою, що сяйнула йому безсонної ночі між двома відповідальними засіданнями.

---

[765] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 191.
[766] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 141.
[767] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 189.

Така ідея, як мовиться, тоді «носилася в повітрі». Її висловлювали ще влітку 1918 р. діячі з табору лівих українських есерів – «боротьбистів». Вона, безперечно, аналізувалась у свідомості багатьох партійних працівників. Тому суспільна свідомість і виявилася готовою до такого швидкого сприйняття ідеї трудових Рад.

Доводиться враховувати і те, що якихось інших (не те щоб оригінальних, а просто інших) думок з приводу принципів формування суспільно-політичного ладу в УНР ніхто з Директорії і її ближчого оточення взагалі не висував. П. Христюк дещо грунтовніше за В. Винниченка підходив до питання про пошук прийнятної платформи для нового етапу революційної боротьби. Його розповідь суттєво доповнює, уточнює здебільшого лише позначене В. Винниченком.

Зокрема, відтворюючи вінницькі дискусії з приводу платформи, автор ґрунтовного чотиритомника зупинився на пропозиції соціал-демократів (не лише В. Винниченка, а в першу чергу – М. Авдієнка) покласти в основу політики Директорії такі тези: 1. Визнати, що в Україні відбувається не лише національно-політична, але й глибока соціально-економічна революція; 2. Визнати, що рушієм, «двигуном» її є пролетаріат і трудове селянство і 3. Відповідно до цього задекларувати принцип «диктатури працюючих мас в формі рад робітничих і селянських депутатів»[768].

Настрої партій виявилися дуже різноманітні і суперечливі.

Представники УСДРП у більшості відстоювали принцип парламентаризму і «реальної» політики. Їх підтримували єврейські соціалісти (Поалей-Ціон).

Члени УПСР (центральної течії) в більшості займали невиразну позицію. Селянська спілка висунула вимогу негайного скликання Установчих зборів і відновлення діяльності демократичних місцевих самоврядувань.

«Та в той же час, – зауважував П. Христюк, – навіть найбільші прихильники “демократизму” почували, що виступити “на люде” з гаслом парляментарного демократизму було небезпечно: робітництво і селянство очевидно хилилось до радянської системи влади.

[768] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 6.

В місцевостях, які звільнялися з-під влади гетьманщини, відновлялися ради робітничих та селянських депутатів, організувалися революційні робітниче-салдатські комітети. Ясно було, що при широко розвиненій большевицькій агітації, перешкоджати в організації цих рад чи обмежувати їх в правах значило лляти воду на млин большевиків і свідомо шкодити собі.

У результаті великою більшістю думку про встановлення "большевицько-радянської форми влади" було одкинуто. Суперечність же між настроями революційного селянства та робітництва, з одного боку, і політичними плянами дрібної буржуазії й соціялістичної правиці на чолі з Директорією, з другого, було усунуто таким способом, що нарада Директорії з бувшими при ній членами українських політичних партій (на початку грудня у Вінниці) стала на так званому *трудовому принципі»*[769].

Таким чином, у відтворенні П. Христюка пошук політичної платформи Директорією, її базового, висхідного моменту бачиться значно серйозніше і реалістичніше. Здавалося, що знайдено було формулу, яка задовольняла відразу кілька умов: 1) вибивала ґрунт з-під більшовицької агітації; 2) Українська революція поставала в очах Антанти «не в більшовицьких формах»; 3) позначався зв'язок Директорії з робітництвом і трудовим селянством; 4) відкривалася можливість для поєднання соціально-економічних завдань і національно-політичних здобутків (українська державність) революції.

Однак то було швидше абстрактно-теоретичне розв'язання нагальних проблем. Насправді програма виявлялася важкоздійсненною. І та обставина, що не було надії на будь-яку єдність усередині Директорії (голова Директорії В. Винниченко «не на жарт "збольшевичився"», а Головний отаман С. Петлюра «разом з меншими отаманами був рішучим противником всяких "експериментів"» і висував, замісць трудового принципу, принціп твердої отаманської влади»[770]) виявилася далеко не єдиною перешкодою.

Для здійснення обраного варіанта політичного курсу не було хоча б двох-трьох, можливо – чотирьох-п'ятьох енергійних і

[769] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 7-8.
[770] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 9-10.

послідовних соціалістів, справжніх революціонерів. Тогочасні керівники українського руху не могли рішуче порвати зі своїм недавнім минулим, з тяжінням до міщансько-демократичних засад Українського національного союзу.

***

Тимчасом австро-угорські й німецькі війська поспіхом залишали Україну – графік відбуття переповнених ешелонів дедалі ущільнювався. Гетьманці ж не становили хоча б скільки-небудь серйозної сили. Не гаючи часу, республіканські загони знову наблизилися до Києва. Останній ешелон німецьких окупантів залишив українську столицю 12 грудня, а наступного дня повстанці були вже на околицях міста.

14 грудня П. Скоропадський офіційно відрікся від влади. До Києва прибула Директорія й вступила в права тимчасового вищого органу державної влади України.

Тривалий час точилися суперечки з приводу того, планам, стратегії яких сил, партій надати перевагу[771].

У такій атмосфері, після довгих нарад (за участю навіть хліборобів-демократів), врешті було досягнуто спільного знаменника – тексту Декларації Директорії. За свідченням П. Христюка, первісний варіант (він народився ще у Вінниці), надто «революційний», а відтак – неприйнятний для представників УПСФ і УХДП, було «підправлено» вже в Києві.

Згадка про «вінницький варіант» і його коригування зовсім не випадкові. Це черговий прозорий натяк на те, що в своїй основі авторство документа було винниченківським. З цього приводу, очевидно, доречним буде зауважити ось що.

В. Винниченко в тогочасній ієрархії був не просто «вищим» за інших в адміністративному відношенні. Він істотно переважав усе тодішнє оточення в інтелектуальному сенсі. Слід мати на увазі й те, що феєрично обдарована природою особистість, він швидко набував і значного політичного досвіду. Тут давалася взнаки і

[771] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 349-357, 361-362.

тривала робота в 1917 р. на найвищому рівні пліч-о-пліч з М. Грушевським, у якого можна було перейняти немало повчальних чеснот. Останній, своєю чергою, з особливою довірою ставився до молодшого, однак надзвичайно самобутнього, талановитого, творчого, яскравого колеги. Адже нікому іншому, а саме В. Винниченкові доручалася підготовка первісних варіантів трьох перших Універсалів Центральної Ради. Та й у четвертому справді доленосному державницькому акті (хоч Універсал вважається плодом колективних зусиль) доволі виразно «прочитується авторський почерк» першого глави національного уряду. Недарма ж саме йому довірялось очолювати відповідальні дипломатичні місії до Петрограда, готувати історичні документи у листуванні з ленінським Раднаркомом, спілкуватися з офіційними представниками країн Антанти.

Будучи, як ніхто інший, причетним до офіційного оформлення ідейно-теоретичної динаміки становлення української державності в 1917 р., В. Винниченко з таким же хистом не припиняв це робити і під час мобілізації пориву нації до повалення гетьманату, і під час формування стратегічного курсу відновлюваної Української Народної Республіки.

І саме В. Винниченкові по праву судилося перейняти естафету від М. Грушевського в дальшому розвитку концепції Української революції на її другому, безперечно, більш складному і суперечливому етапі. Можна зрозуміти, як непросто йому доводилося «пробивати» ключові орієнтири державотворення, коли багато хто в політичному проводі зневірився у правильності революційного курсу, почав виявляти непослідовність, вагання. Волею-неволею, заради торжества національної справи, доводилося вдаватися й до компромісів, іти на поступки.

Давалися взнаки і суб'єктивні якості В. Винниченка, його вдача, непогамовний «степовий темперамент». Він не володів такими ґрунтовними науковими знаннями, теоретичною підготовкою, як М. Грушевський. Судячи з усього, пристрасне тяжіння до демократизму, народоправства, соціалістичних ідеалів було більше результатом індивідуального інтуїтивного вибору, аналізу життєвого

досвіду, аніж серйозного ознайомлення зі суспільно-політичними вченнями, впевнених орієнтаціях у них.

Та й особистість неймовірно емоційна, подразлива, гаряча (мабуть риса іманентна кожному видатному митцю), він був не завжди готовим до «холодної витримки», давав «вихід» хвилевим почуттям. За деякі, не до кінця зважені, скрупульозно пораховані вчинки він щиро каявся.

Як би там не складалося, а саме В. Винниченкові належала «пальма першості» у визначенні генерального напряму руху нації у надзвичайно відповідальний момент її історичного поступу[772].

«Декларація Директорії Української Народної Республіки» була оголошена 26 грудня 1918 р.

Документом сповіщалося про знищення гетьманського режиму і його місцевих органів.

Першими кроками нової влади стало відновлення тих прав, які мали селяни і робітники – основа суспільства – за Центральної Ради. Тут Директорія не обмежувалася голими гаслами, а конкретно визначала непорушні права трудових класів на власність, підтверджувала найголовніші завоювання у соціальній сфері: «До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народньої Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються в користуванню попередніх їх власників ненарушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у війська Республіки для боротьби з б. Гетьманом. Верховне порядкування цею землею належить Директорії Української Народньої Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По "наказу № 1, Директорії, селянам" робляться описи контрібуцій, узятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженим.

---

[772] Солдатенко В. Ф. Володимир Винниченко. *Солдатенко В. Ф. Gloria mundi. Політична еліта українського державотворення революційної доби.* С. 41-42.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщиками та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

В усіх инших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства»[773].

Оголошені заходи Директорія вважала лише першими кроками революційного поступу. Декларація формулювала вищу мету тогочасної боротьби: «Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, – Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадянського життя, які творять матеріальні та духовні цінности, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнуючими силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю»[774].

Природно, у документі фіксувалося ставлення і до інших, нетрудових верств суспільства і обґрунтовувалися висновки щодо закономірності їх усунення від влади: «Так звані "пануючі кляси", кляси земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою

[773] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 168-169.
[774] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 170.

цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінню Державою.

Маючи всі матеріальні, фізичні й духовні засоби, маючи повну волю для організації економичного, політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько-клясові егоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабіжницьку політику в краю»[775].

Панівні класи звинувачувались у пограбуванні й передачі в чужі «імперіалістичні руки» значної частини державного майна, в тому, що довели господарство краю до занепаду, злиденного стану, що породили нечувану спекуляцію, що правили «методом безоглядного терору й насильства». «Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими "поміщицькими карателями" були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права й здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми»[776].

Перераховане давало право творцям декларації стверджувати: «з боку революційного правительства, постановленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участи в правлінню країною»[777].

Тому-то відповідна узагальнююча теза Декларації Директорії звучала начебто вирок: «Кляси не трудові, експлуататорські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначали своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванню державою»[778].

---

[775] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 170-171.
[776] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 171.
[777] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 171-172.
[778] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 172.

Директорія урочисто заявляла, що вона передасть владу, свої права й повноваження лише трудовому народу Української Народної Республіки. Селянам, робітникам і трудовій інтелігенції пропонувалося обрати делегатів на Конгрес трудового народу України (норми представництва, місце й час відкриття форуму мали бути повідомлені окремою інструкцією).

«Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економичного та політичного життя Республіки, – підкреслювалося в декларації. – Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій сістемі виборів, се-б-то установчими зборами.

Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу й тому буде рішуче припиняти всякі такі самовольні виступи»[779].

Разом з тим, Директорія вважала за потрібне не чекати скликання народного форуму, а, враховуючи попередній революційний досвід, особливо його негативні уроки, негайно здійснювати кроки щодо поглиблення перетворень на користь трудових елементів суспільства:

«До конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрібуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбования та безоглядної експлуатації робітництва й усього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та инших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоби промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

[779] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 173-174.

Усі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народнього господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту й визиску. Директорія вважає своїм обов'язком узяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої групи кляси великовласників.

Усі форми спекуляції Директорія нищитиме беспощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані "Комісії боротьби з спекуляцією". Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідности (шкури, мануфактури, залізних виробів та иншого краму, а також продуктів споживи)»[780].

Упадає в око, що Директорія планувала проведення цілої низки заходів, які в тогочасному суспільно-політичному житті належали до соціалістичної політики. Однак терміна «соціалізм» керманичі Української Народної Республіки уникали. І робили це не випадково, а цілком свідомо. У тому переконує й така теза документа: «Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархичних, неорганізованих і несістематичних форм цеї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком погоджувати ці великі завдання з соціально історичними й міжнародніми умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ, яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія»[781].

Доводиться лише гадати, чому автори документа вживали такі туманні формули. Одне з пояснень, можливо, лежить у площині свідомого розмежування із соціалістичними експериментами, які ототожнювалися в тогочасній суспільній думці передусім з більшовизмом. І таке показне відмежування було потрібне не

[780] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 174-175.
[781] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 175.

стільки для Москви, скільки саме для іншого світу, у співдію з яким мала волею-неволею вступати УНР.

На користь такого висновку говорить і таке положення Декларації: «В сфері міжнародніх відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставляючи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові, трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим»[782].

Зі всього вищецитованого видно, що загальний курс на соціалістичну революцію залишався стрижнем українських демократів навіть тоді, коли з тактичних міркувань доводилось уникати застосування чітких характеристик руху. Пізніше, у «Відродженні нації» В. Винниченко відверто писав про «справу соціалістичної революції на Україні», яка наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. виливалася у боротьбу «за ідею трудових Рад, Республіки трудового народу»[783].

Звичайно, керівників УНР непокоїли незгоди і суперечності всередині українського соціалістичного руху. Проте вони навряд чи й вірили у швидке подолання кризи і досягнення консолідації національних партій. Тому й заклик до їх єднання наприкінці документа бачиться більше ритуально, аніж сутнісно: «Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки»[784].

Упровадження в життя наміченої програми доручалося Раді народних міністрів, якій, за переконанням Директорії, мав допомогти весь трудовий народ України.

---

[782] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 175-176.
[783] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 191.
[784] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 176.

Мабуть, не можна було чекати однозначної реакції на декларацію. Праві елементи називали її «більшовицькою». Ліві – не вбачали гармонії між революційно-класовими постулатами і конкретними заходами, що намічалися. Тому не могли сприймати її як викінчену революційно-соціалістичну програму, а швидше – як черговий компромісний документ.

Особливо гостро критикував суперечності декларації П. Христюк. Він буквально висміював поміркованість планів перебудови суспільно-політичних відносин в Україні і завершав міркування досить жорсткими висновками:

«Залишаючи в руках буржуазії головне знаряддя її панування – капітали, Декларація в той же час проклямує відсунення буржуазії від участи в державнім управлінню. Оригінальний спосіб боротьби з буржуазією, з якого посміється не один соціяліст і не один капіталіст. Сами автори декларації підмітили його "оригінальність" і постарались пояснити, що він являється "не удосконаленим", часовим і що його буде виправлено тоді, коли на місце Трудового Конгресу – диктатури працюючих – *прийдуть Установчі Збори* і буржуазія в додаток до своїх маєткових прав приверне собі і права політичні. Чи не жалюгідна, безнадійна плутанина? Чи не краще було б сказати це саме з самого початку і одверто: на поміщиків і капіталістів маємо зуба, під гарячу руку хотіли навіть зовсім винищити це кодло, але, подумавши, вирішили полякати трохи "контролем" і зажити в мирі та дружбі: хіба що західно-європейська трудова демократія дасть собі з своєю буржуазією иншу раду, то тоді й ми підемо иншим шляхом.

Такий дійсний зміст декларації революційні слова його тільки затемнили. Це декларація не клясової революційної боротьби за соціялістичні ідеали, а чистісінька дрібнобуржуазна, міщанська маніловщина, якій би хотілось "досягти своїх ідеалів без жорстоких кривавих і непотрібних форм боротьби", яка в хвилину рішучої й именно "жорстокої і кривавої" боротьби українських працюючих мас з своїми клясовими ворогами, в хвилину, коли та перемога була зовсім незакріплена і незреалізована, коли на Дону і на Півдні, в районі Одеси російська, українська і світова буржуазія готувалась іти з огнем і мечем на українського робітника і селянина для нового

поневолення його, – зверталась наївно з "батьківським" словом поради до цієї самої буржуазії – розумно і чесно признати всю шкідливість і несправедливість її панування і раз на все примиритись з тим, що "право рішати долю більшості народу повинно належати тій самій більшості"»[785].

Бажання зайняти нейтральну позицію між Радянською Росією і світовим імперіалізмом, що через Україну торував собі шлях на більшовицьку столицю, П. Христюк кваліфікував «не здійснимою, шкідливою для українських працюючих мас і злочинною для соціаліста утопією»[786].

У день оприлюднення декларації від імені Директорії з'явився ще один документ, який П. Христюк назвав «піддекларацією». У ньому популяризувалися деякі задуми Директорії. З погляду автора відомого чотиритомника, він відкривав завісу над тим, про що Директорія побоювалася відверто сказати в основному документі. З нього ставали зрозумілішими дійсні політичні орієнтації Директорії і уряду, хоча, в принципі, це робило загальну платформу ще аморфнішою і заплутанішою.

«В тій "піддекларації", – пише П. Христюк, – Директорія заявляючи про своє опікування робітничими організаціями, в той же час попереджала, щоб Ради робітничих депутатів, "а ні при виборах до них, а ні в своїй діяльності" не допускалися до захвату власти. В "Трудовій Республіці" трудові, працюючи маси не допускалися до здійснення влади на місцях в формі своїх клясових організацій. Трудові маси позбавлялися можливости в організованих клясових формах: вести боротьбу за той новий суспільний лад, "який не знав би ніякого гніту й визиску", як про це говорилося в "большевицькій" Декларації Директорії.

Задача поспіти за розвитком революції, усвідомити її завдання і намітити правдиві шляхи до їх розвязання виявилась непосильною для Директорії й скінчилась невдало»[787].

---

[785] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 19.

[786] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 19-20.

[787] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 22.

26 грудня 1918 р. наказом Директорії було призначено Раду народних міністрів. Її склад виявився таким: голова Ради міністрів і міністр закордонних справ – В. Чеховський (УСДРП); міністр внутрішніх справ – О. Мицюк (УПСР); міністр земельних справ – М. Шаповал (УПСР); міністр мистецтва – Д. Антонович (УСДРП); міністр морських справ – М. Білінський (УПСС); міністр народного здоров'я – Б. Матюшенко (УСДРП); міністр пошт і телеграфів – І. Штефан (УПСР); міністр продовольчих справ – Б. Мартос (УСДРП); міністр торгу й промисловості – С. Остапенко (УПСР); в. о. міністра військових справ – О. Осецький (УПСС); в. о. міністра народної освіти – П. Холодний (УПСФ); в. о. міністра юстиції – С. Шелухін (УПСФ); в. о. міністра фінансів – В. Мазуренко (УСДРП); в. о. міністра праці – Л. Михайлів (УСДРП); керівник міністерства шляхів – П. Пилипчук (УПСС); керівник управління культів при міністерстві народної освіти – І. Липа (УПСС); державний контролер – Л. Симонів (УПСС); заступник виконувача обов'язки державного секретаря – І. Сніжко.

У складі цього кабінету за короткий час сталися деякі зміни. В. о. міністра народної освіти був призначений І. Огієнко (УПСФ), в. о. державного секретаря М. Корчинський (УПСФ), а міністром єврейських справ став А. Ревуцький («Поалей-Ціон»)[788].

Принципи формування уряду і його склад критично оцінювалися сучасниками. Зокрема, М. Шаповал з цього приводу зауважував: «Як видно в дечім прийшли нові люде: тих, що були в уряді Ц.Ради за німецької окупації не видно на відповідальних посадах. Вони не були і в УНСоюзі, тримались осторонь. Правда, М. Грушевський з своїми прихильниками ставили було питання на зборах київської організації нашої партії, щоб Директорія по повороті в Київ передала владу старій Ц. Раді, але за цією думкою стояла зникаюча меншість – сам Грушевський і його прихильники, яких було душ 7-8. Через таке рішення київських с-рів група

[788] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 193-194; Винниченко В. Відродження нації.Ч. ІІІ. С. 193-194.

Грушевського зайняла "опозиційне" становище і почала потроху пересовуватись з крайнього правого крила на ліве»[789].

Надзвичайно критично оцінював уряд В. Чеховського П. Христюк. Він, як мовиться, не лишає каменя на камені від застосованих принципів формування й механізму функціонування кабінету, висловлює серйозні сумніви щодо потенційних можливостей переважної більшості міністрів, а отже – і всієї виконавчої влади УНР. Замість того, щоб створити класовий робітничо-селянський уряд, Український національний союз (на чолі з М. Шаповалом) і Директорія (на чолі з В. Винниченком) просто поділили (наближено-пропорційно) міністерські посади між представниками УСДРП, УПСР, УПСФ і УПСС, так що ліві та праві одержали майже однакову кількість місць.

Суто український склад кабінету (за винятком міністра єврейських справ) лише поглиблював прірву між українством і неукраїнськими елементами (особливо ж росіянами та поляками).

У Раді народних міністрів не дістали жодного місця дуже впливові на той час боротьбисти, а від есерів центральної течії ввійшли деякі особи, що були досить опосередковано пов'язані з партією й невідомо коли вступили до УПСР.

Голова Ради народних міністрів, хоч і сповідував ліві погляди, впливу на формування кабінету не мав, а був призначений до готового органу і, як наслідок, очолював уряд швидше технічно[790]. Він і сам це добре розумів. У своїх зізнаннях під час судового процесу над ЦК УПСР у 1921 р. В. Чеховський заявив: «Я можу сказати, що власне мого кабінету не було, я його не організовував і за нього не відповідав. Це був кабінет директоріянський. В міжнародній політиці він визначався тим, що стояв на зовсім іншій позиції, ніж я»[791].

Директорія вирішувала всі важливі питання без участі уряду. Як відомо, навіть про оголошення війни Радянській Росії

[789] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 127.

[790] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 20-21.

[791] Дело членов ЦК УПСР Голубовича, Петренко, Лизанивского, Часныка, Ярослава и др. Стенографический отчет. Харьков, 1921. С. 314.

В. Чеховський – голова уряду, міністр закордонних справ – дізнався лише з газет. Так само О. Назарук, у той час міністр преси й пропаганди, писав, що він про цю подію «довідався з преси»[792].

Рада народних міністрів, як переконливо доводить П. Христюк, зовсім не відповідала суті та духові навіть тієї помірканої декларації Директорії, яка була оголошена того самого дня, що й створення уряду. В останньому просто не було людей, готових до реалізації відповідного революційного курсу.

«Диктатура працюючих мас, трудовий принцип, знищення капіталістично-буржуазного суспільства і запровадження нових форм суспільного життя, інтернаціональна солідарність працюючих мас, клясова боротьба – все це були речи незрозумілі, чужі й далекі більшости "соціялістів" з цього кабінету, – стверджував історик. – Через це утворення його (і саме в день оголошення Декларації) і доручення саме йому здійснення намічених в ній заходів було найкращим виясненням дійсного змісту "большевицької" Декларації. Затвердженням цього кабінету Директорія і кола, на які вона спіралась, давали доказ того, що їм не під силу розвязати завдання, поставлені перед українською революцією, що вони, як були, так і залишились "героями" і провідниками єдиного національного фронту і тільки його, і не піднялись до того, щоб стати провідниками робітниче-селянських мас України в їх клясовій, соціяльно-економичній боротьбі»[793].

Критичних зауважень щодо діяльності відновлюваних органів влади Української Народної Республіки, здійснюваної ними політики в історіографії ніколи не бракувало. Підвалини ж тут, як і в багатьох інших випадках, закладалися самокритичними зізнаннями й оцінками досвіду, на які мужньо зважились, у першу чергу, активні учасники, провідники українського руху.

Внутрішній розлад, глибокі суперечності в керівних колах Української революції, неможливість проведення узгодженої лінії не просто заважали темпам відродження Української Народної

---

[792] Назарук О. Рік на Великій Україні. Відень : Накладом «Українського прапора», 1920. С. 107.

[793] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 22.

Республіки. Не давши їй хоч скільки-небудь закріпитися, зміцнитися, вони ставили під загрозу результати масового руху, вели до непоправних внутрішніх конфліктів, від яких завойована неймовірними зусиллями й жертвами національна державність могла впасти й сама собою. А тут дедалі сильніше виявляли себе альтернативні сили, які прагнули до її свідомого повалення.

***

У 1918 р. революційні процеси захопили в свою сферу й західні терени України. Якщо в попередньому році за ступенем радикальних зрушень під- австрійські українці істотно поступалися своїм східним братам, то з наближенням до завершення світової війни вони також помітно активізувалися й рвучко підтяглися до межі здійснення доленосних кроків.

Суперечності в Австро-Угорщині набрали конфліктного характеру не миттєво, а накопичувалися поступово. Поневолені народи «клаптикової імперії», в їх числі й українці Східної Галичини, Північної Буковини й Закарпаття, внутрішньо готувалися до самовизначення, відправними складовими якого була певна форма державності й можливість руху до об'єднання з основним етнічним масивом, що перебував за лінією кордону, за лінією фронту. Як і багато інших знедолених народів Європи, західні українці з великим ентузіазмом сприйняли проголошені 25 грудня 1917 р. президентом США В. Вільсоном знамениті 14 пунктів (статей), які мали лягти в основу встановлення нового порядку в післявоєнному світі. Для реалізації прагнень галицьких українців особливе значення мали десята і тринадцята статті, які стверджували необхідність надання народам Австро-Угорської імперії «найширшої можливості автономного розвитку» та відновлення Польської держави в межах території, де етнічне населення становило безсумнівну більшість[794]. Ці та наступні декларативні заяви Вільсона, хоча в них Україна і не згадувалася, справляли

[794] Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. Скрентон : Український робітничий союз. Національно-освітня бібліотека, 1960. Т. 3. С. 102-103.

величезний вплив на вихованих в дусі конституціоналізму галицьких політичних лідерів, тому упродовж наступного періоду національно-визвольної боротьби вони постійно робили ставку на сприяння міжнародних чинників, відверто нехтуючи чи недооцінюючи при цьому потенціал власного народу.

Збереженню австрофільських настроїв галицьких політиків певною мірою сприяв і таємний додаток до укладеного 27 січня 1918 р. в Бресті мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу. Він, зокрема, зобов'язував Австрію провести до 20 липня поділ Галичини на два окремі «коронні краї» – польський та український, приєднавши до останнього українську етнічну територію Буковини.

Усе ще рухаючись у «проавстрійській площині» та домагаючись автономії краю, на засіданні віденського парламенту 20 лютого 1918 р. українські посли виступили з вимогою поділу Галичини на дві частини із самостійним правовим і політичним устроєм. У разі її невиконання вони погрожували, що Східна Галичина самовільно приєднається до УНР. Цей виступ став проявом наростаючої тенденції до внутрішньої консолідації та радикалізації домагань українських національно-патріотичних сил Галичини. Проведений Українською парламентською репрезентацією 25 березня у Львові з'їзд нотаблів (у ньому взяло участь 500 поважних представників політичних, церковних і громадських організацій) уже вимагав негайної ратифікації Брестського договору та проголошення «своєї державності на українських територіях в Австрії». На ньому також гостро постало питання про потребу створення української військової сили[795].

Отже, зміни в поглядах та орієнтаціях галицького проводу значною мірою детермінувалися зовнішньополітичними чинниками. Водночас визрівали внутрішні передумови для здійснення революційним шляхом глибоких історичних перетворень. Ще влітку 1918 р. голова Української парламентської репрезентації (УПР) Є. Петрушевич в одній з парламентських промов щиро запевняв, що «зірка Габсбурзької династії все ще світить ясно і яскраво на

[795] Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918-1923. С. 12-15.

нашому небосхилі». Однак уже наприкінці жовтня він публічно проголосив: «Бувай здорова, Австріє! Між нами порвані всі нитки. Тепер ми самі будемо вирішувати свою долю»[796]. Такі кардинальні зміни були, звісно, викликані усвідомленням неминучості розпаду Австро-Угорської імперії, з якою держави Антанти відмовилися укладати сепаратний мирний договір.

Народи «дунайської монархії» – чехи, словаки, поляки, італійці, румуни – вступили у фазу активного державотворення. Галицькі українці спочатку щодо цього відставали від них, але наполегливість поляків змусила їх перейти до рішучих дій. Утворена державами Антанти т. зв. Регенаційна Рада, як вищий державний орган Польської держави, 8 жовтня 1918 р. проголосила необхідність досягнення Польщею економічної і політичної незалежності та територіальної цілісності, гарантованих міжнародними договорами. Водночас, польське політичне керівництво взяло курс на злуку всіх земель, де польський народ «історично й культурно має домінуюче становище», а проблема Галичини стала визначатися ним як «внутрішня польська справа»[797].

Враховуючи такий перебіг подій, Українська парламентська репрезентація оголосила про скликання на 18 жовтня 1918 р. галицько-буковинського представницького органу за назвою «Українська національна рада», який мав «виконати право національно-державного самовизначення українського народу»[798]. Цим актом український провід хотів задекларувати всьому світові свої віковічні прагнення. Проте ще 16 жовтня цісар Карл І маніфестом «До моїх вірних австрійських народів» оголосив про необхідність перебудови імперії на національно-федеративних засадах, коли кожен народ «творить свій власний державний організм»[799]. Таким чином опозиційний виступ українців несподівано набрав «цілком законних правових підстав».

---

[796] Карпенко О. Ю. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях. *Український історичний журнал.* 1993. № 1. С. 18.

[797] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. Відень : Друк ОО. Василіан у Жовкві, 1926. С. 36-37.

[798] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. На підставі споминів і документів. Львів : 1922. С. 106.

[799] Українське слово. 1918. 22 жовтня.

На з'їзді 18 жовтня 1918 р. було створено Українську національну раду (УНРада) як головний представницький орган українського народу на землях Австро-Угорщини. «Стоячи на становищі самовизначення народів», УНРада на цьому ж форумі відразу проголосила створення Української Держави на етнічній території, що охоплює Східну Галичину, Лемківщину до р. Сян, північно-західну Буковину та смугу північно-східної Угорщини. УНРада зобов'язувалася підготувати проєкт конституції, яка б забезпечувала демократичні свободи, культурно-національну автономію і представницькі права для всіх народів, що проживали на цій території[800]. Головою Ради було обрано керівника Української парламенської репрезентації Є. Петрушевича.

Того ж дня на обговорення щойно створеної Української національної ради було винесено доповідь націонал-демократа С. Барана: «Чи нова держава має змагатися до злуки з Українською Державою над Дніпром негайно?». Внаслідок бурхливих дванадцятигодинних дебатів було прийнято рішення не проголошувати державної єдиності з гетьманською Українською Державою. Серед іншого, Є. Петрушевич пояснював це тим, що в оголошених президентом США В. Вільсоном чотирнадцятьох пунктах повоєнного мирного врегулювання народам Австро-Угорщини, попри те, що українці взагалі не згадувалися, гарантувалося право на самовизначення, а Росія трактувалася як єдиний народ і єдина держава. Отже, злука з Великою Україною з цього погляду загрожувала б і створюваній ЗУНР опинитися під владою «єдиної Росії». Крім того, на прийнятому рішенні позначилося негативне ставлення керівництва УНРади до німецької окупації, що стала наслідком підписаного Центральною Радою Брестського миру, гнівно сприйнятого Антантою, а також те, що УНС, який саме тоді готував повстання проти гетьмана, надіслав до Львова прохання не приєднуватися до Української Держави, щоб не зміцнювати становища хиткого режиму[801].

---

[800] Діло (Львів). 1918. 20 жовтня.

[801] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборність і регіоналізм в українському державотворенні. С. 90-92.

Гіпотетично в розрахунок бралося ось що: якщо Антанта вирішить таки залишити Австро-Угорщину як державу, то, що теоретично не виключалося, реального приєднання до Наддніпрянської України все одно не станеться, а лише викличе у переможців у Великій війні небажані настрої, упередження щодо західних українців[802].

У концентрованому вигляді тогочасні міркування й вагання західноукраїнських лідерів передав один з військових командирів січових стрільців І. Боберський, детально відтворюючи виступ на з'їзді Є. Петрушевича: «… В тій важній хвилі ми мались застановити над тим, чи злука з Українською державою принесе її користь, а також, чи вона буде нам корисна. Ми мали б проголосити, що хочемо належати до Української держави. Само проголошення не вистарчає. Треба мати силу до переведення. За тим промовляє наше сердце. (Голоси: "Є сила". Голос: "А що Вільзон на це?"). Хто нам поможе? Можемо ми числити на поміч Антанти і Вільзона? Але ж Вільзон каже: Австрія має дати народам автономію. Він не висказується за тим, щоб ми пішли до України…»[803].

На з'їзді представників українських партій та організацій Галичини, що відбувся 19 жовтня 1918 р., питання про злуку адміністративно-державного утворення, що поставало на західноукраїнських теренах, з Наддніпрянською Україною відклали через сильну опозицію до пануючого там режиму гетьмана П. Скоропадського. Згідно з думкою членів УНРади єдина демократична республіка мала виникнути після зміцнення української державності у західній та східній частинах українських земель[804]. Тоді ж Рада утворила три свої делегації (представництва): виконуючу (у Відні – конституювалась 25 жовтня під проводом Є. Петрушевича), галицьку (у Львові – конституювалась 27 жовтня під проводом К. Левицького) та буковинську (у Чернівцях –

[802] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборність і регіоналізм в українському державотворенні. С. 91-92.

[803] Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003. С. 29.

[804] Стахів М. Західна Україна. С. 19-21.

конституювалась 29 жовтня під проводом О. Поповича), які мали «занятись організацією української держави» та захищати її інтереси перед урядом[805].

У міжнародних, як, утім, і в австрійських та польських політичних колах, проголошення західноукраїнської держави було сприйнято досить спокійно. Тогочасну Європу подібними заявами, які, до того ж, часто мали лише декларативний характер, було важко здивувати. Отже, західноукраїнська державність передусім повинна була стати історичною реалією, а це могло відбутися за двох умов: офіційного схвалення у Відні або ж засобом власної мілітарної сили.

Відвертим нехтуванням існування УНРади та її домагань стало створення 28 жовтня 1918 р. у Кракові Польської ліквідаційної комісії (ПЛК), що була покликана забезпечити перехід управління Галичиною від Австрії до Польщі. Цей акт призначили на 1 листопада, коли останній галицький намісник Гуйн мав офіційно передати адміністративну владу новопризначеному генеральному комісару Галичини князю Чорторийському. Внаслідок цього до поляків також мала перейти військова влада в краї[806].

Паралельно з поляками до своєї мети просувалася і УНРада, яка також хотіла здобути владу в Східній Галичині легальним шляхом від віденського уряду. Але галицький намісник відмовився це зробити на вимогу української депутації, що прибула до нього пополудні 31 жовтня. При цьому він**,** буцімто, додав, що своїх владних повноважень також не передасть і полякам, бо Галичина має залишатися під владою австрійської корони до часу вирішення її статусу мировою конференцією, яка повинна запобігти можливому військовому конфлікту між обома народами[807].

Оскільки документальних підтверджень наведеному немає, навколо нього не згасають гострі суперечки. При цьому одні автори взагалі вважають згаданий політичний демарш галицьких українців

---

[805] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 22-23.
[806] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 36-37.
[807] Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців. С. 131.

«фікцією», «легендою»[808], інші стверджують, що на вимогу віденської делегації УНРади австрійський прем'єр Ламмаша наказав галицькому намісникові передати владу в Східній Галичині українській презентації, але телеграму з цією заявою затримали у Кракові і вона просто не дійшла до Львова[809]. Подальший перебіг подій загалом дає підстави для довіри вищезгаданих мемуарних свідчень К. Левицького, хоча вони, судячи з усього, не можуть претендувати на відображення повної, дійсної картини того, що тоді відбувалося.

Важливо відзначити, що державно-політичні вимоги галицьких українців пульсували у площині здобуття влади мирним шляхом, тому з їхніх програм фактично випадало питання про те, чи зможуть вони втримати владу в краї. Виховані на ґрунті конституціоналізму, щирої віри у міцність букви закону, українські провідники надто мало замислювалися над тим, чи погодяться поляки добровільно, не вдаючись до військового спротиву, віддати їм Східну Галичину, включно зі Львовом, вважаючи регіон невід'ємною складовою Речі Посполитої.

Так, щойно проголошене західноукраїнське державне утворення відразу опинилося у стані невизначеності, більше того – перед реальною загрозою знищення. Через проавстрійські орієнтації український політичний провід досі не вдавався до самостійних рішучих кроків. У цей же переломний історичний момент важливу роль у розгортанні подальших подій відіграли українські офіцери, які зважилися на негайні дії.

Загальний виступ розпочався о четвертій годині ранку 1 листопада 1918 р. Перед цим вдалося досягнути домовленостей про нейтралітет з німецькими та мадярськими частинами, які перебували у Львові. На сьому годину українці роззброїли окремі польські підрозділи та ліквідували спроби міської поліції захопити

[808] Коновалець М. До Листопадового чину. *Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України*. Нью-Йорк : Накладом Комітету Виконавців Листопадового Чину, 1973. С. 195.

[809] Демкович-Добрянський М. Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі. Мюнхен : [б.в.], 1969. С. 16.

головні об'єкти міста, над якими встановили свій контроль. Над Львівською ратушею замайорів жовто-блакитний прапор. Операція пройшла без кровопролиття.

Заступник австрійського намісника змушений був формально передати владу Українській національній раді, яка ввечері видала відозву до українського населення міста Львова і краю. «Український Народе! – говорилося у документі, – Голосимо Тобі вість про Твоє визволення з віковічної неволі. Від нині Ти господар своєї землі, вільний горожанин Української Держави. Дня 19 жовтня Твоєю волею утворилася на українських землях бувшої Австро-Угорської монархії Українська Держава і її найвища власть Українська Національна Рада. З нинішнім днем Українська Національна Рада обняла власть в столичнім місті Львові і на цілій території Української Держави.

Український Народе! Доля Української Держави в Твоїх руках. Ти станеш, як непобідний мур при Українській Національній Раді і відіпреш усі ворожі замахи на Українську Державу»[810]. Населення краю закликалося до зміцнення власної державності.

За підтримки українських вояків австрійських частин та мобілізованого селянства українська влада майже без опору встановилася у більшості міст Східної Галичини. Лише у Самборі, Дрогобичі, Бориславі й ще деяких небагатьох пунктах мали місце гострі сутички з польськими легіонерами. Польсько-українська етнічна територія з містами Новий Сянч, Ярослав, Березів, Сянч, Ліско залишилися в польських руках.

Військовий переворот у Львові знаменував початок національно-демократичної революції на західноукраїнських землях. Він був підготовлений і здійснений військовими колами під керівництвом національного політичного проводу.

Лише повний розвал Габсбурзької монархії остаточно позбавив галицько-український політичний провід австрофільських ілюзій. Однак їхнє місце поступово заповнювала віра у справедливість Антанти, яка, згідно із задекларованим принципом самовизначення націй, мала забезпечити існування західноукраїнської державності.

[810] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 223.

Така орієнтація на зовнішні чинники давалася взнаки протягом усього періоду національно-визвольної боротьби, що негативно позначилося на реалізації власного внутрішнього потенціалу, зокрема, розбудові українських збройних сил та мобілізації мас на боротьбу з ворогами.

Відразу після Листопадового перевороту розпочалися тижневі бої у Львові, які переросли у масштабну польсько-українську війну, що охопила значну частину Галичини. Її характер і наслідки були зумовлені загальними людськими й матеріальними ресурсами ворогуючих сторін, а також впливом міжнародно-політичних чинників. У складних військово-політичних умовах розгорталося державне будівництво західноукраїнської держави, яка для реалізації своїх планів щодо суспільних перетворень не мала жодного мирного дня. Це повною мірою стосується і формування її збройних сил, які спочатку ввійшли в українську історію під назвою «Галицька армія».

Тимчасом 9 листопада 1918 р. було складено уряд – Державний секретаріат: президія (голова) і фінансові справи – К. Левицький, внутрішні справи – Л. Цегельський, закордонні – В. Панейко, судові – С. Голубович, віросповідні і шкільні – О. Барвінський, військові – Д. Вітовський, земельні – С. Баран, торгівля і промисел – Я. Литвинович, публічні роботи – І. Макух, праця і суспільна опіка – А. Чернецький, здоров'я – І. Куровець, шляхи – І. Мирон, пошта і телеграф – О. Пісецький, харчові – С. Федак[811].

Отже, партійний склад виявився таким: націонал-демократів – 8, радикалів – 2, соціал-демократів – 1, християнський суспільник – 1. 13 листопада УНРада ухвалила «Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії», в якому було вказано назву держави – Західно-Українська Народна Республіка, межі її, державне заступництво, герб і прапор[812]. 16 листопада видано закон про адміністрацію, 19 листопада – про судівництво.

[811] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 223.

[812] Трагедія Галицької України. Матеріали про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за криваві роки: 1918, 1919 і 1920. Вінніпег : Канадійський фермер, 1920. С. 19-21.

Поляки тим часом ще більше змобілізовувалися, посилюючи наступ на українців. Хід львівських боїв, вірогідно, могла переломити допомога Наддніпрянської України. Однак перші військово-політичні стосунки між керівництвом Української Держави і ЗУНР не принесли вагомих наслідків. Ще 5 листопада 1918 р. УНРада скерувала до Києва делегацію на чолі з О. Назаруком та В. Шухевичем. Під час її переговорів з Павлом Скоропадським гетьман погодився відправити до Галичини корпус січових стрільців (СС) Євгена Коновальця – найбоєздатнішу частину, що тоді складалася з тисячі вояків, 30 офіцерів, кінної сотні і батареї. Але на зустрічі з О. Назаруком 13 листопада керівний виборний орган СС – стрілецька рада, що вже готувалася до початку антигетьманського повстання, заявила: доля української державності буде вирішуватися у Києві, а не у Львові, тому «не вільно відпускати зі Стрілецтва ані одного багнета». Отже, з Наддніпрянщини вислали лише загін отамана Долуда (45 козаків), що спричинило поширення серед поляків безлічі чуток про величезну допомогу зі Східної України[813].

Період з 22 листопада до 10 грудня 1918 р. став свого роду підготовчим етапом для переходу від локальних до широкомасштабних бойових дій, коли сторони, які ворогували, перегруповували сили та нагромаджували військовий потенціал. Розширення фронтової лінії змушувало шукати нові воєнно-стратегічні концепції ведення війни. Поряд із внутрішнім потенціалом західноукраїнської та польської спільнот (співвідношення людських і матеріальних ресурсів між Східною Галичиною та Польщею становило приблизно 1 : 5 на користь останньої)[814] на розвиток збройного конфлікту посилювалися впливи міжнародних чинників.

Особливого значення набували стосунки галичан із наддніпрянськими українцями, дедалі рельєфніше вимальовувалися наміри посилення позицій через об'єднання обох гілок нації.

---

[813] Заклинський М. Дмитро Вітовський: Спроба життєпису і характеристики. Львів : Всесвіт, 1936. С. 24.

[814] Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ : Світогляд, 2004. С. 37.

***

Калейдоскопічна зміна ситуацій у революційну добу то блискавично відкривала можливості для інтенсивного руху вперед, оперативного розв'язання складних, важливих завдань, то починала гальмувати суспільний поступ, закривала перспективу, заводила людей у глухі кути. Звісно, прогрес на будь-якому напрямі значною мірою залежав від рівня теоретичних уявлень про мету, яка обиралася, шляхи й методи її досягнення.

Ідея соборності була абсолютно природною, ясною, зрозумілою, гуманною. Однак перші два роки революції не увінчалися для України омріяним ефектом. Більше того, є підстави думати, що й до чергового моменту, коли історична рівнодіюча вивела українство на новий старт соборницького руху, українство виявилося мало готовим до впевнених, прорахованих, прогнозовано результативних дій, здійснення необхідних, безпомилкових кроків.

Екстремальні умови, жага продовжити за будь-яку ціну розпочату справу (сумнівів у необхідності її торжества не було) чи не найбільшою мірою послужили причиною, по суті, прискореного звернення до соборницької ідеї західних українців. Сказати ж, що їхній провід до того ґрунтовно дозрів, був психологічно готовим, тим більше мав якісь продумані, виношені рецепти, плани дій, навряд чи можна. Однак невтішний розвиток подій на театрі військових дій – здача Львова полякам, евакуація керівництва ЗУНР до Тернополя і далі до Станіславова змушували форсувати об'єднавчий процес[815]. Звідси спішні візити посланців до Києва, Білої Церкви, Фастова у пошуках одного з рятівних варіантів.

Важливим етапним кроком у досягненні мети стало підписання Передвступного (попереднього) договору про об'єднання двох національно-державних республіканських утворень.

Переговори про об'єднання українських республік розпочалися наприкінці листопада у Фастові. З боку ЗУНР їх проводили Л. Цегельський і Д. Левицький. З боку УНР – члени Директорії В. Винниченко, П. Андрієвський, А. Макаренко, Ф. Швець, а згодом –

[815] Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІ. Рік 1918. С. 318-328.

С. Петлюра. У центрі переговорів було два питання — надання допомоги західним українцям у війні з переважаючими польськими силами та створення соборної Української держави.

Проходили вони не просто, часом навіть напружено[816]. Значні відмінності склалися за більш ніж півтисячолітню відірваність двох гілок колись єдиного народу. Надто складним і важкопрогнозованим залишалося міжнародне становище українських республік. До того ж члени соціалістичної за складом Директорії нерідко оцінювали внутрішні події в ЗУНР, її політичну платформу і курс як суто «буржуазні». У свою чергу, лідери ЗУНР, побоючись надмірно лівацького радикалізму Директорії, прагнули наперед убезпечитися від реальних революційних зрушень. Доволі прикметними у цьому сенсі були слова Л. Цегельського, звернені до В. Винниченка й інших членів Директорії: «Загалом, мусите пам'ятати, що ми не зречемося самоуправи, та не дозволимо (підкреслено мною – *В. С.*) вмішуватися у наші хатні справи»[817] Не випадково вони висунули вимогу про входження до єдиної держави на правах автономії, що на перших порах категорично не сприймалася Директорією, оскільки вона мислила майбутню соборну Україну як централізовану й унітарну державу.

Крім того, наддніпрянців непокоїла неминуча перспектива отримання на додаток до майже суцільного ворожого оточення ще й фронту з поляками.

Однак відчуття єдиної національної родинності, історичної справедливості брали гору. Зрештою, унаслідок переговорів 1 грудня 1918 р., коли в Києві ще була влада гетьмана П. Скоропадського, у Фастові Передвступний договір про майбутнє об'єднання (злуку) ЗУНР з УНР в одну державу було таки підписано. Повний текст цього договору такий:

---

[816] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України (XIX – початок XX століття) : Нариси. Київ : Либідь, 2007. С. 566-569.

[817] Цегельський Л. Від легенд до правди. Спогади про події в Україні, зв'язані з першим листопада 1918 року. Нью-Йорк-Філадельфія : Видавництво «Булава», 2003. С. 138-139.

«В імені Української Народної Республіки Директорія – Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Федір Швець і Панас Андрієвський і іменем Західно-Української Народної Республіки д-р Льонгин Цегельський і д-р Дмитро Левицький, як повновласники Української Національної Ради і Державного Секретаріату, заявляють:

Йдучи за найгарячішими бажаннями Українського Народу обох Українських Народних Республік бути якнайскоріше і навіки злученими в одній національній, незалежній та суверенній Українській Державі, та виповняючи висловлену волю верховних і рішальних тимчасових державних органів, а саме волю Українського Національного Союзу і установленої ним Директорії з одного боку, та Українську Національну Раду і Раду Державних Секретарів з другого боку, злучитись в одно державне тіло, заключаємо ми слідуючий передвступний договір про державну злуку:

1) Західно-Українська Народна Республіка заявляє цим непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну велику державу з Українською Народною Республікою – значить, заявляє свій намір перестати існувати, як окрема держава, а натомість увійти з усією своєю територією й населенням, як складова частина державної цілості, в Українську Народну Республіку.

2) Українська Народна Республіка заявляє цим рівно ж свій непохитний намір злитись у найкоротшім часі в одну державу з Західно-Українською Народною Республікою – значить: заявляє свій намір прийняти всі територію й населення Західно-Української Народної Республіки, як складову частину державної цілості, в Українську Народну Республіку.

3) Правительства обох Республік уважають себе зв'язаними повищими заявами, то значить: уважають себе посполу зобов'язаними цю державну злуку можливо в найкоротшім часі перевести в діло так, щоби можливо в найкоротшім часі обі держави утворили справді одну неподільну державну одиницю.

4) Західно-Українська Народна Республіка з огляду на витворене історичними обставинами, окремими правними інституціями та культурними й соціальними ріжницями окремішности життя своїй території й її населення, як будучій частині неподільної

Української Народної Республіки, дістає територіальну автономію, котрої межі означить у хвилі реалізації злуки обох Республік в одну державну цілість окрема спільна комісія за ратифікацією її рішень компетентними законодатними й правительственими державними органами обох Республік. Тоді також установлені будуть детальні условини злуки обох держав.

5) Договір цей, списаний у двох примірниках, як двох окремих оригіналах, призначених по одному для правительства кожної з обох держав, може бути опублікований за згодою обох правительств, т. є. Директорії Української Народної Республіки й Ради Державних Секретарів Західно-Української Народної Республіки.

Директорія Української Народної Республіки: В. Винниченко, П. Андрієвський, Ф. Швець, С. Петлюра, Отаман Укр. Респ. військ.

Повновласники Ради Державних Секретарів Західно-Української Республіки: Д-р Льонгин Цегельський, Д-р Дмитро Левицький»[818].

Навіть побіжного погляду на документ достатньо для вельми важливих висновків і запитань, на які немає задовільних відповідей.

Упадає у вічі, що проєкт договору готувався галицькою стороною. Про це незаперечно свідчать мовно-стильові особливості тексту. Однак згода на те наддніпрянців, очевидно, була виявом елементарної чемності. Сперечатися через дрібні формальності дійсно було не варто. А ось щодо очевидної асиметрії в юридично-політичному сенсі виникає питання, як на таке могли дати згоду В. Винниченко, С. Петлюра та й інші члени Директорії.

Особливо це стосується четвертого пункту договору.

Заявляючи про прагнення до створення однієї неподільної державної одиниці (держави), тут же, з посиланнями на історичні обставини, правні інституції, соціальні й культурні відмінності, західноукраїнському державному утворенню передбачалася територіальна автономія без регламентації її меж. Не встановлювалися й загальні принципіальні умови об'єднання двох українських складників. Важко сказати, де в згаданому договорі виявлявся брак юридичної кваліфікації авторів домовленостей, а де, можливо,

[818] Конституційні акти України, 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Видавництво КДУ, 1992. С. 108-109.

завбачливо, з умислом, «дальнім прицілом» оговорювалися можливості для особливих преференцій. Та як би там не було, у згадані формулювання документа закладалися очевидні передумови майбутніх ускладнень і непорозумінь. Не розуміти того згадані історичні особистості не могли, не мали права. Хіба що можна висловити припущення (в яке також не хочеться вірити), що Директорія з перших кроків оформлення соборницьких прагнень не вірила у їхню здійсненність.

Принагідно варто висловити й певне здивування тим фактом, що Передвступний договір не ввійшов ні до академічного документального двотомного видання «Директорія, Рада народних міністрів Української Народної Республіки», ні до п'ятитомника «Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923 (за логікою хронологічно це мало б бути в першому томі – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001)».

Зміст документа більше відомий за його відтворенням у тритомнику В. Винниченка «Відродження нації». Повний текст відрізняється лише відсутністю абзаців преамбули і заключного, атрибутивного пункту[819].

Гадається, що деякі автори, зокрема, М. Стахів, І. Гошуляк перебільшують реальну вагу декларативної вступної частини до Передвступного договору. Красиві, гучні слова з мотивацією прийдешнього акту справді можуть справити враження[820]. Однак заключений у сентенції пафос значною мірою нівелюється згаданим четвертим пунктом документа, в якому відбилися очевидні регіоналістські настрої й розрахунки, які в наступному обернуться негативом і бідами загальноукраїнських масштабів.

Чи не тому і голова Директорії В. Винниченко, і голова Українського національного союзу М. Шаповал у момент творення документів злуки зайняли стриманішу позицію? І чи не тому у програмному, стратегічному, по суті справі, значному за обсягом

[819] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 380-382.

[820] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 380-381.

документі – Декларації Директорії від 26 грудня 1918 р. серед нагальних напрямів продовження Української революції, найважливіших завдань національного державотворення проблема соборності обминається? На цю обставину звертається увага в історіографії. Нерозуміння факту, його логіки висловлює й І. Гошуляк[821].

На перебігу подій, пов'язаних з дальшим процесом об'єднання етнічних гілок українського народу, негативно позначився розвиток воєнних дій.

Так, провід Західно-Української Народної Республіки, не встигнувши ратифікувати Передвступний договір у Фастові, змушений був переїхати зі Львова спочатку до Тернополя, а потім до Станіславова. Саме там 3 січня 1919 р. на першому ж засіданні УНРади була одностайно затверджена ухвала про злуку ЗУНР з УНР. «Українська Національна Рада, – зазначалося в ній, – виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдиненє з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 р. у Хвастові, та поручає Державному Секретаріятови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізования договору про злуку.

До часу, коли зберуться Установчі Збори з'єдиненої Республіки, законодатну владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада. До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган»[822].

Оцінюючи цей документ, президент УНРади Є. Петрушевич, зокрема, зазначив: «Ухвалений закон залишиться в нашій історії

[821] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 359.
[822] Лозинський М. Галичина в 1917–1920 рр. С. 68.

одною з найкращих дат. По лінії з'єднання не було між нами двох думок. Сьогоднішній крок піднесе дух і скріпить наші сили. Від сьогодні для нас існує одна Українська Народна Республіка. Нехай вона живе»[823]. З нагоди ухвалення історичного документа УНРаду гаряче привітали представник УНР Р. Трохименко і представник Закарпаття С. Клочурак, які брали участь у засіданні. Останній, зокрема, наголосив на тому, «щоби галицькі українці подали помічну руку, щоби допомогли їм злучитися з Галичиною, а через неї і з Великою Україною в єдину Соборну Україну від Тиси до Кубані»[824].

Під впливом ухвали УНРади про злуку в багатьох містах і селах ЗУНР відбулися велелюдні урочистості, на яких західні українці принципово висловили свою волю щодо об'єднання українських земель. Зокрема, 12 січня 1919 р. таке свято відбулося в Товмачі, 14 – в Чорткові, 20 – в Дрогобичі. На святі в Заліщиках, що відбулося 12 січня, присутні одноголосно ухвалили на відзнаку свята об'єднання республік назвати найкращу вулицю іменем «3-го січня».

Важливим засобом пропаганди ідеї соборності була періодика. Всі центральні й місцеві українські газети регулярно вміщували на своїх шпальтах матеріали, в яких активно пропагувалися плани всеукраїнської єдності, соборності українських земель, роз'яснювалися їхні історичні та правові підстави, містилися гарячі заклики до всіх українців об'єднатися в єдиній суверенній Українській державі.

Так, «Остріжська Народня газета» надрукувала в перший день 1919 р. велику статтю «Неподільна Україна». Зазначивши, що багато мільйонів українців не за власною волею виявилися відірваними від УНР, друкований орган з особливою силою наголосив: «Урядові нашої новонародженої Народної Республіки треба ясно сказати, що у територію Республіки входять всі без винятку, землі з

[823] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському-державотворенні. С. 99.

[824] Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. Нарис історії суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.). Івано-Франківськ : Плай, 1993. С. 142.

абсолютною українською більшістю, що національну волю і незалежність ми боронитимем до останку, що інтегральности української національної території українська нація боронитиме зі зброєю в руках, що кожен, хто посягає на її землю – її ворог. З руїни й неволі повинна встати міцна ладом і волею об'єднана, неподільна Українська Республіка»[825].

Об'єднавчі настрої панували тоді повсюдно. «Наша радість сьогодні превелика і кажемо се без докору других і цілим серцем кличемо: Нехай живе вільна з'єдинена Українська Народна Республіка!», – говорилося у передовій статті «З'єдинена Україна», опублікованій львівською газетою «Вперед»[826].

З метою урочистого нотифікування ухвали УНРади від 3 січня 1919 р., завершення юридичного оформлення злуки двох республік, а також участі в роботі Трудового конгресу України до Києва було виряджено представницьку делегацію ЗУНР на чолі з віцепрезидентом УНРади Л. Бачинським. До її складу ввійшли О. Бурачинський, Д. Вітовський, С. Вітик, С. Витвицький, І. Мирон, Я. Олесневич, І. Сандуляк, Т. Старух, В. Стефаник, Л. Цегельський та інші – усього 36 чоловік. Делегація прибула до столиці УНР 18 січня.

Наступного дня відбулася урочиста нарада Директорії та Ради народних міністрів УНР з приводу об'єднання республік за участю президії делегації ЗУНР. Члени делегації вручили Директорії вірчу грамоту УНРади про об'єднання Західно-Української Республіки з Великою Україною[827].

Нарада заслухала й схвалила всі акти соборності, у тому числі й текст Універсалу Директорії. Щоправда, під час їх обговорення дехто, зокрема М. Шаповал, виступили з критикою обраної форми об'єднання республік, що, як відомо, передбачала широку автономію й, по суті, тимчасову суверенність ЗУНР. М. Шаповал вимагав не ратифікувати передвступний договір, підписаний у Фастові, й ухвалу УНРади, а відразу створити спільний уряд, який призначив би на західноукраїнські землі управителя («генерал-губернатора») із наддніпрянців. Однак більшість присутніх відхилила цю пропозицію.

---

[825] Остріжська Народня газета (Острог). 1919. 1 січ.
[826] Вперед (Львів). 1919. 18 січ.
[827] Народня воля. 1919. 7 січ.

Тим часом прагнення до соборності зростало, охоплюючи найвіддаленіші українські землі, у тому числі й Закарпаття, яке на той час стало об'єктом агресії відразу кількох держав. У самому краї, спираючись на підтримку ззовні, розгорнули діяльність різноманітні громадські рухи. Угро-русинська народна рада виступила проти відокремлення Закарпаття від Угорщини й входження його до ЗУНР. Пряшівська карпато-руська центральна рада домагалася приєднання цього краю до Чехословаччини. Мараморошська руська народна рада палко підтримувала Директорію УНР і ЗУНР. Що ж стосується переважної маси населення Закарпаття, то воно, незважаючи на численні перешкоди, тягнулося до матері-України. Це яскраво засвідчили всенародні збори закарпатських українців, які відбулися в Хусті 21 січня 1919 р. У них брали участь 420 делегатів від 175 міських та сільських громад краю і понад 1,5 тисячі осіб без мандатів.

Виконуючи волю населення Закарпаття, делегати одностайно висловилися за приєднання краю до соборної України. «Всенародні Збори угорських українців з дня 21 січня 1919 ухвалюють, – наголошувалося у прийнятому рішенні, – з'єдиненнє комітетів: Мараморош, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шаріш, Спіж і Абауйторпа з Соборною Україною, просячи, щоби нова держава при виконанню сеї злуки узгляднила окремішне положеннє угорських Українців»[828].

***

22 січня 1919 р. Київ набрав святкового вигляду. На будинках державних установ замайоріли синьо-жовті прапори. Балкони будинків прикрасили килими й полотна з українськими вишиванками та малюнками. Тріумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софійський майдан прикрашало велике панно, а по боках – старовинні герби Наддніпрянської України й Галичини. Під звуки оркестрів сюди почали підходити українські військові підрозділи, студенти й учні, численні делегації різних установ і відомств. З усіх

[828] Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр). С. 106.

київських церков прибули хори. Зібралося багато людей, які заполонили весь майдан і навіть прилеглі до нього вулиці.

Рівно опівдні з'явилися депутати Трудового конгресу, члени Директорії, делегація ЗУНР, члени УНС, міністри на чолі з головою уряду, представники дипломатичного корпусу, духовенство.

Урочистості розпочалися промовою голови делегації ЗУНР, віце-президента УНРади Л. Бачинського, який, зокрема, сказав: «Світла Директоріє, Високий Уряде Української Народної Республіки! На цій історичній площі столичного города Києва стаємо оце ми, законні й вільними голосами нашого народу обрані представники Західньої України, а саме Галичини, Буковини і Закарпатської Руси, та доносимо Вам, і запевняємо прилюдно перед усім народом України, перед усім світом і перед лицем історії, що ми, український нарід західноукраїнських земель, будучи одною кров'ю, одним серцем і одною душею з усім народом Української Народної Республіки, власною нашою волею хочемо й бажаємо одновити національну державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого і Ярослава Мудрого, а до якої стреміли наші великі гетьмани – Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Відсьогодні Західна Україна лучиться в одне нерозривне тіло, в Соборну й Суверенну Державу»[829].

Потім Л. Цегельський зачитав вірчу грамоту УНРади і Ради державних секретарів ЗУНР до Директорії, в якій були подані акти, що вели до злуки, зокрема, ухвала УНРади від 3 січня 1919 р. про об'єднання ЗУНР і УНР. Щоб підкреслити присутнім представникам іноземних держав міжнародне значення цього акта, член західноукраїнської делегації Я. Олесницький прочитав його французькою мовою.

Після цього Л. Бачинський урочисто вручив прочитану грамоту голові Директорії. Прийнявши її, В. Винниченко привітав делегацію західних українців короткою промовою, в якій підкреслив історичне значення Акту Соборності. На підтвердження ратифікації

[829] Стахів М. Україна в добі Директорії У. Н. Р. Т. 2. Україна між двома силами. Скрентон : Українська Науково-історична Бібліотека в Скрентоні, 1963. С. 53-54.

передвступного договору від 1 грудня 1918 р. і ухвали УНРади від 3 січня 1919 р. Ф. Швець оголосив Універсал Директорії про злуку УНР і ЗУНР (Універсал соборності).

«Іменем Української Народньої Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої Української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народньої Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їхній законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народньої Республіки з Наддніпрянською Українською Народньою Республікою – в одноцільну суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народньої Республіки ухвалила тую злуку прийняти й здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народньої Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка (Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду»[830].

Наступного дня, у перший же день своєї роботи, Трудовий конгрес України, заслухавши й обговоривши акти соборності, з великим піднесенням схвалив їх. Ратифікувавши таким чином Універсал соборності, Конгрес надав йому законного юридичного характеру. Президент УНРади Є. Петрушевич незабаром був обраний до складу Директорії.

[830] Україна. 1919. 24 січ.

У статті «Дух віків», написаній за гарячими слідами подій, С. Єфремов дав їй таку оцінку: «Того дня оформлено і затверджено акт поєднання двох, досі порізнених частин України. Розпанахане од віків, переполовинене тіло національне зробило останній акт до того, щоб зростись не тільки духом – бо це давно вже зроблено, але і в політичних формах. Акт справді історичний. Він завершує довгу нашу попередню історію і заразом спложує думки – про те, що має бути. І знов виразно по залі проноситься дух історії»[831].

Високо оцінюючи акт злуки ЗУНР з УНР, сучасники, разом з тим, неодноразово наголошували, що цим зроблено лише перший крок на шляху до соборності українських земель. «Святкуючи торжественно об'єднання Галицької України з Наддніпрянською, – підкреслював доктор І. Зілінський в одній зі столичних газет, – мусимо пам'ятати і добиватися, щоб такі торжества святковано незабаром і в Холмщині, і в Бессарабії, і в Криму та на Кубані. Інакше покажемось політичними анальфабетами, яких цілі покоління проклинатимуть»[832].

Зовсім іншу версію шляху до соборного чину пропонують Ю. Мірошниченко і С. Удовік. У центр сконструйованої схеми вони ставлять С. Петлюру. Останній «зі своїм невисоким інтелектом і неприборканим честолюбством вирішив розіграти власну партію й на противагу Грушевському й Скоропадському почав шукати виходи на країни Антанти. Шлях до Антанти пролягав через Польщу, для чого Петлюра пішов на зближення з Ю. Пілсудським. Надійний зв'язок Петлюри з Пілсудським, забезпечував Генрік Юзевський, довірена особа Пілсудського… Петлюра встановив зв'язок з Пілсудським ще під час підготовки повстання проти гетьмана Скоропадського. Однак коли впала Німеччина, емісари Антанти дали відбій повстанню, та Петлюра проігнорував цю вимогу. На жаль для побудови державності в Україні, бажання Петлюри будь-що-будь скинути Скоропадського й зайняти його місце повністю збігалося із планами Пілсудського. Останній всякими способами прагнув відновити Польщу в кордонах 1772 р.

[831] Нова Рада. 1919. 25 січ.
[832] Україна. 1919. 29 січ.

Для встановлення міцних відносин з Польщею від Петлюри потрібно було небагато: гарантувати Польщі невтручання у справи Австрійської України, а можливо, віддати їй контроль над усією Правобережною Україною, крім Києва. За це Пілсудський забезпечував підтримку Петлюрі в боротьбі за владу на Лівобережній Україні та в Києві. Оскільки Петлюра був родом з Полтави, пожертвування Галицькою Україною для нього небагато значило, більше того, галичани для соціаліста Петлюри були далекими за своїм світоглядом, схильністю до парламентаризму, антисоціалістичними поглядами й галицьким українським "язичієм", що різав слух Петлюрі, котрий володів гарною українською мовою. У Петлюри складалися також непрості стосунки з "сірим кардиналом" Коновальцем, залежність від якого він болісно переживав. У випадку об'єднання Директорії та ЗУНР Є. Коновалець діставав додатковий ресурс підтримки й міг легко зайняти місце Петлюри»[833].

Відрядження делегації ЗУНР до Білої Церкви й Фастова, підписання «Передвступного договору» у авторів видання викликають критичні зауваження, оскільки посланці мали справу «не з легітимним урядом П. Скоропадського, який зрікся влади лише 14 грудня, а зі змовниками з УНСоюзу», підписали з ними «Передвступний договір»[834]. «**Дивний юридичний казус**, – наголошується в книзі, – **ЗУНР підписує договір з неіснуючою державою УНР! Адже юридично існує тільки легітимна Українська Держава Скоропадського, яку визнали півтора десятка країн, включаючи Францію й Англією** (виділено авторами – *В. С*)»[835].

Ю. Мірошниченко і С. Удовік вважають, що ЗУНР «мала всі шанси стати незалежною державою», а курс на соборність «мав трагічні наслідки»[836]. Головне ж – західні українці, «зв'язавшись» із

[833] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: становлення державності. Т. II. С. 265-266.

[834] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: становлення державності. Т. II. С. 266.

[835] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: становлення державності. Т. II.С. 266-267.

[836] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: становлення державності. Т. II.С. 267.

соціалістами з УНР, втратили довіру і підтримку Антанти – єдиного чинника, який міг зарадити їхній тяжкій долі[837].

За позірної спроби поєднати в аналізі якомога більше коло октивних і суб'єктивних чинників (зокрема, це і різновекторні інтереси європейських держав, намагання їхніх лідерів використати на свою користь українські проблеми, і психологічні нахили С. Петлюри і Ю. Пілсудського тощо) з висхідним тлумаченням ідеї соборності, як, по суті, штучного і апріорі з різних позицій негативного, програшного феномену, далеко не кращий варіант досягти об'єктивного, наукового ефекту

***

Однак об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу через низку причин не було доведене до кінця. Головна з них – скрутне становище, в якому незабаром опинилися Директорія та її уряд. Вони змушені під натиском радянських військ залишити майже всю територію України. Не в кращій ситуації опинилася й ЗУНР. Північна Буковина була загарбана Румунією, Закарпаття окупувала Чехословаччина, Східна Галичина вела тяжку й нерівну боротьбу проти агресії польських мілітаристів. Практично ухвала УНРади від 3 січня й Універсал Директорії від 22 січня 1919 р. лише задекларували проведення державного об'єднання в майбутньому, що його мали закріпити Всеукраїнські Установчі збори, скликати які в тих умовах виявилося неможливим. До того часу встановлювався подібний до конфедеративного державний зв'язок між двома українськими державними утвореннями з окремими урядами, системами державної адміністрації й збройними силами. Ця організаційна окремішність зберігалася навіть тоді, коли територія ЗУНР була повністю окупована польськими військами, а її уряд, разом із армією, опинився на території, контрольованій безпосередньо Директорією.

Головні дійові особи процесу об'єднання по-різному оцінили події, логічною вершиною яких було 22 січня 1919 р.

---

[837] Мірошниченко Ю. Р., Удовік С. Л. Русь – Україна: становлення державності. Т. ІІ. С. 267-268.

В. Винниченко не вважав Акт злуки чимось надзвичайним. Скоріше він згадував про нього як про документ і про факт, обминути який просто незручно. «В цей же сумний час (22 січня 1918 р.) (помилково, має бути – 1919 р. – *В. С.*), – лапідарно занотовує він, – урочисто одбулося свято поєднання двох століттями одірваних одна від одної галузів єдиного українського народу, – наддністрянців і наддніпрянців, Західної Української Республіки (Галичини) й Східної Української Народньої Республіки (Великої України). (Розуміється, на Софійській площі, з дзвонами, молебном, парадом і Головним Отаманом).

А для негайного, фактичного переведення в життя цього акту представників Галичини було включено в склад Трудового Конгресу як активних учасників його, при чому в склад президії вибрано було галицького с-д. С. Вітика.

Галичина якийсь час мала зоставатися при тому внутрішньому політичному устрою, який мала (Національна Рада й Уряд її, Державний Секретаріат), а потім, коли би настав спокійніщий час, було би вироблено норми, які мали би сприяти якнайтісніщому об'єднанню двох республік»[838].

І. Мазепа, хоч і назвав «проголошення української соборности» – «великим історичним актом в житті українського народу», водночас зазначив, що «фактично воно мало декларативне значіння»[839]. І не лише тому, що ратифікацію домовленості мали здійснити Українські установчі збори, яким так і не судилося відбутися. Набагато гіршим виявилося те, що «недовершена злука» українських республік «стала джерелом того роздвоєння влади, що так тяжко помстилося потім на українській боротьбі 1919 р.»[840].

П. Христюк наводив надзвичайно короткі відомості про утворення Західно-Української Народної Республіки і зусилля її керівництва щодо об'єднання з УНР – стислий сюжет про це він вмістив навіть не в основному тексті, а в примітках до нього. Автор

[838] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 242-243.
[839] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 87.
[840] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 87.

згадував (і то – побіжно) лише Акт соборності українських земель[841].

М. Шаповал також висував суттєві застереження: «Одначе, ця злука була більш теоретично-юридичною, ніж фактичною, бо галицький Державний Секретаріят уперто стояв на тім, що лише на спільних Всеукраїнських Установчих Зборах буде остаточно установлено закон про форми включення західних земель в одну державну систему і організацію єдиної влади, а до того Західна Область УНР мусила б бути цілком незалежною в своїм існуванні. На жаль, Директорія згодилась на подібну "злуку", а з того потім виникли необчислимі нещастя для українського народу. *Двоєвластя* – це найбільший ворог всякої єдности, а в злуці 22 січня двоєвласття на одній українській землі було поголошено офіційно»[842].

Не заперечуючи морально-політичного значення події, своє критичне ставлення до Акта злуки українських земель М. Шаповал виводив, передусім, з відмінності соціально-економічних і політичних характеристик УНР і ЗУНР, тобто державних утворень, що не мали від самого початку підстав для органічного з'єднання. Йдеться про так званий «політичний біметалізм» – явище, схоже на неможливість сполучення (спайки) двох різних металів через їхню різну атомну будову. На відміну від УНР, де влада свідомо формувалася Директорією так, щоб вона належала трудовому народові (через Трудовий конгрес), утворена на західноукраїнських теренах Українська національна рада склалася «з українців-депутатів був[шого] австр[ійського] парляменту і краєвих соймів (галицького і буковинського), з представників трьох партій (націонал-демократів, радикалів і соціял-демократів) та "кооптованих" приватних осіб. На жаль, на Західних Землях владу не було створено шляхом вибору від народу в цей новий час: ні селян, ні вояків не спитали галицькі і буковинські політики. Коли б на Західних Землях було негайно після перевороту поскликувано селянські, робітничі і

[841] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 58, 60.

[842] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 127–128.

військові депутати, то весь би народ через них виявив справжню свою волю в цей важний час. Тоді б увесь народ піднявся на громадську роботу. Події пішли б иншим шляхом! Перехід же влади до старих австрійських, в більшості реакційних політиків, спричинився до того, що широкі маси були усунені від участи в громадському будівництві – це раз, а друге – що галицько-українська політика була реакційною і стояла в повній суперечності з політикою революційної влади на Великій Україні. Ви це самі бачите, коли порівняєте декларацію Директорії і склад уряду УНР з політикою галицької Національної Ради і складом її уряду (Державного Секретаріяту) та візьмете на увагу конкретну політику обох українських влад. Потім ця обставина *стала фатальною для всеукраїнської революції»*[843].

Безперечно, лідери УНР, автори перших історичних творів про Українську революцію, розповідаючи про січневі події, не могли абстрагуватися від їхніх наслідків, хоч, очевидно, і не хотіли кидати тінь на найвищу ідею соборності, свідомо замовчуючи, зокрема, ступінь тогочасного юридичного оформлення процесу, який, між іншим, так негативно позначився в майбутньому.

Варто зауважити, що їхні колеги нерідко були ще категоричнішими. Так, М. Лозинський, член Державного секретаріату ЗУНР, у своїй книзі «Галичина в рр. 1918–1920» присвятив правовому аспекту соборності окремий розділ «З'єднання Західно-Української Народної Республіки з Українською Народньою Республікою»[844].

Проаналізувавши документи, якими регламентувався об'єднавчий процес, М. Лозинський дійшов висновку: «Всі сі акти про з'єдиненнє *не утворили* нової, з'єдиненої з дотеперішніх двох українських держав зложеної Української Народньої Республики, а тільки проголошували утвореннє її і намічали шлях до її утворення.

Утворити сю нову, з'єдинену Українську Народню Республику мали *Установчі збори,* скликані з територій обох держав так, як коли б сі території творили вже одну державу...

---

[843] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 129.
[844] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 67-73.

До часу утворення одної держави Установчими зборами обі держави оставали *окремими державами,* незалежними одна від другої. Про се говорить ухвала Української Національної Ради з 3 січня 1919 р. в останніх двох уступах, застерігаючи до часу Установчих зборів незалежність законодатної і виконуючої влади Західно-Української Народньої Республики»[845].

М. Лозинський досить переконливо обґрунтовував думку, що з усіх документів, точно кажучи, випливало тільки одне – зобов'язання лідерів ЗУНР і УНР здійснити за сприятливіших обставин фактичне з'єднання обох державних утворень, а єдиним способом досягнення мети залишалися обопільні воля й прагнення до порозуміння. Останнє ж, як добре відомо, юридичною категорією ніколи не було.

«Очевидно, де нема одної державної влади, а тільки з'єдиненнє має здійснюватися двома незалежними владами на основі порозуміння, там мусять бути також непорозуміння», – цілком резонно зауважував автор. У поєднанні з вкрай несприятливими конкретно-політичними обставинами відсутність надійних правових засад не могла обіцяти скільки-небудь втішної перспективи. «Коли б українська державність на територіях обох українських держав укріплялася, тоді непорозумінь було б щораз менше і в кінці швидке скликаннє Установчих зборів було би з'єднило обі держави в одну. Одначе українська державність не укріплялася, обі українські держави під натиском Польщі і Росії тратили територію і наслідком сього попадали в хаос і в сім хаосі непорозуміння росли, аж доки не довели до повного розриву»[846].

Відповідальні, серйозні історики, незважаючи на істотні трансформації у підході до оцінок Акту злуки, його значення й наслідків (з ідейно-політичних міркувань гору поступово почали брати позитивні й навіть звеличувальні тони), завжди залишалися об'єктивними. З їхнього погляду, об'єднання в 1919 р. завершити не вдалося, а суперечності, що виявилися під час розпочатого процесу, настільки негативно вплинули на весь подальший розвиток

[845] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 69-70.
[846] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 71.

Української революції, що це згодом стало однією з причин її поразки.

І. Лисяк-Рудницький у статті «Українська Національна Рада й ідея соборності» зазначає: «Соборність України, врочисто проголошена універсалом Директорії 22 січня 1919 р., в тій добі не дочекалася своєї повної практичної реалізації... Творці акту 22 січня розуміли його як вступний договір про об'єднання обидвох українських державностей. Саме практичне проведення відкладено на пізніше, коли парлямент, вибраний на цілій українській території, випрацює нові спільні основні закони (конституцію) соборної Української Народньої Республіки та введе в чинність спільні державні органи. Як знаємо, це ніколи не сталося. Наддніпрянщина й Галичина існували далі: до самого кінця визвольних змагань як два окремі державні тіла, з двома урядами та арміями, а також з двома різними політичними лініями, що не були позбавлені розбіжних тенденцій»[847].

Обережна констатація загальновідомих фактів наповнюється в автора й конкретнішим змістом, коли він переходить до предметного аналізу «непереборних об'єктивних перешкод», що постали на шляху об'єднання і мали своїм наслідком «...наявність двох українських стратегій, і дипломати, які могли між собою шукати зближення, але які не могли точно покриватися, бо в них були дві різні спрямованості: в галичан односторонньо антипольська, а в наддніпрянців односторонньо антимосковська. До цього головного, засадничого моменту прилучався цілий ряд інших: чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадській вихові між нашим Сходом і Заходом. Ці речі корінилися в довгій минувшині й тому годі їх було, навіть при обопільній найкращій волі, зліквідувати соборницькими деклараціями чи урядовим декретом»[848].

Узагальнююча праця «Україна: альтернативи поступу» містить «соборницькі сюжети» і прикметні висновки. «Та "злука", –

[847] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 271-272.

[848] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. Т. 2. С. 272.

наголошують автори, – була швидше формальною. Як засвідчили нові події, націонал-демократам за будь-яку ціну хотілося мати окрему область для свого суверенного керівництва. Лише 30 березня між урядами УНР та ЗУНР було укладено угоду про спільну закордонну політику. До скоординованої внутрішньої політики справа не дійшла, і в цьому весь корінь зла.

...Отже, "держава в державі". Завдяки цьому значною мірою формувалися передумови тієї величезної катастрофи, яка спіткала Україну в 1919 році»[849].

Подібні оцінки і висновки в академічній літературі практично не змінюються, хоча з часом кількість публікацій постійно зростає. З'являються все нові й нові спроби дослідити дуже неординарні процеси. Так, у одній з останніх солідних книг історик В. Верстюк назвав Акт Злуки «мегаподією». Утім, тут же він змушений був визнати: документ «*мав велике символічне значення , бо увінчав прагнення двох гілок українського народу до спільного життя, а також інтегрував до національної стійкості ідею соборності українства.*

Проте в реаліях 1919 р. об'єднання не дало очікуваного результату, внісши додаткове напруження в життя політичної еліти. Керівників УНР і ЗУНР різнили суттєві суперечності у визначенні стратегії державного будівництва, у формуванні внутрішньої і особливо зовнішньої політики…

1919 р. УНР довелося вести збройну боротьбу на кількох фронтах, проти червоної та білої Росії, а також і нововідновленої Польщі. Ця боротьба була непосильною, вона не лише породжувала військові поразки, але йзагострювала внутрішні суперечності в українському революційно-демократичному таборі…»[850]

Таким чином, запідозрити перших істориків Української революції у поспіхом зроблених висновках щодо процесу об'єднання українського народу в 1919 р., тим більше – у «регіональному

[849] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). Київ : Фірма ARK – UKRAINE, 1996. С. 226, 228-229.

[850] Верстюк В. Ф. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби Української революції 1917–1921 рр. С. 135.

патріотизмі», який позначився на інтерпретації дій галичан, і спробах «заднім числом» звалити на них всю провину за кінцеву поразку ніяк не можна. В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа, М. Лозинський всього-на-всього об'єктивно оцінювали події і факти, що мали місце. І чимдалі в процесі, що вивчається, виявлялися негативні моменти, тим різкішими ставали їхні висловлювання й оцінки.

***

Не став радикальним проривом чи хоча б істотним позитивним кроком уперед у розвитку Української революції, національному державотворенні Трудовий конгрес України, на який політична еліта, принаймні її радикальніша, ліва частина, покладала великі надії. Самі організатори форуму виявилися вкрай розчаровані його результатами й вдавалися до жорстких оцінок його результатів.

В. Винниченко назвав форум «мертворожденим», а П. Христюк дав красномовну назву відповідному розділу «Заміток і матеріалів» – «Трудовий Конгрес – похорон трудового принципу». «З Трудового Конгресу доля просто посміялася, – писав один з лідерів Української революції. – Інституція, що покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду революційну робітниче-селянську владу і тим підвести міцний грунт під революцію, виповнила протилежні завдання: поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим, висловилась за горожанський міжклясовий мир – демократичний парляментаризм. Головною причиною такого "жарту" був реакційний курс директоріянської політики, що геть здіскредитував Трудовий Конгрес ще до його скликання»[851].

Не випадково, що питання про якісний склад делегатів Конгресу привернуло увагу політичних сил, спричинило гостру реакцію деяких з них. Так, фракція УСДРП («незалежних») в оголошеній на Конгресі декларації зазначала: «Трудовий Конгрес – це є плід хисткої й двохсторонньої політики Директорії. Скликаючи Трудовий Конгрес, Директорія мала намір задовольнити як

[851] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 57.

соціяльні сили, так і імперіялістичні, і не задовольнила ні тих, ні других. Ми не можемо вважати Трудовий Конгрес правдивим представництвом революційних мас України, як по його конструкції, так і по умовам, в яких переходили вибори робітництва; *позбавлення прав участи в Трудовому Конгресі революційного війська;* одночасне скликання Трудового Конгресу і руйнування органів трудового народу чи недопущення їх істнування на місцях: переведення виборів при умовах урядового нажиму, без свободи агітації; скомканість і спішність виборів в несприятливих умовах військового часу, – все це позбавляє Трудовий Конгрес правдивого в ньому представництва революційних мас і не дає йому ніякої сили в його роботі, бо немає тих органів, на які б він міг опертися. Через те, коли Директорією буде передана йому вся повнота влади, *Трудовий Конгрес* не має права задержувати її в своїх руках, а повинен *передати цю владу справжньому, єдиноздатному до переведення в життя величезних завдань української соціяльної революції представництва революційних мас – робітниче-селянським радам»*[852].

На загальноукраїнський форум, урешті-решт, прибуло всього близько 300 делегатів – тобто фактично половина складу, що спочатку передбачався[853]. Дещо більшу цифру наводив І. Мазепа, вважаючи, що в роботі Конгресу брали участь понад 400 делегатів, з них 36 – від Західно-української Народної Республіки[854].

Однак навіть невідповідний настроям мас склад делегатів непокоїв військове керівництво УНР: воно серйозно побоювалося, що під тиском обставин зібрання може пристати на ліву політичну платформу. Поповзли чутки, що в такому разі Січові стрільці силою розженуть форум. Звісно, це не сприяло продуктивній праці. У нервовій атмосфері ще наочніше виявилися внутрішньопартійні суперечності, зокрема, у фракції есерів. Тривалий час не вдавалося сформувати навіть авторитетну президію[855].

---

[852] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 63.
[853] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 59.
[854] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 89-91.
[855] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 82.

На думку автора фундаментального історичного дослідження, «засідання 25–28 січня були рішаючими. В ці дні під пресією військових подій і Дирекорії було рішуче і остаточно порвано з українською робітниче-селянською революцією, ліквідовано нещадно мрії директоріянської весни, поставлено дальшу боротьбу на старий, двічі за часів української революції переживший себе, грунт – "демократичного ладу і парляментаризму"»[856].

Ключовим на Конгресі став виступ голови Директорії В. Винниченка, в якому найбільша увага приділялася історії боротьби за відновлення УНР і тяжкому військово-політичному стану республіки. Заключні слова промови були такими: «...Директорія, намітивши широкі демократичні реформи, переведе їх в життя. Наші реформи – не большевизм. Ми не большевики. Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід. Особливі умови життя в Росії породили совіти, але соціяльна революція в інших країнах відбувається в інших формах. Совітська форма російської революції засуджена на загибель. Большевики умирають, бо Антанта заперла їх в усіх портах, але вони хотять, щоб і ми загинули разом з ними.

Большевики вішають нам петлю на шию, тому можливо, що у нас будуть китайсько-латишські совіти. Але наш народ нікому не дозволить сісти йому на плечі»[857].

На тлі тривожних виступів військових оптимізмом позначалася лише промова С. Петлюри, який вважав наявні сили достатніми для оборони Києва від радянських військ[858].

Сформований же В. Винниченком відхід від нещодавно визначених соціальних орієнтирів з ентузіазмом підхопили й інші делегати. «За В. Винниченком пішли инші "ура-патріотичні" промови. І знову, як і, приблизно, рік тому (в грудні 1917 р.) на Всеукраїнському робітниче-селянському та салдатському з'їзді, соціяльно-економичний, клясовий момент в українській революції було затушковано моментом національно-політичним. Питання про

[856] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 60.
[857] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 89-91.
[858] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 1. С. 91-92.

радянську форму влади знов було цілком ідентифіковано з питанням національного поневолення України Московщиною. Національний момент робив такий вплив, що не то що промови представників радянських соціялістичних партій, а навіть промовці фракції української партії соціялістів-революціонерів центральної течії, що пропонували передати владу в Українській Республіці в центрі і на місцях на трудовому принципі, не знаходили співчуття більшости конгресу. Під час фракційних промов, що почались 26 січня, конгрес робив надзвичайно сумне враження. Фракція української партії соц.-революціонерів (центральна течія), що могла, при умові внутрішньої спаяності, ясності своїх позицій і рішучого переведення їх в життя, відограти рішаючу ролю в цім важнім моменті української революції, – розбавлена елементами з селянської фракції, розбилась, покололась на праве і ліве крила, які не могли знайти спільної плятформи, і в результаті виступила і голосувала (відповідно до свого поділу) за ріжні резолюції. Фракція українських соціяль-демократів (офіціяльна партія) прикладала всіх сил, щоб утворити на Конгресі дрібнобуржуазну, націоналістично-войовничу більшість, залучаючи до себе так звану галицьку фракцію (що зовсім не орієнтувалася в обставинах і складалася з представників дрібної, переважно селянської, галицької буржуазії) та правицю фракції селянської спілки. Пропозиції і промови представників радянських соціялістичних партій (промова лівого укр. с.-р. Тараненка, укр. незалежника Зіновєва, пізніще бундовця Рафеса) зустрічалися криком та свистом. Найменший натяк на необхідність миру з Совітською Росією, на передачу влади в Українській Республіці робітниче-селянським радам, викликав обурення з боку розпаленої відповідними промовами й агітацією галицької та соц.-демократичної фракції. Отамани Петлюра та Коновалець – закликали до рішучої боротьби з російськими большевиками, вимагали від конгресу одобрення своєї контрреволюційної політики, погрожували репресіями лівим партіям і запевняли, що переможуть всі і все»[859]. Очевидно, в цій (можливо,

[859] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 61-62.

дещо й задовгій) цитаті П. Христюк влучно передав сутність подій, що розгорнулися на Конгресі.

З принципових позицій лінію більшості, уособлювану В. Винниченком, критикували «незалежні» українські соціал-демократи. В проголошеній ними декларації давалася досить неприємна оцінка політиці Директорії, уряду УНР, обґрунтовувалася думка про доцільність передачі влади в УНР в інші руки. «Директорія відограла в українській революції свою велику організуючу ролю, – говорилося у документі. – *Але вона не змогла удержатись на тому шляху, яким повинна розвиватися українська соціялістична революція,* вона не змогла оцінити тих завдань і цілей, які висунуто світовою революцією, *вона не стала на твердий соціяльний грунт* і тим розхитала той соціяльний фундамент, на якому лише й мала укріпитися революція. Причинами цього є як сама структура влади Директорії, так і та обстановка, в якій їй довелося провадити свою діяльність. Характер складу Директорії, як коаліції національних революційних українських партій, і відсутність ясно вираженого клясового характеру її (а соціялістичну революцію тільки й може переводити клясова влада) определили хисткий і нерішучий характер її політики, як внутрішньої, так і зовнішньої...

У великій мірі до цього ходу подій спричинилося міжнародне становище України. Опинившися між двома сторонніми силами – з одного боку, Совітська Росія, а з другого, імперіялістична Антанта, Директорія, з страху перед Антантою, не зайняла відносно неї рішучої позиції. В той же час наступ російського совітського війська *і авантюра правительства Пятакова* спричинилися до того, що урядовий курс політики на Україні пішов вправо, а не вліво, як того можна було сподіватися. І в результаті ми маємо війну з соціялістичною Росією і можливість союзу з імперіялістичною Антантою. Ми не можемо цього допустити. *Одинокий вихід з цього становища,* який зможе удержати революцію і не дасть її роздушити, який дасть організуючі гасла революційним масам і поведе їх до боротьби, – *це є якнайшвидча передача влади робітниче-селянським радам»*[860].

[860] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 62-63.

Зважаючи на загрозливе внутрішнє і зовнішнє становище УНР, Конгрес вирішив припинити свою роботу. Водночас було ухвалено виділити зі складу делегатів комісії з законопідготовчими й контрольними функціями, що мали розробити законопроєкти для наступної сесії Трудового конгресу, а також допомогти урядові в оздоровленні адміністративного апарату. Мали бути створені комісії: з оборони держави, земельна, бюджетна, закордонних справ, харчових справ і культурно-освітня.

Щодо ключового питання – про організацію влади в УНР – Конгрес ухвалив: «З огляду на небезпечний військовий час *доручити власть і оборону краю Директорії УНР,* яка, доповнена представником од Наддністрянської України, до слідуючої сесії Трудового Конгресу *має бути верховною властю* і видавати закони, необхідні для оборони Республіки, при чім ці закони передаються на затвердження найближчій сесії Трудового Конгресу.

Виконавча влада УНР належить Раді Міністрів, котра складається Директорією і в часі первої сесії Конгресу відповідає перед Директорією»[861].

Президії форуму, за погодженням з Директорією, доручалося найближчим часом скликати чергову сесію Трудового конгресу України.

Програмні пункти резолюції були дуже короткими, але виразними й чіткими: *«Конгрес Трудового Народу України стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительство УНР разом з комісіями має підготовити закон для виборів всенароднього парляменту Великої Соборної Української Республіки.*

...На основі всенароднього голосования мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева власть, в інтересах національної оборони, повинна належати довіреним правительства УНР – комісарам, які повинні працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників»[862].

[861] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 67.
[862] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 67.

Не такий виразний та категоричний, начебто позначений настроями приреченості, мають вигляд слова про війну за незалежність УНР, за збереження національної державності, її цілісності: *«У відношенню до захватів української території військом держав Антанти, арміями совітськими, польськими, донськими, добровольческими та румунськими Конгрес Трудового Народу України заявляє свій рішучий протест проти замахів на цілість, самостійність і незалежність Української Народньої Республіки. Український народ хоче бути нейтральним і в дружніх відносинах з усіма иншими народами, але він не потерпить, щоб яка б не було держава накидала збройною силою свою волю українському народові»*[863].

Ухвалена конгресом резолюція ніяк не може претендувати на роль програми революційних перетворень (навіть щонайстисліших, найзагальніших). Це лише декларація принципів, політичних орієнтирів, які навряд чи були концентрованим утіленням інтересів, домагань учасників визвольної революції, тим більше всього українства.

Підтвердженням такого висновку стала заява, подана до президії Конгресу блоком фракцій, що обстоював владу Рад (українські соціал-демократи-незалежні, українські есери-ліві, російські соціалісти-революціонери і Бунд), які відмовилися брати участь у голосуванні за пропоновану правою більшістю з'їзду резолюцію. В заяві говорилося: «Не визнаючи з самого початку правомочности Конгресу, що було зазначено нами в деклярацiях, ми бачили своє завдання лише в тому, аби з трибуни Конгресу оголосити вимоги трудового селянства та пролетаріяту, що боряться за соціялізм, за владу рад. Це завдання за два дні праці Конгресу виконано. З другого боку, з декларацій фракцій, які складають більшість Конгресу, видно, що: 1. Конгрес цілком ухвалює політику Директорії, котра веде боротьбу проти революційних мас; 2. Конгрес ухвалює війну з Совітською Росією і згоду з імперіялістичними урядами Антанти, прикриваючись машкарою нейтралітету. Уряд, що скликав цей Конгрес на непевних підставах при умовах репресій

[863] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 67.

проти революційно-соціялістичних партій, досяг своєї цілі, здобувши покірну більшість. Ми ще раз заявляємо, що цей Конгрес не має права говорити від імени трудових мас України. Виконуючи наказ своїх виборців, зазначені вище фракції залишають Конгрес і складають з себе всяку відповідальність за постанови Конгресу та за їх наслідки»[864].

Отже, схвалений Трудовим конгресом України документ (інших просто не встигли розглянути перед загрозою захоплення Києва радянськими військами) свідчить, що дальшого розвитку платформи (програми) Української революції, усупереч сподіванням, не сталося.

Зрештою було ухвалено резолюцію про поточний момент (універсал) – єдиний документ, що його встигли прийняти до 28 січня 1919 р. – далі працювати було просто небезпечно, і форум поспіхом закрився. В резолюції говорилося, що представники трудового народу України в складних умовах ворожих агресій і надалі доручають провадити державну роботу Директорії, яка поповнювалася представником від ЗУНР.

У багатьох політиків того часу такі рішення викликали глибоке розчарування. П. Христюк дав безжалісну й гостру характеристику ухваленому документові, його духу й сутності, а отже – і всій роботі Конгресу: «...Взятий Директорією з отаманами курс ліквідації революції й ідеї диктатури працюючих було стверджено правицею Конгресу. Українську Республіку мала возглавляти й далі скомпромітована вкрай Директорія, а після – Установчі Збори, обрані “всенароднім голосованням”. Влада на місцях мала належати і далі не менш скомпромітованим отаманам і комісарам, а після – демократичним органам самоврядування. Утворені в процесі революції трудові ради на місцях мали залишитися тільки в силу необхідності, як тимчасові революційні органи з неясними контрольними функціями; ради робітничих депутатів, очевидно, мали бути просто розігнані, як символи засудженої Конгресом “робітничої диктатури”. В зовнішній політиці ухвалювалася і надалі політика директоріянського нейтралітету. А що то був за “нейтралітет”, не

[864] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 67.

було вже ніякого сумніву. *"Червоний Прапор"* (№ 4.2.II.1919) мав рацію говорити, що нейтралітет Директорії фактично виявлявся, головним чином, в боротьбі з "червоним імперіялізмом" і в співробітництві в тій чи иншій формі з своєю, російською і антантською буржуазією. Та й сама Директорія вже не ховалась з цим, а українські соціяль-демократи, ті самі, що в резолюції Конгресу так "задиракувато" виступали проти імперіялістичної Антанти, спокійно приймали до уваги доклад Військового Міністра, от. *Грекова* Конгресові про зроблені вже з Антантою умови, після яких між иншим відступалося Антанті все Чорноморське Побережжя "в стратегічних цілях союзників".

...Конгрес відбувся, але того Конгресу, про який йшла мова в дні революційного піднесення робітниче-селянських мас проти гетьманщини, Конгресу пролєтаріяту і революційного селянства не було»[865].

Завершення роботи Трудового конгресу України не стало стимулом для нового піднесення Української революції. Навпаки, були наявні всі ознаки її кризового стану. Про тривожність ситуації свідчило, зокрема, те, що розгубилися навіть Січові стрільці – «пропала їхня хвальовита самовпевненість і хлопчача зарозумілість». Виявом цього стала пропозиція січовиків запровадити особисту диктатуру В. Винниченка. Останній, за його словами, відмовився на користь С. Петлюри, але ініціаторам такого кроку Головний отаман не підходив «ні з політичного боку, ні, навіть з військового»[866]. Численні факти переконливо доводять, що ані Директорія, ані Рада народних міністрів (не говорячи вже про партії) не мали ніякої реальної влади.

Директорія розривалася внутрішніми суперечностями. В. Винниченку і А. Макаренку практично з усіх питань протистояли С. Петлюра та П. Андрієвський. Ф. Швець брав бік то перших, то других. Під час обговорення принципових питань, ухвалення законів, декларацій, заяв «терези», як правило, схилялися на користь В. Винниченка. «Але

[865] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. Т. IV. С. 67-68.

[866] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 233-234.

фактична, реальна політика поза Директорією проводилась тими силами, виразником яких у Директорії були С. Петлюра й П. Андрієвський»[867].

Не маючи змоги змінити таку протиприродну практику, В. Винниченко вже під час роботи Трудового конгресу, в двадцятих числах січня 1919 р., зробив спробу вийти з Директорії, що підтверджується його щоденниковими записами[868]. Напевне, він сподівався, що форум відіграє таку саму роль у мобілізації українства на революційні дії, як і квітневий Національний з'їзд 1917 р. Розуміючи, що того не сталося, політичний романтик просто втрачав віру у перспективу.

Перебування Директорії в Києві завершувалося під знаком глибокого роз'єднання українських національних сил. Революція вступала в смугу найтяжчих випробувань, у яких вирішувалася її доля.

Звісно, суперники не полишали надій і на те, що саме їх сторона здобуде внаслідок дії об'єктивних чинників і дотримання принципової лінії (нерідко то була просто вперта непоступливість) перевагу і подальший хід подій розвиватиметься за її передбаченнями і сценаріями.

***

Залишивши через кілька днів Київ, Директорія знову знайшла притулок у Вінниці, гарячково шукаючи шляхів перелому, зміни несприятливих обставин. Однак ніякі – аж до відчайдушних – зусилля, кроки не увінчалися жаданими зрушеннями.

Відсутність скільки-небудь узгодженої спільної платформи принаймні для більшості політичних сил, об'єктивно зацікавлених у продовженні і поглибленні революції, прагнення кожної політичної сили висунути на перший план власні завдання, аморфність і розколи практично всіх українських партій, амбітність їхніх лідерів, яким часто бракувало серйозного політичного досвіду, – далеко не повний перелік внутрішніх причин того кризового стану, в якому

[867] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 237-238.
[868] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 238-239.

опинилася Українська революція вже на кінець зими – початок весни 1919 р. Якщо додати до них вкрай несприятливі, навіть ворожі зовнішні чинники і невдалі дії, спрямовані на те, щоб їх хоч якимось чином паралізувати, стає зрозумілою вся трагічність ситуації після евакуації проводу Української Народної Республіки на Поділля.

«...Роз'єднання українських сил катастрофально збільшилося, – „бив" у найболючішу точку проблеми І. Мазепа. – ...Після переїзду Директорії в Винницю безладдя, яке панувало в Києві, ще збільшилося»[869]. Тобто зростали, примножувалися передусім негативні прояви і тенденції.

Головною їх причиною стало те, що дії Директорії, уряду УНР після Трудового конгресу України дедалі розходилися із інтересами мас. «Масла у вогонь» підливали самочинні дії отаманів, які теж виступали від імені Директорії. Невдоволені маси протиставляли себе керівним центрам українського руху. Факти й документи свідчать про зростаючу ворожість трудящих до Директорії. Так, головне інформаційне бюро республіканської армії 15 лютого повідомляло про настрої селян Подільської губернії: «Склалась у селян думка, що їм землю дають зимою, а землею літом порядкують пани... Селяни настроєні проти Директорії, елементи більшовицькі мають великий вплив, як тільки прийдуть більшовики, то все населення пристане до них... Населення дуже хоче, щоб більшовики прийшли якнайскоріше, бо вони б'ють панів і передають народові панське добро...»[870]. Подібна атмосфера була характерною для всього Правобережжя. Селяни дедалі активніше відгукувалися на заклики більшовиків підніматися на збройну боротьбу проти Директорії, уряду УНР. Створювалися партизанські загони, які ліквідовували владу місцевих органів у цілих повітах, особливо ж із наближенням радянських військ. Вельми показовими тут були дії селян Чигиринського, Уманського, Звенигородського, Таращанського, Черкаського повітів, для яких непокора будь-якій владі ставала звичним явищем[871].

[869] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Т. 1. С. 97.
[870] ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 152.
[871] Історія Української РСР. Т. 5. С. 347-348.

У Придністров'ї та на Поділлі також утворилася досить розгалужена мережа партизанських загонів, що один за одним ставали на шлях збройного опору владі. Бої ставали чимраз запеклішими і кривавішими. Безпосереднє керівництво ними здійснював Подільський губернський військово-революційний комітет, обраний підпільним з'їздом ревкомів 10 лютого 1919 р. Більшість у ньому належала більшовикам, а до складу входили боротьбисти та російські ліві есери-борьбисти, що підтримували радянську платформу і брали участь у повстанському русі.

У ніч на 15 лютого 1919 р. за наказом ВРК розпочалося повстання в Проскурівському, Могилів-Подільському, Летичівському, Вінницькому та Гайсинському повітах. Надзвичайної напруженості набули події у перших двох повітах, передусім у їхніх центрах – Проскурові та Могилеві-Подільському[4].

Поступово повстанський рух охоплював степову зону – південь Катеринославщини, Херсонщину, Північну Таврію. Про його розмах можна судити навіть з такого короткого газетного повідомлення: «Всі залізничні лінії між станціями Корсунь–Цвіткове–Бобринська–Кам'янка–Фундуклеївка–Цибулеве–Єлисаветград–Знам'янка–Користівка–Олександрія–Волинська–Кривий Ріг–Долгінцево–Апостолово перебувають у руках партизан, які ведуть боротьбу під прапором Радянської влади»[872].

Антиурядові виступи один з лідерів УПСР П. Христюк кваліфікував як «оружну боротьбу українського робітництва й безземельного та малоземельного селянства проти Директорії» (назва відповідного параграфа книги «Замітки і матеріали до історії української революції»), як «внутрішній, цілком український робітниче-селянський фронт»[873].

Це істотно допомагало військам радянської Росії і Тимчасового робітничо-селянського уряду України переможним маршем просуватися углиб України. Сил для ведення війни з ними у Директорії практично не було. Населення масово відмовлялося вступати до лав

[872] Киевский коммунист. 1919. 9 февр.

[873] Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. Т. IV. С. 75, 78.

армії УНР, дуже нервово і чимдалі ворожіше реагуючи на зусилля вербувальних комісій і спроби розв'язати цю проблему силовими методами.

Утрачаючи підтримку українських мас, політичний провід УНР змушений був дедалі покладатися на зовнішні чинники, намагався будь-якою ціною залучити їх для втримання своєї влади. Різновекторність же зусиль, досягаючи антагоністичних меж, не могла не вплинути фатально на долю цієї влади, зрештою – всієї державної організації.

В. Винниченко і В. Чеховський, еволюціонуючи вліво (хоч і не так швидко та радикально, як «незалежні» в УСДРП), прагнучи зреалізувати «трудовий принцип» (і для них це було виявом щирої вірності інтересам трудового народу, відроджуваної нації, Української революції), тривалий час сподівалися на порозуміння з більшовиками, радянською владою. Хоча воєнні дії набрали достатньо виразних обрисів уже на зламі 1918 і 1919 рр., Директорія намагалася розв’язати кризу влади передусім дипломатичними засобами.

Проте безрезультатно завершилася Надзвичайна дипломатична місія до Москви на чолі з С. Мазуренком[874]. Повним провалом закінчилися й спроби домовитися з представниками Антанти в Одесі й Бірзулі про надання допомоги УНР[875].

На додаток до всього почала нести втрати й сама Директорія. 10 лютого 1919 р. посаду очільника вищої державної влади УНР залишив В. Винниченко (хоча офіційно, за документами він робив це тимчасово і від’їжджав до Відня для участі в черговому соціалістичному конгресі, крок виявився незворотним). Кількість

[874] Реєнт О. П., Симоненко Р. Г. Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.). Документи. Київ : Інститут історії України НАН України, 1996. 86 с.; Солдатенко В. Ф. Упущенный шанс достижения мирного соглашения между УНР и РСФСР в начале 1919 г. *Российская история*, 2010. С. 137–155; Солдатенко В. Ф. Возрождение УНР и упущенный шанс мирного соглашения с Москвой. *Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг.* Т. 2. С. 5-47.

[875] Гончар Б. М., Городня Д. Н. Відносини між Францією й УНР (грудень 1918 – квітень 1919 р.). *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 47-57; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. ІІІ. Рік 1919. С. 103-116.

членів Директорії на незначний час залишалася попередньою – п'ять осіб: після Акта злуки офіційно був запрошений як повноправний член Є Петрушевич. Фактичним лідером керівної інституції держави став С. Петлюра. А 7 травня Головний отаман військ УНР офіційно був обраний головою Директорії. Однак ні С. Петлюра, ні хто інший не володів такими здібностями, таким інтелектом, такою здатністю оперативно, теоретично осмислювати карколомні звиви ситуацій революційної доби й пропонувати обґрунтовану стратегічну лінію, мобілізуючі тактичні гасла, як це було притаманно В. Винниченку.

Від'їхав в еміграцію й М. Грушевський, а за ним багато з тих, хто починав революцію. По-справжньому, по-діловому коригувати концепцію Української революції було майже нікому або ж такі знаходилися поза вузьким колом наближених до С. Петлюри функціонерів. У зв'язку з зазначеним не можна обійти стороною непоодинокі спроби піднести імідж С. Петлюри як найпослідовнішого і найпринциповішого борця за українську справу, який несхибно йшов до національної мети, самовіддано боровся проти її ворогів і завоював собі найпочесніше місце серед лідерів Української революції[876].

Апологети С. Петлюри концентруються навколо заходів, які періодично проводяться, і отримали навіть чітко визначений ідейний напрям[877]. Різними способами стимулюються публікації про голову Директорії й Головного отамана військ УНР.[878]

---

[876] Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ : Аквілон-Пресс, 2000. 464 с.; Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 640 с.; Симон Петлюра у боротьбі за державність України. Київ : Смолоскип, 2018 ; Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра. Життя і діяльність. Київ : Видавництво «Просвіта», 2005. 608 с.

[877] Полтавська Петлюріана. Матеріали Петлюрівських читань вийшли п'ятьма випусками в 90-х рр. минулого століття.

[878] Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Київ : МП «Фенікс», 1992. 260 с.; Він – з когорти вождів. Збірник конкурсних праць про дореволюційну діяльність Симона Петлюри. Київ : Дніпро, 1994. 152 с.; Симон Петлюра та Українська національна революція. Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України. Київ : Дніпро, 1995. 368 с.; У 70-річчя паризької трагедії 1926-1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1997. 302 с.; Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань. Збірник наукових праць. Фастів : Поліфаст, 1999. 228 с.

Не вдаючись до предметних біографічних оцінок праць радянської доби, у яких фігурує С. Петлюра (це окрема, спеціальна розмова), варто відзначити, що всі вони одностайно критичні, суціль негативні.

Однак і в новітні часи з'являються дослідження, автори яких не вбачають скільки-небудь належних підстав для звеличення одіозної особистості, і на основі реальних фактів, інтелектуального доробку політичного і військового діяча намагаються дати об'єктивну оцінку ролі, яку він відіграв у вітчизняній історії, передусім, у здійсненні Української національно-демократичної революції і національному державотворенні[879].

Дехто з науковців не може дійти до однозначних оцінок. І це справді нелегка справа, коли мова заходить про таку неоднозначну особистість, як С. Петлюра.

Проте замість спроби діалектичного поєднання в аналізі контроверсійних начал і суперечливих проявів поведінки політичного діяча з'являються просто-таки безпорадні висновки. Так, у монографії А. Севера «Русско-украинские войны» стверджується: «Зі всіх лідерів українських націоналістів в часи Громадянської війни і в перші роки після її завершення найбільш яскравий слід залишив Симон Петлюра. Саме його політична програма (?, підкреслено мною – *В. С.*) виявилася самою популярною серед радикальних борців за незалежність України»[880]. Природно, що жодного пункту політичної програми С. Петлюри не наводиться, бо їх у творчому арсеналі Головного отамана просто не знайти. Зате тут же, буквально у наступному абзаці своєї праці автор вдається до зовсім неочікуваного спостереження-висновку: «Є категорії людей, яких в народі називають "Хронічними невдахами". Будь-яка громадська, політична чи підприємницька діяльність їм протипоказана. Вони здатні загубити будь-яку справу. Симон Петлюра серед них займає одне з перших місць»[881]. Навряд чи в такому висвітленні будь-хто зрозуміє, де ж істина і ким насправді був С. Петлюра.

---

[879] Савченко В. Симон Петлюра. Харьков : Фолио, 2004. 415 с.
[880] Север А. Русско-украинские войны. Москва : Яуза-пресс, 2009. С. 172.
[881] Север А. Русско-украинские войны. С. 173.

Довелося долучитися до пошуків відтворення, кваліфікації внеску С. Петлюри у поступ України, передусім у революційні роки, й автору даної праці. Окрім низки комплексних праць про історію Української революції, де оцінка постаті політика і військового діяча є неодмінною складовою реконструкції доленосних подій, було видано й деякі спеціальні біографічні розвідки[882].

Дотримуючись домінантної ідеї названого твору, полишаючи тому без розгляду всієї (в комплексі) діяльності голови Директорії і Головного отамана військ УНР, можна дійти доволі обґрунтованого і однозначного висновку. С. Петлюра, його оточення не запропонували українському загалу ідей, положень, гасел, які б збагатили концепції Української революції і соборності, позитивно вплинули на їхній творчий розвиток. Звісно, можна зразу ж посилатися на вкрай несприятливі обставини, які змушували «приземляти» всі турботи й думки до потреб елементарного самозбереження, виживання в екстремальних умовах. А можна взяти до уваги й точку зору тих, хто добре знав С. Петлюру й вважав, що він був нездатний на конструктивну творчість. Це був, передусім, В. Винниченко, талант якого як психоаналітика дозволяв йому набагато глибше розуміти причини, мотиви будь-якого індивідуума. Добровільні адвокати С. Петлюри намагаються здискредитувати визначного мислителя і митця, вважаючи, що в його оцінках превалює суб'єктивна ворожість до першорядного державного і військового діяча –

[882] Солдатенко В. Ф. Нова книга про Симона Петлюру: міркування і роздуми. *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 135-146; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ : Світогляд, 2007. 621 с.; Солдатенко В. Ф. «Шлях звільнення кожної нації густо кропиться кров'ю» (С. В. Петлюра). *Солдатенко В. Ф. Проект «Україна».* 1917–1920 рр. Постаті. Харків : Фоліо, 2011. 511 с.; Солдатенко В. Ф., Шубин А. Симон Петлюра. Отец-основатель или неудачник. *Русско-украинский исторический разговорник:* Опыты общей истории. Москва : Новое издательство, 2017. С. 122-139; Солдатенко В. Ф. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? Москва : Научно-политическая книга, 2020. 791 с.; Солдатенко В. Ф. Симон Петлюра. *Солдатенко В. Ф. «Gloria mundi». Політична еліта українського державотворення революційної доби* (короткі нариси-портрети). Київ : Наукова думка, 2021. С. 190-217; Солдатенко В. Ф. Петлюра Симон Васильевич. *Россия в Гражданской войне. 1918-1922*. Энциклопедия. Т. 2. С. 734.

політичного суперника, надзвичайно популярної, авторитетної особистості.

Один з останніх прикладів тут – згадана вище монографія М. Бойцуна, який спробував повторити і підтримати вигадані версії, спрямовані на звеличення С. Петлюри. «Генеральний секретар внутрішніх справ, – пише автор, "забуваючи", що В. Винниченко був ще й головою уряду, – убачав у генеральному секретареві військових справ головного конкурента за першість в УЦР, людину, яка пропагувала публічний образ воєначальника (це справді єдине, що в нього непогано виходило. – *В. С.*) на противагу В. Винниченку – сповненому сумнівів драматургу, що став політиком випадково. В. Винниченко побоювався, що С. Петлюра з добре озброєною і дисциплінованою армією (невже така в українців тоді була? – *В. С.*) під своїм командуванням може стати українським Бонапартом і узурпувати владу, яка належала Центральній Раді»[883]. А далі перераховується низка того, що мав би зробити для того «кандидат в Бонапарти» з характерним застереженням «якби». Однак жодного «якби» не сталося. Не варто розводитися про непрофесіоналізм подібних підходів. Та сказати більше нічого, окрім хіба що нагадування: двічі «втягував» С. Петлюру у «високу політику» не хто інший, як все той же, за Бойцуном, «випадковий політик» В. Винниченко. І С. Петлюра обидва рази всією своєю діяльністю доводив практично абсолютну відсутність здібностей для виконання хоч скільки-небудь серйозної суспільної ролі. А з В. Винниченком його взагалі не можна намагатися порівнювати – як повноцінного конкурента – настільки це несумірна, «дрібна» особистість[884].

Між іншим, саме у тритомнику видатного політика і художника «Відродження нації», зокрема, у третій книзі містяться чи не найвлучніші, найглибші й найтонші оцінки людських якостей, сутності поведінки, учинків і дивних історіографічних метаморфоз навколо імені дуже й дуже непростого діяча.

---

[883] Бойцун М. Робітничий рух і національне питання в Україні. 1880-1918. С. 356.

[884] Солдатенко В. Ф. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники? С. 777-782.

Власне, В. Винниченко взагалі не схильний скільки-небуть предметно зупинятися на всеосяжній, змістовній характеристиці особистості С. Петлюри. Чи не виняток – це спроба прояснити питання про значення людських якостей, інтелектуальних здібностей свого опонента й, мабуть, у більшості – антипода, у феномені єврейських погромів. Цей аспект від самих початків (тобто, уже з 1918-1919 рр.) зазнавав несвідомої й свідомої плутанини, відчайдушних спроб заперечити будь-яку відповідальність «першої скрипки» в державній ієрархії за невиграшні сторінки вітчизняної історії[885]. Однак навіть через специфічний ракурс і контекст багато яких аргументів В. Винниченка набувають повноцінної ваги і неперехідної значущості.

Безперечно, він краще за інших знав С. Петлюру – багато що їх об'єднувало, в певні часи вони були однодумцями, спільниками, товаришами. А це означає, що В. Винниченко не відсторонено аналізував діяльність якогось історичного персонажа, навіть не просто знав, розумів, але й гостро відчував у С. Петлюрі ті світоглядні, духовні орієнтації, прагнення, що елементарно недоступні іншим авторам. Тому так важливо враховувати у пошуку істини свідчення такого авторитетного діяча і тонкого психолога, спостережливого аналітика.

Очевидно, сучасний дослідник суперечливих, трагічних подій 1919 р. в Україні не може, не має права обминути працю В. Винниченка «Відродження нації» ще й тому, що в ній містяться зразки мислення й аналізу такого рівня, до якого потім мало хто піднімався. Пояснити, навіть охарактеризувати цей феномен, як і будь-яке справді складне, неодномірне явище, непросто. Тому, зовсім не претендуючи на абсолютність, всезагальність, хотілося б зазначити тільки, що це був талант особливого роду: він органічно поєднав у собі глибинне бачення митцем людського єства, проникнення у справжню природу суспільних відносин в усіх їхніх проявах і вимірах з холодним, логічним осмисленням перебігу історичних подій, здатністю щиро й самовіддано боротися за ту правду, яку нездатні подолати багаття жодної інквізиції. Він

[885] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 363-382.

начебто умів передбачати ті колізії, ту ідейну боротьбу, яка згодом набувала шаленої напруги, але велася переважно на значно примітивнішому рівні. А тому вдавався не лише до лапідарних, вивірених оцінок й узагальнень, але й до пояснень ходу своїх розмірковувань, процесу досягнення кінцевого результату. Це свого роду дослідницька методика такого високого ґатунку, не зважати на яку не можна. Ті ж, хто чинять навпаки, зверхньо відкидають думки В. Винниченка, не тільки ризикують повторювати сумнівні низькопробні ідеологічні штампи, зашкарублі стереотипи, але й не мають жодних шансів перемогти у чесній науковій полеміці.

Свідомо оминаючи численні висловлювання, цитати, що стосуються проблеми «С. Петлюра і єврейські погроми», гадається, у цьому разі важливіше сфокусувати увагу на узагальнюючих словах В. Винниченка: „...така якраз зла іронія долі, що якраз того чоловіка, який був найбільше винний за ці злочинства, бідна хуторянка (так письменник іменує нещасну Україну – *В. С.*), що так жалілась на реакційне отаманодержавіє, мусіла найбільше вихваляти, мусіла виставляти його цілковиту непричетність до цих явищ, його демократичність, його гуманність, його геройство і т. п. Бо силою не залежних ні від хуторянки, ні від цього чоловіка обставин, він опинився на чолі „верховної влади" він ніби символізував українську міщанську державність, він ніби являвся олицетворінням боротьби українства за своє національно-державне існування.

І такий глум нашої історії, що цьому випадковому, незначному й шкодливому чоловікові навіть ті, які добре знали його, які навіть не поважали його, мусіли утворювати популярність як на Вкраїні, так і в Европі. Всі удари всіх ворогів українства насамперед зверталися проти тої особи, що стояла на чолі влади, себто проти особи Петлюри. І чорносотенці, й кадети, й так звані руські "праві соціалісти", й навіть большевики – всі старались представити перед своїми течіями Петлюру таким або таким. А цим самим, розуміється, представлялась у цьому ж світлі й уся українська справа. Отже, кожний "урядовий" хуторянський українець уважав за свій патріотичний обов'язок одбивати всі удари ворогів українства, а тим самим, у свою чергу (правда чи не правда, вірив сам чи не вірив), представляти Петлюру в протилежному, хорошому

світлі. І натуральна річ, фарб для цього не шкодувалось ні з одного, ні з другого боку»[886].

Справді, чорносотенці, денікінці доклали чимало зусиль, щоб дискредитувати в очах усього світу лідера УНР, довести його нікчемність і злочинність. Це була свого роду провокація, яка вимагала від українців обов'язкової відповідної реакції. І тому «усі закордонні посольства, місії, комісії й т. п. інституції... витрачали величезні гроші на вміщення в європейських газетах статей, телеграм і заміток, в яких Петлюру зиставлялося, як "генералісімуса укр. респ. військ", як "національного героя", як "непохитного борця за волю України". І називали його й "українським Гарібальді", і "українським Леонідом при Фермопілах" і, здається, навіть "українським Наполеоном". Щоб побити "наклепи" руських і польських ворогів, що доводили Антанті, ніби Петлюра – большевик і германофіл, українці з запалом доказували, що Петлюра – найвірніший слуга Антанти й найкращий оборонець Европи від революції, що тільки він здержує своїми грудьми большевизм і не пускає його до антантських країв.

А щоб наочніше представити, який то є "український національний герой", символ нашої нації й державности, українські закордонні видавництва видають портрети С. Петлюри в генеральському мундирі, в рямці з гармат і гетьманських ознак: булави, бунчука і т. п. аксесуарів "отаманодержавія"»[887].

Приблизно те саме робилося в Україні у невщухаючій полеміці з денікінською і більшовицькою пропагандою.

Загін «славословів» С. Петлюри формувався з різних джерел. Серед них були й люди, які щиро помилялись, які не знали С. Петлюру, вірили українським проводирям, зазнавали на собі гіпнотичного ефекту популярності провідника революційної боротьби й держави. «Їхня безкритична, вузенька псіхіка потребувала якогось фетіша, перед яким вона могла би преклонятися. То инча річ, що той самий обиватель, як дикун, незадоволений на свого фетіша, виструганого ним самим з дерева, буде потім бити й

[886] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 377-378.
[887] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 378-379.

обпльовувати його. Тепер він уклонявся йому, бо така є потреба слабих душ.

А крім того, С. Петлюра був яскравим, виразним втіленням обивательського, міщанського світогляду, отої дрібно-буржуазної безпрінціпности, закоріненого консерватизму, що легко переходить в активну реакційність, тої міщанської побожности перед великою буржуазією, перед показним, парадним блиском паразітарних кляс. Вони, ці щирі обиватели-славословці, вихваляли його не за страх, а за совість, як сімвол власної їхньої міщанської істоти, як виразний, свій власний тип»[888].

Іншу категорію «славословів» становили безпринципні кар'єристи, підлабузники, «які за те славословіє діставали від Головного Отамана й гроші, й посади, й усякі инчі "лакомства нещасні"»[889].

Нарешті, існувала й третя група політиків і пропагандистів, які «славословили просто від страху, бо не славословити Петлюру – це значило бути проти "нашої державності", а хто був проти "нашої державності", той підлягав карі спеціального наказу, виданого Головним Отаманом»[890].

Результат виявився приголомшливим: «з усіх цих причин, глибших, поважніших і дрібніших, щиро й нещиро, але без усяких заслуг з боку цього "лубочного героя", як його називали, йому роздували, як пузир, популярність, роздували, не клопочучись про те, що пузирі, звичайно, лускаються, і від них потім лишається невеличкий зморщений, поганенький клаптик чогось невиразного»[891].

Між тим, у «славословів» 1919 р. виявилося чимало послідовників, і їхня кількість останнім часом збільшується дуже швидко. Гадається, що вдумливе ставлення до історіографічної спадщини В. Винниченка було б у такому разі дуже корисним і сприяло б подоланню тієї однобічності, якою характеризується більшість новітніх публікацій про С. Петлюру.

[888] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 379-380.
[889] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 380.
[890] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 380.
[891] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 380.

Намагаючись збагнути поведінку С. Петлюри щодо конкретного явища – єврейських погромів, В. Винниченко зачепив і ширший пласт проблем, які проливають додаткове світло на особистість одного з найвідоміших проводирів Української революції, Української Народної Республіки.

Письменник й історик вважає, що від української нації в черговий раз відвернулася доля. С. Петлюра, «знаючи любов бідної хуторянки до своєї національности, знаючи, що з цієї любови вона може все витерпіти, шантажував і спекулював на цій любови ще більше, ніж у Київі. До того ж він знав і ту скруту, в якій була хуторянка: куди вона могла подітися? До большевиків не піде, до Денікіна тим паче, отже, хоч-не-хоч мусить бути тут, мусить усе зносити. Більше того: вона мусіла, як сказано, навіть вихваляти його, славословити його, підносити його ім'я якомога вище, бо петлюрівщина й "наша державність" були вже неподільні.

Ось така буває злісна, глузлива гра історії. Неначе за кару бідній хуторянці: на, маєш собі Петлюру, коли не хотіла мати дійсно-народньої, дійсно-національної своєї державности. На, кривись од огиди, кричи від обурення, плач від сорому, а не смій одкидати від себе цей ганебний хрест свій, цілуй його, шануй, падай на коліна перед ним, бо це тобі вся твоя державність»[892].

Дещо стриманіше, не так розмаїто, але, по суті, зі схожою мотивацією характеризували С. Петлюру М. Шаповал, П. Христюк і навіть дуже близький до голови Директорії І. Мазепа.

Загалом же наведене, гадається, дозволяє краще зрозуміти, чому не сталося дальшого розвитку концепції Української революції, її складових. Цього просто нікому було зробити.

Свої негативні наслідки і для ідейно-теоретичного напряму діяльності, і для справи національно-визвольної революції в цілому мали розколи, розмежування в головних українських політичних партіях, вихід з їхнього складу лівих сегментів з доволі серйозним науковим потенціалом – лівих українських есерів-боротьбистів і фракції «незалежних» в УСДРП, інших організацій. Таких

[892] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 381-382.

особистостей, як О. Шумський, В. Еллан (Блакитний), Ю. Мазуренко, А. Річицький замінити було просто нікому.

Кризові явища в українських партіях взагалі призвели до катастрофічного скорочення їх членів[893], а отже, й падіння впливу на суспільні настрої, й перебіг подій.

Можна аргументовано говорити про затухання ідейно-політичного життя взагалі. Перестали проводитися з'їзди і конференції, різко впала кількість учасників партійних нарад. Переставали обговорюватись і прийматися резолюції загальнонаціонального значення. Дедалі рідше в поле зору керівництва УНР потрапляли соціальні аспекти політики, висувалися завдання їх розв'язання[894].

Серйозним дестабілізуючим чинником і справжньою бідою для Української Народної Республіки, Української революції став режим отаманщини, піднесений С. Петлюрою на рівень державної політики[895]. Ні про розвиток теоретичних засад і напрямів революційної боротьби, ні навіть про дотримання напрацьованих орієнтирів і намічених конкретних заходів попередніх двох років революції уже не йшлося. Бо анархічно налаштованим отаманам, які не хотіли коритися навіть Головному отаману, який їх призначав, жодні концепції, теоретично обґрунтовані настанови й

---

[893] Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. С. 526-566.

[894] Солдатенко В. Ф. Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр. С. 526-566.

[895] Ткаченко В. Отаманщина [1918-1919 рр.]. *Віче* (Київ). 1992. № 8. С. 152-159, № 9. С. 119-145; Солдатенко В. Ф. На чолі отаманщини. *Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби*. Київ : Світогляд, 2007. С. 302-369; Солдатенко В. Ф. Отаманщина. *Солдатенко В. Ф. Україна в революційною добу: Історичні есехроніки: Т. ІІІ. Рік 1919*. С. 126-210; Солдатенко В. Ф. Режим отаманщини в УНР 1919 р.: витоки, сутність, наслідки. *Гілея. Збірник наукових праць.* Вип. 113(10). Київ, 2016. С. 46-60; Солдатенко В. Ф. Режим атаманщины в Украинской Народной Республике (1919-1920 гг.). *Гражданская война в России. Жизнь в эпоху социальных экспериментов и военных испытаний, 1917–1922: Материалы международного коллоквиума (Санкт Петербург, 10-13 июня 2019 г.)*. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2020. С. 381-393, 477-482; Солдатенко В. Ф. Атаманщина. *Россия в Гражданской войне. 1918-1922: Энциклопедия. В 3 т. Т. 1.* Москва : Политическая энциклопедия, 2020. С. 154-155.

вимоги були не лише не потрібні, вони їм здебільшого були елементарно недоступні через рівень підготовленості, освіченості.

Не давали підстав для впевненого оптимізму й ті принципи, на яких було засновано об'єднання УНР і ЗУНР, а також уже перші кроки функціонування соборної держави. Не встигнувши запровадити бодай перших внутрішньоорганізаційних зв'язків, довелося втрачати контроль над власними етнічними територіями.

З одного боку, майже нічого не було зроблено для налагодження військового будівництва, для трансформації повстанського, добровольчого війська в регулярні армійські формації. За даними В. Винниченка, у січні 1919 р. під орудою С. Петлюри було не менше 100 тис. озброєних повстанців[896], хоча воєнні історики вважають, що цю цифру варто збільшити принаймні втричі[897], а то й більше. Сам Головний отаман називав цифру 250 тис. добровольців, крім Січових стрільців, які починали повстання проти гетьмана[898].

Проте сплеск повстанства не вдалося закріпити організаційно. Селянство – переважаючий його загал – вважало свою місію виконаною і прагнуло якнайшвидше повернутися до землі[899], яка з вигнанням гетьмана знову поверталася від поміщиків до трудового елементу – 6 січня на засіданні Ради міністрів у присутності повного складу Директорії було прийнято закон про землю в УНР. 8 січня він був дещо скоригований і оприлюднений за підписом глави уряду В. Чеховського та міністра земельних справ М. Шаповала.

За практичної відсутності елементарної дисципліни, вражаючої нерозпорядливості Головного отамана та його оточення було неможливо розраховувати на зміну ситуації. Навіть із Києва, куди, за деякими даними, у середині грудня 1918 р. увійшло 30 тис., а на початку січня 1919 р. перебувало понад 100 тисяч українських

---

[896] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 244.

[897] Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років 20 ст.). 4-е змінене і доповнене видання. Львів : Видавництво «Світ», 1992. С. 505; Дикий А. Красная свитка. С. 209.

[898] Гуцуляк М. Перший листопад 1918 року на західних землях України. С. 168-169.

[899] Шкільняк М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. Спомини і роздуми. Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2016. С. 476.

воїнів, менш ніж за місяць залишилося лише 7,7 тис. осіб. Усього ж, згідно з точним, докладним звітом військового міністра УНР А. Грекова, налічувалося «на всій Україні, на всіх фронтах, з усіма гарнізонами та резервами 21100 осіб»[900].

Паралельно йшов розвиток іншої гілки українського повстанства. Початок йому був покладений вільнокозачим рухом звенигородсько-таращанських селян, виступ яких ледь змогли приборкати окупаційно-гетьманські каратели лише за два місяці влітку 1918 р. Однак нескорені 5 тис. учасників повстання змогли прорватися в «нейтральну зону» на півночі Чернігівщини. Восени тут до них приєдналися такі самі нескорені партизани Ніжинщини та інших місцевостей Чернігівської й Полтавської губерній. За ініціативи більшовиків України було покладено початок формуванню перших двох українських полків. Вони невдовзі перетворилися в дивізії під командуванням М. Щорса і В. Боженка і стали ядром Української повстанської армії, організації й відкриття Українського фронту. Їхніми зусиллями з грудня 1918 р. почалося відновлення радянської влади в Україні.

Так сталося, що наприкінці 1918 р. радянська Росія, потрапляючи в кільце ворожих фронтів, фізично не могла надати істотної допомоги революційним силам України у відновленні радянської влади. Головною збройною опорою у боротьбі проти Директорії, яка вигнала внаслідок повстання гетьманщину та відновила Українську Народну Республіку, стали повстанські формування.

У цьому зв'язку В. Винниченко спеціально підкреслював, що зовсім «не російський радянський Уряд виганяв нас з України, а наш власний народ, без якого… російські радянські війська не могли б зайняти ні жодного повіту, ні нашої території.

Цім розуміється, я не хочу сказати, що російський радянський уряд не мав ніяких намірів воювати з нами і не посилав своїх військ проти нас… Він хотів воювати, він воював, він і війська для цього посилав. Однак цих військ було надзвичайно мало і вони не стільки бились з нашими військами, скільки організовували повстанські

[900] Винниченко В. Відродження нації. Ч. ІІІ. С. 244-245.

війська і керували ними»[901]. Гадається, акценти відповідального політика, який вважав найважливішим credo свого життя принцип «чесності з собою», розставлені гранично чітко.

Відзначене багатократно підтверджується, сутнісно кореспондується з іншими свідченнями і документами. Досвід 1918 – 1919 рр. зумовив тяжіння селянства саме до більшовиків. А ті, своєю чергою, вивчаючи уроки з тих самих подій, ніби продовжили орієнтацію на повстанство, що принесло бажану перемогу.

Треба визнати, що уявлення про те, якою була головна сила, яка вирішувала результати боротьби за владу в Україні на початку 1919 р., було однозначним. Так, голова Директорії УНР В. Винниченко абсолютно точно констатував: «…1 лютого повстанські українські війська (підкреслено мною – *В. С.*), підтримані російськими військами, були вже під Києвом»[902].

З тим, що саме завдяки повстанським українським загонам, керованими КП(б)У, відроджувалася радянська влада в Україні, мали погодитися і в Москві. Як відомо, ЦК РКП(б), В. Ленін побоювалися, що рішучі дії на українському напрямі можуть викликати загострення відносин з Антантою, війська якої заміняли австро-німецьких окупантів, що ретирувалися з України. Тому намагалися стримувати навіть перші дві українські дивізії під командуванням В. Боженка та М. Щорса від активних військових дій на власній батьківщині. Запропонована тоді тактика втілювалася у гаслі «Шлях до Києва лежить через Ростов».

Ліві сили в КП(б)У, уособлювані насамперед Г. Пятаковим та А. Бубновим, виявили «недисциплінованість», «непослух» і розгорнули інтенсивну роботу з мобілізації повстанських сил на боротьбу за владу Рад. Результати досить швидко виявилися надзвичайними. На VIII з'їзді РКП(б) про це говорив К. Ворошилов. А В. Ленін, який уважно слідкував під час закритого засідання з'їзду, присвяченого проблемам військового будівництва 21 березня 1919 р., за дискусією, зробив для себе вельми промовистий запис-визнання: «В о р о ш и л о в: Україна зайнята б е з в[оєн]спеців,

[901] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 204.
[902] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 230.

в с у п е р е ч їм, повстанцями (+Пят[аков] +Буб[нов])» – РГАСПІ. Ф. 2. Оп 2. Д. 148 (автограф В Леніна).

Один із керівних партійно-радянських працівників В. Затонський так охарактеризував цікавий феномен: «…Загалом і в цілому, ми мали рацію, створюючи всеукраїнське об'єднання та ведучи роботу у напрямку підтримки революційного повстанства. Факти показують, що ми правильно врахували історичну та політичну обстановку 1918 року, оскільки Радянська влада прийшла в Україну не з регулярною Червоною армією, а з партизанськими загонами селянських революціонерів, які, щоправда, частенько перетворювалися на банди…, а й тоді наприкінці 1918 і на початку 1919 років дали нам перемогу і над гетьманом і над Петлюрою і самі, здебільшого, помалу перетворилися на регулярні війська (Червоний корпус, таращанці, богунці та інші представники знаменитої нейтральної зони)»[903].

Продовжуючи розмірковувати в означеному логічному ключі, не зайве загострити увагу на тому, що «ліві» – справді вирішили велике стратегічне завдання. Вони ефективно використали накопичену революційну енергію мас для швидкого відновлення радянської влади на величезних територіях України без відволікання з інших (російських) фронтів значних сил Червоної армії. За рахунок комплектування українськими добровольцями (повстанцями), що оснащувалися переважно трофейним озброєнням, війська Українського фронту до 15 лютого 1919 року мали 43 600 багнетів, 3520 шабель, 124 гармати та 606 кулеметів[904].

Цього виявилося достатньо, щоб із дивовижною швидкістю потіснити петлюрівську армію з території практично всього Лівобережжя та Півдня України, а також значної частини Правобережжя. Цілком обґрунтовано у доповіді Головного командування Червоної армії В. Леніну та РВС Республіки від 23–25 лютого 1919 р. наголошувалося: «Успішність пропаганди в робочих

[903] Затонский В. П. Как была основана КП(б)У. *Коммунист* (Харьков). 1921. 7 ноября.

[904] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922): Сб. документов. Москва : Госвоениздат, 1978. С. 55.

районах, озброєна підтримка повстанських українських груп створили таку сприятливу обстановку для вирішення початкових завдань щодо створення вигод становища початку боротьби з об'єднаними військами Згоди (Антанти. – *В. С.*) і південних білогвардійських армій, що успіх перевершив всякі очікування. В даний час міцно зайнята лінія Дніпра від Києва до Катеринослава та Олександрівська та партизанські українські частини, проникнувши глибоко у Правобережну Україну, просуваються до берегів Азовського та Чорного морів (…). Такого великого успіху було досягнуто майже виключно численними українськими повстанськими військами…»[905].

***

На весну 1919 р. Лівобережжя, Причорномор'я і більша частина Правобережжя знову стали радянськими[906]. Не менш інтенсивним був цей процес і на початку літа, дедалі притискаючи Дієву армію С. Петлюри до галицького кордону. А там, своєю чергою, крок за кроком, змушені були здавати свою територію полякам формації Галицької армії, в обозі якої відступав державний провід Західно-Української Народної Республіки[907].

Літо й осінь 1919 р. стали найвідповідальнішим і водночас найкритичнішим періодом Української революції. Саме в цей час остаточно визначилась її доля: тенденція до консолідації народних зусиль у боротьбі за незалежність, власну державність обернулася на свою пряму протилежність. Внутрішні суперечності, що живили відцентрові сили, багато в чому звели нанівець попередні завоювання, підірвали смисл, зруйнували перспективи руху. Проникаючи в глибинну природу процесів того періоду, сучасні історики доходять цілком певного висновку: «...питання української

[905] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922): Сб. документов. С. 58-59.

[906] Солдатенко В. Ф. Гражданская война в Украине. 1917–1920 годы. С. 281-284.

[907] Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. Київ : Світогляд, 2004. С. 44-50.

державності в політиці УНР було підпорядковане проблемі власної влади в тій державі»[908].

В основу такого міркування-узагальнення покладено численні факти та документи у поєднанні з оцінками та інтерпретацією подій найвидатнішими істориками Української революції.

І. Мазепа виділяв червень-листопад 1919 р. (час, коли Кам'янець-Подільський був центром українського політичного життя) в окрему «Кам'янецьку добу» і дав їй таку коротку характеристику: «Кам'янецька доба – одна з найтрагічніших в історії наших визвольних змагань за революцію рр. 1917–1920.

Це була доба, коли українські збройні сили вперше за кілька століть зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за незалежну Україну. Але тут же, в цю добу, прийшло до фатального заломлення об'єднаного українського фронту внаслідок внутрішньої розбіжності українських сил, що виросли на різних частинах української землі і в різних історичних умовах, а тому врешті пішли різними шляхами. Українська боротьба соборним фронтом, досягнувши своєї найвищої точки влітку 1919 року, коли наша армія взяла столицю України – Київ, вже через два місяці закінчилася катастрофою»[909].

Слід констатувати, що перехід УГА через Збруч відразу посилив позиції армії УНР. Маючи в своєму складі 60-85 тис. багнетів[910] (дані тут різняться, М. Лозинський вважає, що у Велику Україну перейшла 100-тисячна армія галичан, з них 40 тис. – боєздатного війська[911], М. Шкільняк стверджує, що їх було 70-75 тис.[912]), воїни УНР отримали чисельну перевагу над червоноармійцями. Всього на 1 червня 1919 р. налічувалось 90 тис. червоноармійців і близько

[908] Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). С. 250.

[909] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Т. 2. С. 5.

[910] Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації й бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. Київ : Україна, 1995. С. 95; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 19-23.

[911] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 168.

[912] Шкільняк М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 рр. С. 481.

5 тис. командирів і політпрацівників[913]. На українському фронті, природно, перебувала лише частина. Зокрема, на головному на той час Кам'янецькому напрямі – близько 12 тис. багнетів, 800 кіннотників, при 40-50 гарматах[914].

Незважаючи на те, що 1 червня 1919 р. було утворено Воєнно-політичний союз радянських республік – Росії, України, Білорусії, Латвії і Литви[915], єдине військове командування кидало основні сили на денікінський фронт і на той час ще не могло ефективно допомогти УСРР у боротьбі з армією УНР.

Об'єктивним завданням Наддніпрянської (Дієвої) і Галицької армій стало звільнення території Великої України від більшовиків та зміцнення УНР з наступним розв'язанням польсько-українських суперечностей, проблеми Галичини.

Загальна військово-політична ситуація і перспективи її розвитку уявлялися дуже складними. Можливо, найлапідарніше змалював тогочасні стратегічні й тактичні розрахунки внутрішньо різнорідного і різноорієнтованого українського табору М. Лозинський: «Примушене уступити перед Польщею й антантою з Галичини, галицьке правительство пішло з армією на Велику Україну під кличем: "Через Київ до Львова". Побити большевиків і укріпити українську державність на Великій Україні, а тоді звернути всі сили української держави проти Польщі за визволеннє Галичини. А може побіда над большевиками й укріпленнє української державности заставить антанту визнати українську державу й віддати їй Галичину при управильненню відносин між Польщею й Україною.

Коли галицьке правительство хотіло воювати з большевиками й укріпляти українську державність *для визволення Галичини,* то правительство Директорії... думало так само воювати з большевиками й укріпляти українську державність *коштом Галичини.* А саме думало воно коштом Галичини замиритися з Польщею, через Польщу добути визнаннє антанти і так удержатися проти

---

[913] Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3 т. Київ : Наукова думка, 1968. Т. 2. С. 281.

[914] Удовиченко О. Україна у війні за державність. С. 98.

[915] Декреты Советской власти. Т. 5. Москва : Политиздат, 1971. С. 259-261.

большевиків. Для війни з большевиками воно конче потребувало галицької армії, одначе для замирення з Польщею коштом Галичини йому заваджало галицьке правительство. Тому правительство Директорії при помочи лівих галицьких груп повело завзяту боротьбу проти істнування окремого галицького правительства, за переведеннє повного з'єдинення під одною владою. Коли б закиди проти галицького правительства, як перешкоди для повного здійснення ідеї з'єдинення, були осягнули успіх, коли б галицьке правительство втратило довірє своєї армії й мусіло уступити, віддаючи всю владу Директорії, тоді Директорія з одного боку одержала би галицьку армію в свою повну розпорядимість, з другого ж боку мала би вільні руки що до Галичини в переговорах з Польщею»[916].

Звичайно, конкретного плану військово-політичної діяльності не існувало. Це були лише його найголовніші положення, які мали уточнюватися відповідно до тієї чи іншої ситуації. Для об'єднання операцій обох армій у порозумінні з Є. Петрушевичем на початку серпня 1919 р. був утворений штаб Головного отамана на чолі з генералом М. Юнаковим (начальник штабу) і генералом В. Курмановичем (представником від Галицької Армії) – генерал-квартирмейстером штабу.

Досягти однорідності двох частин армії УНР, а відтак – їхнього органічного з'єднання – від самого початку було непросто, якщо взагалі можливо.

У збройну боротьбу проти радянської влади втягнулись усі українські партії, крім боротьбистів і незалежників. Однак ефективно скористатися з об'єктивно сприятливих обставин не судилося. Однією з нездоланних перешкод стали суперечності всередині соборного українського табору. І дрібниць тут, як виявилося, не було. Негативно позначався кожен незважений, непогоджений крок, будь-яке амбіційне рішення, непродумане, необережне висловлювання тощо.

У цьому плані варто звернути увагу на момент, пов'язаний із проголошенням Є. Петрушевича диктатором ЗОУНР, на спосіб,

[916] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 171-172.

яким це було зроблено. Крім принципового неприйняття наддніпрянськими демократами й соціалістами самої ідеї диктатури, провід УНР був вражений тим, що у цьому разі навіть формально було знехтувано колективною думкою галицького центру, а «проголошення» вилилось у вкрай цинічні дії чотирьох осіб. Власне, ці дії також були дивним чином оформлені в акті Президії Української національної ради і Державного секретаріату від 9 червня 1919 р. в Заліщиках: «З огляду на вагу хвилі і на небезпеку, яка грозить вітчизні, для скріплення і одностайности державної влади Президія Виділу Української Національної Ради З.О.У.Н.Р. і Державний Секретаріят постановляють отсим надати право виконувати всю військову і цивільну державну владу, яку досі на основі конституції виконував Виділ Української Національної Ради і Державний Секретаріят, Др. Євгенові Петрушевичеві. Ся повновласть важна до відкликання.

За Президію Виділу Української Національної Ради: Др. Є. Петрушевич. За Раду Державних Секретарів: Др. Із. Голубович, Др. І. Макух, Інж. Іван Мирон»[917].

Дії Є. Петрушевича спричинили бурхливу реакцію у наддніпрянців. «Цей факт, що з членів Виділу Національної Ради ніхто не брав участи в проголошенні диктатури Петрушевича, крім його самого, пригадую, викликав серед членів нашого уряду й Директорії велике здивування й навіть обурення, – емоційно згадував І. Мазепа. – Ми ніяк не могли оправдати такого кроку з боку відповідальних представників галицького громадянства, що провадило свою національно-визвольну боротьбу під гаслами народоправства. Тому ми вважали, що акт 9 червня був незаконний. Іншими словами: Директорія й уряд побачили в акті проголошення диктатури державний переворот і тому не признавали диктатури Петрушевича правною установою. Вважалося, що через утворення диктатури Українська Національна Рада перестала виконувати владу, тому функції Національної Ради мусіли перейти на Директорію, яка, як суверенна влада обох з'єднаних республік, мала

[917] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 16.

виконувати ті функції через окреме, створене для цього міністерство галицьких справ»[918].

4 липня 1919 р. Директорія затвердила закон про утворення міністерства в справах Західної Області Української Народної Республіки. В цьому законі говорилося: «Відповідно до актів з 3-го та 22-го січня 1919 року про злуку Української Народньої Республіки з Галичиною, в складі міністерств Української Народньої Республіки утворити міністерство Західньої Области Республіки (Галичини), через яке відбуваються всі урядові зносини з Галичиною»[919]. Кандидатом на посаду міністра галицьких справ був намічений С. Вітик – заступник президента Української національної ради.

Отже, на проголошення диктатури Є. Петрушевича Директорія відповіла утворенням окремого міністерства для Галичини, а самого Є. Петрушевича вважала за такого, що вибув зі складу Директорії. Коли пізніше в Кам'янці відбувались спільні засідання обох урядів, то Є. Петрушевич у них брав участь уже не як член Директорії, а лише як голова галицького проводу.

Спроби вплинути на диктатора ЗОУНР, які пізніше змінилися на умовляння лояльніше ставитись до державних центрів УНР, навіть після залишення Є. Петрушевичем і УГА Східної Галичини, до позитивних зрушень не привели. Є. Петрушевич відверто заявляв, що мусить за будь-яку ціну відстоювати свою незалежність від наддніпрянського уряду. Він твердив, що не вірить у справу відновлення державності Великої України і тому хоче мати «вільну руку» перед «великими державами» Антанти для відстоювання державності Галичини. Через це переговори закінчились компромісним рішенням. На домагання Є. Петрушевича уряд УНР дав згоду на такі умови співробітництва з ним:

1. Демократична політика без ухилів у бік радянства.
2. Зміна уряду Б. Мартоса.
3. Скасування міністерства для Галичини[920].

[918] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 16.
[919] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 17.
[920] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 19.

Прийняттям цих умов наддніпрянський уряд фактично визнав диктатуру Є. Петрушевича. Але антагонізм між двома урядами залишився.

Неврегульованість відносин між владними структурами УНР і ЗОУНР дуже негативно позначилась на інтересах Української національно-демократичної революції. Тим більш прикрими були кроки певних сил, спрямовані на консервацію ненормальної ситуації. «...Які могли бути добрі відносини, коли уряд УНР вважався в колах галицької дрібної буржуазії і її уряду за большевицький і навіть с-деків і Петлюру націонал-демократи вважали за "большевиків", – обурювався М. Шаповал. – Що хоч трохи лівіше од буржуазної реакції, то вже отим "революціонерам" з Галичини здавалось большевизмом. На Великій Україні Петрушевич і його прихильники зайняли становище "держави в державі", залишаючи собі у всім "вільну руку".

З наддніпрянських партій "соціялісти-федералісти" винесли навіть постанову, щоб галицький уряд залишився цілком самостійним у всіх справах політики. Буржуазна партійка хотіла зберігати "цілість" галицької буржуазної організації – це для неї було краще, ніж "большевизм" уряду УНР. Зверніть увагу на поведінку людей в цій справі: "федералісти", що хочуть федерації цілого світу, орудують проти обєднання двох українських урядів виключно з-за того, щоб це не було допомогою соціялістичному урядові УНР. Через те на Україні було дві українських армії, два уряди, два головних штаби, дві тактики, дві дипломатії, лише була одна земля і один народ як єдине джерело здобування харчів, коней, податків і т. п. Двоєвластя ніде на світі не толєрується ніким, лише на Україні було допущено таку роскіш, як дві державні влади на одній території. Між урядами була глуха, але вперта боротьба. Галицька буржуазно-реакційна інтелігенція страшенно ненавиділа все наддніпрянське, особливо соціялістичний уряд і всю ідеологію революції. Лише жовніри обох армій ставились взаємно добре. Треба було знищити галицьку диктатуру і створити один соціялістичний уряд, одну армію – це урятувало б українську революцію, але слабодухість політиків була на перешкоді»[921].

[921] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 150.

З огляду на вищезазначене не можна обминути увагою спроби правих сил, уособлюваних Є. Петрушевичем, захопити владу в УНР після переходу УГА на терени Великої України. Ідеться, зокрема, про організацію в Кам'янці Українського національно-державного союзу[922], який поставив перед собою завдання витиснути з керівництва УНР соціалістів і персонально С. Петлюру.

Глибинну природу непорозумінь, що не дозволяли українцям досягти жаданої цілісності, П. Христюк убачав у перманентному зростанні напруженості й навіть проявах ворожості у відносинах «між двома урядами», які «виростали на грунті неоднакової їх соціяльної структури. Галицький уряд був типовим міщанським, дрібнобуржуазним і через те навіть політику соц. -демократів і Петлюри вважав большевицькою. У себе дома, в Галичині він вороже ставився до руху робітництва та селянства і поборював галицьких соц.-демократів»[923].

Відстоюючи державну самостійність «галицького князівства» (улюблений термін галицьких соціал-демократів), Є. Петрушевич та його оточення чинили всілякий опір переходові УГА під зверхність Головного отамана, не погоджувалися поширити на галицькі військові підрозділи єдину державну інспектуру, провадили власну оперативну політику.

Разом із тим В. Винниченко пропонував не переоцінювати й ступеня революційності наддніпрянської влади, її постійне тяжіння вправо створювало сприятливий ґрунт для співпраці з галичанами. Однак взаємного бажання налагодити єдині дії було замало. Кожна сторона в скрутних для неї обставинах прохала партнера про допомогу і потім «забувала» про дані зустрічні обіцянки.

Найхарактерніша щодо цього ситуація – зобов'язання кам'янецької влади фінансувати галицький уряд, особливо ж УГА. Але на Раду народних міністрів «напав несподіваний ґедзь ощадности: роздаючи без усякого відчиту й контролю торбами міліони ріжним отаманам, пройдисвітам і шарлатанам, ні разу не пославши за

[922] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 23-30.

[923] Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції Т. IV. С. 161.

кордон ні одної ревізії над десятками своїх місій і комісій, які сотні мільйонів гривень розкидали й розкрадали, – кам'янецькі чудодії раптом пронялись надзвичайною строгостю щодо галицької армії, вимагаючи від неї відчитів, справоздань у грошах, затримуючи видачу тих грошей і т. д.»[924].

Особливі перешкоди у фінансуванні галицької сторони виявляв голова Ради міністрів і міністр фінансів Б. Мартос. Крім усього іншого, він неодноразово демонстрував свою відверту антипатію до Є. Петрушевича, інших галицьких діячів.

При всьому тому найсерйознішим пунктом розбіжностей було ставлення до найнебезпечнішої для української державності сили – білогвардійського руху. Галицькі лідери вважали недоцільним, неперспективним боротися з денікінцями, які значно переважали український військовий потенціал і могли просто знищити його в разі конфлікту. Тому перевага віддавалася пошукові шляхів порозуміння з Денікіним, за яким, до того ж, стояли країни Антанти, сваритися з якими також вважалося непотрібним.

Домагання Є. Петрушевича і правої опозиції утворити уряд, «з яким Денікін міг би говорити», означало видалення з Ради народних міністрів соціалістів. Ті ж, зважаючи на свіжий ще у пам'яті досвід лютого 1919 р., коли вони залишили свої власні посади в розрахунку на те, що українським «буржуа» вдасться домовитися про допомогу Антанти, не бажали повторювати прикрих помилок. Порозуміння з Денікіним, проти якого розгорталося повстання українських мас, вони вважали гіршим за військову поразку.

С. Петлюра, як завжди, вагався. Він був не проти того, щоб змінити уряд на чолі з Б. Мартосом і сформувати кабінет за участі соціал-демократів і правих українських груп (без есерів). З такими пропозиціями до нього звертався А. Лівицький. З іншого боку, голова Директорії ввійшов у порозуміння з тодішнім лідером УПСР Д. Одриною, який, згідно з позицією своєї партії, твердо стояв на тому, що відходити від ідеї формування влади на місцях на основі трудових Рад не просто неможливо, але й шкідливо. Принцип загального виборчого права (принцип парламентаризму), на думку

[924] Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. С. 462-463.

есерів, був за тогочасних обставин недоцільним, таким, що відверне від керівництва Української революції широкі народні маси.

Така позиція грунтувалася на цілком реальних політичних тенденціях. Головний повстанський штаб, до якого входили незалежні українські соціал-демократи і есери, взагалі виступав за організацію уряду на радянських засадах.

Відтак було ухвалено домагатися здійснення угоди про поповнення Директорії представниками УСДРП і УПСР. Проте дійти згоди між партіями і особисто з С. Петлюрою щодо конкретних претендентів не вдалося. До нового уряду зрештою ввійшли: голова Ради міністрів і міністр внутрішніх справ – І. Мазепа (УСДРП), міністр земельних справ – М. Ковалевський (УПСР), міністр фінансів – Б. Мартос (УСДРП), міністр праці – О. Безпалко (УСДРП), виконувач обов'язки військового міністра – полковник В. Петрів (безпартійний), міністр юстиції і виконувач обов'язки міністра закордонних справ – А. Лівицький (УСДРП), міністр шляхів – С. Тимошенко (УСДРП), міністр народного господарства – М. Шадлун (УСДРП), міністр здоров'я і опіки – Д. Одрина (УПСР), керівник пошт і телеграфів – І. Паливода (УПСР), міністр преси й пропаганди – М. Черкаський (УПСР), міністр культів – І. Огієнко (УПСФ), міністр єврейських справ – П. Красний (Фолькспартай), виконувач обов'язки міністра освіти – Н. Григоріїв (УПСР), державний секретар – Л. Шрамченко (УПСР). Згодом полковника В. Петріва змінив полковник В. Сальський, виконувачем обов'язки міністра земельних справ замість М. Ковалевського, став А. Степаненко (УПСР), а на посади заступників міністрів були призначені: земельних справ – І. Часник (УПСР), внутрішніх справ – П. Христюк (УПСР).

***

Після переходу Галицької армії на Наддніпрянщину та її формального об'єднання з Дієвою армією УНР постала нагальна проблема вироблення стратегічної лінії для продовження збройної боротьби за українську державність. Основні, пов'язані з цим суперечності, розгорілися з приводу визначення напрямку наступальної операції.

Цей важливий епізод по-різному висвітлюється в історичній та мемуарній літературі. Серед багатьох авторів, що дотримуються так званої «галицької концепції» у висвітленні подій Української революції, поширений погляд, буцімто політичне і військове керівництво ЗУНР розглядало три можливі варіанти завдання головного удару – на Галичину, на Київ чи на Одесу. Такий підхід приваблює дослідників зовнішньою простотою і логікою, але під час його обґрунтування часто фігурують штучні, винайдені пізніше умоглядні конструкції, які далеко не завжди узгоджуються з тодішніми реаліями.

У другій половині липня 1919 р. Начальна команда справді виношувала проєкт, пов'язаний з відновленням боротьби проти Польщі. Він ґрунтувався на розрахунках щодо залучення до воєнних дій 20-40 тис. полонених галичан, які перебували в Італії (в історіографії наводяться і більші цифри), та передбачав спрямування вістря наступу на Чортків-Стрий. Проте ці плани навіть не були винесені на офіційне обговорення – настільки було очевидним, що вони ніколи б не знайшли підтримки з боку Директорії. Натомість відразу після переходу за Збруч галицькі частини стали використовуватися для реалізації задуму щодо захоплення Києва. Вояки-галичани, щоправда, не брали безпосередньої участі в бойових діях 18-24 липня на вапнярському та жмеринському напрямах, але прикриваючи фланги наддніпрянців, тим самим надавали їм впевненості та сковували ініціативу суперника[925].

Після деяких вагань Начальна команда була змушена погодитися на участь II галицького корпусу спільно із Січовими стрільцями та Запорізькою дивізією в наступі на Проскурів, що розпочався 26 липня. Фактично це була перша масштабна операція, проведена спільними силами двох українських армій. Нечисельні підрозділи Червоної армії не могли чинити опору, тому наступного дня вони залишили місто, не встигнувши вивезти значні запаси зброї та майна[926]. Майже не натрапляючи на перешкоди, галицькі

[925] Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 р. (короткий воєнно-історичний огляд). Львів, 1928 (Київ : Темпора, 2004). С. 41-46.

[926] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. Нью-Йорк : Українська видавнича кооператива «Червона калина», 1974. С. 22.

частини просувалися повільно та обережно, тому лише після другого наказу штабу армії УНР перемістилися в район Старокостянтинова – Шепетівки. Давалися взнаки втома та непристосованість до ведення бойових дій у незнайомому регіоні. Таким чином, галичани набували досвіду у веденні напівпартизанської війни. Зрештою, велику моральну та ідейну значущість мав сам факт їхньої участі у боротьбі за українську державність на Наддніпрянщині: вразливу душу стрілецтва опановувало прагнення до нових перемог.

В історико-мемуарній літературі галицьких авторів переважає думка, що план С. Петлюри був вигідний лише з погляду внутрішньої та зовнішньої політики, а у військово-стратегічному відношенні він був «нереальним», «фантастичним», «заздалегідь нездійсненним» порівняно з «далекосяжною» та «доцільнішою» перспективою походу на Одесу[927]. Але, насправді, такі твердження видаються переконливими лише з висоти часу, бо, зважаючи на ситуацію, що тоді склалася на протибільшовицькому фронті, захоплення Києва блискавичним наступом було цілком реальним. Звільнення української столиці – важливого адміністративного і транспортного центру – мало сприяти зміцненню авторитету УНР, консолідації українських національних сил, піднесенню морального духу, а також давало вагомі аргументи у міжнародній діяльності.

Свої привабливі сторони мав і запропонований Начальною командою план наступу на Одесу, хоча, слід визнати, що він відповідав передусім стратегічним інтересам Галицької, ніж для обох об'єднаних українських армій. У разі його реалізації лідери УНР і ЗУНР могли розраховувати на повернення тисяч українських полонених з Італії, а також на отримання матеріальної допомоги від Антанти для ведення антибільшовицької боротьби. Таким чином, зважаючи на людські ресурси, згідно із заявою С. Петлюри, українські збройні сили могли зрости до 500 тис., навіть мільйона, вояків, що мало забезпечити торжество української справи.

[927] Шанковський Л. Українська Галицька Армія: Воєнно-історична студія. Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1974. С. 145-146.

Проте слід враховувати, що західноєвропейські політики зовсім по-іншому бачили вирішення українського питання, а позірна військово-стратегічна перевага «одеського проекту» дедалі зменшувалася внаслідок опанування Півднем України добровольчими частинами.

Загальна військово-політична ситуація, що склалася у липні-серпні 1919 р. на території постросійської імперії, була сприятливою для походу об'єднаної української армії на Київ.

Крім неї, тут водночас концентрувалася дія інших значних військово-політичних чинників. Головні сили Червоної армії зосереджувалися тоді на Сході проти адмірала Колчака, який, до речі, доволі толерантно ставився до національних рухів поневолених народів і до українського зокрема. З Півдня (Дон, Кубань, Кавказ) наступала Добровольча армія генерала А. Денікіна, що потенційно могла суттєво вплинути на долю українських визвольних змагань.

***

Здобуття Києва об'єднаною українською армією (командувачем спеціально сформованою групою військ – переважно з галицьких підрозділів – був призначений генерал А. Кравс) багато дослідників і мемуаристів оцінюють як один із апогеїв Української революції, найбільший успіх соборницьких зусиль, а відтак швидку втрату столиці – як найприкрішу, найчорнішу їх трагедію.

Ця хрестоматійно відома історична подія широко відображена в літературі, проте їй даються різні, часто суперечливі, полярно відмінні інтерпретації. Виходячи з цього, крім загального військово-політичного становища важливо з'ясувати суто технічний бік справи: як могло статися, що перемогою, щедро скропленою українською кров'ю, скористалися ворожі до української державності чинники?

Передусім слід відзначити, що поширена версія, начебто галицькі корпуси та війська денікінського генерала М. Брєдова «одночасно» вступили до Києва, не відповідає дійсності. Аналіз доступних матеріалів, зокрема й мемуарів А. Денікіна, які стали основою для подібних домислів[928], дозволяє стверджувати, що

[928] Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. 5. *Вооруженные силы Юга России*. Берлин : Медный всадник, 1926. С. 253-255.

українські частини принаймні на півдоби раніше ввійшли до Києва, отже, саме вони фактично заволоділи містом.

У висвітленні подальших подій в історико-мемуарній літературі одну з версій – «наддніпрянську» – іноді називають «офіційною», бо вона випливає з висновків розслідування урядом УНР справи про здачу Києва[929]. Друга – «галицька» – сформувалася на основі свідчень учасників тих подій і, вочевидь, не позбавлена внутрішніх суперечностей[930].

Гадається, виробляючи принциповий, виважений підхід до оцінки справді непростого історичного епізоду, варто враховувати всю суму відомих фактів і неупереджено їх зіставити, поєднати, щоб одержати якомога об'єктивнішу картину.

Передусім варто звернути увагу на зауваження мемуариста О. Станіміра, що «стан наступального психозу» відразу після вступу українських військ до Києва змінився на «стан приголомшення успіхами», військовиків охопила нічим невиправдана «безпечність», бо до міста навіть не стягнули штабних й інтендантських структур[931]. Основною турботою командування стало виконання отриманого близько дев'ятої години вечора 30 серпня наказу про підготовку парадного в'їзду до столиці Головного отамана С. Петлюри, який мав відбутися наступного дня. Таким чином, основна увага була прикута до формування з кращих підрозділів парадної бригади, яку на ранок відправили до центрального вокзалу. За таких умов наступні накази про зайняття пошти, телеграфу, заводу «Арсенал», міської думи та інших

[929] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 67-79; Удовиченко О. Україна у війні за державність. С. 124-128.

[930] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 41-43; Кравс А. За українську справу. Спомини. Львів : Видавнича кооператива «Червона калина», 1937. С. 30-47; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). Відень : З друкарні Енголь і Син, 1921. С. 51-52; Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. *Українська Галицька Армія в 1918-1920 рр.: Матеріали до історії. Т. 2.* Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1960. С. 159-164; Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. Торонто : Видавництво «Україна», 1966. С. 100-110.

[931] Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях.С. 110.

важливих об'єктів виконувалися недбало, для забезпечення їхньої охорони відрядили незначні сили.

Проте й парад довелося скасувати у зв'язку з тим, що зранку 31 серпня денікінці почали переправлятися човнами через Дніпро, а головні їхні сили зосереджувалися біля мостів. У цій ситуації, що вимагала чіткої координації дій, зі штабу Головного отамана надійшов черговий суперечливий за своїм змістом наказ: українські війська повинні були «обсадити» головні об'єкти міста, але у разі виникнення непорозумінь та конфліктів з денікінцями їм заборонялося вдаватися до зброї (у документі це звучало так: «обсадити, але не стріляти»). На наступні запити польових командирів надійшли додаткові роз'яснення про те, що частини денікінців слід зупиняти та вступати з ними у переговори «для з'ясування ситуації». Отже, залишилася незрозумілою основна проблема: як діяти у випадку, якщо новий противник вдасться до силових заходів.

У доволі численній історико-мемуарній літературі українського зарубіжжя, присвяченій київському походу, чимало зусиль потрачено для з'ясування проблеми, яким чином денікінці ввійшли до міста, оволоділи ним, зокрема, через якій міст вони пройшли, хто саме їх пропустив, тощо. Хоча наводилися дуже суперечливі свідчення, які живили невщухаючі гострі дискусії[932], однак насправді порушене питання не є головним, а похідним: безглузда здача столиці стала багато в чому логічним наслідком загальної військово-політичної стратегії. І все ж, у відповідь на нього в наддніпрянських урядових колах зародилася й усталилася теза про «зраду галичан», яка згодом посилено тиражувалася.

Спираючись на доступні матеріали, важко дати точну інтерпретацію згаданих подій (архівних матеріалів майже не збереглося), але можна принаймні спростувати деякі вади у їхньому висвітленні. Питання, через який саме міст потрапили денікінці до Києва, для загального перебігу подій не має принципового значення, бо, виконуючи згаданий наказ «обсадати, але не стріляти», українські

[932] Кравс А. За українську справу. Спомини. С. 30-47; Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. С. 51-52; Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. С. 159-164; Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях. С. 100-110.

вояки не могли чинити білогвардійцям збройного опору. Імовірно, що ситуація могла скластися зовсім по-іншому, якби цього наказу не було. Це, зокрема, може підтвердити хоч і поодинокий, проте достатньо красномовний факт готовності галицької залоги на чолі із сотником І. Подюком, який ще не знав про відоме розпорядження боронити Ланцюговий міст збройними засобами. Тому білогвардійці через нього і не пройшли[933].

Гіпотетично неважко припустити, що денікінці взяли б Київ і в будь-якому іншому разі (вибили б з нього хоч червоних, хоч українські війська) – настільки переконливо складалась їхня перевага на загальному театрі воєнних дій. Цей момент також слід враховувати, свідомо обмежуючи емоційну розпуку, яка взагалі-то серйозного логічного продовження щодо конструктивної лінії поведінки українських сил хоча б на перші дні вересня 1919 р. не мала.

Значний вплив на розвиток подій в українській столиці мало цивільне населення, серед якого переважали проросійські орієнтації. Перебування в місті підрозділів української та білогвардійської армій зумовило стихійний вибух двох демонстрацій, які таким чином виказували військовикам свою підтримку. Одна з них, рухаючись під трикольоровими прапорами та співаючи «Боже царя храни», наповнювала вулиці транспарантами на кшталт: «Киев русский город!», «Русь великая и неделимая!» і т. ін. Друга була менш чисельною (цього «незручного», однак об'єктивного факту не хоче визнавати багато істориків), вона, ніби протистоячи першій, вигукувала «Слава Україні!», «Слава воякам-галичинам!», «Хай живе отаман Петлюра!» тощо.

Мемуаристи докладно переповідають історичну унікальність військово-політичної ситуації та психологічної атмосфери, що 31 серпня склалася на Хрещатику, де зібралася стотисячна юрба народу. Картина насправді вражаюча: серед натовпу верхи, на підводах, пішим маршем «гордо дифілювали... озброєні різного роду повстанці і денікінці та українські війська». На хвилі загального піднесення непримиримі вороги виступали в очах

[933] Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. С. 163.

людської маси як герої, тому «всіх їх однаково кияни вітали як своїх спасителів». У безмежному людському морі привертає увагу «бідна старенька жінка, що мовчки і без сліз, давлячи свої почування, зсунулася на коліна і раз по раз підносила свої руки до неба...» Вона дякувала Богові, що дочекалася таки світлого дня – відновлення української влади. З другого боку, кидаються ввічі пихаті денікінці, які у відповідь на намагання українських вояків зупинити їхнє пересування, нахабно заявляють: «Ми нє ідьом, нас народ нєсьот»[934] та ін.

Тим часом, ситуація почала поступово змінюватися не на користь українського війська. Незважаючи на його домагання, денікінці почали «розтікатися» по всьому місту, відтак стали надходити повідомлення про роззброєння ними галицьких загонів. За таких обставин пополудні 31 серпня відбулися переговори між представником ІІІ галицького корпусу сотником Вернішем та комендантом денікінської бригади полковником Штесселем. Їхнім наслідком стала домовленість про припинення пересування українських та денікінських військ по місту та обопільне утримання від усіляких силових дій, доки не зустрінуться представники вищого командування[935].

Того ж дня близько 16-ї години у приміщенні Думи відбулися переговори між українською та денікінською делегаціями, які очолювали ген. Кравс і полк. Микитка та, відповідно, ген. Штакельберґ. Досягнуті між ними домовленості зводилися ось до чого: на будинку Думи поруч з українським має бути вивішений російський трикольоровий прапор; денікінські війська відходять за демаркаційну лінію, якою служить Дніпро; подальші переговори будуть вестися з ген. Брєдовим, що є найвищою посадовою особою Добрармії у Києві[936].

Ситуація нетривкого двовладдя, що склалася в Києві, була схожою на порохівницю, де навіть найменшої випадкової іскри

---

[934] Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. С. 183-186; Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях. С. 102-103.

[935] Кравс А. За українську справу. Спомини. С. 37-40.

[936] Льобковіц В. Похід УГА на Київ в 1919 р. С. 185-186.

могло вистачити для того, щоб усе блискавично змінилося. Відразу після того як О. Станімір, виконуючи наказ, вивісив на приміщені Думи російський прапор поруч з українським, з натовпу залунали вигуки: «Геть галичан-зрадників!» Але промова знаного сотника про те, що Галицька армія кров'ю зросила шлях зі Львова до Києва, за його ж словами, «миттєво змінила настрої», її знову почали вітати[937].

Проте незабаром на площі перед Думою з'явився кінний загін генерала В. Сальського. За його наказом російський прапор здерли і кинули у натовп. Із суперечливих свідчень істориків-мемуаристів важко з'ясувати, хто розпочав (чи спровокував) стрілянину: козаки-запорожці чи «переодягнені більшовики».

Реальним фактом стало те, що багатотисячна юрба панічно кинулася у розтіч. В умовах загального хаосу галицькі частини почали витіснятися з центру міста та контрольованих ними стратегічно важливих пунктів. Намагання стрільців відкрити вогонь по денікінцях стримувалися офіцерами. Надвечір 31 серпня був роззброєний штаб II галицького корпусу, а також його підрозділи, що займали опорні пункти столиці[938]. Головним наслідком цих подій стало те, що значно чисельніші українські війська без бою, без будь-якого спротиву, фактично добровільно віддали Київ трьом денікінським полкам.

Хід подій, вірогідно, міг переломити А. Кравс, віддавши наказ чинити збройний опір, але він сам сподівався на порозуміння з А. Денікіним. У ніч з 31 серпня на 1 вересня 1919 р. генерали А. Кравс і М. Брєдов уклали договір про стосунки між Добровольчою та Галицькою арміями. У документі підкреслювалося, що він має «суто військовий характер і не має ніякого впливу на пізніші політичні умови». Згідно з договором, Українська галицька армія (УГА) визначалася як «екстериторіальна», що «воює з більшовиками і визнає Добрармію». Вона мала «залишити місто Київ і відійти на лінію р. Стугна–Висильків–Кожухівка–Данилівка–Забор'є–р. Ірпінь».

[937] Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях. С. 437.

[938] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ : Український письменник, 1993. С. 304.

Галичанам поверталися конфіскована зброя і майно. Для підтримання зв'язку між арміями при білогвардійському штабі залишалися українські офіцери (слід при цьому зауважити, що текст договору дещо по-різному передають окремі джерела)[939].

Наявна інформація дозволяє стверджувати, що в цьому документі фактично вперше була вжита назва «Українська галицька армія» (УГА) для означення її національного характеру, яка й надалі залишилася в ужитку, а відтак стала практично офіційною, переважає в сучасній історичній літературі.

Наявні матеріали не дозволяють дати однозначної відповіді на принципове питання про те, чи А. Кравс укладав договір з генералом М. Брєдовим самочинно, односторонньо, чи все-таки цей акт було здійснено за порозумінням з вищим українським військово-політичним керівництвом. Про надходження якихось наказів зі штабу Головного отамана нічого невідомо. Після подій на Думській площі А. Кравс відразу поїхав до штабу Полтавської групи Добрармії, де, за його власним визнанням, він фактично опинився в ролі заручника. На пропозицію укласти «справедливу угоду» М. Брєдов буцімто відповів, що Київ – «мать городов русских», українським він ніколи не був і не буде. Білогвардійці в ультимативній формі заявили, що галицьких офіцерів не випустять з приміщення доти, доки не будуть прийняті запропоновані умови[940]. Отже, якщо зважати на такий відверто силовий тиск, то, виходячи з міжнародно-правових норм, укладення договору взагалі можна вважати не чинним, принаймні дуже сумнівним.

Оскільки зазначена угода була підписана від імені Галицької армії, вона хоча б формально не стосувалася Дієвої армії УНР. Дійсно, генерал А. Кравс узяв на себе відповідальність як командувач однієї частини збройних сил України, а саме – Галицької армії (про армію УНР, умовно-петлюрівську, про об'єднані армії і т. ін. взагалі не згадується). У цьому можна вбачати як вияв сепаратизму (попри конкретні мотивації), так і певний «дипломатичний»

---

[939] Українська Галицька Армія: матеріали до історії. Т. 1. Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1958. С. 475; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 50-51; Льобковіц В. Похід Уга на Київ в 1919 р. С. 191-192.

[940] Кравс А. За українську справу. Спомини. С. 50-51.

розрахунок – залишити можливість для офіційного з'ясування стосунків між українською владою взагалі (УНР) і Добровольчою армією. Тим більше, що вибору у А. Кравса (не підписувати запропонований документ) практично не було. Можна було за непокірність заплатити життям, так нічого і не досягши.

Так чи інакше, однак для порозуміння з Добрармією Головний отаман послав свою делегацію на чолі з командувачем М. Омеляновичем-Павленком. Він віз пропозиції щодо досягнення згоди про спільну боротьбу проти більшовиків, а також про остаточне вирішення долі України Установчими зборами. Але по дорозі, поблизу Києва, делегація УНР зустрілася з М. Тарнавським, який повідомив її про категоричну відмову ген. Брєдова вести будь-які переговори з «армією Петлюри», а також про його погрози відразу розправлятися з «петлюрівцями», якщо ті з'являться. Після цього наддніпрянська місія повернулася назад[941]. Позиція ген. Брєдова щодо порозуміння з УНР чітко визначалася в надісланій після цього телеграмі. В ній ішлося про можливість вести переговори тільки з галичанами, які є громадянами іншої держави, що були змушені залишити свою територію. Від армії та керівництва УНР в ультимативній формі вимагалося скласти зброю та визнати «единую и неделимую Россию». Оскільки представникам УНР не було змоги дійти згоди з денікінським командуванням, то підписаний договір став прологом (і досить зручним) для створення наддніпрянським табором легенди про «галицьку зраду».

Отже, далеко небездоганними видаються звинувачення, зокрема, з вуст колишнього прем'єра УНР І. Мазепи, що, незважаючи на «хиби і помики, допущені Наддніпрянським урядом і командуванням», київські події стали «вислідом "політичного деніко-фільства" галицького уряду та командування». Він закидав, буцімто наказ «не вдаватися до ворожої акції з Денікіним», попри всі його хиби, не означав, що треба віддати ворогові столицю без бою[942]. Незрозумілим, правда, залишається, як можна боротися з озброєним ворогом, не застосовуючи зброї.

[941] Удовиченко О. Україна у війні за державність. С. 128.
[942] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 71-73.

Під час зіткнень між українськими та білогвардійськими частинами у Києві сотні галичан було взято у полон та відправлено до табору біля Дарниці. На початку вересня більшість полонених звільнив загін отамана Зеленого, після чого, перейшовши за допомогою місцевого населення фронтову лінію, якою служив Дніпро, вони дісталися до розташування українських військ[943]. Ці події свідчать, що добровольці не виконували домовленості з Галицькою армією.

У поході українських армій на Київ епохальним став факт з'єднання наддніпрянських і галицьких збройних сил, які вперше за кілька століть виступили соборницьким фронтом за українську незалежність і державність. Хоча командування вдалося до невиправданого «роздвоєння» українських армій, спрямувавши одну їх частину на Київ, а другу – на Одесу, з військово-стратегічної, політичної, моральної точки зору київська операція мала величезне значення. Вона відразу стала надихаючим прикладом для всіх національно-патріотичних сил, водночас – повчальним уроком напередодні нових складних випробувань, перед якими опинилася нація, а відтак і Українська галицька армія.

«Так славно почався й так безславно скінчився похід об'єднання української армії на Київ, – висновував І. Мазепа. – Захопивши українську столицю ціною великих жертв в боротьбі з большевиками, ми вже другого дня без бою і без жадної користи для української справи здали її новим ворогам.

Оминаючи згадані вгорі хиби та помилки, допущені Наддніпрянським урядом та командуванням, треба сказати, що київські події були логічним вислідом того політичного москвофільства, точніше денікінофільства, яким жили вже в той час Галицький уряд і командування. Звідси та легкість, з якою провідники Галицької армії при першій же зустрічі з денікінціями безоглядно кинулися їм в обійми»[944].

До такого повороту подій виявилося не готовим і оточення С. Петлюри. Спроби останнього виправити становище виявилися запізнілими й неефективними[945].

---

[943] Українська Галицька Армія: матеріали до історії Т. 1. С. 475-476.
[944] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 71.
[945] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 72-74.

Навіть більше, з галицького табору, зі шпальт кам'янецького часопису «Стрілець» – органу галицького уряду і Начальної команди УГА – в С. Петлюру полетіли критичні стріли. Автором статей «До булави треба голови» і «Про військових фахівців», що саме тоді з'явилися, був О. Назарук – міністр преси і пропаганди в урядах В. Чеховського і С. Остапенка, що пізніше став «правою рукою» Є. Петрушевича, його найавторитетнішим радником. У згаданих статтях головна провина за київський «сором, який... не має собі рівного в нашій історії», як і за провали у військовому будівництві взагалі, покладалася на людей, «що й підпрапорщиками ніколи не були й навіть військової карти не уміють перечитати»[946]. Усі легко вгадували «в тих людях» Головного отамана С. Петлюру, інших отаманів.

В історіографічному сенсі варто хоча б побіжно згадати про памфлет О. Назарука «Рік на Великій Україні», виданий у 1920 р., де переважно в чорних тонах змальовується наддніпрянське керівництво (дещо м'якше – уряди В. Чеховського та С. Остапенка, але, очевидно, через причетність до них самого автора) і всіляко виправдовується політика галицького проводу.

Аналізуючи причини ганебної здачі Києва ненависному ворогові, І. Мазепа зупинився й на моменті, що набув концептуального характеру в поясненні сутності Української революції і причин її поразки. Історик вдався до статистичних даних, за якими понад три чверті жителів міста були неукраїнцями, що симпатизували переважно великодержавникам і навіть чорносотенцям. Наводяться й свідчення очевидців, які на конкретних фактах доводять домінуючі антиукраїнські настрої в Києві[947]. Завершується сюжет висновком: «Це показує, що, крім фронта зовнішнього, наша армія мала на Україні ще фронт внутрішній, фронт боротьби українського села з неукраїнським містом, де наче в тому троянському коні ховалися найзапекліші вороги нашого народа. Майбутні українські покоління не повинні забувати, що без свого власного українського міста, з його активнішими та рухливішими шарами людности, неможлива ні

[946] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 72-74.
[947] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 71-72.

досконала організація своїх національних сил, ні успішна оборона України від її ворогів»[948]. Хоча на підтвердження висновків про переважно недружнє, а то й вороже ставлення населення Києва, як і інших міст, до українських військ на національному ґрунті наводяться численні висловлювання інших учасників подій, це не вельми переконує. Точніше, складається враження, що на вістря пояснень невдач українського руху весь час (як і за доби Центральної Ради) висуваються моменти, покликані дещо затушувати прорахунки його лідерів, недосконалості політичних зусиль, помилки військової стратегії і тактики.

Однак автор, очевидно, сам те відчуває і відразу додає інші міркування та факти, зокрема про падіння авторитету С. Петлюри і всього українського проводу серед громадянства України, про наростання недовіри до їхніх гасел і політичної лінії.

Залишивши Київ, українські частини під командуванням генерала Кравса відійшли спочатку на лінію Ігнатівка-Васильків, а згодом – до Попельні і Козятина, а II Галицький корпус і Січові стрільці безуспішно атакували Коростень і, згодом, відступили у бік Житомира й Новоград-Волинського. На кінець другої декади вересня II Галицький корпус розташувався у районі Бердичева, а Січові стрільці – в районі Полонне – Шепетівка[949].

Щоб піднести дух війська і народних мас після залишення Києва, державний центр УНР вирішив публічно провести урочисту присягу уряду і війська на вірність УНР. Це відбулося в Кам'янці 14 вересня 1919 р., але присяги не склали ані Є. Петрушевич, ані галицькі уряд і військо.

***

Надзвичайно серйозним випробуванням для української національної державності, зокрема міцності її соборницького фронту, стала денікінщина. І так склалося, що в цей час обороноспроможність УНР якнайбільше залежала від наймасштабнішої та найбоєздатнішої її формації – Української галицької армії.

---

[948] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 72.
[949] Історія українського війська. С. 561-562.

Від часу переходу за Збруч і аж до осені 1919 р. бойові втрати останньої становили близько 2 тис. вояків, але їх поповнили за рахунок рекрутів з Наддніпрянщини. Отже, УГА практично не втратила своєї боєздатності. Проте залишення Києва надто негативно позначилося на загальному стані всієї української військової формації, а особливо ж – УГА. Щодо останньої київської події – майже всі дослідники і мемуаристи схильні вважати «початком трагедії». Стрілецтво зазнало болісного морально-психологічного удару, адже українську столицю, яку здобули такими значними зусиллями, відразу, блискавично, без опору віддали противнику, який, принаймні на той конкретний час, чисельно значно поступався українським силам. Серед галичан знову почала ширитися зневіра у доцільність подальшої боротьби на Наддніпрянщині, і на такому тлі посилювалося прагнення за будь-яку ціну повернутися в рідний регіон. До цього підштовхувало й чергове загострення суперечностей між наддніпрянським і галицьким політичним проводом. Найвиразніше недовіра проявилася у тому, що на початку вересня 1919 р. в Кам'янці-Подільському було фактично запроваджено військовий стан, хоча місту не загрожували зовнішні вороги. Однак саме для гарантування «внутрішньої безпеки» галицького і наддніпрянського керівництва сюди перекинули з фронту найбоєздатніші частини, відповідно, 1-шу бригаду УСС та групу отамана О. Волоха.

Після київської катастрофи шансів на відновлення боротьби українським соборницьким фронтом ставало дедалі менше. Укладене за таких умов 1 вересня 1919 р. спільною галицько-наддніпрянською делегацією перемир'я з Польщею стало демонстративним актом «української солідарності» перед потенційними союзниками і ворогами. Згідно з умовами цього акту, сторони зобов'язувалися стримуватися від ворожих акцій одна проти другої та здійснити обмін полоненими. Між ними встановлювалася «нейтральна зона», яка окреслювалася рікою Збруч та потоком Жванчик[950]. Після закінчення місячного терміну перемир'я воно продовжувалося кожні наступні десять днів.

[950] Галицький голос. 1919. 2 вересня.

Українська галицька армія знову опинилася між більшовицьким і денікінським фронтами. За таких обставин Начальна команда взяла курс на збереження організаційної цілісності підконтрольних їй сил, як головного фактору продовження боротьби. Щоб надати стрілецтву необхідного відпочинку, майже всі галицькі частини 2–4 вересня 1919 р. були відведені в райони Ігнатівка–Васильків та Козятин–Бердичів[951]. Настрої, що панували тоді у політичному та військовому керівництві, певною мірою передає виданий М. Тарнавським 6 вересня наказ. У ньому відзначалося: не слід «піддаватися настроєві», «провід має все спокійно обдумати», щоб, вибравши момент, знову йти вперед[952]. Але вектор поглядів явно спрямовується в бік А. Денікіна. Зокрема, відведення військ у вказані райони диктувалося прагненням уникнути можливого зіткнення з наступаючою Добровольчою армією. Водночас Начальна команда скерувала делегацію на чолі з отаманом П. Бубелою для переговорів з генералом Н. Брєдовим щодо спільного володіння Києвом[953], але вони не принесли жодних позитивних наслідків.

Виходячи із загальних змін у військово-політичній ситуації, в Україні дедалі виразніше окреслювалася перспектива створення українсько-денікінського антибільшовицького блоку. До цього ж підштовхували численні англійські та французькі урядові й дипломатичні кола, що намагалися згуртувати весь потенціал антирадянських сил.

Щоправда, дослідник М. Ковальчук, гадається, дещо перебільшує прагнення офіційних Лондона і Парижа домогтися порозуміння між А. Денікіним і С. Петлюрою[954]. Точніше, таке прагнення загалом існувало й певні дипломатичні зусилля здійснювалися, однак кінцевою метою мали не налагодження рівноправних стосунків між двома антибільшовицькими суб'єктами, а підпорядкування армії УНР Збройним силам Півдня Росії для зміцнення їхнього потенціалу й реалізації єдинонеподільських планів.

---

[951] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 44-45.

[952] ЦДАВО України. Ф. 2192. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 25.

[953] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 45.

[954] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. Київ : Темпора, 2006. С. 8-89.

Останній момент був вирішальним і переважував навіть тверезе розуміння того, що розбрат між можливими антирадянськими силами і конфліктні відносини між ними послаблюють обидва табори, об'єктивно спрацьовуючи на посилення Червоної армії, більшовиків. Абсолютно небажаною видавалася перспектива війни між білими й УНР. Однак і цей аргумент відступав перед жадобою розгрому червоних і ліквідації всіх завоювань революційної доби. Виходячи з ідейних засад білогвардійського руху, та під впливом своїх початкових гучних перемог А. Денікін демонстративно відкидав будь-яку можливість замирення з українцями, які б погляди вони не сповідували – чи автономістсько-федералістські, чи самостійницькі. Він прямо заявляв, що коли «петлюрівці» не капітулюють чи не приєднаються до нього, то вони будуть вважатися такими самими ворогами, як і більшовики[955]. Ця позиція знаходила реалізацію і у військово-політичних документах. Так, у розпорядженні головнокомандування Збройних сил Півдня Росії штабу військ Новоросійської області від 1 вересня 1919 р. прямо говорилося: «Ми Української республіки не визнаємо, воюємо за єдину Росію і ніяких збройних сил, окрім російських армій, на території Росії не допускаємо. Тому петлюрівці повинні або роззброїтися, або залишити межі Росії»[956]. Зважаючи на це, перспектива укладення УГА союзу з Добровольчою армією могла бути реалізована тільки ціною розриву соборницького фронту.

Після київської катастрофи в оперативному відношенні УГА фактично вже почала діяти окремо від армії УНР. Це зумовило потребу проведення чергової внутрішньої реорганізації Галицької армії. Для утримання фронту між колишніми Східною і Центральною групами було створено нове армійське з'єднання. Група А. Кравса була знову розділена на I і III корпуси, які мали прикривати наступ потенційного противника з боку Києва та Козятина.

За таких умов Начальна команда за згодою штабу Головного отамана прийняла рішення про остаточне припинення бойових дій

[955] Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. IV. С. 256-257.

[956] Російський державний військовий архів (РДВА). Ф. 39540. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 449.

проти більшовиків, спрямувавши головні сили УГА на проти-денікінський фронт. У зв'язку з цим відбулося чергове зближення Галицької та Наддніпрянської армій, що проявилося у відповідній передислокації їхніх частин. Для кращої координації дій з армією УНР І галицький корпус було переведено до Козятина, а ІІІ корпус – на лінію Погребище–Липовець. Січові стрільці мали прикривати їхнє ліве крило в районі Полонного та Шепетівки від можливого удару Червоної армії.

Однак у вересні 1919 р. Червона армія, по суті, припинила військові дії проти петлюрівської армії. І це зрозуміло. Вона концентрувала сили для протидії головному для себе на той час ворогу – денікінцям, а також враховувала, що загострення конфлікту між білими і УНР вигідне для неї. Тож не слід відволікати петлюрівців на себе, а давати їм побільше можливостей для визначення як головного вектора боротьби – протидію Збройним силам Півдня Росії.

Намагаючись відновити вплив на УГА, лідери УНР стали переконувати диктатора ЗУНР Є. Петрушевича, що особисто він перебуває у повній безпеці. Разом з тим, варто погодитися з думкою дослідників, що в той час ні С. Петлюра, ні Є. Петрушевич «не відкривали усіх своїх карт»[957].

Дуже показовою була нарада 11 вересня 1919 р. (через 10 днів після підписання угоди командування УГА з представниками Білої гвардії про здачу Києва). В ній взяли участь члени Директорії С. Петлюра, А. Макаренко, члени уряду УНР І. Мазепа, А. Лівицький, М. Шадлун, В. Петрів і «представник Петрушевича – д-р С. Витвицький, вище командне начальство[958].

У тривалих дискусіях зі взаємними критичними випадами сторін особливу увагу привертає виступ С. Витвицького. «Іменем галицького уряду заявляю, – розпочав він, – що галицький жовнір бореться не за галицьку справу, а за цілу Україну. Отже не наш

[957] Історичні постаті Галичини XIX-XX ст. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто : Видано заходом і коштом Осередку НТШ у Філадельфії, 1961. С. 198.

[958] Мазепа І. Творена держава. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). Київ : Фенікс, 1992. С. 37-38.

місцевий патріотизм керує нами, коли ми кажемо: у нашого жовніра після п'яти літ війни може захитатися психічна сила, якщо ми кинемо його разом проти більшовиків і проти Денікіна. Чи йти на Київ чи на Одесу? (в Києві господарювали білогвардійці, а значна смуга на північ від Причорномор'я була зайнята двома червоними арміями – *В. С.*). Київ зв'яже велику силу наших військ. Пан президент Петрушевич, який мене сюди делегував, є того погляду, що нашим військам треба дати відпочити, але коли буде вирішено питання наступу, то бажано йти на Одесу. На думку п. президента, наступ на Одесу має велике політичне значення. Взявши Одесу, дістанемо безпосередній доступ до світу і зносин з Антантою» [959].

Важко навіть знайти якісь лояльні слова для оцінки наведеного. Запевнення в тому, що галичани б'ються «за цілу Україну» вщент розлітається після того, як стало зрозумілим яку мету вони мали перед собою насправді – контакт з Антантою, яка вже встигла не лише зрадити С. Петлюру, а й всіма іншими діями 1919 р. довести свою антиукраїнську позицію.

Однак С. Витвицький на сказаному не зупинився і продовжив далі: «Галицький уряд стоїть на тім становищу, що з Денікіним треба поразумітися за всяку ціну (тут і далі розрядка стенографічного запису, який наводить І. Мазепа – *В. С.*). Галицький уряд вважає, що коли б не можна було заключити з Денікіним чисто військового союзу, то чи не слід зійтися з ним на ґрунті політичному. Постулят самостійної України мав би бути поставлений з нашого боку, як початкова вимога, а далі могли би бути якісь уступки в цій справі» [960].

Що це, як не готовність жертвувати самостійністю України заради «галицького інтересу» – порозуміння з Антантою і союзу з Денікіним? І. Мазепа супроводжував останні слова приміткою: «Що це була не лише персональна думка Витвицького, але й самого диктатора Петрушевича, видно також із слідуючого факта, про який

[959] Мазепа І. Творена держава. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). С. 39-40.

[960] Мазепа І. Творена держава. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). С. 40.

свідчить С. Шухевич в своїх "Споминах". Після звільнення (в листопаді) ген. Тарнавського за сепаратний договір з Денікіним (суд виправдає генерала – *В. С.*), Петрушевич доручив продовження переговорів з армією Денікіна заступникові Тарнавського ген. Микитці. В одній із своїх телеграм до ген. Микитки в справі цих переговорів Петрушевич повідомляє його: "Евентуальне питання про злуку або федерацію Східної Галичини з Росією (звісно, йшлося про нерадянську Росію, тобто про А. Денікіна – *В. С.*)" прошу полишити до майбутніх політичних переговорів»[961].

Голова Ради народних міністрів змушений був констатувати: «Неуспіх нашої боротьби з Денікіним був передрішений на цій нараді»[962].

Є. Петрушевич публічно підтримав висунуту на наступній нараді (15 вересня) членами Директорії нову стратегічну програму дій, суть якої зводилася до «неминучості» боротьби з А. Денікіним та необхідності підготовки до наступу на Одесу. На засіданні Ради народних міністрів за участю членів Директорії, що відбулося 22 вересня, ухвалили розпочати військові дії («акції») проти Добрармії. Підстави для цього давали перехоплені українською розвідкою донесення про плани останньої. В обнародуваній через два дні відозві Директорії й уряду до народу України визначалася програма подальшої боротьби. У ній наголошувалося, що «широкі простори нашої родючої землі забрав кацапський царський генерал Денікін», який «вертає панам добуту селянською кров'ю землю і відбирає громадські права у робітника», «жорстоко переслідує українських діячів» та «несе нове поневолення України». Декларація закликала: «Всі, хто має силу і любов до свободи…, кому дорога демократична єдина свободна Українська Республіка, вставайте до послідннього рішучого бою з нашим ворогом»[963].

---

[961] Мазепа І. Творена держава. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). С. 40.

[962] Мазепа І. Творена держава. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879-1926). С. 42.

[963] Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документти до історії української революції 1917–1923 рр. Т. ІІ. Кн. 4. Варшава : Накладом автора, 1923. С. 255, 256.

Важко сказати, які почуття пробуджували у народній душі такі гасла. Швидше за все, вони сприймались уже без особливого ентузіазму, оскільки простий люд інтуїтивно очікував чергової зміни влади. А те, що кожна наступна приносила свої випробування і біди – то стало майже природним. Відтак домінували тривога, страх, відраза до будь-якої влади, небажання їх підтримувати, надія якось «перебитись» до того часу, коли вселенська колотнеча вщухне і можна буде повернутися до звичного мирного плину життя, до праці, за якою дедалі скучали роботящі руки. Відозва до українського населення від 24 вересня 1919 р. стала виявом реальних соборницьких прагнень, адже два українські уряди публічно підносили голос у справі загальнонаціональної ваги. Тоді багатьом здавалося, що нарешті «лід взаємного недовір'я... проломано і знайдено спільну лінію для продовження боротьби за незалежну Україну»[964].

Але такі надії швидко розвіялися, чергова спроби відновити соборний фронт виявилася недовготривалою. А відтак і «визволителі» від радянської влади зазнавали чергових розчарувань та втрат[965].

Намагаючись знайти у складному переплетінні соціально-економічних, політичних, національних, ідеологічних процесів якомога зручнішу, «виграшнішу» лінію поведінки, штаб Головного отамана 27 вересня 1919 р. видав директиву, згідно з якою під час зіткнень між більшовиками і добровольцями українські війська мали займати очікувальну позицію для того, щоб ворогуючі сторони якомога більше себе знекровили[966]. Проте додаток до наказу, в якому йшлося про можливу підтримку українськими військами наступу поляків на Коростень, викликав відкрите невдоволення з боку галицьких частин.

Між тим, наприкінці вересня українські війська внаслідок обставин почали втягуватися в активні військові дії, їм не вдалося зберегти бажаний для них «нейтралітет». Спочатку головний тягар наступу ворожих частин довелося стримувати армії УНР та УСС,

[964] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 88.
[965] Деникин А. И. Очерки русской смуты. Т. IV. С. 245.
[966] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 69.

які перебували в районі Христинівки, що являв собою виступ у місці розташування Добрармії. Бойові дії точилися з перемінним успіхом: 25 вересня денікінці захопили Балту, але 2 жовтня їх вибили з Монастирища. Намагаючись допомогти армії УНР, УГА захопила відтинок фронту між Монастирищем та Севастьянівкою, так що лінія стику між ними пересунулася до Брацлава. У цей час галицькі частини мали доволі перевтомлений вигляд від постійних передислокацій на напрямах можливих ударів противника. Через фактичну втрату боєздатності на протибільшовицькому фронті війська II корпусу відвели в резерв.

Протистояння між українськими та денікінськими військами точилося з перемінним успіхом. Аналіз початку бойових дій між ними дозволяє судити, що обидві сторони не вважали одна одну за головного ворога, а тому, у випадках зіткнення, більше прагнули зберегти людські й матеріальні ресурси для наступної боротьби. То ж, Добрармія не поспішала досягти вирішальної переваги над українськими військами, які, своєю чергою, не дуже турбувалися щодо небезпеки прориву білогвардійцями фронту оборони. Хроніка засвідчує хіба що успіх галицької зброї у деяких локальних операціях, як, наприклад, бій 10 жовтня в Цибулеві, а також бій під Монастириським, де кінна чота УГА розбила залогу зі 150 піхотинців і 30 вершників, захопивши полонених та чимало майна[967].

Сподіватися за таких обставин на перехоплення стратегічної ініціативи було, звісно, марно, хоч 12 жовтня 1919 р. розпочався спільний наступ армії УНР і III галицького корпусу. Бригади УСС відразу захопили Мишків, але вже наступного дня втратили цей населений пункт. Просуваючись у цей час уздовж залізниці, галицькі частини під командою А. Кравса здобули Монастирище[968]. Однак, спрямовані на Чечельник і Бершадь, наддніпрянські війська не змогли виконати поставлених завдань. Однією з причин цієї невдачі стали анархічні дії повстанських загонів, які на свій розсуд, задля власної вигоди почали вдаватися до свавільних непланованих виступів. Так, загін отамана Нечая, що складався з тисячі

[967] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 78.
[968] Державний архів Львівської області. Ф. 257. Оп. 1.Спр. 159. Арк. 4.

піхотинців і кавалеристів, несподіваним ударом 13 жовтня захопив Житомир. Ця подія змінила плани українського командування, яке збиралося опанувати містом дещо пізніше. Проте отаман Нечай не прийняв пропозиції про підпорядкування свого загону штабові Головного отамана та спільне володіння Житомиром[969]. Скориставшись суперечкою, внутрішніми тертями, денікінці легко відбили місто.

Активізація українських військ викликала рішучу протидію білогвардійців. З метою розчленування суцільного фронту українських армій, щоб потім розбити їх поодинці, 14 жовтня 1919 р. частини Добрармії вдалися до потужного контрнаступу. У впертих боях наддніпрянські підрозділи відійшли до ріки Буг, тому головний удар ворога довелося стримувати частинам III корпусу УГА. Пристосоване до європейських методів польової війни, галицьке стрілецтво тепер безпосередньо зіштовхнулося зі степовою тактикою ведення боротьби донських козаків. Піхотні підрозділи з великими труднощами протистояли ворожій кінноті. Не лише її несподівані наскоки, але й, навіть, постійна загроза нападу морально й фізично виснажували галицьке вояцтво. Перевага денікінців у кавалерії забезпечувала високий рівень розвідувальної служби, а головне – вони могли краще маневрувати на обмеженому просторі. Урешті-решт, війська генерала А. Кравса були змушені відійти до Калинівки.

У жорстоких боях зазнав величезних втрат III галицький корпус. 16 жовтня він був переведений у район Ілинців, щоб таким чином ліквідувати небезпеку денікінського удару на Брацлав, що могло призвести до остаточного розчленування українських військ. Хоча цей маневр в основному досяг мети, але противник не відмовився від свого задуму. У той же час війська I і II корпусів вели позиційні бої. Після чергового, проведеного на скору руку перегрупування сил, 20 жовтня українські війська були кинуті в авантюрний з військово-стратегічної точки зору контрнаступ. Цим кроком С. Петлюра відчайдушно намагався припинити агонію Наддніпрянської армії та не допустити її відриву від УГА.

[969] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 79, 83.

***

Внести перелом у вкрай несприятливу ситуацію ні згадані, ні, мабуть, і якісь масштабніші та радикальніші заходи уже не могли. Виснажена у жорстоких боях Галицька армія вже не чинила опору. Українські війська не могли втримати зайнятих позицій, тому на початку листопада 1919 р. були змушені відходити на захід. Унаслідок переговорних акцій Добровольча армія припинила військові дії проти УГА, яка опинилася на межі повної катастрофи.

Одним з головних факторів, який зумовив різке зменшення чисельності та остаточну втрату боєздатності УГА, став спалах небувалої епідемії тифу. У світовій історії небагато прикладів, коли чисельна, дисциплінована армія втрачала дієспроможність і гинула не на полі бою, а танула, зникала через «другорядні», невійськові обставини. Епідемія тифу не обминула також і Наддніпрянської, Червоної та Добровольчої армій, але всі вони, як виявилося, змогли забезпечити своїм бійцям кращі матеріальні та санітарно-гігієнічні умови.

Загальна кількість померлих від тифу багато дослідників виводить шляхом простих арифметичних дій, тому такого роду підрахунки викликають серйозні сумніви. З аналізу доступних матеріалів випливає, що на початок листопада 1919 р. кількість особового складу УГА скоротилася на 10-11 тис. (22%), так що в деяких бригадах залишилося по 80-90 вояків.

Протягом зими 1919-1920 рр. загальна чисельність Галицької та Наддніпрянської армій зменшилася до 25 тисяч вояків, а їх бойовий склад становив лише 6 тис. багнетів[970].

Проте наведені дані фіксують не стільки кількість померлих від тифу, скільки загальне зменшення особового складу Галицької армії. Справа в тому, що факти смерті офіційно майже не фіксувалися. Трупів померлих не забирали по декілька днів, а потім скидали їх десятками до викопаних у замерзлій землі ровів. З

[970] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 40-54; Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Ч. ІІІ. Львів, 1929. С. 57; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 188-189; Удовиченко О. Україна у війні за державність. С. 133-136; Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. С. 312-313.

другого боку, багато хворих, особливо тих, які залишалися по селянських хатах, видужували, однак мало хто з них повертався до своїх бойових підрозділів. Таким чином, дезертирство зросло до небачених розмірів. Хіба що можна зауважити: у тих умовах явище дезертирства не повністю відповідало своєму звичному змістові, бо юнаки тікали не від ворога, не з поля бою, а від страшної епідемії хвороби, яка, правда, заскочила їх під час виконання військового обов'язку.

Отже, у вересні-жовтні 1919 р. Галицька армія опинилася між «трьох вогнів» – Добровольчою і Червоною арміями, а також епідемією тифу, яка завдала остаточного удару по її боєздатності. Таке становище стало наслідком цілого комплексу суб'єктивних і об'єктивних факторів, з яких найголовнішим стало поглиблення військово-політичних суперечностей між галицьким і наддніпрянським таборами. У цей час суто політичні чинники фактично стали визначати всі військово-оперативні цілі, а уряд Директорії і штаб Головного отамана все менше зважали на потреби та реальні можливості УГА. Вона потребувала відпочинку ще перед наступом на Київ, але не отримала його й після залишення столиці, коли опинилась у стані крайнього виснаження. Потрібен був лише один місяць, щоб упорядкувати військові й тилові формації. Водночас, у Начальній команді існувало переконання в необхідності переоцінки ситуації, зокрема – дотримуватися тактики очікування, доки ворожі сторони виснажать одна одну, а не «втискуватися» між ними, зазнаючи непотрібних втрат.

Залишалася нез'ясованою і стратегічна лінія стосунків з А. Денікіним.

***

Виходячи з критичного становища, в якому опинилася Українська галицька армія у осінньо-зимовий період 1919-1920 рр., багато дослідників доходить висновку, що єдиним її порятунком був союз із Добровольчою армією А. Денікіна. Саме цим шляхом і пішло військове, а згодом і політичне керівництво Західно-Української Народної Республіки.

На початку листопада 1919 р. склалася настільки складна військово-стратегічна ситуація, що протягом буквально кількох днів УГА могла або остаточно загинути, зникнути, або якимись неординарними кроками спробувати здійснити вже важкодосяжне і навіть малоймовірне – зберегти хоча б її ядро у надії на прийдешнє відродження всієї формації. Ні уряд Директорії, ні штаб Головного отамана в цей час не могли запропонувати бодай якогось виходу з кризи.

Хоча союз з А. Денікіним зумовлювався дійсно практично безвихідним становищем, у якому опинилася УГА у Наддніпрянській Україні, його все ж навряд чи можна вважати невідворотним. Тим більше цей факт не слід розглядати як зміну (чи ж то зраду) ідейних переконань вояцтва. Просто у стратегічних поглядах командування він виявився найдоцільнішим виходом із конкретної критичної ситуації. В цьому випадку, очевидно, можна погодитися з твердженням І. Мазепи, що якби проти галичан стояли поляки, то ніякі страхіття тифу та інші несприятливі умови боротьби не примусили б до такого кроку. Він зумовлювався «окремою психологією»: «Хоч з чортом, тільки не з поляком!»[971].

Уже після здачі Києва галицькому політичному і військовому керівництву постійно закидалося «денікофільство», а укладення договору між УГА та Добрармію дало наддніпрянським політикам «незаперечні аргументи», що галичани насправді є «зрадниками». Проте слід визнати, що наддніпрянський табір сам підштовхував галичан до такого трагічного кроку. Про це, зокрема, засвідчують відомі директиви штабу Головного отамана про ставлення до Добрармії, які він видав напередодні та після походу об'єднаних українських армій на Київ. З одного боку, події 31 серпня і 1 вересня дали перший досвід порозуміння між командуванням галицької та денікінської армій, а з іншого, сам С. Петлюра висилав власні делегації з метою погодження з Добрармією. І лише високомірна незговірливість А. Денікіна та його генералів стала нездоланною перешкодою на шляху реалізації планів голови Директорії і Головного отамана військ УНР. Украй негативне

[971] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 131.

особисте ставлення до С. Петлюри у А. Денікіна склалося ще в 1917 р., коли генерал був головнокомандувачем Південно-Західного фронту, а С. Петлюра, як голова Українського генерального військового комітету, очолював українізацію армії[972]. Слід сказати, що останній, за свідченням того ж І. Мазепи (їм немає підстав не довіряти), готовий був у скрутні моменти і на замирення та союз з будь-ким, навіть з більшовиками[973]. І «винною» у зриві задумів С. Петлюри була «незговірлива» противна сторона. Так що, враховуючи означене, у наддніпрянців було небагато підстав виступати у ролі суддів галичан, що повинно обов'язково братися до уваги неупередженими дослідниками.

Згідно з твердженнями добре обізнаного в тогочасних справах О. Левицького, думка про необхідність відновити контакти з командуванням Добрармії для укладення сепаратного перемир'я зародилася в Начальній команді десь у другій половині жовтня 1919 р.[974] Це опосередковано підтверджується такими фактами. По-перше, 14 жовтня Начальна команда видала наказ про припинення антиденікінської агітації серед галицьких частин, хоча активна робота у цьому напрямі продовжувалася серед наддніпрянського вояцтва. По-друге, Начальна команда настирливо домагалася від штабу Головного отамана дозволу на припинення бойових дій УГА на денікінському фронті[975].

«Денник Начальної Команди Української Галицької Армії» та інші матеріали засвідчують, що протягом жовтня 1919 р. Начальна команда постійно надсилала до канцелярії диктатора звіти про катастрофічний стан Галицької армії. Їхній зміст зводився до того, що більшість вояків – 30 тис. – була хворою на тиф, а решту – 20 тис. стрільців – з бойових і тилових формацій неминуче очікує така сама участь. Проте політичне керівництво ЗУНР не здійснило реальних кроків для покращання ситуації. На надіслану військовим

[972] Деникин А. Очерки русской смуты. Т. 1. Вып. 2. Париж : J.Povolozky & C^0, Editeurs, 1921. С. 131.

[973] Деникин А. Очерки русской смуты. Т. 1. Вып. 2. С. 121-122.

[974] Левицький О. Галицька Армія на Великій Україні (спомини з часу від липня до грудня 1919). С. 95.

[975] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 82.

командуванням 20 жовтня пропозицію вислати галицьку делегацію до командування Добрармії, щоб розпочати переговори про укладення перемир'я, Є. Петрушевич відповів, що для цього «немає причин», тому вона «не висилається і не вишлеться». Отримавши другу, настирнішу телеграму, диктатор «рішуче заборонив» ведення «всяких переговорів»[976].

Таким чином, Начальна команда опинилася перед альтернативою: продовжувати відступ, що неминуче призвело б до втрати армії, або ж власною волею, усупереч директивам політичного керівництва вжити заходів для укладання сепаратного перемир'я з ворожою стороною. Командувач УГА генерал М. Тарнавський обрав другий шлях, чим взяв на себе важкий тягар величезної історичної відповідальності. Головний мотив, яким він керувався, приймаючи таке рішення, у своїй основі видається доволі переконливим: без збереження війська неможлива подальша боротьба за українську державність.

Важливо відзначити, що пошук виходу з кризового становища вівся паралельно двома різними шляхами: через відновлення соборницького фронту з наддніпрянцями та шляхом укладення сепаратного договору з денікінцями. Про намагання та перспективи відновити боротьбу соборним фронтом засвідчила нарада наддніпрянського та галицького політичного і військового керівництва, що відбулася 28 жовтня 1919 р. у Вінниці.

Вказавши на зрростання дезертирства, на складне матеріальне становище та інші негативні явища, що охопили армію, представники Начальної команди виступили з гострою критикою Головного отамана та його партійного оточення, вимагали провести кадрові зміни в уряді та ввести туди представників військового командування. Висловивши подив, що УГА ставить вимоги політичного характеру, С. Петлюра запевнив, що ситуація не безнадійна, бо більшовики схильні до переговорів, а, крім того, на допомогу українцям із Заходу, нібито, наближається транспорт з великою допомогою. Через неможливість знайти компромісну платформу

[976] Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. С. 189.

для узгодження дій на цій нараді не було прийнято ніяких конкретних рішень[977].

Складність і драматичність ситуації в українському таборі полягала в тому, що як галицька, так і наддніпрянська сторони, окремо одна від одної, проводили сепаратні переговори зі своїми противниками – білогвардійцями та більшовиками. Чимало фактів свідчать про здійснення галицькими військовими заходів для укладення домовленостей з А. Денікіним. Однак закиди, буцімто вони велись у «суворій таємниці» від наддніпрянців[978], не повною мірою відповідають дійсності. Хоча делегації галичан насправді висилалися без порозуміння з Головним отаманом та його оточенням, останніх інформували про такі наміри. Зокрема, ще 18 жовтня Є. Петрушевич повідомляв С. Петлюру про контакти такого роду Начальної команди і свою тогочасну незгоду з кроками, що робилися без його дозволу[979]. Пізніше, на згадуваній вінницькій нараді Начальна команда УГА подала в цій справі два «суворо таємні меморандуми», де просила розглянути можливість і доцільність подібних акцій, але відповіді на них не одержала[980].

Диктатор виявляв постійні вагання у справі ведення сепаратних переговорів. Після згадуваної заборони Начальній команді проводити будь-які заходи у цьому напрямі військовим, однак, все-таки вдалося переконати Є. Петрушевича погодитися на відправлення спеціальної місії до денікінського командування. Про це, зокрема, свідчать секретні депеші від 21 і 24 жовтня, в яких уже йшлося про технічні деталі та ключ для зв'язку з Добрармією.

Але в останню мить Є. Петрушевич знову вислав телеграму, що зазначена акція є «зайвою». Жодних коментарів, аргументів у телеграмі не наводилося[981].

---

[977] Кох Г. Договір з Денікіним (від 1 до 17 листопада 1919 р.). Львів : Червона калина, 1930. С. 20; Доценко О. Літопис української революції. Т. ІІ. Кн. 4. С. 266-268.

[978] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 98.

[979] Кох Г. Договір з Денікіним. С. 9.

[980] Кох Г. Договір з Денікіним. С. 16.

[981] Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. С. 108-133.

За таких обставин наступного дня генерал М. Тарнавський самовільно вислав делегацію до денікінців у складі отамана О. Лисняка та сотників О. Левицького і Г. Куріци. Вона мала «формально-офіційне» доручення з'ясувати можливості для обміну полоненими, але насправді головне завдання полягало в узгодженні платформи для укладення перемир'я.

Через труднощі, пов'язані з переходом лінії фронту, зустріч українських парламентарів з уповноваженим Добрармії командантом групи генералом Я. Слащовим відбулася лише ранком 1 листопада на залізничній станції Зятківці. Хід переговорів та пошук платформи для укладення угоди докладно з'ясовуються в щоденниках присутніх на них О. Левицького та сотника Начальної команди Г. Коха[982]. Галицька делегація запропонувала денікінцям укласти перемир'я з обома українськими арміями, мотивуючи це тим, що їхні частини «перемішані» на фронтах і вони спільно воюють проти більшовиків. У відповідь Я. Слащов заявив, що згідно з наказом командanta правобережного фронту генерала Н. Шиллінга він має право вести переговори тільки з Галицькою армією як «екстериторіальною» формацією, що з огляду на обставини виявилася відірваною від теренів свого національно-державного утворення, за межами своєї держави.

Натомість армія С. Петлюри вважалася за «групу повстанців», у якій служать «громадяни Росії», тому вони повинні скласти зброю, розійтися по домівках та чекати мобілізаційних наказів. Після з'ясування позицій обох сторін денікінцям передали проєкт документа, запропонований М. Тарнавським, який міг стати основою для дальших переговорів.

Вірогідно, що денікінський штаб готувався до такого перебігу подій, тому вже 2 листопада до Начальної команди були доставлені телеграми з проєктом договору. В першій з них сам командувач А. Денікін «щирим серцем» вітав «рідну по крові» Галицьку армію в її прагненні закінчити боротьбу та «перейти на бік Добровольчої армії». У другій він запевняв галичан у дотриманні умов союзу, які зводилися ось до чого:

[982] Кох Г. Договір з Денікіним. С. 17.

1. УГА переходить зі всіма частинами на бік російської Добрармії та підпорядковується її команді;

2. Після підписання перемир'я для відпочинку та переформування УГА переводиться в район Гайсин – Балта –Умань – Ольгопіль;

3. Цілісна організація і мова УГА будуть збережені, але Головна команда Добрармії залишає за собою право на проведення деяких змін в її керівних структурах, до яких також будуть призначені російські контрольні органи Добрармії;

4. Частини УГА не можуть використовуватися для боротьби проти військ отамана С. Петлюри;

5. Між Начальною командою УГА та командою Новоросійської області буде негайно проведене телеграфічне сполучення (Вінниця – Христинівка);

6. Через відсутність власної території галицький уряд тимчасово припиняє свою діяльність і переїжджає до Одеси під опіку й охорону головнокомандувача збройних сил Південної Росії генерала Денікіна;

7. Відповідь Начальної команди УГА повинна бути передана не пізніше ніж до півночі 3 листопада, до цього часу уповноважена делегація Галицької армії мусить перейти лінію російського фронту[983].

***

У цей же час уряд УНР проводив сепаратні переговори з більшовиками.

Мабуть, є сенс зазначити, що в історії траплялося чимало випадків, коли під тиском (чи з урахуванням) обставин (хоча нерідко і всупереч їм) політики вдавалися до рішень, що призводили до карколомних поворотів, з приводу яких і сучасники, і покоління спадкоємців, у тому числі дослідників, не могли й не можуть дійти згоди. І це природно, якщо зрозуміти, що простих, ясних, однозначних рішень у складних, суперечливих, екстремальних ситуаціях не буває. А саме таким було становище в Україні в другій половині 1919 р.

[983] Левицький О. Галицька армія на Великій Україні. С. 134.

Не порозумівшись з денікінцями, дедалі відчуваючи їхнє непримиренне ставлення до українського руху, Директорія, включаючи С. Петлюру і Є. Петрушевича, в один з моментів була готова піти на контакт з Москвою, Радянською Росією. Допоміг випадок – до Кам'янця-Подільського потрапив швейцарський комуніст, друг В. Леніна Ф. Платтен, який запропонував своє посередництво в укладенні військової конвенції проти Денікіна[984].

Він рушив до Москви, де після відповідного розгляду питання Політбюро ЦК РКП(б) 11 жовтня 1919 р. ухвалило секретну постанову:

«1) Угода з Петлюрою, як політична, так і воєнно-технічна, визнається бажаною.

2) Угода ця з метою компрометації Петлюри перед Антантою має бути гласною. Однак, не ставити цього ультимативно (це не стосується умов воєнної угоди).

3) Воєнна угода заключається на засадах, вироблених Реввійськрадою Республіки.

4) В разі, якщо Петлюра вимагатиме політичних переговорів, як умову воєнної угоди, від них не відмовлятися, пропонуючи йому воєнну угоду (і передусім перемир'я) *негайно*.

5) Всі переговори вести як угоду з буржуазією пригнобленої нації проти великоруського монархізму та імперіалізму»[985].

25 жовтня 1919 р. Ф. Платтен повернувся до Кам'янця. На зустрічі з головою Ради народних міністрів УНР І. Мазепою емісар повідомив, що РНК готовий до спільної боротьби з Денікіним на таких умовах:

1. Радянська Росія погоджується на військову конвенцію проти Денікіна як перший крок порозуміння з УНР.

2. Радянська Республіка готова залишити певні території для зайняття їх українськими військами; на цих територіях більшовики не повинні переслідуватись.

---

[984] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). С. 84-85; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 84-85.

[985] Польско-советская война 1919-1920 (Ранее не опубликованные документы и материалы). Ч. 1. Москва, 1994. С. 30-31.

3. У разі згоди сторони мають обопільно вислати уповноважених для переговорів.

4. Після цього мають розпочатися політичні переговори[986].

Цікаво, що хоч і з деяким запізненням, інформацію про контакти й переговори С. Петлюри з більшовиками одержувало й командування денікінської армії. В одному з повідомлень, зокрема, йшлося: «Петлюра змінює забарвлення в залежності від обставин… Граючи з Антантою, він таємно веде переговори з більшовиками і близько 20/X до Кам'янця приїжджала більшовицька делегація під строгим інкогніто, в кількості 4-х персон і зупинилась недалеко від будинку Директорії по Петроградській вулиці, під виглядом повстанських отаманів. Перебування в Кам'янці цієї делегації дало можливість перекинути майже усі війська з більшовицького фронту на допомогу 3-му галицькому корпусу, розбитому Добрармією близько 28.X. Вона пробула біля тижня і відбула за лінію більшовицького фронту через Бердичів з 4-ма петлюрівськими делегатами…»[987].

Більшовицькі пропозиції на якусь мить сконсолідували український табір. До них на словах, хоч і з певними застереженнями, пристав на скликаній в Кам'янці державній нараді навіть Є. Петрушевич. Але на той час це вже не мало значення і практичних наслідків не принесло. Проти диктатора дедалі активніше почало виступати командування УГА, «ображене» розслідуванням справи про здачу Києва 31 серпня 1919 р. «Підігрівали» стосунки і гострі сплески газетної полеміки між наддніпрянськими і наддністрянськими виданнями[988], а також взаємна критика, претензії й звинувачення, що час від часу лунали від військовиків штабу Головного отамана і Начальної комади УГА[989]. Тим часом ситуація на фронті з дня на день ставала дедалі загрозливішою й трагічнішою.

---

[986] Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність 1917–1919 рр.(історико-генетичний аналіз). С. 121.

[987] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. С. 453.

[988] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. С. 361, 409.

[989] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. С. 420, 421.

Після провалу переговорів з більшовиками на 4 листопада у Жмеринці була скликана нова нарада українського військового та політичного керівництва. На ній знову спалахнула іскра надії на збереження соборницького фронту, бо серед галицького керівництва ще не було єдності в питанні про ставлення до Добровольчої армії. Про це, зокрема, свідчило затягування Начальною командою переговорного процесу. У надісланій генералові Я. Слащову телеграмі говорилося, що вона «назагал згідна» і надалі шукати домовленості на основі запропонованих умов, але через «необхідність порозуміння з власним урядом» остаточна відповідь буде дана 5 листопада[990].

Звісно, лідери ЗУНР діяли з «оглядкою» на керівництво УНР. Інакше, взагалі, й бути не могло. Однак галичани відчували себе дедалі некомфортно. Є. Петрушевич в одній із розмов буцімто признався Г. Коху, що в Кам'янці-Подільському він «наче ув'язнений»[991]. Скутий у діях диктатор спочатку справді не виявляв рішучості у розв'язанні «денікінської проблеми», але згодом у його поглядах, під тиском невідпорного загострення ситуації, стався перелом. М. Тарнавський, своєю чергою, був переконаний, що через важкий стан Добрармії союзницькі відносини з нею будуть нетривалими. Однак у ситуації, що склалася, саме вони можуть врятувати УГА. Сепаратний характер переговорів докоряв сумлінню командувача, проте він відмовився від участі у жмеринській нараді та ультимативно заявив Є. Петрушевичу, що у разі неприйняття ним конкретного позитивного рішення буде власноруч вести переговори з Денікіним[992].

Представницька нарада у Жмеринці військових і політичних кіл ще виразніше оголила трагічність ситуації українських армій, проте знову не вказала конкретного виходу з критичного становища. Тепер уже не лише галицькі, але й більшість наддніпрянських військових визнали необхідність порозуміння з Денікіним. Такі настрої передав у своїй промові командувач армії УНР генерал

---

[990] Кох Г. Договір з Денікіним. С. 134.

[991] Доценко О. Літопис української революції. Т. ІІ. Кн. 4. С. 283.

[992] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 132-135; Доценко О. Літопис української революції. С. 271-274; Шухевич С. Спомини з Української Галицької Армії (1918-1920). Ч. 1. Львів, 1924.С. 83-84.

В. Сальський: «Ми, представники війська, повинні сказати правду. Роля стратегії скінчена. Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, голод, незабезпечення армії матеріалами... Тепер політика мусить забезпечити армії від фізичного винищення». Звертаючись до урядовців, він наголосив: «Коли ви не дасте їм нічого, то галичани самі підуть на такий крок. Ми мусимо йти на переговори з Денікіним». Цю думку підтримав генерал М. Капустянський та інші військові авторитети і політики. Учасники наради, згодом історики-мемуаристи, на підставі стенографічних та власних записів досить повно й детально передали перебіг зібрання[993]. Щоправда, трапляються й суперечності, розбіжності, зумовлені, можливо, пізнішим переосмисленням подій, які призвели до певних корекцій того, що сталося насправді. Зокрема, О. Доценко стверджував, що виступ генерала В. Сальського підтримав прем'єр-міністр УНР І. Мазепа, але останній у своєму тритомнику заперечував цей факт і т. ін.

В атмосфері загального пригнічення різким дисонансом звучало намагання начальника військової канцелярії диктатора К. Долежаля переконати присутніх, що ситуація не безнадійна, тому не слід упадати у розпач, а, перегрупувавши сили, продовжити боротьбу всіма можливими засобами. Навіть С. Петлюра вже не здавався таким упевненим, як раніше. Зокрема, Головний отаман був «особисто не проти порозуміння з Денікіним», але з властивою впертістю далі запевняв присутніх, що «пізніше він сам прийде до нас», і тоді переговори будуть вестися «як рівний з рівним». Для розв'язання нагальних потреб армії С. Петлюра радив провести нові реквізиції серед населення. Попри різні орієнтації та прагнення, учасники цієї непростої наради були приголомшені трагічною перспективою української справи. За висловом Д. Паліїва, ад'ютанта М. Тарнавського, розв'язка залежала «виключно і тільки від часу ворожого наступу... А коли відворот переміниться на панічну втечу, це є питання годин». Галицька армія була неспроможна навіть на організований відступ, бо у такому разі треба було залишити все майно та масу хворих і поранених.

---

[993] Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). *Нове життя*. Київ-Львів, 1921. С. 78-83.

Жмеринська нарада фактично стала останнім представницьким зібранням наддніпрянського та галицького керівництва. Незважаючи на пануючу на ній атмосферу, С. Петлюра домігся відтягнення переговорів з Денікіним, доки не відбудеться зустріч з черговою місією Антанти, яка мала прибути через два дні. (До речі, є чимало свідчень, коли різні "місії" служили лише прикриттям для шпигунської та пропагандистської роботи).

Сліпа віра у зовнішню допомогу у черговий раз стала на заваді пошуку шляхів оперативного і ефективного розв'язання нагальних загальнонаціональних проблем, спираючись на внутрішні потенції. Важко навіть пояснити, як Директорія УНР не могла усвідомити, здавалося б, очевидного, не воднораз підтвердженого: самостійна Українська держава не входила у плани Антанти, яка, натомість, відстоювала цілісність і неподільність Росії. Тверезо мислили, критично оцінювали сподівання на сприятливий зовнішній чинник лише поокремі особистості. Так, офіцер Є. Бородієвич, який волею долі став дипломатом, на основі ґрунтовного аналізу міжнародної політичної ситуації доводив, що Антанта йшла назустріч зазіханням поляків, Денікіна, Колчака, «яким давала величезний матеріал». Отже, саме ця сила остаточно зламала й боротьбу українського народу за волю[994].

Продовжуючи самостійну політику, командувач УГА М. Тарнавський, як і обіцяв, 5 листопада 1919 р. вислав другу делегацію на чолі з отаманом А. Ерле на поновлення переговорів з Добрамією. Після узгодження зустрічних пропозицій галичан наступного дня був підписаний (з українського боку це зробили майори А. Ерле, О. Липняк і сотник О. Левицький) протокол договору.

Зважаючи на важливість документа (архівний відбиток оригіналу російською мовою[995], як і його публікація[996], істотно нічим не відрізняються від українського варіанта), варто відтворити його постановляючу частину цілком:

---

[994] Бородієвич Є. В чотирикутнику смерті (причини до трагедії УГА на Великій Україні). С. 78-83.

[995] ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 37-37 зв.

[996] Гражданская война на Украине 1918-1920. Сб. документов и материалов: В 3-х т., 4-х кн. Т. 2. Київ : Наукова думка, 1967. С. 470-471.

«1. Галицька армія переходить у повнім своїм складі з етапними установами, складами і залізнодорожним майном на сторону російської добровольчої армії і віддається в повне розпорядження головного команданта озброєних сил Півдня Росії через команданта військ Новоросійської области.

2. Галицька армія під час перебування під згаданою командою не буде вжита до боротьби проти перебуваючої на фронті армії Петлюри; до хвилі одержання дальшого завдання одводиться її в запілля.

3. Галицьке правительство застановлює часово, з огляду на недостачу території, свою діяльність і переходить під опіку російської добровольчої команди. До часу визначення місця його осідку переселиться галицьке правительство в Одесу, куди негайно виїде.

4. При вищім штабі галицьких військ будуть приділені представники російської добровольчої команди в цілі вирішення на місці всіх біжучих питань оперативного, адміністративного та господарського характеру.

5. Цей протокол входить в життя з днем його підписання. Від цього дня галицька армія виповнює всі розпорядження добровольчої команди.

6. Галицька армія починає 25 жовтня (ст. ст.) зосереджуватися в районі Погребище – Липовець.

7. Питання, підняті галицькими представниками, про внутрішнє життя Галицької Армії і права зносин Галицького Правительства з закордонними державами, остаються не вирішеними до часу одержання вияснень від ген. Денікіна. В тій цілі галицька делегація, виділивши одного представника для вручення цього протоколу Начальній Команді Галицької Армії, висилає двох других представників в Одесу, в штаб військ Новоросійської области.

8. Для улекшення взаємних зносин обов'язуються обидві сторони вже зараз перевести спільну телеграфну звязь по Морзе, причім, лінію до місцевости Липовці установлюють добровольці, а дальше до Винниці Галичане»[997].

[997] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 156-157; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 137.

Прем'єр уряду УНР І. Мазепа лаконічно констатував з приводу угоди: «Зміст договору був страшний»[998].

***

Як факт укладення договору, так і його сутність безліч разів ставали предметом аналізу й суперечок істориків. Відтворюються мало не погодинно всі деталі (хто, куди, коли поїхав, кого не дочекалися, кому не повідомили, чому і т. ін.), аналізується поведінка політичного і військового керівництва на практично безперервних нарадах, установлюється ступінь їхньої щирості тощо. З максимальною повнотою, в усіх деталях це зроблено в новітньому дослідженні М. Ковальчука[999]. Однак за чинними подробицями на другий план часто відступає сутність того, що сталося.

Від поверхового погляду на проблему намагався відійти М. Шаповал. Він вважав за потрібне з'ясувати, наскільки об'єктивними, обґрунтованими були поширені твердження, що за тих умов «іншого виходу не було».

Учений і політик аналізував, зокрема, промови на урядовій нараді в Жмеринці 4 листопада 1919 р. за участю С. Петлюри, І. Мазепи, Є. Петрушевича, А. Макаренка та інших політичних і військових діячів. Він окремо зупинявся на заяві генерала В. Сальського: «Армія перебуває в неможливому оперативному становищі. 5 денікінських дивізій вийшли в тил, і галичане не хотять іти на прорив. Ми тут болiємо душею..., на фронті кров проливається, але де-ж населення? Воно до цього часу називає нас "петлюрівцями", а галичан "австріяками"; активно ніхто не допомагає. Причина наших неуспіхів полягає в тому, що ми не маємо сталого контакту і організованого звязку з народом, який сам, иноді цілком самостійно і незалежно від нас, партизанкою провадить боротьбу проти своїх ворогів. А якби ми, вийшовши з народу, та в народ і пішли – усі разом – і військо і правительство – і разом з ним

[998] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції Т. 2. С. 137.

[999] Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. С. 226-251.

працювали, щоб він нас розпізнав і не вважав чужими для себе, то тоді-б народ був би більше чулим до потреб нашої армії і сам прийшов би активно їй на допомогу»[1000].

М. Шаповал наголошував на тому, що ці вірні, але надто запізнілі зізнання належали командувачу Української армії (військовому міністру – *В. С)*. Взявши їх за ключові, історик продовжував: «... але всякий може спитати: як-же це сталось, що ви згубили звязок з народом? Чому це вже вас називають "петлюрівцями", а не революційним військом українських трудових мас? Таж вся Україна встала в листопаді 1918 р. на ноги під гаслом УНР і трудової влади, а тепер у вас вже нема контакту з народом? Чому-ж це сам народ повстає проти більшовиків, але разом з тим не підтримує вас, іде шляхом, од вас незалежним? А хіба не ви в липні місяці зрадили повстанців, які йшли під проводом с-рів і незалежних соціял-демократів і під гаслом української селянсько-робітничої радянської влади проти Москви? Повстанці ці, пам'ятаючи на декларацію Директорії 26 грудня, думали, що ви стоїте за трудову владу, а ви зрадницьки і коварно арештували їх, а героя-повстанця Діяченка вбили. Ви прокламували замісць трудової влади, гасла якої вживали лицемірно майже 10 місяців, буржуазний парляментарізм, цеб-то від союзу з селянством і робітництвом перейшли вже одверто на бік буржуазії, як поклонники Антанти, як людей, що шукають союзу з польською шляхтою або з російсько-денікінськими монархістами»[1001].

Аналізуючи один за одним факти безупинної еволюції керівництва УНР протягом 1919 р. вправо, все далі й далі від народних інтересів, М. Шаповал висновував: «Одкинувши від себе революційний народ, ви вже тепер дивуєтесь, чому він одвернувся од вас, чому Повстанський Штаб відкликав 18 липня повстання, бо він вибрав між двома лихами на той час менше – большевиків, з якими уже пішла партія с-рів-боротьбистів. Туди пішли революційні незалежні соціял-демократи і частина с-рів. Цей факт рішив

[1000] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 154-155.

[1001] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 155.

вашу долю: народ думкою пішов за ними, за революційними українськими партіями, а не за вами, союзниками буржуазії. Ті члени Директорії, що підписували ще недавно декларацію 26 грудня про владу трудового люду (Петлюра, Швець, А. Макаренко, Андрієвський), вони-ж підписали декларацію про орієнтацію на буржуазію. Петлюра від їх імени посилав місії до Варшави (в серпні), він на нарадах вже тепер висловився за переговори з Денікіним (через місяць після оповіщення йому війни!), але галицька начальна команда перебігла йому дорогу, знаючи, що денікінці з наддніпрянцями говорити не будуть, і заключили таємно 5 листопаду договір.

Ось до чого докотилися ті, що залишились без народу, ті, що відкинули в липні програму української революції»[1002].

Звертаючись, нарешті, до логіки діячів, які вважали, що відсутність народної підтримки слід компенсувати союзом з великодержавником, монархістом А. Денікіним, один із колишніх лідерів УПСР з осудом заявляв: «Це була своєрідна, кримінальна логіка: коли вже народ нас покинув, то покинемо і ми його та підемо до Денікіна»[1003].

Послідовні ідейні захисники концепції Української революції змушені визнати, що зрада в командуванні Галицької армії визрівала ще з літа, з пропаганди А. Лівицьким та О. Назаруком курсу на союз з білогвардійцями. До всіх нарад, на яких ще тільки розглядалися питання про можливість договору з Добровольчою армією обох українських армій (і Наддніпрянської, і Галицької), командування останньої вже з 1 листопада 1919 р. не виконувало жодних розпоряджень Головного штабу і тому денікінці оточили частини УГА, позбавивши її можливості пересуватись спільно з наддніпрянськими формаціями.

«Ця зрада нанесла останній і найдужчий удар урядові УНР і взагалі Українській революції, показавши перед народом жахливе обличчя буржуазної реакції, – зазначав М. Шаповал. – По суті вже все було скінчене. Дух упав. Наддніпрянська армія почала спішно

[1002] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 155.
[1003] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 156.

відступати під натиском денікінської армії. Переляк, образа, жаль, гнів термосили груди всім чесним революціонерам і борцям за визволення України, що були в обох нещасних арміях, але що могли вдіяти ці кращі люде? Вони відходили від боротьби, вони йшли під большевицьку окупацію. Сили українські розпадалися, революційна частина військ і урядових установ почула себе морально знищеною в гнилих дрібно-буржуазних осередках»[1004].

Договір військового керівництва УГА з Добровольчою армією призвів до повного краху українського фронту, воєнної катастрофи, непоправного лиха. І яка б кількість аргументів не витрачалася його ініціаторами для пояснення тяжкого, безвихідного становища, в якому опинилась УГА, скільки б вони не твердили про прагнення зберегти військові сили задля високої перспективи – неминучої прийдешньої боротьби за українську державність, про підступні інтриги міжнародної дипломатії, всі ці пояснення не здатні навіть пом'якшити загальний висновок: ситуація ускладнилася до краю, договір про союз з А. Денікіним спричинив розгубленість, навіть шок серед проводу Української революції. Мабуть, важко віднайти скільки-небудь переконливі однозначні тлумачення таких подій, як здійснені поспіхом спроби спільного військового командування підписати нову угоду з А. Денікіним замість сепаратної, намагання Є. Петрушевича переукласти договір іншою галицькою делегацією, але вже з його санкції, організація «суду» над винуватцями здачі Києва білогвардійцям 31 серпня 1919 р., проведення перманентних нарад про пошуки шляхів виходу з кризи тощо[1005].

Переговорчий процес вступив у завершальну стадію з прибуттям 11 листопада 1919 р. до Одеси спільної галицько-наддніпрянської української делегації. Начальна команда все ще сподівалася, що його все-таки вдасться повернути у спільне «соборницьке русло», але керівник денікінської місії генерал Н. Шиллінг категорично відмовився розмовляти з представником

[1004] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 158.

[1005] Історія українського війська від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). Львів : Світ, 1936. С. 564.

армії УНР А. Каменським[1006]. Тоді українська делегація подала запит до командувача УГА О. Микитки щодо можливості укладення угоди на основі договору від 5 листопада «тільки в інтересі Галицької армії»[1007]. Після консультацій з Є. Петрушевичем надійшла відповідь: «Переговори вести тільки для двох армій і для них разом може бути заключене перемир'я»[1008]. Отже, здавалося, що переговори остаточно зайшли у глухий кут, а домовленостей так і не вдасться досягнути.

Перед виїздом закордон 12 листопада 1919 р. Є. Петрушевич провів останню нараду з урядом та військовими. Але й тоді у відповідь на висунуту О. Назаруком альтернативу: вмирати окремо чи разом з наддніпрянцями – диктатор, за його ж словами, обрав «для історії» другий шлях[1009].

Утім, становище УГА дедалі погіршувалося, тому знову посилилася тенденція Начальної команди до укладення (уже вдруге) договору без згоди політичного керівництва. Про це свідчить її відповідь, яка надійшла на запит С. Петлюри, який хотів дізнатися «чи буде УГА битися на користь Соборної України?». У цьому документі, датованому 14 листопада, насамперед зазначалося, що від Наддніпрянської армії залишилися «тільки здеморалізовані гуртки мародерів» (це підтверджувалося фактом, коли загін із 17 добровольців роззброїв 700 наддніпрянських «вояків» та ін.). Відтак Головному отаману повідомлялося, що з метою «доведення Галицької армії знову до бойової сили» одеській делегації було надано право ведення сепаратних переговорів[1010].

Урешті, вже готовий до від'їзду Є. Петрушевич увечері 14 листопада 1919 р. видав довгоочікуване розпорядження, яким також показав своє бачення перспектив наступної військово-політичної стратегії. Дозволивши вести переговори лише в

[1006] Історія українського війська від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). С. 264.

[1007] Історія українського війська від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). С. 106-107.

[1008] Історія українського війська від княжих часів до 20-х рр. XX ст.). С. 112.

[1009] Українська Галицька Армия: матеріали до історії. С. 508-509.

[1010] Назарук О. Рік на Великій Україні. Спомини з української революції. С. 295-297.

«інтересах Галицької армії», диктатор підкреслював необхідність збереження її повної організаційної та адміністративної автономії, а також контролю над нею з боку галицького уряду. Головну мету цих заходів він бачив у тому, щоб «в найближчій майбутності... відвоювати Східну Галичину від Ляхів силою» та забезпечити її федеративний устрій. У цій доктрині денікінській армії відводилася роль стримуючого фактору проти поляків[1011].

Спираючись на таку офіційну платформу політичного суверена ЗУНР, 17 листопада 1919 р. був підписаний остаточний текст договору між Галицькою та Добровольчою арміями, який, з незначними поправками, являв собою уже відомий «зятківській» варіант. В історичній та мемуарній літературі цей акт іноді визначається як «перемир'я», яке передбачало лише припинення на визначений термін бойових дій між сторонами, що ворогували. Цим намагаються дещо применшити, передусім, негативні враження від документа. Навряд чи такий підхід виправданий. Адже, зважаючи на засади міжнародного права та характер визначених документом питань, його слід трактувати як повноцінний договір. Він передбачав достатньо радикальні і далекосяжні кроки: фактичне з'єднання обох військових формацій. УГА з усією матеріальною базою мала переходити «на сторону» російської Добровольчої армії і в «повне розпорядження» її головнокомандувача. При цьому УГА зберігала «свою організацію, командний збір, мову, устави і ціле військове майно», а також до 75% особового складу військових частин[1012].

Не слід применшувати не лише військового, а й політичного значення досягнутої угоди. Чимало авторів підкреслено повторюють твердження укладачів договору, нібито він мав «суто військовий характер». Зокрема, в остаточному, прийнятому 17 листопада варіанті, положення про припинення діяльності галицького уряду та виїзд диктатора Є. Петрушевича за кордон було замінено і формулювалося таким чином: «Політичних питань відносно взаємних відношень Галицького Правительства до Правительства Добровольческої армії, як також відносно майбутньої судьби

[1011] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 114.
[1012] Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. С. 114-115.

Галичини не розбирається, а полишається до рішення політичних переговорів. Аж до порішення тих питань в постою генерала Денікіна, забезпечує Диктатор Галичини право кермування і контроль внутрішнього життя Галицької армії». Очевидна невизначеність, суперечливість наведених положень приховували в собі явні підстави не лише для військового, а, не меншою мірою, політичного конфлікту. Зрештою, сам факт примирення та перепідпорядкування армій уже не можна вважати «суто військовим актом». Крім того, він закріпив істотні зміни у державних зовнішньополітичних орієнтаціях, які до того мали дискусійний характер, а також відчутно вплинув на внутрішнє становище армії та морально-бойовий дух галицького вояцтва, всього галицького українства.

Гадається, для об'єктивної оцінки тогочасної ситуації велике значення має відозва Директорії та Ради народних міністрів до українського народу від 2 грудня 1919 р. У документі – не розумування «заднім числом» і не еквілібристичні вправи пізніших істориків, а чесна кваліфікація стану речей, без чого ухвалити рішення про будь-які наступні кроки політичного і військового проводу було б просто неможливо.

«Перехід Галицької Армії на сторону Денікіна, – відзначається в документі, – поставив нашу армію в надзвичайно тяжке стратегічне і матеріальне положення, бо одночасно з передачею ворогові сили військового майна для його наступу була відкрита наша головна комунікаційна лінія.

Це примусило державний апарат нашої Республіки і військо залишити район Кам'янця, Проскурова та Старокостянтинова і перейти в місцевість, де б наша армія могла відпочити, поправитись і знову, як організована й дисциплінована сила, піти в наступ проти ворога.

Відступ армії в тяжких умовах розстроїв наш державний урядовий і фінансовий апарат і зруйнував постачання армії…»[1013].

Керівництво УНР вирішило провести суд над ініціаторами й виконавцями переговорних акцій, які призвели до катастрофічних наслідків.

[1013] Доценко О. Літопис української революції. Т. ІІ. Кн. 4. С. 344-345.

Військовий суд над генералом-четарем М. Тарнавським, полковником А. Шаманеком та сотником О. Лисняком відбувся 13 – 14 листопада 1919 р. у Вінниці. Суд звільнив М. Тарнавського, А. Шаманека та О. Лисняка від покарання, навіть не визнавши за ними «злочину непослуху» (несубординації), бо вони, нібито, «хотіли», але через обставини, від них незалежні, «не змогли» виконати накази Штабу Головного отамана. Єдиним наслідком судового процесу стало пониження обвинувачуваних у званнях і посадах. Слід погодитися з думкою, що процес мав формальний характер і вирок був заздалегідь визначений[1014], бо якби насправді слідувати букві закону, то дії галицького командування можна було трактувати значно і значно суворіше.

Однак вирок відповідав настроям військового загалу, хоча сам судовий фарс і залишив відчутний присмак гіркоти. Після публічного виправдання ще більше зріс авторитет відстороненого від командування УГА М. Тарнавського, так що його навіть почали називати «українським Гарібальді». І вже 16 грудня через хворобу свого наступника – генерала О. Микитки – він знову почав виконувати обов'язки командувача Української галицької армії, а відтак втілювати у життя умови договору, за укладання яких нещодавно стояв перед судом. Полковник А. Шаманек був призначений комендантом І корпусу.

Укладення договору з А. Денікіним, як швидко з'ясувалося, не розв'язало проблем, які стояли перед УГА. Особливо примарними стали надії на повернення вояків у Галичину.

Єдине, що вималювалося з усією трагічною очевидністю – соборницькі зусилля, спроба створення єдиної Української держави, оборони її від ворожих зазіхань вичерпали себе остаточно, зазнали невдачі і не мали скільки-небудь оптимістичної перспективи[1015].

[1014] ЦДАВО України. Ф. 581. Оп. 1. Спр.149. Арк. 1-4; Процес генерала Мирона Тарнавського в 1919 р. Матеріали. Вінніпег : Накладом хорунжого УСС Дмитра Микитюка, 1976. С. 245-318; Кох Г. Договір з Денікіним. С. 47-49.

[1015] Солдатенко В. Ф. Эффект соборничества и уроки Украинской Галицкой армии. Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг. Т. 2. С. 86-142.

Незначні залишки колишньої Дієвої армії, ще підпорядковані С. Петлюрі, швидко відкочувалися до польського кордону, а сам Головний отаман, заявивши, що дальший бойовий спротив безнадійний, залишив 2 грудня 1919 р. землю України й попрямував до Варшави.

Так сталася листопадова катастрофа, яка ввійшла в історію ще під назвою Любарської (за місцем проведення однієї з останніх військових нарад за участі С. Петлюри, міністрів уряду, вищих військових командирів). Того ж дня – саме 2 грудня (такий уже фатум історії!) місія А. Лівицького у Варшаві подала польському уряду декларацію, яка відкривала шлях до встановлення союзних відносин. Сутність документа відбивала низка конкретних пунктів:

«а) межі УНР встановлюються по Дністру, Збручу і через Волинь,

б) УНР зобов'язується предоставити у себе права полякам, які поляки для українців установлять у Польщі,

в) остаточне вирішення земельної справи на Україні належатиметься Укр. Установчому Парляментові, а до того часу юридичне положення польських поміщиків на Україні регулюється на підставі осібного погодження між укр. і польським Урядами,

г) УНР бажає нав'язати якнайтісніші економічно-торговельні стосунки з Польщею на підставі взаємності.

Від Польщі ж уряд УНР жадає:

а) Признання УНР незалежною і самостійною, підтримки укр. справи перед иншими державами та заключення передовсім договорів і конвенцій торговельного, військового та консульського характеру,

б) для утворення доброї атмосфери у відносинах – вимагає негайного вирішення долі тих українців, які з політичних причин конфіновані, інтерновані або арештовані Польщею,

в) допомоги УНР в боротьбі з ворогами – зброєю, амуніцією і т. и.,

г) перепускати через Польщу на Україну українських полонених, грошові знаки, військове знаряддя, одіж і т. и.»[1016].

[1016] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 193–197.

Те, про що стало відомо українським політичним і військовим діячам, викликало не лише питання, але й відверте невдоволення.

Між тим, на декларацію української місії було одержано відповідь польської сторони: «Представлені жадання будуть сповнені. Вже тепер завдяки добрій волі Панів зможемо перейти до цілком щирої співпраці. Те, що Пани вчинили, буде міродайним не лише для обох зацікавлених народів, але і для закордону»[1017].

Відомий і зміст (основні тези) листа А. Лівицького до С. Петлюри від 2 грудня 1919 р.: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем; перед цим я скликав нараду з 30 осіб, яка одноголосно висловилась за підписання декларації; на нараді були і представники буржуазних партій; скликав я їх для того, щоб в майбутньому українська буржуазія не обвинувачувала сучасного правительства в "зраді". Бачився з Пілсудським, який згоден на розташування нашого війська в районі Шепетівка-Полонне. Згоден на формування пів-офіційним способом; рекомендує, щоб це було доручено особі не нижче підполковника генштабу. Я назвав Юнакова, Сальського, Петрова. Йому найбільш сподобалась кандидатура Сальського. Поляки дізналися про повноваження Макаренка і це їм не подобається (А. Макаренко дістав повноваження від Директорії представляти інтереси УНР за кордоном – *В. С.*). *Вони категорично висловились за те, щоб вся повнота Верховної Влади належала тільки Вам.* У Кам'янці все гаразд. Адміністрація вся наша, з поляками (вони окупували Кам'янець-Подільський – *В. С.*) установили якнайкращі відносини. Я глибоко певен, що ніколи у нас не було ліпших перспектив, як зараз, і т. и.»[1018].

Підсумовуючи значення всіх відомих йому документів, М. Шаповал констатував: керівники УНР були надто непоступливі, коли чогось вимагали українські маси, але дуже легко йшли на поступки польській шляхті. Вони «не турбувались, що скаже українське селянство і робітництво, але запобігливо втягали в свою аферу представників укр. буржуазії, щоб вона їх колись не

[1017] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 168–169.
[1018] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 169.

обвинувачувала за "зраду". Дрібна буржуазія легко уступає великій, але безоглядно непримирима до трудових мас»[1019].

На адресу С. Петлюри й А. Лівицького, що діяв від імені голови Директорії, посипалися численні докори. Обидва захищалися. Так, керівник дипломатичної місії заявляв: «Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2 грудня. Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіним коштом Наддніпрянської України, то нам в цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України»[1020].

Не треба володіти навичками розшифровки «хитромудрих» дипломатичних формул, щоб зрозуміти: українська сторона погодилася на союз з поляками коштом Західної України, мотивуючи свою моральну позицію, окрім іншого, «зрадою УГА».

Та як би там не було, справі соборності було завдано неймовірного, по суті – непоправного удару.

Багато учасників подій Громадянської війни намагалися в подальшому чесно аналізувати свої невдачі, прикрі поразки. З болем згадував про них один з лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії, який у 1919-1920 рр. займав високі урядові посади в УНР, П. Феденко: «Окрему сумну сторінку в українській визвольній боротьбі 1919 року займає сепаратна політика тодішніх провідників галицького уряду. У керовників цього уряду не було соборницької психології, цеї передумови політичної єдності нації: далі Збруча вони не бачили. За Збручем на Схід жили "Закордонці", що були організовані в "армії Петлюри" (вираз в наказах Петрушевича по галицькій армії). Попавши на Велику Україну, ці провідники остаточно дезорієнтувалися; тому з таким поспіхом тікали вони з цього "дикого краю" до Відня, віддавши наперед в чужі ворожі руки, російським реакціонерам, тисячи

[1019] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 170.
[1020] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 197.

українських козаків і старшин, які їм так щиро вірили. Вони лишили на Великій Україні військо без політичного проводу: наслідком цього галицька армія, не мавши плану й мети, перестала грати ту ролю, яка їй мала належати в боротьбі за самостійну Україну. Коли пригадати, що саме в цей час кілька тисяч латишів та естонців спромоглися відбити напади російської червоної армії, то які можливості відкривалися перед галицькою армією, колиб вона мала в своєму проводі політиків – державників, а не "рутенців", для яких велика революція на Сході Европи, розпад Австрії, національне відродження України – все це було несподіванкою, що перемішала в їх головах усі поняття і до краю їх дезорієнтувала.

Ці всі сумні й болючі факти свідчать про те, що в революції 1917–1920 рр. український народ переживав дитячий період свого розвиту. Емпірично шукали народні маси "найліпшої програми", переживали ілюзії й розчарування»[1021].

Протиприродно, згубна для української справи, для перспектив національної соборності конкуренція між С. Петлюрою і Є. Петрушевичем спостерігалася і на особистісному зрізі. Лідери двох гілок українства не лише з недовірою, підозрою, неприязно ставилися один до одного, а ще й вдавалися до конфронтаційних, навіть взаємоворожих дій[1022].

Сподіватися на творче збагачення концепції української соборності за зазначених обставин було марно. Замість того, щоб

[1021] Феденко П. Повстання нації. *Збірник памяти Семена Петлюри (1879-1926)*. Прага : Легіографія, 1930. С. 107–108.

[1022] Солдатенко В. Ф. Соборницький процес 1918-1919 рр. в працях перших істориків Української революції. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту злуки 22 січня 1919 р.)*. Київ : ІПіЕнД, 1993. С. 129-143; Соборність України. Від зародження ідеї до першої спроби реалізації. С. 70-133; Курас І. Ф., Солдатенко В. Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні (1917–1920 рр.). С. 110-200; Солдатенко В. Ф., Кучер В. І. Соборність України: підсумки дослідження проблеми. *Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? Збірник.* Київ : ІПіЕнД, 2002. С. 81-91; Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія в Наддніпрянській Україні. Київ : Світогляд, 2004. 213 с.; Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Т. ІІІ: Рік 1919. С. 303-326, 333-358, 382-418; Гошуляк І. Л. Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки). С. 423-461; Солдатенко В. Ф. Українська соборність й досвід її реалізації у сучасному історичному дискурсі. *Україна у світовій історії*. 2014. № 1(50). С. 104-122.

робити своєчасні висновки з поточного негативного досвіду, лідери як наддніпрянців, так і галичан зайнялися змаганнями щодо того, хто був більшим відступником, зрадником соборницьких ідеалів, захисником регіоналістських інтересів і сподівань. На жаль, суперечки з цього приводу продовжуються у вітчизняній історіографії й донині. Особливої гостроти тут набуває питання про факт денонсації Акта злуки 22 січня 1919 р. При цьому логіка звинувачень у обох сторін, що дискутують, карколомно переплітається з виправдальними мотивами і часто створює незрозумілу картину, хто мав рацію, а хто ні.

Як вище було зазначено, розставляючи акценти у декларації від 2 грудня 1919 р., А. Лівицький вважав правомірним відходити від зобов'язань західноукраїнським колегам у відповідь на зраду УГА – її перехід у табір і підпорядкування денікінцям. Реакцією представників ЗУНР у дипломатичній місії УНР до Варшави став їхній вихід зі складу спільної делегації, що стався 4 грудня 1919 р.

Цей крок частина сучасних дослідників схильна кваліфікувати як такий, що «уряд ЗУНР в односторонньому порядку розриває акт про злуку»[1023]. Щодо цього заперечує історик О. Карпенко: «Насправді це був лише акт протесту проти дій наддніпрянської частини спільної делегації, яка заявила про відмову від західних земель України по той бік р. Збруч. Безумовно, ця заява була недружелюбним актом УНР щодо ЗУНР (звісно – не найкраща смислова редакція для хоча б формально існуючого поки що державного об'єднання – *В. С.*), вона суперечила актові злуки, соборності України. Однак ці заяви делегацій не мали характеру урядових офіційних документів і вони не могли бути легітимними актами про розрив акту соборності»[1024].

Уряд ЗУНР спеціальною нотою засудив заяву дипломатичної місії до Варшави[1025]. За підписом Є. Петрушевича документ було

[1023] Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1995. С. 140.

[1024] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки (До 80-річчя з дня народження професора О. Ю. Карпенка). Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, 2006. С. 104.

[1025] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 104.

надіслано Вищій раді Паризької мирної конференції й урядам головних країн Антанти. У ноті було заявлено, що сувереном ЗУНР є народ і його найвищий орган – УНРада, яка своїх повноважень нікому не передавала, і тому «ніякий поза ним стоячий чинник не має і не може мати права зрікатися цієї української землі на річ якого-небудь чужого державного організму»[1026].

У низці досліджень твердиться про те, що Акт Злуки в односторонньому порядку було розірвано постановою УНРади і уряду ЗУНР, ухваленою 20 грудня 1919 р. у Відні[1027]. Однак О. Карпенко називає згадану постанову «міфічною» і наполягає на тому, що «такого офіційного документа ніхто ніде не наводить. Цілком можливо, що його ніколи і не було»[1028]. Автор посилається також і на офіційний звіт про засідання УНРади і уряду ЗУНР 9-17 грудня 1919 р. у Відні під головуванням президента УНРади Є. Петрушевича, виділивши положення, що «всяке розділювання українських земель та прилучення їх частин до інших держав вважають (керівні структури ЗУНР – *В. С.*) шкідним для українського державного права, як також взагалі для будучності українського народу та що українці Західної області (вживання цього терміна тут у світлі вищезгаданого його фактичного невизнання дуже прикметне – *В. С.*) хочуть ділити долю з Придніпрянською Україною і з нею разом сполучатися»[1029]. Звіт було вміщено у газеті «Український прапор»[1030].

Відхиляючи звинувачення лідерів Західної України у сепаратистській поведінці, О. Карпенко вважає, що значно більшого удару

[1026] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 97.

[1027] Чапуга С., Любінець І. Скасування акту злуки УНР:ЗУНР. *Міжнародна наукова конференція, присвячена 75-річчю Західно-Української Народної Республіки. 1-3 листопада 1993 р. Матеріали*. Івано-Франківськ, 1993. С. 86-87; Шинкаренко Т. І. Український національно-визвольний рух в 1920-1923 рр. В контексті зовнішньої політики західних держав. *Дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук*. Київ, 1998. С. 122; Веденєєв Д. Українська історіографія про причини та наслідки розриву Акту Злуки (зовнішньополітичний аспект). Українська соборність: ідея, досвід, проблеми. Київ : ІПіЕнД, 1999. С. 244.

[1028] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 104-105.

[1029] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 105.

[1030] Український прапор. 1920. 6 січня.

по національному соборництву буде завдано наступними кроками уже в 1920 р. у розвитку стосунків керівництва Української Народної Республіки з Річчю Посполитою[1031]. Однак, зрештою, він змушений визнати, що «виключну роль у руйнуванні акта злуки й існування ЗУНР мали зовнішні фактори»: загарбання Румунією Північної Буковини, Закарпаття – Чехословаччиною за активного сприяння Антанти[1032]. На довершення Вища рада Антанти 21 листопада 1919 р. затвердила «Договір між союзними державами і Польщею щодо Східної Галичини»[1033]. Річ Посполита поспішила закріпити свою анексію українського регіону і домоглася, щоб визначений договором термін мандата (25 років) на Східну Галичину уже 25 грудня 1919 р. було знято[1034].

У черговий раз долею українських земель і їх мешканців розпорядилися сусіди і провідні країни Європи. Спроба ж об'єднання нації (тут точна календарна дата не така вже й важлива, вагоміший кінцевий результат) не увінчалася успіхом.

Сам факт трансформації ідеї єднання нації в практичну площину, втілений в Акті злуки 1919 р., мав безперечне історичне значення. Однак «об'єднання східної і західної частин України залишилося по суті лише урочистим, але декларативним актом, який втратив свою практичну цінність наприкінці 1919, проте зберігся в історичній пам'яті нації, як один із символів її консолідованості»[1035]. Здійснена спроба стала надихаючим морально-психологічним прикладом для наступних поколінь українців, які завжди прагнули жити спільною родиною. А повчальні уроки хронологічно першого досвіду у всіх аспектах його прояву (як позитивних, так і негативних) слугували матеріалом для удосконалення концепцій соборності у подальшому.

[1031] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 97-98, 105-106.

[1032] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 106.

[1033] Documents on British Foreign Polici. V.-Vol. 3. P. 854-861.

[1034] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 107.

[1035] Верстюк В. Ф. Проблема стійкості національно-державних проєктів доби української революції 1917–1921 рр. С. 141.

***

1919 рік приніс величезні випробування українському народу. Живе тіло нації, її земля краялися кривавими фронтами, збільшувалися тяжкі жертви, руйнування. Внутрішні ускладнення у здійсненні соборницького процесу доповнювалися вкрай несприятливим зовнішнім чинником. Природні інтереси українства наражалися на практично абсолютне нерозуміння західного світу. «Забувши» про українську націю у відомих 14 пунктах, В. Вільсон, адміністрація США ігнорували звернення емігрантів про підтримку соборницьких прагнень земляків. Відмовилися вони визнавати й Українську Народну Республіку[1036].

Ще цинічніше поводилися репрезентанти західноєвропейських демократій. Функціонери різних рівнів країн-переможниць у світовій війні – Антанти – не проминали можливості зайвий раз награно-ображено нагадати українцям, як вони на рубежі 1917–1918 рр. відхилили пропозиції Великобританії і Франції про встановлення дипломатичних відносин, «кинулися в австро-німецькі обійми», підписали у Бресті «обурливий мир». То ж коли почали збирати Паризьку мирну конференцію, Україну не запросили, хоча в порядку денному планувалося розглянути питання про територіальні зміни і на Сході Європи[1037].

Відповідно до своїх інтересів, безцеремонно втручаючись у внутрішні справи різних адміністративно-територіальних утворень колишньої імперії, Антанта тримала курс на відродження єдиної і неподільної Росії. Відверто заявлялось і про створення військово-стратегічної противаги Берліну на Сході Європи через підтримку Польщі, Румунії, Чехословаччини та Югославії. Незалежна соборна Україна, її міжнародно-дипломатичне визнання ніяк «не вписувались» у антантські плани переустрою світу.

І хоча до Парижа прибули як делегації Директорії, так і окремо від ЗОУНР (вони попри те, що не отримали запрошень, згідно з ухвалени порядком, могли висловити свої думки і пропозиції без

[1036] Гошуляк І. Тернистий шлях до соборності. С. 384.

[1037] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 358-360.

права голосу), їхніми позиціями відверто знехтували як керівна «Рада чотирьох» (В. Вільсон, Ж. Клемансо, Д. Ллойд-Джордж і В.-Е. Орландо), так і, по суті, всі делегації. Жодні спроби, аж до показних і справжніх внутрішніх протистоянь і сварок, не змогли вплинути на настрої й позиції тих, хто відчував себе господарями становища в світі.

Відповідно діяли і прислані в регіон міжнародні комісії і місії (Ж. Бартелемі, Л. Боти, Ж. Камбона), проводячи відверто антиукраїнський курс[1038].

Украй невигідний для української справи перебіг подій на міжнародній конференції (він у деталях досліджений і відтворений в історіографії[1039]) не дозволив найменшою мірою зрушити українську справу (хоча б наблизитися до визнання УНР, її права на західні етнічні терени). Українське питання на форумі взагалі не обговорювалося. Воно «виринало» лише в контексті загальноросійської, австрійської та польської проблем.

У квітні 1919 р. Рада міністрів закордонних справ конференції схвалила окупацію Закарпатської України Чехословаччиною, а Північної Буковини – Румунією. 8 травня в Парижі було ухвалено остаточне рішення про передачу Закарпаття Чехословаччині. Офіційно це було закріплено підписанням договору між державами-переможницями та їх союзниками у світовій війні, з одного боку, і Австрією, з іншого, в Сен-Жермен-ан-Ле (поблизу Парижа) 10 вересня 1919 р. Австро-Угорщина, як цілісна держава, на основі низки

[1038] Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 361-389.

[1039] Веденєєв Д. В. Українська делегація на мирній конференції в Парижі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. 1993. Вип. 4*. С. 21-31; Шевченко І., Балюн О. Антанта проти українського «сепаратизму»: Дипломатія доби Директорії УНР та її уроки. *Політика і час*. 1998. № 7. С. 65-72, № 8. С. 65-73; Головченко В. Соборна Україна на міжнародній арені 1919 р.: надії і втрачені шанси. *Українська соборність: ідея, досвід, проблеми*. Київ : ІПіЕнД, 1999. С. 212-220; Шамраєва В. М. Проблема вироблення зовнішньополітичної концепції УНР взимку 1918-1919 рр. *Актуальні проблеми міжнародних відносин: Збірник наукових праць*. Київ : 2001. Вип. 30. Ч. ІІ. С. 87-93; Гошуляк І. Л. «Українське питання на Паризькій мирній конференції». *Україна дипломатична*. 2004. Науковий щорічник. Київ : «Планета». 2005. Вип. 5. С. 340-346.

домовленостей перестала існувати, а Севрський мирний договір (10 серпня 1920 р.) ствердив за Румунією права на всю Буковину.

Рішення Паризької конференції не просто сприяли, а й заохочували агресивні дії Польщі проти Східної Галичини. Надана ж Антантою військова й матеріальна допомога дозволила Другій Речі Посполитій опанувати всією Галицькою Україною по р. Збруч. 25 червня 1919 р. «Рада десяти» форуму ухвалила: « З метою забезпечення особи й майна мирного населення Східної Галичини супроти небезпеки, яка йому загрожує від більшовицьких банд, Найвища рада союзних держав вирішила вповноважити сили Польської Республіки вести свої операції аж до річки Збруч. Цей дозвіл не включає у себе рішень, які Найвища рада постановить пізніше в питанні політичного статусу Галичини».[1040]

11 липня полякам було доручено запровадити цивільну владу в Східній Галичині й водночас «*у якнайвищій мірі забезпечувати територіальну автономію, як і політичну, релігійну та особисту свободу населення*»[1041].

23 вересня комісія в польських справах, очолювана генеральним секретарем МЗС Франції Ж. Камбоном, оприлюднила Статут для Східної Галичини, який був затверджений Найвищою радою конференції 21 листопада 1919 р. Згідно з документом, полякам «на 25 років надавався мандат на управління Східною Галичиною під контролем Ліги Націй, причому кордони автономії мали бути визначені спеціальною комісією з п'яти представників Антанти і одного від Польщі. Після зазначеного терміну Рада Ліги Націй могла зберегти, перевірити або ж змінити статут, а до того міжнародні угоди Польщі мали стосуватися і Східної Галичини»[1042].

Останні надії на західну допомогу щезли остаточно. Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Закарпаття виявилися розпорошеними між трьома державами. Про соборність залишалося тільки мріяти…

[1040] Головченко В. І., Матвієнко В. М., Солдатенко В. Ф. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 382.

[1041] Головченко В. І., Матвієнко В. М., Солдатенко В. Ф. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 383.

[1042] Головченко В. І., Матвієнко В. М., Солдатенко В. Ф. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття). С. 383.

Розділ V.

Завершальна фаза військово-революційного протиборства і підсумки втілення в життя концепцій національного поступу

Кінець 1919 р. – початок 1920 р. стали дуже непростим періодом в історії Української революції. Перевагу дедалі брали негативні тенденції.

Значна частина активних, керівних діячів українства опинилася за кордонами батьківщини й не мала оптимістичних надій щодо повернення на рідну землю. Чимало з них вважали, що революційний потенціал вичерпався. Не випадково і в той момент, та й пізніше такі особистості – серйозні аналітики, як М. Грушевський, В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, С. Шелухін, Є. Чикаленко та й інші в своїх творах відтворення власне революційних процесів завершують 1919 роком[1043].

Зимовий партизанський рейд 5,5 тисяч українських вояків під орудою генерала М. Омеляновича-Павленка став не стільки боротьбою за розв'язання певних революційних завдань: такі навіть не висувалися. Метою було самозбереження, виживання залишків української армії, що в разі появи сприятливих обставин могли стати ядром відродження збройних сил, національної державності.

Черговий «кульбіт» УГА – вінницька угода з командуванням Червоної армії і перетворення на формацію, підпорядковану радянській владі – Червону Українську галицьку армію (ЧУГА), мала на меті також самозбереження, порятунок будь-якою ціною, а зовсім не революційні діяння[1044].

Групові (регіональні в основі) розрахунки, поставлені вище за загальнонаціональні інтереси, й надалі шкодили досягненню ідеалів соборництва. Політичний провід Західно-Української Народної Республіки на чолі з Є. Петрушевичем «забув» і про офіційну назву проголошеного ним державного утворення, і про Акт соборності, і про УНР, і підкреслено іменував себе в політичних, міжнародних

[1043] Солдатенко В. Ф. В горниле революций и войн. С. 644-652

[1044] Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Українська Галицька армія на Великій Україні. С. 127–159.

стосунках функціоналом «Галицької республіки», хоча навіть формально такої ніколи не існувало (звісно, проголошена дещо пізніше Галицька Радянська Республіка ніякого стосунку до згаданого політико-правового феномену не мала). Схоже, що в планах С. Петлюри і його оточення на перший план як єдина мета висувалося прагнення повернення будь-якою ціною втраченої влади. Ні соціальні, ні національні чинники (включаючи й соборність) не мали пріоритетного значення.

Основний інтерес концентрувався на Польщі, з допомогою якої вбачалося можливим досягти воєнного перелому на батьківщині. Відтоді й до сьогодні проблема українсько-польських стосунків (як апогейна віха здебільшого кваліфікується Варшавський договір 1920 р.) перебуває на вістрі наукових і політичних дискусій. Їх початки були покладені учасниками революційних подій[1045].

Зважаючи на те, що з радянського боку у війні задіяні були й РСФРР і УСРР, з'явилася значна кількість публікацій як російських[1046], так і українських[1047] видавництв.

Відповідно до класового підходу подіям надавалося соціального забарвлення: «Війна з буржуазно-поміщицькою Польщею», «Розгром

[1045] Скворцов-Степанов И. П. С Красной Армией на панскую Польшу. Впечатления и наблюдения. Москва : Госиздат, 1920. 102 с.; Сергеев Е. Н. От Двины к Висле. Очерк операции 4-й армии Западного фронта в июле и первой половине августа 1920 года. Смоленск : Издание ВРС Западного фронта, 1923. 138 с.; Какурин Н. Е., Меликов В. А. Война с белополяками, 1920 год. Москва : Госвоениздат, 1925. 134 с.; Суслов П. В. Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года. Москва : Госиздат, 1930. 174 с.

[1046] Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1918-1920. Київ : Держполітвидав УРСР, 1951. 343 с.; Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні 1917–1922 рр. Київ : Держполітвидав УРСР, 1955. 602 с.; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії. Харків : ХДУ, 1962. 185 с.; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918-1920). Львів : Вид-во ЛДУ, 1964. 256 с.; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. Київ : Наукова думка, 1973. 148 с.

[1047] Козельський Б. В. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстання). Харків : Держвидав України, 1927. 148 с.; Кулик І. Провал польського плану в 1920 році. Київ : Держполітвидав при РНК УРСР, 1940. 47 с.; Павлович М. Війна з польськими панами (польсько-шляхетська авантюра). Харків , 1920. 28 с.; Руднєв В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. Київ : Політвидав при ЦК КП(б)У, 1941. 160 с.; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У трьох томах. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1970. 463 с.

військ буржуазно-поміщицької Польщі» тощо[1048]. Власне, фабула зводилася до того, що черговим походом проти радянських республік, організованим міжнародним імперіалізмом, у першу чергу Антантою, стала агресія Польської держави[1049]. Договір С. Петлюри з Ю. Пілсудським, дії державного проводу УНР, звичайно, рішуче карталися, особливо запроданство Східної Галичини й Західної Волині[1050].

У Польщі, природно, також не бракувало спроб оцінки того, що сталося в 1920 р., а головний інтерес зводився до з'ясування причин невдач східного походу та його наслідків для внутрішньополітичного й зовнішньополітичного становища Польщі[1051].

[1048] Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918-1920). Москва : Наука, 1966. С. 372-394; Історія Української РСР. У восьми тт., 10-ти кн. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). С. 473-491; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. Київ : Политиздат Украины, 1977. С. 318-326.

[1049] Зуев Ф. Международный империализм: Организатор нападения панской Польши на советскую Россию. Москва : Госполитиздат, 1954; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. Москва : Госполитиздат, 1958; История гражданской войны в СССР. Т. 5: Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 г. – октябрь 1922 г.). Москва : Политическая литература, 1960. 443 с.

[1050] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 175-176; Шелухін С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага : Видавництво «Нова Україна», 1926. С. 14-15.

[1051] Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku. Warszawa, 1937; Wandycz Piotr. Z zagadnien współpracy polsko-ukrainskiej w latach 1919-1920. *Zeszyty Historyczne*. 1967. N 9. S. 3-24; Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. Cambridge Mass., Harvard, 1969; Dziewanowski M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918-1922. Stanford, 1969; Lukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy polnocho-wschodnie 1918-1920. Polityka I dzialania militarne. Poznan, 1994; Polacy w walce o niepodleglość Ukrainy 1920. Warszawa, 1997; Torzecki R. Federacja czy wspolna obrona niezalezności. Pilsudski I Petlura w latach 1919-1923. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 1996, N 3. S. 73-79; Serczyk W. Perspektywy sojuszu polsko-ukrainskiego na tle sytyacji Europy Spodkowo-Wschodniej (1918-1921). *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 1996, N 3. S. 80-87; Klimecki M. Wojna czy pokoj. Polsko-ukrainskie negocjacje 1918-1921. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun, 1997. S. 43-96; Karpus Z. Formowanie oddzialow ukrainskich w Polsce w latach 1919-1920. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa.* Torun, 1997. S. 235-246; Wrzosek M. Militarne szanse sojuszu polsko-ukrainskiego w latach 1919-1920 i ich zaprzepaszczenie. *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze,* 1996. N 3. S. 136-149; Suleja W. Pilsudski a Petlura. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun, 1997. S. 113-129; Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919-1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. Toronto, 1995.

Предметний огляд польських публікацій з означеної теми здійснила О. Михайлова[1052]. Проте на перший план висувалася концепція зіткнення двох світів – старого (буржуазного) і нового (соціалістичного), у якому на вістря війни було спільно висунуто слухняного сателіта – Польщу. За такої версії, вільно чи невільно, роль власне українських чинників, як підпорядкованих глобальним розрахункам і процесам, похідних від них, применшувалася. І хоча театр воєнних дій розгортався на теренах України, вони більше вписувалися в загальну концепцію боротьби світової революції проти всесвітнього капіталізму.

В емігрантській літературі не припиняли «ламатися списи» навколо оцінки Варшавського договору. При цьому автори нерідко стояли на полярних позиціях, не зупиняючись перед маніпулюваннями історичним матеріалом, лише б довести зверхність власної точки зору. Науковість відходила, як правило, на другий план[1053].

У сучасній Україні спеціально вивчення подій під кутом зору війни (як зовнішньої агресії) намагаються здебільшого уникати. Превалюють концепції, згідно з якими Директорія УНР на чолі з С. Петлюрою в контексті продовження боротьби проти радянської влади в Україні (тобто внутрішньої, громадянської війни) знайшли собі в особі поляків підмогу. Щоправда, останні виявили непослідовність, нестійкість, що привело українську справу до поразки[1054].

[1052] Михайлова О. Українсько-польський союз 1920 року: проблеми історіографії. *Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). Збірник.* Київ : ІПіЕнД НАН України, 2004. С. 199-214; Михайлова О. Огляд історіографії проблеми еволюції українсько-польських відносин у 1918-1920 рр. *Магістеріум.* Вип. 7. Історичні студії. С. 97–103.

[1053] Мірчук П. Українська державність 1917–1920. Філадельфія : СУМ, 1967. С. 369-374; Верига В. Визвольні змагання в Україні 1917–1923 рр. Т. 2. С. 196-208.

[1054] Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1917–1920 років. *Симон Петлюра та українська національна революція*. Київ : Рада, 1995. С. 137–164; Баран З. Східна Галичина і українське питання. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. Torun, 1997. S. 177–189; Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. С. 81-99; Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918-1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод. *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego*

Так, зрештою, війна у деяких авторів трансформується на діаметрально протилежну сутнісну кваліфікацію. Подібно вчинили Б. Гудь і В. Голубко, а за ними й О. Калакура, який відповідний параграф монографії найменував «Польсько-українське порозуміння»[1055]. До схожих схем тяжіють і автори, які ставлять собі за мету не лише всіляке виправдання, а й неодмінне звеличення ролі С. Петлюри в дуже складній і суперечливій історичній акції (про це дещо нижче, під час предметного розгляду фактів, подій, документів). Розвиток логіки у позначеному напрямі приводить і до всуціль позитивної оцінки ролі Ю. Пілсудського в українсько-польських стосунках[1056].

То ж значну низку аспектів непростого досвіду 1920 р. варто відтворити начебто заново, намагаючись не збочити до котрогось із полюсів під впливом новітньої політичної кон'юнктури[1057].

За достатньо поширеної уяви, що історію творять маси, а особистість має найбільший шанс вплинути на перебіг подій за глибокого усвідомлення векторів народних рухів, нерідко трапляються й епізоди, фази суспільного розвитку, коли на перший план виходять суб'єктивні прагнення, дії харизматичного політичного

---

następstwa. С. 247-259; Красівський О. Я. Східна Галичина і Польща в 1918-1923 рр. Проблеми взаємовідносин. Київ : УАДУ, 1998. 302 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. Львів : Інститут українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 1998. С. 306-310; Нариси з історії дипломатії України. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2001. С. 380-386; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. С. 226-270; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2002. С. 453-454; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 291-327.

[1055] Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів : Українські технології, 1997. 67 с.; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. Київ : ІПіЕнД НАН України, 2007. С. 148-163.

[1056] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. С. 104-126.

[1057] Солдатенко В. Ф. В польских тисках. *Солдатенко В. Ф. Винниченко и Петлюра: соратники или соперники?* С. 567-602; Солдатенко В. Ф. Отпор польской агрессии: источники успеха. *Солдатенко В. Ф. Украинско-российские взаимоотношения в 1917–1924 гг. Т. 2.* С. 228-256.

діяча. Саме таку роль відіграв у 1920 р. у вітчизняній історії голова Директорії УНР, Головний отаман її військ С. Петлюра.

Болісно переживаючи поразки 1919 р., розглядаючи їх як образу особистої гідності, С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім та й, мабуть, понад усе його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструктивної програми державотворення, ні проєктів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті – знищити ненависну радянську владу, яка кваліфікувалася як абсолютно чужа природі української нації й була силоміць насаджена в Україні лише силою російських багнетів. Ті ж, хто в Україні сприяв її зміцненню, оцінювалися ніяк не інакше, як підлі зрадники національної справи, як агенти більшовицького імперіалізму, поплічники іноземних поневолювачів українства.

Знищити владу супротивника можна було лише збройними зусиллями, лише війною, в якій можливі як перемоги, так і поразки. А що таке воєнні перемоги й поразки? Це ж загибель тисяч, десятків тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато – цілі ріки і моря крові. Причому нерідко і немало випадкової, безневинної. І, значить – невідворотні прокльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у громадянській війні. Мабуть нікому з подібних особистостей ніколи ще не вдавалося уникнути такої незаздрісної долі навіть після припинення воєнних дій. З плином часу вчорашні герої неодноразово перетворювалися у громадській свідомості (можливо і не всього, але, як правило, досить значного відсотка населення) на злочинців і – навпаки.

І якими б переконливими не були заклики до загального замирення, – генна пам'ять, емоційна реакція завжди приводять до того чи іншого розумового і чуттєвого збудження кожну людину, що намагається розібратися у перебігові подій громадянських війн і віднайти (так уже, мабуть, влаштована людина) винуватців. Чи усвідомлював це голова Директорії, Головний отаман? Можна допустити, що не міг не усвідомлювати або, можливо, інстинктивно

не вгадувати, розмірковуючи над своїми планами повернення на батьківщину. Але він відкидав сумніви й нестримно прагнув боротьби.

Перебування С. Петлюри у Варшаві, куди він прибув 7 грудня 1919 р. і вже 9 грудня зустрівся з Ю. Пілсудським, комфортним назвати важко. У повітрі буквально носилася ворожнеча поляків до українців, які «посміли» зайти «так далеко», що спробували заснувати державність на землях Східної Галичини й Західної Волині – «на віковічних польських теренах». То ж їх показово провчали.

О. Доценко, колишній ад'ютант С. Петлюри, у праці «Літопис Української Революції» наводить численні факти про польський терор на українських землях у грудні 1919 – січні 1920 рр. та й пізніше. У коментарях майже в кожній фразі не обходиться без термінів – «лютування поляків», «грабежі», «жорстокість», «знущання», «здирства і насильства польські», «польська воєнна вакханалія» тощо[1058].

І. Мазепа також ділився численними враженнями, суть яких зводиться до формули: «поляки поводилися на наших землях, як окупанти»[1059]. Він, зокрема, наводить зміст інформації, одержаної від головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка, про становище в Кам'янецькому районі: «Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані реквізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

[1058] Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. Т. ІІ. Кн. 5. С. 237-283.

[1059] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 170, 173, 175, 185, 189.

Оповідаючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві уживають всіх заходів для усунення цих польських "порядків", але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму»[1060].

Навіть С. Петлюра, перебуваючи у Польщі «в гостях», змушений був звернутися до Ю. Пілсудського з меморандумом. Лідер УНР мало не в кожному абзаці запевняв «пана Начальника Польського Панства» у пошані й любові до поляків і принизливо прохав припинити їхні свавілля, терор щодо українців[1061].

Та голова Директорії (втім, останньої не існувало – залишився один «директор») усвідомлював, що ситуація набагато скрутніша. Поляки чинили в Західній Україні так, як хотіли, бо відчували себе там повновладними господарями, не збиралися ні на кого зважати, реагувати на будь-чиї протести, заперечення, прохання. І С. Петлюра знав, що він не лише не в силах того змінити, а й має, зрештою, погодитися з такою поведінкою Польщі. Причому, не лише через безсилля. Він довго до того йшов, щоб опинитися, по суті, заручником власної лінії поведінки.

У своєрідну ідеологічно-дипломатичну й політичну пастку С. Петлюра почав потрапляти ще з кінця 1918 р., коли йому російські офіцери-штабники нав'язали стратегію, за якою єдиним можливим союзником відроджуваної УНР може стати лише Антанта. Проте треба було бути абсолютно нетямущим функціонером, щоб з перших же контактів з антантськими колами не зрозуміти, що за порозуміння з ними доведеться платити неймовірною ціною. Зовсім нереальними були б сподівання, що Антанта відступить і від підтримки планів відродження єдиної і неподільної Росії, до реалізації яких могутньо підготувався білий рух, і, водночас, відмовиться від ідеї «Великої Польщі», неодмінною складовою якої завжди вважалася і Західна Україна.

Вибираючи «з двох зол менше», Головний отаман психологічно з перших місяців 1919 р. був готовий до того, щоб принести у

[1060] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 170, 173, 175, 185, 189.
[1061] Петлюра С. Статті. Київ : Дніпро, 1993. С. 194-205.

жертву Східну Галичину з її переважно українським населенням. 27 лютого він зустрівся з представниками антантської місії генерала Бертелемі, що прибули з Варшави до Ходорова на переговори щодо лінії розмежування УГА і польської армії. Французький дипломат висунув ультимативну вимогу припинити наступальні дії проти Польщі і запропонував проєкт перемир'я, за яким від України відривалася більша частина Галичини зі Львовом та усіма нафтоносними районами Волині. С. Петлюра визнавав, що антантські функціонери обрали сторону Польщі, що їх пропозиція «не відповідала в цілому інтересам галичан»[1062]. Та це не зупиняло Головного отамана. «Але я настоював на прийнятті її, – роз'яснював він генерал-хорунжому М. Удовиченку, – бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості створити бази для підвозу амуніції з Європи і в) оперлися б фактично на Європу в нашій боротьбі з більшовиками – себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька Армія потерпіла поразку»[1063].

Наведений витяг з листа С. Петлюри прикметний відразу з багатьох точок зору. Наприкінці лютого 1919 р. розпочалися активні переговори з представниками інтервентів в Одесі та Бірзулі і Головний отаман недвозначно давав знати партнерам, що він і його прибічники готові на величезні поступки.

Звертає на себе увагу й «попередження» галичан «про корпус Галлера». Тут виразно проглядає «масонський почерк». Саме у цьому зв'язку В. Савченко зауважує: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»[1064]. Заходу

[1062] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США. Бібліотека імені С. Петлюри в Парижі, 1979. С. 520.

[1063] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2. С. 520.

[1064] Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 244.

обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею – і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі[1065].

За твердженням публіциста, «Петлюра щиро вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра[1066]. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів – тих, хто групувався навколо його суперника – С. Моркотуна, уособлюваних ним сил в Україні, що ще восени 1918 р. стали на шлях відродження єдиної і неподільної Росії.

Відмова галичан від наполегливих пропозицій С. Петлюри, незважаючи на «попередження» «про корпус Галлера», звісно, перешкоджала здійсненню планів Головного отамана, зривала їх. Так, прямою реакцією на ситуацію в українському таборі стала телеграма голови місії Вищої ради Паризької мирної конференції у Варшаві Ж. Нуланса в Париж. У ній, зокрема, говорилося: «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів з представниками союзників з питань військового співробітництва та визнання України Антантою… За будь-яку ціну слід перешкодити методом тиску на угорський уряд постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Мокай – Стрий. Нарешті, заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б бути також дійовим засобом проти України…»[1067].

Абсолютна непоступливість антантських місіонерів не похитнула бажання С. Петлюри досягти угоди з ними. Навпаки, вона привела до готовності йти на нові поступки, як на переговорах в

[1065] Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 251.

[1066] Савченко В. А. Симон Петлюра. С. 248.

[1067] Йосипишин Я. Симон Петлюра: Польща й Антанта. *У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри.* Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 75.

Одесі, так і з польською стороною (контакти тут практично не припинялися упродовж всього 1919 р., а місії змінювали одна одну). І чим безнадійнішою видавалася перспектива допомоги УНР з боку Антанти, тим більше С. Петлюра відчував залежність від загалом єдиного можливого рятівного «польського чинника».

І, зрештою, не можна пройти ще повз один момент. Сплило трішечки більше місяця після проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р., однак член Директорії, чий підпис стояв під Універсалом соборності, виявив готовність не зважати на його сутність. І про Галицьку армію Головний отаман говорить без співчуття і не як про підпорядковану собі (бодай формально) формацію, а як про щось чужорідне – він попереджав про корпус Ю. Галлера, та його не послухали, ось М. Омелянович-Павленко, галичани й зазнали поразки (за сказаним мало не вчувається «Не послухали – то й маєте!»).

З кожною новою місією, які надсилав С. Петлюра до Ю. Пілсудського, а також під час таємних зустрічей з емісарами від останнього[1068], український діяч дедалі прив'язував себе до «польської колісниці». Офіційна Варшава поводилася неприступно щодо проблеми Східної Галичини й Західної Волині. В. Курдиновський навіть уклав у травні 1919 р. договір з главою польського уряду І. Падеревським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч)[1069]. Домовленості В. Курдиновського, який начебто перебільшив свої повноваження, були дезавуайовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взаємини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання належності Східної Галичини до Польщі. У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівицьким. І хоча тодішній голова Ради народних міністрів І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що ніхто не збирався

[1068] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. С. 346-352.

[1069] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва : Наука, 1964. Т. 1. С. 234.

підписувати договору «коштом Галичини»[1070] й не давав відповідних інструкцій, справа саме до цього й посувалася. А голова Директорії й Головний отаман лише відтягував невідворотну згоду на польські вимоги, оскільки змушений був рахуватися із потенціалом УГА. Без неї С. Петлюра давно б втратив будь-яку надійну опору в Україні.

Тому, наприклад, як обережне зондування реакції на ймовірний крок може розглядатися заява чергового місіонера до Варшави П. Пилипчука, оприлюднена 23 серпня 1919 р. польськими газетами, про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Можливо, то була й провокація польських журналістів, що свідомо перекрутили слова дипломата[1071]. Однак не виключений і досить поширений у дипломатичній практиці ефект «випробувальної кулі» (з відпрацьованими наперед наступними атрибутами публічних спростувань, відкликанням посланців тощо).

Саме в серпні 1919 р., напередодні делегування місії П. Пилипчука до Варшави С. Петлюра вперше особисто звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому наголошував, що «стає очевидною конечність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби…»[1072].

Варто звернути увагу на те, що писалося це в момент істотного напруження стосунків у соборному таборі, маневрів керівництва Української галицької армії, спрямованих на пошук шляхів порозуміння з денікінцями. Природно, ці мотиви набули ще більшої гостроти на жовтень 1919 р., коли до Польщі знову було споряджено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ А. Лівицьким. Крім нього, до складу місії ввійшло ще 4 наддніпрянці – Л. Михайлів, П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький і 3 галичани – С. Вітвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський.

З перших же зустрічей польська сторона зайняла неприступну позицію щодо Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя,

[1070] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 103.
[1071] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. С. 351.
[1072] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 2. С. 358.

перетворивши це питання на висхідне і ключове в переговорах[1073]. Безперечно, С. Петлюру інформували про ультимативну, що межувала з неприкритим шантажем, поведінку поляків (А. Лівицький регулярно надсилав голові Директорії листи). За цих обставин достатньо промовистими видавалися його слова з листа до А. Лівицького від 11 листопада: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рушниць з набоями нас могли би врятувати! – в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею»[1074].

У цьому листі, як і в попередньому – від 30 жовтня 1919 р.[1075], С. Петлюра вимагає прискорення досягнення домовленостей з Варшавою. Хіба що до старих додалися нові мотивації. Голова Директорії повідомляє А. Лівицького про укладення угоди командування УГА з А. Денікіним. У цьому світлі значно зрозуміліше й визначеніше видаються слова жалю з приводу того, що інтенсивних переговорів з поляками не велося раніше. А емоційні фрази про порятунок сприймаються як пряма директива на згоду з польськими вимогами. Адже весь попередній досвід спілкування з польськими партнерами свідчив, що зі своїх позицій вони не зійдуть ні за жодних обставин. То ж, якщо мова зайшла про те, що треба рятуватись, ясно – вже не до обстоювання вимог, не до турбот про «збереження обличчя» тощо.

15 листопада 1919 р. (на той час перехід УГА в денікінський табір став незворотним, доконаним фактом) на спільному засіданні Директорії й уряду було зроблено ще один рішучий крок назустріч Польщі. Якщо вірити С. Литвину (в новітньому виданні збірника документів про діяльність Директорії й уряду відповідного документа чомусь немає), було ухвалено: 1) визнати необхідним

[1073] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. С. 351-352.

[1074] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 3. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. С. 140.

[1075] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 3. С. 132-135.

дати згоду на встановленні лінії кордону між УНР та РПП по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Стир. Зазначений кордон є той максимум, на який може піти уряд; 2) щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в аграрній справі принципу власності, то визнали можливим лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведено аграрну реформу, належить лише парламенту[1076].

Отже, С. Петлюра і його оточення остаточно прийшли до необхідності прийняття польських вимог (лінія Бертелемі – «максимум») як основи для розбудови дальших стосунків між двома державами. Єдиною «прикрістю» залишалася суспільна думка українства, яка з тривогою і неприхильністю сприймала повідомлення про запопадливі пошуки порозуміння з поляками, про сутність угод, які з ними підписувалися українськими представниками.

Етапною, разом із тим такою, що спричинила безліч запитань, стала згадана вище декларація від 2 грудня 1919 р., яку подала місія А. Лівицького польському уряду. ЦК УСДРП навіть присвятив з'ясуванню її сутності окреме засідання 29 січня 1920 р., й А. Лівицькому довелося вислухати чимало критичних закидів, на частину яких він не зміг дати задовільних відповідей. Голова уряду І. Мазепа поставив питання: «Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду?»[1077].

А. Лівицький виправдовувався: «Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням деклярації 2 грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28 жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту.

[1076] Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. С. 353.
[1077] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 193.

Рівночасно наші представники ставили питання про конечність признання Польщею самостійности України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях»[1078]. Поляки відкинули цю декларацію як таку, що не відповідала польським інтересам. Їх делегація вимагала, щоб в декларації було зазначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування земельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людности в Україні. Підкреслювалося, що Східна Галичина повинна належати до Польщі.

Після листопадової катастрофи українського фронту поляки почали ультимативно вимагати врахування їх умов, інакше взагалі загрожували припинити всі контакти з місією УНР. «В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації, – пояснював А. Лівицький. – Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати. Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремій думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував уповноваження нашого уряду»[1079]. Тому А. Лівицький негайно виїхав до уряду за новими директивами. Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд уже виїхав зі Старокостянтинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, повертаючись назад до Варшави, він вирішив порадитися з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком у Львові. Обидва, разом із В. Старосольським і М. Ковалевським, висловилися за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. В Тернополі за те саме висловилися представники есерів А. Степаненко, В. Кедровський і П. Христюк.

У Варшаві А. Лівицький провів нараду для обговорення проєкту декларації. В ній взяли участь міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ

[1078] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 193.
[1079] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 196.

П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзин (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.). Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловилися за негайне підписання декларації.

Того ж дня А. Лівицький і подав польському уряду українську декларацію згаданого вище змісту.

Роз'яснення А. Лівицького не вповні задовольнили учасників наради і від їх імені голова Ради народних міністрів констатував: «Коли я їхав до Кам'янця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2 грудня. Всі ми жили там, в запіллі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба обєднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2 грудня мене дуже занепокоїв. Аджеж це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо ввесь час в напрямі обєднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті я не поділяю оптимізму Лівицького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну (завбачливе, справедливе застереження – *В. С.*). Ні в якім разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції (підкреслено мною – *В. С.*). Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки, припинення руху їхнього війська на схід»[1080].

[1080] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 197.

Сам голова Ради народних міністрів відправився шукати рештки армії УНР, що під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснювали Зимовий рейд по тилах денікінських і радянських військ. Однак договірний механізм було вже заведено. Він рухав справу до логічного завершення, і на його процес українська сторона впливу майже не мала. С. Петлюра, його оточення здавали позицію за позицією й згоджувалися на нові й нові вимоги поляків. Однак іншого виходу вони просто не бачили.

З початку березня 1920 р. переговори, що тривали у Варшаві з грудня 1919 р. в режимі суворої секретності, значно пожвавішали, хоча загалом виявилися надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, певний час не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізницями та призначити поляків на посади заступників міністрів усіх українських міністерств. Проте слабкість, по суті – безнадійність становища С. Петлюри на переговорах зумовили нові поступки української сторони, якій Ю. Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

***

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) торували шлях до укладення широкомасштабної таємної угоди, підсумкового документа, що ввійшов в історію за назвою «Варшавського договору»[1081]. В концентрованому вигляді заключна фаза підготовки важливого акта подається у виступі А. Лівицького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 р.: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшости Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали – негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Камянці, що останній місяць стала

[1081] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 176; Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX ст. Нариси. Київ :Либідь, 2007. С. 668, 672 та ін.

набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловилася за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодилися на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа – давня, вона виникла підчас одної моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думку про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціялісти (Польська Партія Соціялістична) та деякі ліві групи. А більшість сойму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти "української авантюри". Вони бояться Самостійної України більше, ніж Совітської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці – Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків яку-будь допомогу без підписання військової конвенції»[1082].

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знаряддям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом – на весь час його існування – і всією Європою»[1083]. С. Петлюра при зустрічі

[1082] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 27-28.
[1083] Черчилль У. Мировой кризис. Москва; Ленінград : Госвоениздат? 1932. С. 176.

з І. Мазепою заявив: «Наш договір з поляками підписаний при активній допомозі Франції»[1084].

Слід зазначити, що Ю. Пілсудський укладав Варшавський договір не зважаючи на опозицію в Сеймі (фактично, його політика ніколи повністю й не підтримувалася Сеймом), що загалом було досить ризикованим кроком: він ставив саме існування Польської держави на українську карту, бо вважав Україну ключем до балансу сил в Східній Європі. Радянську Росію, на його думку, неможливо було перемогти без українського союзника та без створення в подальшому української держави-буфера. З цього погляду С.Петлюра та його найближче оточення розглядалися Ю. Пілсудським як єдина політична сила, з якою можна мати справу в Україні. Для останнього Варшавський договір міг означати спробу приглушити негативні емоції від зовсім недавніх воєнних акцій щодо західних українців і відкрити нову, позитивнішу фазу в польсько-українських відносинах: як продовження політики, коріння якої проросло ще в Гадячі 1658 р.

Відносини між Українською Народною Республікою і Польщею після підписання квітневих угод 1920 р. І. Мазепа називав польсько-українським союзом. Такою, власне, є назва більшої частини третьої книги «Україна в огні й бурі революції». Такою є її головна ідея. Однак ставлення до Варшавського договору і його наслідків у І. Мазепи неоднозначне. Хоча доволі делікатно, він усе ж прагнув підійти до його оцінки і з об'єктивного боку (глухий кут, в якому опинилися українські керівники на чолі з С. Петлюрою), і з суб'єктивного (конкретні кроки лідерів, того ж таки С. Петлюри, які не в усьому були бездоганними).

Уважно зважуючи всі обставини, що дуже несприятливо склалися для УНР, тогочасний голова уряду дійшов висновку: «Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української

[1084] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 27.

справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовір'ям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли»[1085].

Психологічно були підготовлені до територіальних поступок («визнання за дорогу ціну») й С. Петлюра, й А. Лівицький[1086]. Обидва вважали союз з поляками тимчасовим, тактичним, антимосковським[1087].

Серед положень підписаного договору особливу вагу мали такі:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідуючий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід Здовбунова, потім вздовж східнього адміністраційного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністраційного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припяттю, а потім Припяттю до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Лубенського і частин Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має наступити точніше порозуміння.

[1085] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 5.
[1086] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 11-14.
[1087] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 19-20.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціяльною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним»[1088].

Звертають на себе увагу й моменти, пов'язані з формальними аспектами й порядком функціонування договору:

«8. Умова ця зостається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасти інакше, як тільки за взаємною згодою обох контрактуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контрактуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний»[1089].

Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., «в разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-большевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ»[1090]. Усі залізниці України надавалися у розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи тощо мав постачати для польського війська український уряд.

Отже, Українська армія мала наступати на теритоію України разом з польським військом під загальним командуванням поляків.

[1088] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 8-9.
[1089] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 9.
[1090] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 10.

Поляки брали участь в операціях до Дніпра, тобто в межах тільки Правобережної України, яку вони юридично вважали своєю в межах 1772 р. і тепер нібито повинні були визнати цю територію частиною України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувалися допомагати українцям[2].

Чимало політичних діячів були впевнені: подібного роду доленосний акт не міг впроваджуватися у життя волею однієї дипломатичної місії, а мав бути затверджений урядом. Зокрема, було порушено закон від 28 січня 1919 р., згідно з яким Директорія не мала права йти на домовленості з іншими державами, котрі б зачіпили, змінювали територіальні межі України, накладали на народ обов'язки перед іншими країнами.

Детальний аналіз квітневого договору й військової конвенції з Польщею здійснив С. Шелухін, дійшовши цілком визначених загальних негативних висновків. За висхідний момент аналізу відомий правник обрав територіальний принцип – неодмінний елемент державності і настільки ж важливий чинник – народонаселення, тобто дійсно науковий – етнографічний підхід. «Петлюра, – резюмував учений, – визнає за Польщею право на українську територію в межах 1772 р. до Дніпра, без Києва і частини Подільської губернії. З цієї території, української і заселеної масивом українського народу з малюсенькою домішкою польських поміщиків та їх слуг, Польща уступає чи зобов'язується від себе уступити головному отаманові Петлюрі та його товариству од означеної… східної польської межі землю приблизно в 2 губернії… Україна по договору 21 квітня 1920 р. – це Київська та частина Подільської з шматочком Волинської губ. …Петлюра віддав полякам 162 000 км^2 землі з 11 000 000 населення…»[1091] (Невідомо, на якій підставі, але з явним бажанням хоч трішечки згладити враження від масштабів запроданства С. Литвин називає інші цифри – відповідно 140 000 км^2 і 8 млн чоловік)[1092].

[1091] Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага : Нова Україна, 1926. С. 14.

[1092] Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри. *Пам'ять століть*. 1999. № 3. С. 58.

З особливим обуренням сприймав С. Шелухін легітимізацію з допомогою військової конвенції військового походу в Україну. Він також не міг не констатувати з глибоким сумом інших принизливих наслідків союзу з Ю. Пілсудським: формально-обмеженого визнання УНР, нерівноправного характеру задоволення національно-культурних потреб українського населення, окремих прав польських поміщиків щодо аграрної реформи в Україні. «Весь договір, обох сторін, що творили його, – наголошував С. Шелухін, – трактує український народ тільки за об'єкт, яким поляки і нібито уповноважений з боку УНР по своїй уподобі…, виключно в польських інтересах розпоряджали самодержавно…, не оглядаючись ні на що. Цей договір продиктований неповагою до української нації, він добре топче українське ім'я, і честь, і гідність. Коли б змовці проти української нації взялися творити такий акт, то нічого більшого проти її прав, свободи, незалежності, розвитку й існування і взагалі проти неї вони придумати не могли. Ні один ворог української нації не зміг би зробити більше того, що зробили ті люди, які виступали по цьому договору від імені українського народу»[1093].

Здійснивши власну принципову оцінку документів, підписаних у Варшаві, М. Шаповал не пройшов мимо і повз окремі, але доволі важливі деталі, які істотно доповнюють загальне враження.

Розглядаючи перший пункт договору (про права української сторони), М. Шаповал писав, наскільки він є «крутійський і скандальний: визнається Директорія на чолі з Петлюрою, а коли б Петлюру було звільнено або він умер, то чи визнається Директорія? Ясно, що тут проведено те, про що Левицький писав Петлюрі 28 листопаду 1919 р. і що Мазепа провів у формі постанов "14 лютого" – Директорія лише в особі Петлюри. Не сама конкретна Україна, як народ, визнається незалежною, а лише *право* на незалежність»[1094].

Другим пунктом від України на користь Польщі «відчикрижувалася» більша частина Волині.

[1093] Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. С. 15.

[1094] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 175.

Третім пунктом за Україною визнавались її ж ... власні території і т. ін.[1095]

М. Шаповал звернув увагу на те, що договори з поляками готувалися в глибокій таємниці – «нишком», а про існування дипломатичних актів «ніхто не знав, опріч кількох змовщиків»[1096].

Певний інтерес становить і така деталь. З першої особистої зустрічі з Ю. Пілсудським (16 травня 1920 р.) І. Мазепа виніс думку, що з таким поміркованим політиком, який справляв цілком непогане враження, можна було домовитися і на значно почесніших для українців умовах[1097].

Навіть В. Іванис, безперечний прибічник С. Петлюри, більше – його явний апологет, не міг втриматися від того, щоб не визнати: «Згідно цього договору (Варшавського – *В. С.*) відступлено Польщі більші, ніж дозволялося, частини території України, а найголовніше, що згідно з цим договором похід на Україну мав відбутися з участю польської армії. У той час усі соціалістичні українські партії були проти закликання будь-яких чужоземних сил. Ці ж партії психологічно опанували українське селянство. Не рахуватися з такими настроями було небезпечно»[1098].

Здаючи свої позиції, українська сторона підігрувала федеративним планам Ю. Пілсудського, що були дивною комбінацією прагматизму (імперіалізму) і романтизму. Україна, згідно з задумами польського вождя, разом з Литвою та Білоруссю мала стати складовою нової Речі Посполитої, організаційним і визначальним (панівним) ядром якої неодмінно мав бути польський державний компонент.

Укладення Варшавського договору мало низку негативних наслідків. Серед них І. Мазепа називав руйнування єдиного українського табору, дедалі більший відхід галичан від наддніпрянців, навіть галицьких соціалістів від УСДРП. «...Коли був підписаний

[1095] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 175-176.

[1096] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 176.

[1097] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 24.

[1098] Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879-1926. Торонто : Накладом «5-ої станиці Союзу бувших українських вояків», 1952. С. 128-129.

Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з большевиками безвиглядна і що, мовляв, режім польський у Галичині далеко гірший, ніж режім на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині»[1099].

Одним з дуже прикрих проявів зазначеної тенденції І. Мазепа вважав залишення Херсонською дивізією (вона складалася переважно з галичан і була чи не найбоєздатнішою з українських частин) наприкінці серпня 1920 р. фронту й перехід її в Чехословаччину, де вона була інтернована[1100].

Але С. Петлюра, схоже, на такі обставини не надто зважав, бо волів бачити Україну хай до краю обрізаною і підлеглою Польщі, ніж радянською. До сказаного слід додати й міркування В. Вериги, який не раз наголошував на принципово сепаратистській політиці С. Петлюри, яка мала вияв, зокрема, у відрядженні кількох дипломатичних місій до Польщі без порозуміння з проводом ЗУНР, починаючи з січня 1919 року. Дослідник доходить висновку, що незрозумілою «є політика урядових кіл, близьких до Петлюри, які відмовилися піти на невеличкий компроміс із Президентом Є. Петрушевичем у справі реорганізації Директорії й уряду УНР в жовтні 1919 р., але погодилися на повну капітуляцію перед Польщею за визнання карликової УНР на чолі з С. Петлюрою»[1101].

Сукупність наведених аргументів дозволяє, врешті-решт, дати підсумкову оцінку Варшавському договору, дійти загального висновку, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою.

Однак у сучасних публікаціях присутня й інша логіка, прибічники якої схильні не лише виправдовувати Варшавський договір, але навіть висловлювати захоплені сентенції на адресу його творців.

[1099] Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879-1926. С. 48.
[1100] Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879-1926. С. 48.
[1101] Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр. Т. 2. С. 202.

Не один раз це намагався публічно демонструвати С. Литвин. Як то не дивно, однак угода коштом Західної України цілком органічно вписувалися в «соборницький чин Симона Петлюри»[1102], в якому голова Директорії виступав як видатний дипломат і міжнародний діяч європейського масштабу[1103]. Прикметно, що основні аргументи для виправдання лінії останнього (цьому надається велика увага – чимало сторінок монографії[1104]) взято з творів самого С. Петлюри, зокрема – листування, де той намагався переконати багатьох прибічників (частина з них була просто шокована змістом документа і просила пояснень) у тому, що іншого виходу не було. При цьому С. Петлюра не замовчував й очевидних вад Варшавського договору, в тому числі й поступок, що, за його словами, мали вимушений характер[1105]. А що ж іще мав писати С. Петлюра?!

Він постійно намагався доводити, що краще мати Україну без західних земель і мільйонів українців, що там мешкали, аніж допустити, щоб республіка стала радянською. В одному зі своїх останніх листів він вкотре наполягав: «Україна як держава – буде. Думаю я, що шлях до Української державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії; нереальні комбінації, що приведуть до того, що ніякої України не буде»[1106].

Повністю виправдовуючи таку логіку, С. Литвин усіх тих, хто зважається на критичну оцінку Варшавського договору – С. Шелухіна, Ю. Тютюнника, М. Шаповала іменує не більше, як «прикрозвісними опонентами С. Петлюри»[1107]. «Дістається» й тим

[1102] Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри. С. 51-64.

[1103] Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. С. 341.

[1104] Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. С. 343-368.

[1105] Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 2. С. 390, 517; Т. 3. С. 519, 532, 534-535.

[1106] Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 1. С. 345.

[1107] Литвин С. Симон Петлюра і петлюріана. С. 453.

сучасним авторам, які «продовжують ставити під сумнів значення угоди» й від В. Сергійчука[1108].

В унісон з С. Литвиним і В. Сергійчуком Б. Дорошенко-Товмацький також вважає, що «важко переоцінити значення державно-політичних переговорів С. Петлюри з польським керівництвом і в цілому їх, безумовно, позитивний результат»[1109].

Дещо врівноваженішу, діалектичнішу позицію щодо предмета дискусії зайняв О. Калакура[1110], а Р. Симоненко та Д. Табачник однозначно-негативно оцінюють Варшавський договір[1111], додаючи нових аргументів у дискусію навколо імені С. Петлюри, що триває і, схоже, має тенденцію до загострення.

Суперечливими видаються міркування щодо Варшавського договору Т. Зарецької. Вона вражається, з одного боку, мужністю С. Петлюри, який зміг величезними зусиллями над собою приборкати соборницькі почуття, що мало хто навіть з його оточення міг зрозуміти[1112]. З іншого боку, увага акцентується на втіленні в документі непересічних особистих якостей, дипломатичного хисту маршала Другої Речі Посполитої Ю. Пілсудського, його ближчого оточення, яких не зупинили ані внутрішня опозиція планам щодо України, ані негативне ставлення до них з боку Великобританії, Франції, Чехословаччини, Румунії[1113]. Зрештою, не вдається уникнути асиметрії у висновку: «Зміст Угоди відображав нерівність сторін, умови диктували поляки»[1114].

Наводячи авторитетні свідчення, покликані додатково переконати у необхідності позитивної кваліфікації польсько-українського союзу, Т. Зарецька не помічає, що з них часом можна вивести і не такі вже однозначні міркування. Скажімо, це стосується слів Г. Юзефовського: «…Якби не Пілсудський, не дійшло б до

[1108] Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. С. 545-547.

[1109] Дорошенко-Товмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. С. 480.

[1110] Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. С. 153.

[1111] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 668-685.

[1112] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 107–108.

[1113] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 108, 109.

[1114] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 106.

польсько-української єдності, не дійшло б також, якби не Петлюра. В тодішніх обставинах саме вони змогли видобути на світ польсько-українське "ми"[1115]. Адже саме-собою виникає питання про міру суб'єктивізму у прийнятті надзвичайно відповідальних рішень, що зумовлювали величезні випробування для мільйонів і мільйонів людей: і українців, і поляків, а також для росіян.

Однак більше за будь-які найлогічніші обґрунтування й розмірковування, зрештою, важить суспільна практика, в горнилі якої перевіряються політичні розрахунки, проєкти, справджується чи спростовується вірність стратегії, тактики, здійснюваних кроків.

Спільний українсько-польський виступ, вочевидь, із самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держави – С. Петлюри і Ю. Пілсудського – і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (С. Петлюра був одним з діячів УСДРП, а Ю. Пілсудський – лідером польських соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою, відповідно, Україні й Польщі). С. Петлюра і Ю. Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, та все ж спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і, всупереч національним менталітетам та уявленням обох народів один про одного, знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз. Головний отаман у листі до генерала В. Сальського пояснював, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку[1116]. Разом з тим, обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин,

[1115] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 111.

[1116] Петлюра Симон. Статті, листи, документи. Т. 1. Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1978. С. 263-264.

союзники (С. Петлюра і Ю. Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Ю. Пілсудський, усупереч військовій конвенції, по суті, чинив спротив будівництву скільки-небудь потужної уенерівської армії.

І С. Петлюра, і Ю. Пілсудський зіткнулися із серйозною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфлікти між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім «народові демократи») й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у Сеймі, були стурбовані тим, що «проукраїнська» політика Ю. Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі[1117]. Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали перспективи воєнних дій проти Радянської Росії і виступали за мирні переговори[1118]. Така позиція польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Ю. Пілсудського, а його східна «федераційна» програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

Однак механізм війни з допомогою польсько-української угоди було запущено, і він почав працювати.

***

Згідно з наказом Ю. Пілсудського підготовка до операції розпочалася задовго до підписання договору[1119]. За спогадами шефа польського генерального штабу Станіслава Шептицького (рідного брата Андрея Шептицького) розробка військового плану дій в Україні була суворо таємною. Вона була розроблена під особистим керівництвом головного вождя за участю двох генералів: Ю. Стахевича, Б. Вєняви-Длугошовського та ад'ютанта С. Радзівілла[1120]. Вже

[1117] Pavliuk Olekcandr. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918-1919. Journal of Ukrainian Studies. Vol. 23. N 1. 1998.

[1118] Wandycz Piotr S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. P. 190, 196.

[1119] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 680.

[1120] Potocki R. Idea restitycji Ukrainskiej Republiki Ludowe (1920-1939). Lublin, 1999. S. 69.

на 17 квітня 1920 р. сили для наступу в Україну було приведено у бойову готовність, хоча певні перегрупування тривали до 24 квітня. Згідно з планом, передбачалися прориви одночасно на трьох напрямах – Бердичівському, Житомирському й Рогачівському[1121].

У кампанію було задіяно понад 50 тис. польських вояків і близько 20 тис. – українських. Разом із поляками мали наступати українські військові підрозділи: Київська, Волинська, Запорізька дивізії, Залізна дивізія під командуванням О.Удовиченка, полк кавалерії, Галицька бригада та інші.

Хоча план воєнної операції територіально обмежувався Правобережною Україною, глибинна політична стратегія була, безперечно, значно масштабнішою. Знищення радянської влади в Україні, відновлення УНР завдало б серйозного удару й по РСФРР, більшовицькій системі в цілому. Це призвело б до втрати більшовиками важливого промислового й сировинного району, джерел поповнення армії людськими ресурсами, до утворення плацдарму для реалізації подальших антикомуністичних планів.

Звичайно, зі скрутних для українців обставин намагалася сповна скористатися польська вояччина (безумовно, передусім для власної вигоди). Загальна міжнародна ситуація, здавалося, також давала підстави для оптимістичних висновків про вибір стратегічного удару по Україні. Правий фланг забезпечувався боярською Румунією, яка цілком залежала від Антанти. Остання відкрито демонструвала зацікавленість у провокуванні конфлікту з радянською владою, активно озброюючи армію барона Врангеля, підштовхуючи рештки білогвардійців до рішучого наступу проти більшовизму з Півдня України. Виникали реальні перспективи створення єдиного антирадянського фронту. До того ж і С. Петлюра запевняв союзників у тому, що з першими ударами по Червоній армії в її запіллі неодмінно розпочнеться могутній повстанський рух – закономірна народна реакція на більшовицьку політику «воєнного комунізму».

[1121] Какурин Н., Берендс К. Киевская операция поляков 1920 года. Москва – Петроград : Госиздат, 1928. С. 16-21.

Було б невиправданим скидати з рахунку й ту обставину, що керівні кола Польщі розцінювали ситуацію як сприятливу для здійснення своїх давніх планів щодо розширення меж держави до кордонів 1772 р., закріплення прав на Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь. «...Поляки ґрунтовно готовилися до походу на Україну, – зауважував Ю. Тютюнник. – Їм навіть серед білого дня ввижалися кордони 1772 року, велика Польща "від моря до моря та аж до Дніпра"»[1122]. Власне, це вони й не дуже приховували, хоч акценти, як заведено в дипломатичних іграх, розставляли по-іншому.

«Виправа Кийовська» (похід на Київ) розпочалася на світанку 25 травня 1920 р. У поході брали участь три польські армії. В їх складі діяли дев'ять піхотних дивізій та чотири кавалерійські бригади. Польську військову армаду підтримували дві петлюрівські дивізії. Швидкому просуванню та окупації значної частини Правобережжя сприяв заколот і перехід на бік ворога двох галицьких бригад, у командному складі яких було багато австрійських офіцерів. Останні, як відомо, входили до радянських військ, розташованих на Правобережжі.

Їм протистояли 12-та і 14-та Червоні армії – сім червоноармійських піхотних і одна кавалерійська дивізії та Перша галицька бригада.

Слід враховувати, що війська Південно-Західного фронту змушені були час від часу приборкувати вилазки врангелівців з Криму. Вагома чисельна перевага польських і петлюрівських військ та намагання командування Південно-Західного фронту уникнути нав'язуваного інтервентами вирішального збройного зіткнення дали змогу окупантам досить швидко просуватися на схід.

На другий день після початку наступу, 26 квітня 1920 р., глава Польської держави звернувся з відозвою до українського народу.

Природно, Ю. Пілсудський прагнув виправдати вторгнення польських військ в Україну найшляхетнішими причинами: «По моєму наказу військо Посполитої Річі йде поперед, вступаючи

[1122] Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. Харків : Державне видавництво України, 1924. С. 12.

глибоко на землі України. Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усуває з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабіжництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час, потрібний для того, аби правний український уряд міг перейняти владу на тих землях. З хвилею, коли уряд Української Народньої Республіки покличе до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний народ буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Річі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повороті до мирної праці»[1123].

У прийнятій Сеймом Польської Республіки декларації мета наступу прояснялася дещо більше: «Наші Орли несуть мешканцям Волині, Поділля та Київщини порядок, свободу, благословенний мир, несуть народу можливість спокійної праці і гарантії того, що її результати ніхто не забере. З приводу наступу наших військ запевняємо, що він не є загарбницьким. …Ми ведемо війну, яку нам нав'язали, з метою, щоб в першу чергу над нами не висіла загроза нової війни. Ми повинні встановити такі стратегічні кордони, які забезпечували б неможливість нової війни. Опріч цього ми повинні пам'ятати, що за західним берегом Дніпра мешкає півтора мільйона польського населення»[1124].

[1123] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 7.
[1124] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 111.

27 квітня аналогічну відозву обнародував С. Петлюра. В ній доводилося, що до боротьби з більшовизмом, яка раніше провадилася самотужки й тому не могла бути успішною, тепер долучається міжнародний фактор – і це віщує поворот у боротьбі за українські інтереси. «Три роки, український народе, боровся Ти сам, забутий всіми народами світу, – писав С. Петлюра. – ... Польський народ в особі начальника Йосифа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська республіка ввійшла на шлях подання реальної помочі Українській Народній Республіці у її боротьбі з московським большевизмом, даючи спромогу формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіялістичних большевиків, котрі загрожують також свободі польського народу. Між урядами України і Польщі прийшло до порозуміння, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська вернуться до своєї вітчизни. Спільною боротьбою здружених української і польської армій направимо помилки минулого і кров'ю спільно пролитою проти відвічного історичного ворога, Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів»[1125].

Загалом польський наступ розвивався успішно. Командування Південно-Західного фронту Червоної армії хоч і одержувало інформацію про підготовку Польщі до війни, не встигло достатньо зміцнити склад своїх армій[1126]. Не на користь червоноармійців складалася і вкрай тяжка обстановка у Правобережній Україні в цілому, яка зустрічала вже шосту воєнну весну з майже дощенту зруйнованим господарством.

Швидко просуваючись уперед, польські війська вже на 27 квітня оволоділи Житомиром, Бердичевом, Коростенем[1127].

[1125] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 6-7.

[1126] Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3-х т. Т. 3. Київ : Наукова думка, 1970. С. 154-156.

[1127] Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3-х т. Т. 3. С. 157.

Однак їм не вдалося виконати головне завдання – спираючись на п'ятиразову військову перевагу, розгромити основні сили 12-ї та 14-ї армій, які, обороняючись, уникли масштабних боїв, відводячи війська в протилежних напрямках: 12-ту армію – на Київ, а 14-ту – на Одесу. Це змушувало поляків розтягувати фронт наступу, розпорошувати сили[1128].

Не виправдалися надії і на вибух антирадянського народного повстання. В тилу Червоної армії завдавали поодиноких, сепаратних ударів загони армії Зимового походу та галицькі бригади. Останні знайшли момент слушним для того, щоб масово залишити більшовицький табір і допомогти розбити його виступами зсередини[1129]. Втрати поляків були мінімальними – менше 100 загиблих та 300 поранених[1130].

В останні дні квітня – перші дні травня польський наступ уповільнився. Ю. Пілсудський та його військове оточення вагалися з приводу того, який напрямок обрати як головний – київський чи одеський. В обох варіантах існувала небезпека флангового удару. Нарешті було вирішено рухатися на Київ, оскільки 14-та армія відійшла на 200 км на південь і оперативно не могла передислокуватись у зворотному напрямі[1131].

При цьому Ю. Пілсудський не надто зважав на своїх українських союзників і не крився з тим. Прибувши до Житомира, в інтерв'ю кореспондентові лондонської «Daily News» він цинічно заявив: «Відносно політики українського уряду… Це є експериментом. Тут така справа, оскільки я, так би мовити, втягнув Польщу в цю акцію, то даю українцям можливості. Якщо їм вдасться – то вдасться; не досягнуть успіху, то не будуть його мати. Існують два способи навчити людей плавати. Віддаю перевагу киданню їх у глибоку воду і нехай пливуть. Те, власне, роблю з українцями»[1132].

[1128] Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. В 3-х т. Т. 3. С. 164.

[1129] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 160-164; ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 645. Арк. 5.

[1130] Dokumenty i materialy do historii stosunków polsko-radzieckich. T. II. Warszawa, 1961. S. 123.

[1131] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 167.

[1132] Josef Pilsudski. Pisma zbiorowe. T. IV. Warszawa, 1990. S. 158.

Щось подібне говорив керівник Речі Посполитої і на нараді польового штабу в Бердичеві, коли розмірковував щодо перспектив владнання українських і польських проблем: «Я поставив на карту останню можливість зробити щось на користь майбутнього Польщі, цим послабити потужність Росії в майбутньому. І коли вдасться допомогти створенню незалежної України, яка буде перепоною між нами і Росією, остання на багато років не буде нам загрожувати. …Але проблема в тому чи повстане Україна, чи має вона достатньо сил і людей, щоб організуватися, ми не можемо тут вічно знаходитися і тому звертаюся до місцевих поляків, щоб мене зрозуміли і допомогли. Це і в їх інтересах, не саботувати, а разом з українцями створити державу. Кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель… Іншого не має – як спробувати створити самостійну Україну. На жаль Петлюра не відіграє тут жодної ролі. Тут він тільки знаряддя, не більше. Коли не вдасться нічого тут зробити, залишимо цей хаос власній долі. …А далі покаже майбутнє»[1133].

Між тим, особисто Ю. Пілсудський, його політичне оточення не марнували час, прагнучи «витиснути» зі сприятливої ситуації якомога більше вигод. Тільки-но почавши похід на Київ, вони потурбувалися про форсування підготовки економічних і фінансових угод, передбачених Варшавським договором. Тому представників уряду УНР негайно викликали до Варшави й почали з ними оперативно обговорювати господарську угоду. Апетити польської сторони здавалися неосяжними, їх цікавило все: український цукор, фосфорити Поділля й причали Одеси, Миколаєва, Херсона, залізні й марганцеві руди, льон, конопля, худоба, продукти землеробства й тваринництва.

Ще до формального укладення договору Пілсудський пообіцяв виправити становище з хлібом у власній країні поставками зерна з України. Для цього був створений спеціальний військовий орган на чолі з Я. Ромером[1134].

[1133] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 114-115.

[1134] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 683.

На Україну розраховували перекласти й увесь тягар витрат на утримання окупаційних військ. Умови виплати боргу за «військову допомогу» УНР визначала окрема фінансова угода. Під час обговорення її проєкту представниками міністерств фінансів, промисловості й торгівлі, закордонних справ, військового та головнокомандування Війська польського головуючий віце міністр фінансів Страсбургер заявив: «Належить визначити в принципі спосіб, яким можемо гарантувати повернення собі коштів, витрачених у ході нинішньої військової акції на Україні. Належить ... забезпечити себе з економічного боку... А саме: займаючи залізниці, претендуючи на розділ державного майна колишньої Росії, яке повинно було знаходитись або випадково опинилось на території України, наприклад судна в Одесі...»[1135]. Окремо Страсбургер ставив питання виплат за військове спорядження, поставлене «Головному отаману». Він волів одержати за це золоту валюту або сировину, а також поставити під повний контроль фінанси України[1136].

Умови угоди були кабальними й принизливими. Проєкт угоди передбачав, що УНР «не відмовлятиме у видачі дозволів на вивіз продуктів землеробства, залізних та марганцевих руд, заліза, тканини, вовни, фосфоритів, щетини, сирих шкур, цукру, льону, конопель, худоби і продуктів тваринництва». Під контроль Польщі мали перейти залізниці. Вона мала отримати концесії терміном у 99 років на розробку залізорудних родовищ, морські пристані Причорномор'я тощо[1137].

Ю. Пілсудський рішуче підтримав зажерливість своїх міністрів. Він планував залишити за Польщею величезну кількість залізничного майна, захопленого внаслідок швидкого прориву польських військ у Північну Україну. 1 травня «начальник держави» просив голову Ради міністрів Л. Скульського прислати до нього в Житомир хоч на день міністра шляхів. «Хочу з ним обговорити, – писав

[1135] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 684.

[1136] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 684.

[1137] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 684.

Пілсудський, – можливості скористатися здобичею залізничного майна. Угода ніби передбачає передачу їх Україні, та багато можна було б дістати; потрібно з цією метою... надання мені технічних порад, аби в деяких питаннях я міг – не скажу зламати – оминути договір. ...Кількість здобутого майна є величезною, та не хочу оприлюднювати її у зв'язку з існуванням умови з Україною... Отже, ще раз прошу прислати до Житомира на один день мін. залізниць. Його виїзд прошу тримати в таємниці...»[1138]. В іншому листі до генерала К. Сосиковського Й. Пілсудський прямо називає польську армію «нашим грабіжницьким військом»[1139].

Перші успіхи нападників привели їх у стан ейфорії. Пілсудський вважав «українську кампанію» остаточно виграною, а всю Правобережну Україну – здобиччю поляків. «Стратегічні завдання армії на цьому фронті властиве закінчені, – писав він у листі Л. Скульському. – Однак політичні й економічні міркування промовляють на користь залишення цих військ на довший час»[1140].

«Начальник держави» досить одверто викладає своє бачення «нового становища на Україні», створеного успіхами і швидким просуванням польських військ та петлюрівських частин, їхнім виходом на р. Дніпро і навіть в одному місці форсуванням річки. «З політичного боку – ...під їх (польських військ) впливом ми змогли б якнайскоріше створити модус вівенді на тих територіях, найвигіднішій для нас; оскільки це забезпечувало б найбільший вплив місцевим полякам..., далі – ми могли б справляти більший тиск на сформування уряду Петлюри, останній би залежав головним чином від нас, а не від когось іншого; врешті оскільки цілий світ мусив би рахуватися з Україною як з нашим витвором, то він діставався б до цієї України через Варшаву.

З економічного боку – оскільки в цьому разі військо неминуче утримувалося б тут, а не в нашій країні, воно не тільки не являло б

[1138] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 684.

[1139] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 248.

[1140] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 684.

жодного тягаря для неї, але й назавжди забезпечувало б можливість використання багатств України в інтересах Польщі»[1141].

На загарбаних українських землях відновлювалося люте панування польського поміщицтва. Так, перший же наказ «начальника Подільської округи» поміщика Крачкевича проголошував: «Як представник народу, який не на словах, а на ділі здійснює охорону приватної власності, наказую відновити права приватної власності на землі, ліси і накладаю на населення безумовний обов'язок виконання цього закону».

«Законами» польське поміщицтво не обмежувалося. В Ушацькій волості тих селян, які встигли заорати панську землю, били різками, рани посипали сіллю. В Малочернянській волості Київської губернії селянина, який відмовився здати жандармерії двох останніх коней, розстріляли, а хату спалили. Подібні розправи ширилися[1142].

Продовжуючи тимчасом наступ на схід, поляки 5 травня 1920 р. вийшли на околиці української столиці, а 7 травня оволоділи Києвом, залишеним без бою радянськими військами[1143].

9 травня поляки перейшли Дніпро й на лівому березі дісталися до Броварів, однак подальший рух припинили. Того ж дня на Хрещатику було проведено військовий парад польських і українських підрозділів, який приймав Е. Ридз-Смілга.

24 травня С. Петлюра разом з урядом урочисто в'їхали до Києва. На Софіївському майдані відбувся парад українських і польських військ, який приймали Головний отаман і польський генерал Е. Ридз-Смілга. У промові С. Петлюра піднесено говорив про те, що на лівому березі Дніпра українство чекає визволителів і що всі сили треба віддати державному будівництву. Втім, його слова не викликали великого оптимізму. А комуністи переконували населення в марності, безперспективності зусиль С. Петлюри, його

[1141] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 685.

[1142] Симоненко Р.Г., Табачник Д.В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 685.

[1143] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. 115.

однодумців. Виступаючи 13 травня 1920 р. в Харкові на ІІ з'їзді комсомолу України, Х. Раковський доводив: «Якщо Петлюра не міг організувати владу, коли з ним разом були Винниченко, Грушевський, коли його підтримували соціалістичні партії, то тепер, коли його підтримують лише одні бандити, він не популярний і безсилий»[1144].

На середину травня фронт стабілізувався і на південному напрямі, де польські війська до того просувалися дуже повільно. Командування 14-ї армії активізувало контрдії, збираючи ударні сили в районі Умані. Сюди в двадцятих числах травня почала підходити Перша кінна армія під командуванням С. Будьонного[1145].

***

Незважаючи на захоплення столиці, стратегічної мети війни не було досягнуто. Це змушений був, коригуючи попередні бравурні оцінки, визнати й головнокомандувач польської армії маршал Ю. Пілсудський. «Ми вдарили кулаком по повітрю, – заявив він, прибувши до Києва 15 травня, – пройшли велику відстань, а живої сили противника не знищили»[1146].

Було очевидно, що радянські керівники і в Москві, і в Харкові не примиряться з тимчасовою поразкою і не забаряться використати можливості воєнно-політичного союзу радянських республік для концентрації зусиль проти польської армії. Уже 29 квітня 1920 р. командування Червоної армії затвердило план протидії польській навалі. Його головна засада – використати для розгрому військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри Першу кінну армію С. Будьонного. Для цього її треба було перекинути з денікінського фронту, який більше не становив загрози, на Південно-Західний фронт.

«Основне завдання Кінної армії на Південно-Західному фронті, – зазначалося в Директиві Головного командування про завдання І-ї Кінної армії, – полягає в завданні такого удару польським військам

[1144] Волковинський В. М. Головний Отаман. *Українська ідея. Постаті на тлі революції*. Київ : Знання України, 1994. С. 190.

[1145] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 168.

[1146] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 168.

на Україні, яким би був зламаний весь польсько-український фронт. Для виконання цього завдання найбільш вигідно завдати всій Кінній армії удару по правому флангу польсько-українського фронту, який займають більш слабкими галицькими військами, та, прорвавши його глибоким рухом у тил у загальному напрямі на Рівне, зруйнувати весь цей фронт. За таких умов нинішнє просування польського фронту на схід, на Київ, видається вигідним, оскільки неминуче приведе до розтягнення правого флангу поляків і примусить його повиснути в повітрі. Напрямок, даний нами Кінній армії, відповідає викладеній обстановці, і необхідно лише звернути особливу увагу на те, щоб частини Кінної армії не відволікались жодними другорядними завданнями.

При виході Кінної армії на правий берег Дніпра і наближенні до лінії фронту належить підпорядкувати Кінній армії дві більш міцні піхотні дивізії, які стануть опорою у її діях»[1147].

12-та та 14-та армії повинні були узгоджувати свої маневри з будьонівцями. Їм на допомогу з Північної Таврії було перекинуто дивізію Червоних козаків під командуванням В. Примакова.

Контрудар було підготовлено ретельно, хоча це забрало певний час, необхідний на передислокацію величезного угруповання з Північного Кавказу до Дніпра. Власне на марш Першої кінної, що зайняв 1200 км, було витрачено 30 днів. 25 травня будьонівці вже були в районі Умані, зразу викликавши флангову загрозу полякам[1148].

За такої непевної ситуації український провід здійснював кроки до опанування становищем, відновлення життєдіяльності Української Народної Республіки. Однак зробити це було дуже непросто навіть на найвищих щаблях влади. Гострих форм набули суперечності між головою Директорії і головою Ради народних міністрів. І. Мазепа з першої ж зустрічі з С. Петлюрою заявив про неможливість подальшої співпраці[1149]. Прем'єр вважав, що в той час

[1147] Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1920): Сборник документов. С. 678-679.

[1148] Буденный С. М. Пройденный путь. Кн. 2. Москва : Воениздат, 1965. С. 69.

[1149] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 15-16.

політичний провід розколовся на меншість, що йшла за С. Петлюрою, і більшість, що ідейно підтримувала І. Мазепу.

Справа в тому, що, підписуючи договір з Ю. Пілсудським, С. Петлюра зробив спробу покласти основну відповідальність за невдачі останніх місяців Української революції на уряд і його голову. А це, на думку останнього, було не лише несправедливо, але й стало свідомою політичною інтригою, покликаною виправдати відхід від раніше досягнутих угод, спільно виробленої лінії, а також підірвати довір'я до уряду, який «зважився» порушити питання про прерогативи влади керівника, що дедалі нетерпиміше ставився до спроб обмежити його авторитарні нахили.

Ідеться, зокрема, про те, що С. Петлюра відмовився затвердити «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства», ухвалений у середині лютого 1920 р. в Кам'янці. І. Мазепа не розумів, чому С. Петлюра не бажав цього зробити. «Адже ж цей проект по суті лише фіксував у формі закону той порядок, що був установлений постановою Директорії в Кам'янці в листопаді минулого року при від'їзді членів Директорії Ф. Швеця і А. Макаренка за кордон. Згідно з цією постановою Петлюра, як Голова Директорії і Головний Отаман, мав затверджувати "всі закони і постанови, ухвалені радою народніх міністрів"»[1150].

Ще перед від'їздом до армії Зимового походу І. Мазепа надіслав С. Петлюрі великого листа (10-14 лютого 1920 р.)[1151]. Зміни, пропоновані в ньому, аргументувалися таким чином: «Щодо загального управління, то Директорія як Верховна влада втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хоть-би тимчасового законодавчого діла для тіснішого зв'язку уряду з народом.

Приймаючи на увагу всю вищезазначену ситуацію, Кабінет Народних Міністрів у Кам'янці від 14 лютого ухвалив "Закон про тимчасове управління в Українській Народній Республіці", який передається Вам на затвердження. Цей закон є наслідком об'єктивного й всебічного з'ясування сучасного внутрішнього та

[1150] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 15-16.
[1151] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 2. С. 107.

міжнародного становища і є прийнятий в порозумінню майже з усіма українськими і єврейськими партіями, більшість яких рішуче домагалася негайного скасування взагалі Директорії як Верховної влади. Лише мотивами міжнародного характера доводилось аргументувати шкідливість такої позиції. Зазначений закон є мінімум, на якому зійшлися вищенаведені політичні партії і на якому лише можливо співділання в державній роботі цих партій. Я ж особисто, як і мої товариші по партії і кабінету, переконаний, що без негайного і строгого його додержання ми старих помилок своїх не виправимо, а значить і української справи вперед не посунемо»[1152].

Однак С. Петлюра відмовився пристати на думку уряду. Як вважав голова Ради народних міністрів, «Петлюра, очевидно, не хотів зв'язувати себе ніякими новими законами щодо своїх прав і компетенції як "верховної влади". З його згадуваного листа до мене було видно, що він навіть образився тим, що кабінет міністрів порушив питання про його компетенцію як Голови Директорії і Головного Отамана. Так, в цьому листі він писав:

"Текст "Тимчасового закону" утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обовязує до перегляду... Я можу в любу хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се одповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержить населення, ...але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже і я ставлю домагання, перше з них це – щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певности, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одїхав за кордон. Наша умова обов'язувала когось з міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати. Отже, всі зусилля повинно направити на організацію центральної влади"»[1153].

[1152] ЦДАВО України. Ф. 3809. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 15.
[1153] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 16.

І. Мазепа досить делікатно, але твердо відхиляє звинувачення С. Петлюри і, ще раз переповівши в своїй праці умови Зимового походу, доводить безпідставність його претензій[1154]. Не обійшлося й без зустрічного дошкульного закиду-натяку: «Відірваний в час Зимового походу від української дійсності, він (С. Петлюра – *В. С.)* жив на чужині думками й поглядами, теоретично можливо й правильними, але на практиці нездійсненими»[1155].

З неприхованим глумом описує спроби українського проводу налагодити хоча б видимість функціонування державних інституцій, навіть «реформувати» їх М. Шаповал: І. Мазепа «зробив 14 лютого засідання "ради міністрів" (в складі: Мазепа, Лівицький, Шадлун, Безпалко соціял-демократи і Огієнко рад[икал]-демократ), яка винесла постанови: а) про надання колегії у Варшаві (Левицькому, Сальському і Христюкові) права ведення закордонної політики і б) проект закону про "форми державного устрою" (УНР), яким касувались повноваження членів директорії Швеця та Макаренка і заводилася *олігархічна диктатура* кабінету міністрів (5-7 душ) на чолі з головою ради міністрів. За Петлюрою залишено титули "голови директорії" і "головного отамана" з функціями президента і головнокомандуючого. Перед трьома днями арештовувані польською владою люде не додумалися ні до чого иншого, як папірового "державного перевороту!"

Сумна честь зформування буржуазної диктатури на перекір постановам Трудового Конгресу припала Андр. Левицькому і Мазепі в інтенціях Петлюри та поляків. Але гарну ролю зіграли ті, що ще рік назад підписували з соц-революц. угоди про трудові ради і про революцію в інтересах трудового народу!»[1156].

На думку М. Шаповала, вузька група людей, що оточували С. Петлюру, діяла не просто абсурдно, вона намагалася ввести в оману громадську думку, імітувати свою потрібність і корисність: «Оці люде *таїли* від громадянства, від урядовців, від команди, від війська, свою політику, свої беззаконства, на зовні вживаючи

[1154] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 16-19.
[1155] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 19.
[1156] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 173.

фальшивих слів: директорії вже не було, а вони вживають “голова директорії”, ради міністрів уже не було, а вони роблять в пятьох засідання, ухвалюють нові основні закони про форми державної влади, УНР вже нема, а вони для своєї ватаги вживають назву “УНР” – ним збиваючи з пантелику всіх непоінформованих людей»[1157].

Усі дії С. Петлюри та його оточення, починаючи від Варшавського договору й включаючи воєнний похід на Київ, були рішуче засуджені соціал-демократами, що групувалися навколо В. Винниченка. Сам він неодноразово публічно засуджував політику глави Директорії як контрреволюційну й антиукраїнську. Одне з радянських видавництв – «Всевидав» навіть зібрало виступи популярного в національно-демократичних колах письменника й політичного діяча й видало їх окремою брошурою за назвою «Винниченко проти Петлюри». Зредагував працю й написав до неї передмову відомий український поет, діяч боротьбистської, а потім і більшовицької партії Василь Блакитний (Елланський)[1158].

Не менш негативно відреагували на нього українські есери. ІІІ конференція закордонних членів УПСР спільно з делегацією з батьківщини (22-24 травня 1920 р., Прага) виступила з декларацією, спеціально присвяченою варшавським угодам і польській інтервенції. «Українська національна буржуазна інтелігенція, переслідуючи свої, зрозумілі по-буржуазному національні інтереси, – проголошувалося в документі, під яким першим стояв підпис М. Грушевського, – грає роль легалізатора ворожих інвазій, закликаючи до будівництва української державності буржуазні сили Європи за ціну нечуваних в історії визволення людства самопонижень, уступок території і насильств над українським народом: віддаючи його економічну будучність, культурну творчість, незалежність в руки цинічних ворогів його національної свободи, навіть більше – віддаючи саму ініціативу й право будівництва української державності в ці криваві руки, як наприклад, польської

[1157] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. С. 174.
[1158] Винниченко проти Петлюри. Зб. статей. Харків : Всевидав, 1920. 44 с.

шляхти, румунських бояр, московських царських генералів і поміщиків, за спиною котрих стоїть міжнародний капітал».

У декларації було заявлено, що український народ ніколи не примириться з окупацією, відмовлено С. Петлюрі в праві говорити «від імені Української Республіки», проголошено нечинність для України укладених ним з Польщею та будь-яких інших договорів. Конференція закликала пролетаріат і міжнародну громадськість допомогти українському народові. «Тож найдіть в собі людські сили, людські почуття й зрозуміння нечувано тяжких страждань українського народу й зробіть, – що у вашій силі», – таким було звернення М. Грушевського та його товаришів до світової спільноти[1159].

Не можна не звернути уваги й на якісні зміни, що сталися в лавах тих, хто в квітні–травні 1920 р. зібрався під прапорами захисту української національної державності. В загони Української армії, що формувалися у польських таборах, влилося чимало білогвардійців (з інтернованої в Польщі армії денікінського генерала М. Брєдова), кубанських та навіть донських і терських козаків. «Значить, кваліфіковано-контрреволюційні елементи нагнітились в петлюрівські відділи і, таким чином, під титулом колишньої революційної армії УНР, тепер фактично виступала вже *армія Петлюри,* в якій значна частина була контрреволюціонерів з нашого, українського погляду. Частина людей, як козаків, так молодшого старшинства, ще була настроєна ідеалістично-революційно, ще думала, що воює за українську революційну програму, не вміючи розбиратись в політиці і в словах та ділах петлюрівщини. Соціялісти-революціонери різко відмежовувались від петлюрівщини і перейшли в "підпілля", а де-хто просто пішов на другий бік фронту, тим більше, що Центральний Комітет партії с-р був під большевицькою окупацією і силкувався навіть навязати з большевиками "порозуміння"»[1160].

[1159] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. С. 678.

[1160] Шаповал М. Велика революція й українська визвольна програма. С. 178-179.

Усе це, звісно, накладало свій відбиток на політичний курс, який формували лідери УНР, вірніше, С. Петлюра й вузьке його оточення. Всі розуміли, що новий курс вимагає нових виконавців. 19 травня 1920 р., після публічно висловлених критичних закидів на адресу С. Петлюри, І. Мазепа подав заяву про відставку свого уряду[1161].

20–26 травня голова Директорії проводив у Вінниці непрості консультації щодо складу нового кабінету, який згодився очолювати український радикал-демократ В. Прокопович.

Після здійснених С. Петлюрою перестановок[1162] міністрами були затверджені: А. Лівицький (заступник голови уряду й міністр юстиції), А. Ніковський (закордонних справ) О. Саліковський (внутрішніх справ), В. Сальський (військових справ), І. Мазепа (земельних справ), А. Маршинський (керуючий міністерством фінансів), Є. Архипенко (народного господарства), С. Тимошенко (шляхів), І. Огієнко (ісповідань), П. Холодний (керуючий міністерством освіти), І. Косенко (пошт і телеграфів), С. Стемповський (здоров'я і опікування), О. Безпалко (праці), П. Красний (єврейських справ), В. Оніхімовський (в. о. державного секретаря)[1163].

Новий кабінет почав функціонувати 31 травня[1164]. А 2 червня була оприлюднена декларація[1165].

Більшість українських політичних сил різко негативно відреагувала на оголошений курс уряду В. Прокоповича, а чимало колишніх активних учасників революції взагалі поквапилися відмежуватися від нього. «Жахом повіяло на нас від нової політики Петлюри та його "соціалістичних" однодумців, – писав М. Шаповал. – Закордонна делегація нашої партії видала до народу відозву проти польсько-петлюрівського походу. Наша партія перейшла в

[1161] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 636.

[1162] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 640.

[1163] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 49, 644.

[1164] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 49.

[1165] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 641-644.

рішучу боротьбу з петлюрівщиною як контрреволюційною змовою проти нашої революції і України»[1166].

Власне, до скільки-небудь змістовної та масштабної діяльності справа не доходила – у більшості випадків уся урядова активність вичерпувалася на міністерському рівні. Навіть у надважливому для того часу питанні – мобілізації до української армії – мало чого вдалося досягти. Її загальна чисельність ледве сягнула 20 тис., а зброї і спорядження вистачало тільки для половини з них[1167]. Отже, у цьому питанні ситуація мало чим відрізнялася від моменту Любарської катастрофи листопада 1919 р.

Тимчасом дедалі виразніше виявлялись і негативні сторони польської присутності в Україні. Польські вояки поводилися з українцями дуже жорстоко. Крім невпинних репресій, що виправдовувалися мораллю воєнного часу, повсюдно відбувалися свавільні безконтрольні реквізиції збіжжя, цукру, фуражу, коней і худоби. До Польщі вивозилося промислове та залізничне обладнання, засоби зв'язку тощо. Іншими словами – здійснювалися повальні грабунки[1168]. «... Подібної оргіозності у поведінці і зловживанні силою я ніколи не бачив і про щось подібне не чув, – зізнавався 30 червня 1920 р. в листі до командира польської дивізії командир 59-го піхотного полку. – Сотні підвід щоденно тягнуться з усіх сіл та околиць безперервно, солдати б'ють селян нагаями й прикладами, до того ж від цього не гарантовані навіть старости... Реквізування худоби і продуктів перевищує будь-яке уявлення»[1169].

Доходила й уривчаста, проте дуже промовиста інформація про бідування інтернованих і полонених українців, переважно галичан, у польських таборах[1170].

[1166] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Документи і матеріали. Т. 2. С. 180.

[1167] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 164.

[1168] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 159; Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 171-174.

[1169] Трагедія Галицької України: Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за криваві роки: 1918, 1919 і 1920. С. 96-127 та ін.

[1170] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 172.

Усе це зміцнювало неприязне ставлення українського населення до поляків. Та й у середовищі польських жовнірів стрімко занепадав моральний дух, знижувалася боєздатність військових частин, зростало невдоволення солдат поведінкою офіцерів. Почастішали випадки непокори, навіть бунтів[1171].

Радянське командування ще з кінця квітня 1920 р. завдавало ударів по польській армії[1172]. Спроба перехопити ініціативу у війні за допомогою наступу на Західному фронті (у Білорусії) в середині травня перелому в ситуацію не внесла, хоча й покращила становище радянських військ в Україні: поляки змушені були перекинути з цього регіону на Північний Захід велику частину своїх сил.

Тимчасом, впритул до лінії фронту наблизилась Перша кінна армія (18 тис. бійців), якій належало відіграти особливу роль у подіях. За рахунок мобілізації в РСФРР та УСРР на Південно-Західний фронт прибуло ще близько 40 тис. новобранців[1173], хоча й не всі вони могли взята негайну участь у бойових діях. У цілому ж у запланованому контрнаступі на Південно-Західному фронті радянське командування мало у своєму розпорядженні близько 22,5 тис. багнетів і 24 тис. шабель (у С. Литвина вони дивним чином перетворюються на «майже мільйон солдат»[1174]) проти приблизно 70 тис. багнетів і 9 тис. шабель у поляків. Майже таким самим було й співвідношення щодо кулеметів (1440 проти 1897) і гармат (245 і 412)[1175].

***

Наступ Червоної армії виявився стрімким, нестримним. Поляки, в їхньому таборі й українські вояки, кількість яких поступово скорочувалася, відкочувалися на Захід. Виразних політичних, державницьких дій українського проводу бути не могло. Щоправда, уже на польській території ситуація різко змінилася. Стався

[1171] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 169.

[1172] Мариевский И. П. Контрудар Юго-Западного фронта. Москва : Изд-во ВАФ, 1941. С. 26-35.

[1173] Мариевский И. П. Контрудар Юго-Западного фронта. С. 44; Українська РСР в період громадянської війни.Т. 3. С. 230.

[1174] Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри. С. 60.

[1175] Українська РСР в період громадянської війни. Т. 3. С. 240.

успішний контрнаступ польських військ («диво на Вислі»), і зазнали дошкульної поразки підрозділи Червоної армії. Зрештою, виснаживши сили, сторони розпочали і мирні переговори (спочатку в Мінську, далі – в Ризі). С. Петлюра, його оточення, як і представники політичного проводу західних українців, намагалися вплинути на перебіг подій, звинувачували й польську, й радянську сторони в усіх мислимих гріхах. Однак до їхніх акцій уже ніхто не прислухався.

Якщо підходити до моментів, що розглядаються, в ракурсах концепцій Української революції й соборності, то можна звернути увагу на посилення в новітній історіографії тенденції зміщення акцентів і оцінок у бік пошуку доказів на користь об'єктивної зумовленості неминучості українсько-польського союзу – як єдиної можливості продовження, поглиблення національної справи, способу захисту, порятунку незалежності Української Народної Республіки.

Тобто, йдеться про пошуки якщо не способу виправдання політики С. Петлюри, А. Лівицького, то хоча б певного пом'якшення вражень від зовсім непростої поведінки. І навіть ті, хто намагаються це зробити, не можуть не враховувати негативну реакцію на Варшавський договір, його наслідки, особливо польську експансію багатьох українських лідерів, політиків тієї пори і абсолютного, тотального засудження керівництва УНР з боку громадян, практично усіх галицьких, західних українців. Чи не тому в статті В. Верстюка «Союз Пілсудського-Петлюри в історії боротьби за українську державність», надрукованій у рубриці «До 100-річчя Варшавського договору між Польщею і УНР» академічним «Українським історичним журналом», основний акцент робився на обґрунтуванні необхідності договору і передісторії його появи[1176]. З дев'яти пунктів документа процитовано та коротко пояснено лише один. Підсумкова кваліфікація документа у статті сутнісно відсутня, як немає навіть спроби дати історичну оцінку його реалізації.

Наступною у згаданій рубриці опубліковано статтю польського професора з Ягелонського університету Я. Бруського «Ідея

[1176] Верстюк В. Союз Пілсудського-Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал.* 2020. № 2. С. 4-21.

українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra». Автор досить акуратно, зовні безпристрасно (академічно) відтворив точки зору щодо Варшавського договору, які були в 1920 р., процитував українських і польських політиків[1177]. Правда, наприкінці не втримався і висловив жаль, що у разі військової перемоги (чого не сталося) оцінки угоди та спілки могли бути іншими[1178].

В. Верстюк та Я. Бруський виявилися основними доповідачами на міжнародній конференції, проведеній 21 квітня 2020 р. Вона була присвячена проблемі історичної оцінки польсько-української спілки сторічної давності. З інформації[1179] важко судити, наскільки відрізнявся лейтмотив виступів від змісту згаданих вище журнальних матеріалів. Залишається почекати та ознайомитися з документальним виданням «Союз Пілсудський-Петлюра», яке було презентовано на конференції[1180].

Слід зазначити, що виправдувальна тенденція почала «пробивати собі дорогу» в публікаціях багатьох українських авторів, починаючи з рубежу 80-х – 90-х років минулого століття. Не останню роль тут відігравала та обставина, що будь-яким способом намагалися піднести особистість С. Петлюри в долі Української Народної Республіки[1181]. Мовляв, Головного отамана та голови

[1177] Бруський Я. Я. Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 22-37.

[1178] Бруський Я. Я. Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918-1920 рр.: pro et contra. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 35-36.

[1179] Корольов Г., Скальський В. Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського-Петлюри з погляду століття». *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 234-235.

[1180] Корольов Г., Скальський В. Міжнародна наукова е-конференція «Союз Пілсудського-Петлюри з погляду століття». С. 235.

[1181] Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879-1926). Київ : МП «Фенікс», 1992. 260 с.; Симон Петлюра та українська національна революція. Збірник праць Другого конкурсу петлюрознавців України. Київ : Рада, 1995. 368 с.; Полтавська петлюріана. Матеріали Других-Четвертих Петлюрівських читань. Полтава, 1993-1999; Литвин С. Х. Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела. Київ : Аквілон-Прес, 2000. 464 с.; Литвин С. Х. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. Київ : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. 640 с.; Литвин С. Х. Симон Петлюра у боротьбі за українську державність. Київ : Смолоскип, 2018. 680 с.

Директорії – власне єдиного реально діяльного її члена – можна зрозуміти. Іншого виходу в нього просто не було. Напевно, хоча б частково можна погодитися, що персонально у С. Петлюри іншого шансу повернути собі особисту владу й не існувало. Але чи це була втілена імперативна воля народу, нації, потреба Української революції? Здається, що тут індивідуальні корисливі цілі в існуючих інтерпретаціях штучно підміняються національними інтересами.

Утім, завжди були, висловлювали свою позицію й ті, хто в підходах до неоднозначної проблеми виключали ангажованість, з усією можливою увагою прагнули залучити до аналізу якомога ширший комплекс джерел, врахувати реальні суперечності, характерні для тодішнього політичного істеблішменту, прислухатися до тверезих і об'єктивних розсудів, предметно розібратися в історичних наслідках відповідальної дипломатичної акції[1182].

Фактом залишається те, що поляки відступили від взятих на себе зобов'язань згідно з Варшавським договором[1183].

Незважаючи на доводи й прохання С. Петлюри, Ю. Пілсудський відверто давав зрозуміти лідерові УНР, що Польща прагне вислизнути із затяжної гри. При цьому польський керівник посилався як на визначальний чинник на позицію країн Антанти в українському питанні, наставляючи колегу моралізаторськими аргументами: «Українці самі повинні продемонструвати доконані факти, які б довели, що незалежна Україна насправді існує. Наприклад, підняти загальне повстання»[1184]. Ю. Пілсудський не забажав обговорювати питання Східної Галичини. Проігнорував він

[1182] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX століття. Нариси. Київ : Либідь, 2007. 704 с.

[1183] Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Угода Пілсудський-Петлюра і «Виправа Кийовська». *Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України*. С. 633-696; Солдатенко В. Ф. З поляками в Україну. *Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. Т. IV. Рік 1920.* С. 62-143; Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Варшавський договір 1920 року: сподівання й реалії. *Головченко В., Матвієнко В., Солдатенко В. Дипломатична історія України (кінець XIX – перша чверть XX століття).* С. 452-468.

[1184] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 121.

і розпачливі розмови С. Петлюри, що в разі укладення польсько-радянського перемир'я українці будуть просто залишені союзниками напризволяще[1185].

Польське суспільство, втомлене 7-річною війною й смертельно перелякане приходом під мури Варшави червоних частин, не бажало більше ризикувати. Політиків більше цікавило утримання влади на «східних кресах» («синиця в руці»), ніж завдання поразки Радянській Росії й Радянській Україні («журавель у небі»). Зацікавлення у припиненні війни висловлювали й більшовики.

Та найголовнішим все ж було, мабуть, те, що Рада Антанти не підтримувала антибільшовицьких мілітарних намірів Ю. Пілсудського, наполягаючи на польсько-російському порозумінні. Перемоги Червоної армії лякали тоді багатьох, і Захід був усерйоз стурбований тим, щоб не допустити поширення революційної пожежі в Європу. То ж дипломатичними каналами тиск чинився на обидві сторони – і на Польщу, і на Радянську Росію.

Жодного помітного впливу на перебіг подій після евакуації з Києва український уряд, політичний провід уже не справляли. Нічим не могли зарадити національній справі і українські вояки. Окремі героїчні епізоди, як, наприклад, оборона протягом майже 10 днів у кінці серпня – на початку вересня Чорткова і позицій уздовж р. Серет, участь в обороні Замостя[1186], вже не важили достатньо, щоб визначати загальну ситуацію на фронті. Це й зрозуміло, адже у вересні сили Української армії налічували не більше 8 тис. чоловік (з запасними бригадами). Боєздатними були лише близько 4,5 тис. старшин і козаків[1187].

Перемир'я на фронті між радянською і польською сторонами український провід зустрів з обуренням, воно призвело до розгублення, розцінювалось як зрада Ю. Пілсудським С. Петлюри, а поляками – українців. Спроби українських частин продовжувати боротьбу самотужки за їхніх обмежених можливостей були безперспективними і майже припинилися.

[1185] Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. С. 121.
[1186] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 168-171 та ін.
[1187] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 171.

Нестійкість ситуації змусила уряд УНР з літа 1920 р. мало не щотижня змінювати місце свого перебування. У червні 1920 р. державні установи переїхали з Вінниці до Жмеринки, згодом – до Проскурова, потім – до Кам'янця. А в липні – і уряд, і армія перейшли Збруч і рушили до Галичини. Далі, врешті-решт, вони опинилися під Краковом, у Тарнові[1188]. Заміна 20 жовтня В. Прокоповича на посаді прем'єра УНР на А. Лівицького вже ні на кого не справила враження[1189].

Пошуки миру Польща й Радянська Росія та Радянська Україна почали здійснювати без участі державного центру Української Народної Республіки. Росіян, зокрема, дуже обурювали контакти членів українського уряду з В. Савінковим у Польщі й П. Врангелем у Криму, метою яких було створення єдиного антибільшовицького фронту. З великою стурбованістю сприйняли вони й повідомлення про підпорядкування командуванням армії УНР Окремої російської армії під орудою генерала Б. Перемикіна (колишніх білогвардійців та донських козаків)[1190].

Польське керівництво дедалі ігнорувало заклики С. Петлюри, українського уряду до відновлення спільних дій. Не впливали ні прохання, ні протести «союзника» щодо підходу до питання про Східну Галичину як внутрішнього для Польщі. За гірким визнанням І. Мазепи, «все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22 квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр УНР напризволяще»[1191].

Практично без відгуку залишались і звернення українських дипломатичних місій до країн Антанти про надання екстреної допомоги[1192]. Захід більше не ставив на «українську карту», гарячково шукаючи інші варіанти протидії більшовизмові.

[1188] Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Т. 3. С. 35, 39, 40.

[1189] Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Документи і матеріали. Т. 2. С. 672-673.

[1190] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 182.

[1191] Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. С. 56.

[1192] ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 71, 76 та ін.

Єдина надія залишалася на зростання антибільшовицьких настроїв в Україні. Саме з орієнтацією на цей чинник уряд УНР, військове командування відкладали рішення про припинення, здавалося б, безперспективної боротьби.

***

Хоча в 1920 р., особливо в другій його половині, були вагомі підстави, щоб стрілка «суспільного барометра» в Україні дедалі визначеніше повертала в бік завершення війни – до миру, рух цей усе ж залишався якимось непевним – «тріпотіння» стрілки видавалося неначебто боязким, готовим щоразу повернутися до попередньої тривожної позиції. Та інакше й бути не могло, якщо поглянути на тогочасну воєнну карту. Адже паралельно і водночас з тим, що ліквідовувалися одні фронти, «звужувалися» («видихалися») інші, залишалися й досить обширні ареали військового протистояння, де картина вимальовувалася не такою вже й однозначною, приховувала в собі різні варіанти подальшого розвитку подій.

Переслідуючи польські війська, Червона армія в липні 1920 р. опинилася на кордонах Східної Галичини. Перед радянською владою постало питання про лінію поведінки в регіоні. З етнічного боку не виникало сумніву щодо українського характеру цих теренів. Однак не можна було не враховувати довготривалого досвіду перебування західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, зовсім недавнього функціонування Західно-Української Народної Республіки як окремого національно-державного утворення, зрештою, й тієї обставини, що спроба об'єднання двох гілок нації, двох народних республік не увінчалася успіхом. Роль зразка для наслідування могло відіграти і оголошення в 1917 р. на теренах Української Народної Республіки радянської влади, створення Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Гадається, не у всьому можна погодитися з міркуваннями тих авторів, які вважають, що лівоцентристські сили Галичини в той момент «негайно використали» такий чинник, як «відмова, починаючи з кінця 1919 р., галицького уряду в екзилі від участі в боротьбі за всеукраїнську соборну самостійну державу і проголошення

змагання за суверенну Галицьку Республіку. Цим одразу ж скористалися його противники, щоб представити себе як єдиного захисника національно-державної єдності західноукраїнського регіону з Наддніпрянською Україною перед "сепаратизмом уряду диктатора". Саме тому на чільне місце в боротьбі за національно-державне об'єднання краю з Україною висуваються радикальні сили комуністичної і соціалістичної орієнтації, націлені на масову боротьбу трудящих міста і села за одночасне, взаємопов'язане вирішення соціальних і національно-державних завдань визвольного руху. Вони організують чимало активних виступів на інтернаціоналістській (класовій) основі з економічними та політичними вимогами робітників і селян: з травня 1919 по травень 1920 р. у Східній Галичині відбулося понад 50 страйків з участю в них близько 120 тисяч працюючих»[1193].

Дещо адекватнішим відбиттям ситуації видаються оцінки, згідно з якими зародження і становлення згаданих сил соціалістичної і комуністичної орієнтації (а цей процес припадає саме на цей час – створення Комуністичної партії Східної Галичини стосується лютого 1919 р., однак її організації залишилися нечисленними й маловпливовими, перебували лише в пошуку орієнтацій)[1194], стимулювалося тією стихійною боротьбою, яка об'єктивно розвивалася і спрямовувалася проти жорсткого польського панування в регіоні. 16 квітня 1920 р. спалахнуло повстання в гірському селі Жаб'є на Косівщині, звідки його полум'я швидко перекинулося ще на 12 населених пунктів Покуття. І хоча цей виступ гуцульської бідноти в основному був придушений до кінця квітня, окремі загони повстанців відійшли в ліси й гори, звідкіля «увесь час турбують навколишні місцевості»[1195].

[1193] Лозинський М. Галичина в рр.. 1918-1920. С. 211; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). Львів : Каменяр, 2006. С. 72; Литвин Н. Р. Борьба за установление власти Советов в Восточной Галиции (ноябрь 1918 – сентябрь 1920 гг.). Автограф. дис. канд. ист. наук. Одесса, 1985. С. 15.

[1194] Комуністична партія Західної України. *Енциклопедія історії України.Т. 4.* Київ : Видавництво «Українська енциклопедія імені М. П. Бажана», 2007. С. 507.

[1195] Під прапором Жовтня 1917–1920 рр.: документи і матеріали. Львів : Каменяр, 1957. С. 239.

Польська адміністрація ще довго тероризувала непокірних селян. Каратели спалили на Гуцульщині будівлі майже 400 господарств і заарештували близько 3100 гуцулів, у тому числі 15 вчителів, понад 60 священників, при цьому немилосердно катували свої жертви. Лише в другій половині серпня 1920 р. заарештовано, жорстоко побито і відправлено до в'язниці в Коломию понад 200 жителів із сіл Косівського повіту, а їхнє майно «польська влада реквізувала насильно»[1196].

Збройний спротив польським окупантам ширився і набирав дедалі радикальніших форм, переростаючи, зокрема, в партизанську боротьбу. Так розвивалися події в Сколівському повіті, куди таємно «просочилися» революційні елементи інтернованих в Чехословаччині галицьких стрільців з підрозділів колишньої УГА. Вони й підняли на антипольське повстання лісорубів, сільськогосподарських робітників та сільську бідноту, що потерпала від гострого аграрного перенаселення, малоземелля. Збройний виступ їх розпочався 21 серпня 1920 р. нападом на польську прикордонну заставу в селі Опорець. Того ж дня сюди прибув з тридцятьма галицькими стрільцями Ф. Бекеш – син робітників зі Сколе, адвокат, який очолив повстання. Вибивши польських легіонерів зі станції Лавочне, повстанці ліквідували польську владу, а 22 серпня проголосили Бойківську Радянську Республіку і обрали ревком на чолі з Ф. Бекешом. До нього увійшли також залізничник А. Клименський, селяни І. Шурович, О. Крук, Р. Бандуревич[1197].

Повсталим вдалося провести кілька не дуже великих, однак переможних операцій, чутки про які дуже швидко поширилися по всій Бойківщині, викликали моральне піднесення, бажання звільнитися з-під польського владарювання. Однак добровольцям бракувало зброї, і в бою в Тухлі зі значно переважаючими силами ворога вони змушені були відступити до станції Бескид, а потім на територію Закарпаття. Там вони були роззброєні і віддані на розправу полякам[1198].

[1196] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 73.
[1197] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 73.
[1198] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 74.

Загалом є дані про 12 озброєних загонів, що вели боротьбу у тилу Війська польського ще до приходу в Східну Галичину Червоної армії[1199].

У світлі вищенаведеного цілком обґрунтованим бачиться висновок про те, що галицькі українці не тільки не сприйняли становлення польського воєнно-терористичного режиму, а й не припиняли чинити йому опір усіма можливими засобами. Польській адміністрації не вдалося справитися з революційним максималізмом в українському національно-визвольному русі[1200].

Значно переконливішими (попри деякі дещо різні та не зовсім виправдані характеристики й епітети) видаються й дальші логічні сентенції, які входять у суперечність з наведеними вище оцінками дослідника І. Васюти: «Українське населення Галичини у масі своїй, передусім його пауперизовані і маргиналізовані верстви, відчувши на собі лабета нових польських володарів, жадали возз'єднання всього українського народу в єдиній незалежній суверенній Українській державі і, зневірившись у можливостях регіональної національно-демократичної державності, спонтанно пов'язували вирішення національних і соціальних проблем із возз'єднанням в Українській радянській державі»[1201]. (Дещо подібне спостерігалося й на окупованих румунами територіях Північної Буковини та Хотинщини[1202]).

Тому українці Галичини з набутого досвіду, а не під впливом ліворадикальної пропаганди, з надією дивилися на Червону армію, чекали її приходу на свої землі, сподівалися на возз'єднання з наддніпрянцями. Ці настрої були відомі радянському керівництву. Відтак, перейшовши кордони Галичини, Реввійськрада Південно-Західного фронту поширила серед місцевого населення звернення, в якому пояснювалася мета походу: знищити «ярмо ненависних панів

[1199] Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьби за возз'єднання. Київ : Політвидав України, 1985. С. 62.

[1200] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 74.

[1201] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 73.

[1202] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 529.

та капіталістів і допомогти робітникам і селянам Галичини утворити свою власну робітничо-селянську владу»[1203].

Незважаючи на те, що населення регіону мало вже свою комуністичну організацію, яка претендувала на роль керівника визвольного руху і організатора нової, соціалістичної влади – Комуністичну партію Східної Галичини, радянське керівництво вирішило створити для реалізації тієї самої мети й спеціальний орган. Ним став сформований 8 липня 1920 р. в Харкові Галицький революційний комітет (Галревком). Очолив його В.Затонський, а до складу ввійшли відомі діячі КПСГ М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський, А. Бараль (Савка) та ін.

15 липня 1920 р. Галревком опублікував декларацію «До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських республік і до урядів усіх капіталістичних держав», у якій сповіщав про створення робітниками і селянами Східної Галичини революційного уряду в особі Галревкому. Він своїм головним завданням вважав «довести почату класову боротьбу до встановлення Радянської влади у Східній Галичині» та закликав робітників і селян усіма засобами допомагати Червоній армії вирвати владу з рук буржуазії, «установити пролетарську владу в Галичині». До з'їзду Рад робітничих і селянських депутатів Галревком оголошував себе «одиноким представником вищої виконавчої влади. …Всі інші уряди Східної Галичини, де б вони не находилися, а зокрема уряд бувшого диктатора Петрушевича і уряд Директорії УНР, являються неправомочними і об'являються поза революційним законом»[1204].

На першому засіданні, яке відбулося 1 серпня 1920 р. в Тернополі (місто стало столицею нового національно-державного утворення), Галревком прийняв декрет № 1 «Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині». На зайнятій Червоною армією території (всього було визволено 17 повітових міст, 48 містечок і 1150 сіл, що становило близько 33% території Східної Галичини – це переважно нинішні Львівська та Тернопільська

[1203] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 518.

[1204] Під прапором Жовтня. 1917–1920 рр. С. 341.

області і 35% її населення) проголошувалася Галицька Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР). На місцях влада передавалася повітовим, міським і сільським революційним комітетам. Ліквідувалася приватна власність на засоби виробництва, оголошувалося про перехід у всенародну власність усіх фабрик, заводів, банків, державних, поміщицьких і церковно-монастирських земель[1205].

У декларації № 2 «Про права і обов'язки робітників ГСРР» накреслювалася широка програма соціально-економічних перетворень. Запроваджувалися 8-годинний робочий день, матеріальна допомога для безробітних і непрацездатних. На підприємствах мав здійснюватися робітничий контроль, створювалися групи з робітників для охорони державного майна. Вийшли декрети про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та про скасування обов'язкової державної мови, проголошувалася рівноправність усіх націй, які мешкали на території Галицької Соціалістичної Радянської Республіки[1206].

Галревком затвердив також тимчасову інструкцію «Про організацію органів Радянської влади», яка визначала структуру і функції місцевих органів влади – ревкомів. Комуністи і політпрацівники червоноармійських частин допомагали місцевому населенню у створенні органів влади і налагодженні їх діяльності, ознайомлювали трудящих із законодавчими актами Галревкому. Коло обов'язків місцевих ревкомів було надзвичайно широким: допомога Червоній армії, підтримання громадського порядку, боротьба з ворожою діяльністю пілсудчиків і петлюрівців, облік поміщицької землі та майна, забезпечення роботи шкіл та налагодження медичного обслуговування населення[1207].

Важливе місце в діяльності Галревкому та КПСГ посідали проблеми, пов'язані з визначенням державно-правового статусу Східної Галичини. З часу свого виникнення КПСГ стояла на

[1205] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 519, 520.

[1206] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 519.

[1207] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 521.

позиціях возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській радянській державі. Проголошуючи державну незалежність Східної Галичини, Галревком разом з тим заявив, що «майбутнє організаційне відношення Східної Галичини до соціалістичних Радянських республік вирішить перший з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, котрий в найближчому часі буде скликаний»[1208].

Питання про суспільний устрій, як заявляли більшовицькі керівники, мав вирішувати сам визволений народ. «Єдина наша мета, – звертався до галичан голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, – допомогти Східній Галичині вирватись з-під ярма польських панів і утворити в Галичині незалежну владу галицьких робітників і селян… Коли Галичина буде вільною, галицькі робітники і селяни самі вирішать – чи увійти їм у федеративний союз з радянськими республіками України і Росії»[1209]. «Господарем Галицької землі є тільки робітники і селяни, – говорилося у зверненні командування Південно-Західного фронту до радянських воїнів. – Ніхто інший не має права нею управляти»[1210].

У тих місцевостях, які звільнялися з-під влади поляків, розгортали роботу революційні комітети, які до з'їзду Рад оголошувалися єдиними представниками на місцях. У липні-серпні 1920 р. функціонували 18 повітових та близько 650 містечкових і сільських ревкомів, до роботи в яких було залучено понад 3 тис. робітників, селян, червоноармійців і представників інтелігенції[1211].

Нова влада, що проіснувала два з половиною місяці, без зволікань взялася за розв'язання земельного питання. Усі державні, поміщицькі і церковно-монастирські землі з живим і неживим інвентарем відчужувалися без викупу і переходили в розпорядження земельних відділів місцевих ревкомів, які зобов'язувалися встановити свій контроль та охорону маєтків, збирання їх хлібів і трав,

[1208] Історія Української РСР. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920 рр.). С. 521.

[1209] Литвин М. Р., Науменко К. С. Історія галицького стрілецтва. Львів : Каменяр, 1991. С. 163.

[1210] Під прапором Жовтня. 1917–1920 рр. С. 335-336.

[1211] Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Київ : Політвидав України, 1989. С. 48-49.

проведення осінньої і весняної сівби. Нова влада звільнила селян від сплати орендних платежів поміщикам та іншим великим землевласникам і від витрат на купівлю нових земель. Був скасований борг селян банкам та лихварям[1212].

Аграрні перетворення здійснювалися Галревкомом воєнно-комуністичними методами за зразками Наддніпрянської України. У правових актах його хоч і проголошувалося право сільської бідноти на користування панською землею, але земля великих землевласників безпосередньо не передавалася селянам. Частина фільварків була перетворена на зразкові державні господарства, у багатьох селах створювалися землеробські комуни й артілі. Адміністративне запровадження громадського обробітку землі не сприймалося позитивно селянством, яке домагалося здійснення права володіти землею і вільно розпоряджатися результатами своєї праці на ній. Щоб запобігти зростанню невдоволення селян, В. Ленін навіть рекомендував КПСГ і Галревкому здійснювати таку політику, яка б дала змогу наймитам і масі селян негайно відчути «круту зміну на їх користь»[1213].

Почалися якісні зрушення в промисловості й на транспорті. Здійснювалася націоналізація підприємств, хоч у аграрному краї їх було обмаль. За прикладом Радянської України запроваджувалися реформи в освіті, культурі, духовному житті.

Однак розпочаті процеси припинилися зі зміною воєнної ситуації. Пов'язано це було, передусім, з активізацією дій Антанти, яку не на жарт занепокоїло наближення до Львова і Варшави Червоної армії. Ще 3 липня військовий комітет Антанти ухвалив рішення про негайну моральну, матеріальну й військову допомогу польському уряду і вніс польське питання до порядку денного, терміново проведеної 5-16 липня в Спа (Бельгія) конференції[1214].

[1212] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 77.

[1213] Ленін В. І. Повне зібр. тв. Т. 51. С. 265.

[1214] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 3. Москва : Наука, 1964. С. 131; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 79-80; Галицька-Дідух Т. Східно-галицька проблема як об'єкт міжнародної політики (1919 – вересень 1920 рр.). *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ).* 2003. № 9. С. 73-80.

Прем'єр Речі Посполитої В. Грабський і міністр закордонних справ С. Патек не змогли переконати учасників конференції в тому, що українське населення Східної Галичини ставиться до поляків доброзичливо і з симпатією. Злякавшись пропозицій британського прем'єра Ллойд Джорджа про вирішення долі населення Східної Галичини шляхом референдуму або арбітражного суду, вони просили не вдаватися до таких кроків (розуміли їх неминучі негативні наслідки для Польщі) й вимолювали необхідність західної допомоги[1215].

Тут треба брати до уваги англо-французькі суперечності у східній політиці. Французька делегація підтримувала поляків, однак у боротьбі з більшовицькою Росією повинна була озиратися на Англію, яка не бажала посилення Польщі і «намацувала» контакти з РСФРР, шукаючи співробітництва з Москвою в торговельній сфері й для реалізації своїх ширших економічних, зокрема «нафтових» планів. Тому Ллойд-Джордж і М. Мільєран висунули умовою допомоги Речі Ппосполитій розсудливе розв'язання поляками територіальних суперечок, насамперед галицьких[1216].

Британський лідер на засіданні конференції 9 липня заявив, що «політика Польщі стосовно Східної Галичини була ще однією помилкою», що він завжди висловлювався проти прилучення 3,5 млн чол. іншого віросповідання і національності до складу Польщі. Наступного дня на таємному засіданні Вищої ради Антанти Ллойд-Джордж запропонував запросити на конференцію представників Східної Галичини, щоб заслухати їхню позицію щодо долі власного краю. Він же повідомив, що напередодні на нараді керівників делегацій Великої Британії, Франції та Італії було вирішено запропонувати Польщі погодитися на лінію, визначену Вищою радою в Парижі 8 грудня 1919 р. (східний кордон мав проходити від північної частини Сувальчизни вздовж річки Буг до Сокаля[1217]) з тим, що більшовицька армія в своєму наступі мала б

[1215] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 350-351.

[1216] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 300-301.

[1217] Dokumenty i materialy do historii stosunkow polsko-radzieckich. Listopada 1918 – kwiecien 1920. T. II. Warszawa, 1961. S. 481-483.

зупинитися за 20 км на схід від цієї лінії. У разі згоди з цією пропозицією урядів Польщі і Росії у Лондоні могла б бути скликана спеціальна конференція для підписання миру між Росією і зацікавленими сторонами (Польща, Литва, Фінляндія, Латвія і Східна Галичина). Коли б РСФРР не погодилася на цю лінію і її війська перетнули її, тоді «союзні країни нададуть Польщі всю можливу допомогу… щоб дати змогу польському народові захистити свою незалежність і національне існування»[1218].

Після дискусії було вирішено, що лінія перемир'я у Східній Галичині проходитиме по лінії позицій, що їх «займатимуть війська в момент підписання перемир'я». Польська делегація, в основному, погодилася з прийнятими рекомендаціями, тим паче, що в цій ситуації вона наперед погоджувалася з усіма рішеннями Вищої ради Антанти про майбутнє Східної Галичини[1219].

Згідно з рішеннями конференції у Спа, 11 липня міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон надіслав радянському урядові Росії ноту, в якій була жорстко визначена лінія, на захід від якої Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію: Гродно – Валовка – Немирів – Брест-Литовськ – Дорогуськ – Устилуг, східніше Грубешова через Крилів, західніше Рави-Руської, східніше Перемишля і далі до Карпат. За умовами перемир'я російські війська мали зупинитися за 50 км на схід від цієї лінії. Далі в ноті говорилося: «У Східній Галичині обидві сторони зупиняться на лінії, зайнятій ними на день підписання перемир'я». У разі переходу радянськими військами вказаної лінії Антанта допомагатиме Польщі «всіма засобами, які є в її розпорядженні». Таким чином, лідери Антанти зобов'язалися рятувати Польщу від остаточного краху, про що були зроблені відповідні заяви як з трибуни національних зборів Франції, так і в британському парламенті та у США[1220].

[1218] Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 3. С. 140, 145, 149; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 301-302.

[1219] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 351-352.

[1220] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 352; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 79-80; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 302.

У згаданій ноті йшлося й про те, що найближчим часом у Лондоні буде скликано міжнародну конференцію для встановлення остаточного миру між Росією та її сусідами і що «представники Східної Галичини так само повинні бути запрошені в Лондон для захисту своїх інтересів»[1221], що відповідало вищевикладеним вимогам Ллойда Джорджа на засіданні Вищої ради від 10 липня.

13 липня на засіданні Ради оборони Польщі Грабський зробив звіт про переговори на конференції у Спа. Щодо Східної Галичини, то він заявив, що поляки не можуть погодитися на запропоновані умови. «Польща не може відмовитися ні від Львова, ні від Вільна… не може бути й мови про відхід поляків у Східній Галичині на якусь наперед визначену лінію, щонайбільше – польські війська залишаться на тій лінії, на якій вони опиняться в день перемир'я… Представники населення Східної Галичини не можуть брати участі в мирних переговорах на рівних правах з державами, а щонайбільше їх може заслухати Антанта для того, щоб мати підстави для винесення ухвали про долю Східної Галичини». Ця позиція здобула підтримку Ради оборони Польщі[1222].

Оскільки радянське керівництво, командування Червоної армії не поспішали реагувати на рішення конференції у Спа, продовжуючи наступ, Ллойд Джордж зробив нове попередження більшовикам і висунув вимогу перемир'я на фронті на термін у 10 днів.

Цікаво, що продовження наступу Червоної армії викликало і реакцію урядових кіл колишньої ЗУНР. Розпорядженням Є. Петрушевича висловлювалося застереження підрозділам УГА утримуватися від збройних сутичок із радянськими військами[1223].

Паралельно лідер колишньої ЗУНР надіслав ноту голові Вищої ради Паризької мирної конференції М. Мільєрану. У документі було викладено історію виникнення ЗУНР, агресії проти неї Польщі і доводилося «право українського народу Східної Галичини на

[1221] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 302.

[1222] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 352-353.

[1223] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 353; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 75.

державну незалежність». Висловлюючи задоволення з приводу обіцяної можливості з'ясувати свою справу перед міжнародною конференцією, Є. Петрушевич завірив західних політиків у тому, що державність у Східній Галичині будуватиметься на принципах західноєвропейської демократії, продовжуючи традиції свого державного будівництва. Відводячи підозріння в можливому проведенні революційних реформ, на що дуже болісно реагувала Антанта, у ноті було підкреслено намір дотримуватися «дотеперішнього економічного устрою» і провести аграрну реформу «не інакше, як дорогою відшкодування теперішніх великих земельних власників»[1224].

Завершуючи аналіз документа, один з кращих знавців історії ЗУНР О. Карпенко цілком логічно зауважує: «Отже, ще раз були викладені основні принципи існування української державності. Під нотою стоїть підпис Є. Петрушевича – "Президента Української Національної Ради Східної Галичини". Отже, титул президента УНРади ЗУНР непомітно, без якихось особливих законодавчих актів, обмежився до території Східної Галичини, цікаво, що ці два слова – "Східної Галичини" були дописані в друкованому тексті чорнилом»[1225]. Варто уточнити, що змінився не лише титул вищої посадової особи, а й назва самої державності.

Між тим, у серпні у Відні відбувся з'їзд дипломатичних представників УНР, на якому було заявлено, що основою польсько-українського союзу залишається квітневий договір 1920 р., тобто галицька проблема визнавалася внутрішньопольською[1226].

Тимчасом завершилася польсько-радянська війна і почалася підготовка мирного договору, що знову внесло до порядку денного східногалицьке питання.

23 вересня 1920 р. ВЦВК РСФРР виступив із заявою, в якій було викладено засади мирної угоди з Польщею. У документі зазначалося, що в основу миру повинно бути покладено «негайне урочисте підтвердження як Польщею, так і Росією незалежності України, Литви, Білорусії і визнання незалежності Східної

[1224] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 354.
[1225] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 354.
[1226] Красівський Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 303.

Галичини»[1227]. Далі в заяві уточнювалося: «зі свого боку РСФРР, беручи до уваги, що радянський лад ще не встановлений у Східній Галичині (на той час вона вже знову була окупована польськими військами – *В. С.*), готова погодитися на плебісцит у даній області не за принципом радянським, тобто голосуванням трудящих, а за звичайним буржуазно-демократичним принципом»[1228]. Незабаром до цієї заяви приєднався і ЦВК Рад України[1229].

28 вересня російсько-українська радянська делегація на Мирній конференції в Ризі запропонувала і проєкт прелімінарного мирного договору з Польщею, в якому, зокрема, були й статті щодо долі Східної Галичини. Зокрема, передбачалося: «У зв'язку з тим, що національне самовизначення у Східній Галичині ще не вилилось в закінчені державні форми, обидві Договірні Сторони, визначаючи в принципі незалежність Східної Галичини, погоджуються на те, що остаточне вирішення її долі повинно бути встановлене шляхом опитування всього місцевого населення на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування»[1230].

Радянська сторона пропонувала запросити до участі в конференції представників Галицької Соціалістичної Радянської Республіки[1231].

Польська сторона рішуче не сприймала ніяких радянських пропозицій, хоча і Москва, і Харків продовжували достатньо гнучкі (щоб не завести конференцію у глухий кут) пошуки шляхів розв'язання питання про Східну Галичину[1232].

На питання, чому в той момент так активно цікавився цією проблемою В. Ленін, надаючи їй особливого значення, історик О. Карпенко дає таку відповідь: «Цілком можливо, що причиною були стратегічні інтереси, пов'язані з ідеєю розвитку світової соціалістичної революції. Адже Східна Галичина – центр Європи,

---

[1227] Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923). Київ : Наукова думка, 1966. С. 185.

[1228] Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923). С. 185.

[1229] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 355.

[1230] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 355-356.

[1231] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 356.

[1232] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки С. 356-357.

тут уже діяла нелегальна комуністична партія КПСГ – КПГ, що була зв'язана з Комінтерном, РКП(б), КП(б)У, а також компартіями Німеччини й Польщі, тут були свої резиденти, залишені після відступу Червоної армії. По-друге, це була ще одна нагода з метою пропаганди виставити себе в ролі захисників малих народів, що перебували в іноземному поневоленні. Виступаючи на IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р., В. Ленін говорив: "Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція… Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину… розвиваємо дорогу революції. За це варто воювати"»[1233].

Разом із проєктом прелімінарного миру радянська делегація запропонувала і «Тимчасові умови в справі Східної Галичини на час прелімінарного миру включно до вирішення її державно-правових відносин» – документ, за яким уряд Речі Посполитої через місяць після підписання договору зобов'язувався: відновити всі права, які мали громадяни Східної Галичини до її окупації польською армією без різниці національності і релігії, виконувати взяті на себе зобов'язання згідно зі Сен-Жерменським договором; звільнити з тюрем усіх політичних в'язнів і припинити репресії; оголосити амністію для всіх заарештованих за політичними мотивами, за злочини проти польської влади в період окупації і польсько-радянської війни, відновити на службі в цивільних установах усіх осіб, що працювали там станом на 1 січня 1918 р. або в період існування ЗУНР і виплатити їм зарплатню за час вимушеного безробіття; виплатити пенсії вдовам і сиротам; відкрити всі українські і єврейські школи та інші навчальні заклади, які існували до встановлення у Східній Галичині польської влади; відкрити український університет і скасувати обмеження під час прийому до вищих навчальних закладів, з огляду на національні мотиви, релігію або попередню військову службу вступника; відкрити усі культосвітні,

[1233] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 357.

економічні й політичні установи й товариства, що існували до встановлення польської влади; дозволити діяльність колишніх або новостворених українських, польських і єврейських видавництв; визнати українську мову рівноправною з польською у всіх державних, громадських і автономних установах; звільнити призначених начальників гмін; видати розпорядження про рівноправний прийом на службу нових чиновників без різниці національності, релігії і без залежності від служби в арміях; видати розпорядження про вільне повернення емігрантів на батьківщину[1234].

Частина зазначених пропозицій була прямою реакцією на каральні акції, до яких вдавалася польська окупаційна влада після знищення Галицької СРР. У Східній Галичині діяла чітко спланована система пацифікації, її проводили військові підрозділи, застосовуючи фронтову наступальну тактику. Каратели оточували населений пункт і «штурмом» брали його, зганяли всіх жителів села, нещадно били їх за так званий «більшовизм» або за «повстання», а потім грабували їхні пожитки[1235] і «проводили масовий арешт українців, з яких одні стали жертвами воєнних судів, інші ув'язнені відсиджували покарання або були запроторені в таборах для інтернованих»[1236]. Восени 1920 р. кількість інтернованих і ув'язнених галицьких українців перевищувала 200 тисяч осіб і зростала з кожним днем[1237].

Серед репресованих були найвпливовіші й найактивніші діячі національно-визвольного руху. Арешти і депортації жертв репресій до в'язниць і таборів супроводжувалися знущаннями; у дорозі, як і на місці, їх жорстоко били, морили голодом. «Багато з них мали поламані щелепи і вибиті зуби, виколоті очі»[1238]. Про нелюдські тортури, застосовувані поляками до українців, писали зарубіжні видання, зокрема, англійська, фінська преса, газети інших країн[1239].

[1234] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 357-358.

[1235] Крівава книга. Українська Галичина під окупацією Польщі із рр. 1919-1920. Ч. ІІІ. Відень : Видання уряду Західної України, 1921. С. 39.

[1236] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 99.

[1237] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 99.

[1238] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 99.

[1239] Галицька-Дідух Т. Східно-галицька проблема як об'єкт міжнародної політики (1919 – вересень 1920). С. 77 та ін.

Військовополонених УГА й арештованих цивільних галичан польські власті кидали до концентраційних таборів, створених ще австрійськими, російськими і німецькими властями на початку Першої світової війни для утримання полонених та інтернованих. Вони розміщувалися у Львові, Яловці (біля Львова), Стрию, Перемишлі, Пикуличах (під Перемишлем), Ланцуті, Домб'є (біля Кракова), Вадовичах і Вічничу (Галичина), Модліні, Дембліні, Шипюрні, Повйонзці (біля Каліша), Варшаві, Бресті, Бугшопах, Томашеві, Холмі, Грубешові, Влдаві, Бялій, Бєльську і Соколові (місцевості, що перебували раніше під владою Росії), Стшалковій і Тухлі. Цю спадщину – 25 таборів трьох держав – Польща використала сповна для проведення карно-репресивних заходів проти українського населення. Окрім того, усі штатні тюрми Галичини були переповнені українськими в'язнями. У в'язницях і концтаборах тортури, голод і епідемії забирали сотні жертв щоденно. За далеко не повними даними, тільки впродовж першого року окупації Східної Галичини Польщею на кладовищах «таборів смерті» похоронено 10 тисяч жертв українців[1240].

Польська сторона не лише категорично не сприймала радянських пропозицій, а й під різними приводами намагалася взагалі зняти саму постановку питання про Східну Галичину, беззастережно вважаючи її за власне польську територію. Зрештою, прагнучи будь-що домогтися миру, радянські представники пішли на поступки.

Делегаціям УНР (від С. Петлюри), ЗУНР (від Є. Петрушевича) і ГСРР (від В. Затонського) було відмовлено від участі в конференції в Ризі, хоча всі вони намагалися надіслати своїх представників.

Переговори розпочали і вели лише делегації Другої Речі Посполитої (керівник Я. Домбський), РСФРР (керівник – А. Іоффе) і УСРР (керівник – Д. Мануїльський).

Зважаючи на рішучий опір польської делегації, нагальну потребу досягнення замирення, російсько-українська делегація фактично відмовилася від своїх пропозицій щодо вирішення східно-

[1240] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 99-100; Кривава книга. Ч. ІІ. С. 172.

галицького питання і погодилася прийняти в прелімінарному мирному договорі демаркаційну лінію по річці Збруч. 23 вересня 1920 р. В. Ленін від імені пленуму ЦК РКП(б) телеграфував керівнику російської делегації А. Іоффе: «Для нас уся суть в тому: перше, щоб мати реальну гарантію справжнього миру за 10-денний строк. Ваше завдання забезпечити це і перевірити реальність гарантій справжнього виконання. Якщо ви забезпечите це, то давайте максимальні поступки аж до лінії по річці Шара, Огінському каналу, річках Ясельда та Стир і далі по державному кордону між Росією і Східною Галичиною»[1241]. Отже, Галичина залишалася на захід від неї.

Це викликало рішучий протест з боку галицької делегації, яка в спеціальній ноті, надісланій у Ригу (більшого зробити нічого не можна було), доводила, що лише народ Східної Галичини має право вирішувати питання про свою долю і ніколи не визнає законним будь-яке інше рішення[1242].

Делегація УНР також заявляла про неприйнятність переговорного процесу в цілому, вважаючи українських представників у Ризі посланцями фіктивного (радянського) уряду й картаючи поляків за зраду Варшавського договору[1243].

Однак на учасників конференції названі акції впливу не справили і після непростих дебатів, обміну нотами і деклараціями 12 жовтня 1920 р. у Ризі був підписаний між РСФРР та УСРР, з одного боку, і Польщею – з другого документ про перемир'я і прелімінарні умови миру. Він містив преамбулу і 17 статей. Позитивне значення договору полягало у припиненні воєнних дій і визнанні України та Білорусії суверенними державами, суб'єктами міжнародного права. Негативне ж його значення полягало у визнанні східного кордону Польщі по східних межах Рівненського повіту і річці Збруч, унаслідок чого Західна Волинь, Східна Галичина й інші західноукраїнські землі залишалися польськими володіннями[1244].

[1241] Ленін В. І. Повне зібр. тв. Т. 51. С. 286.

[1242] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 367; Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 83.

[1243] Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. С. 306-307.

[1244] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 369.

Здається, достатньо чітко, категорично оцінив наслідки польсько-радянської кампанії історик І. Васюта, стверджуючи: «Наслідком "київського походу" Ю. Пілсудського стала реалізація не його "федералістичної" програми, а "інкорпораційної" концепції польської партії націонал-демократів (ендеків), котра відмовляла українцям у праві на свою державу і відстоювала ідею "інкорпорації" – приєднання їхніх земель до мононаціональної польської держави. Внаслідок "київського походу" Друга Річ Посполита оволоділа такою територією українських земель (окрім Поділля), котру, на думку ендеків, вона могла "проковтнути", щоб поступово їх повністю полонізувати.

Окупація Східної Галичини і українських північно-західних земель (Західна Волинь, Холмщина з Підляшшям і Західне Полісся) була здійснена за мовчазною згодою провідних держав Заходу. Вища рада Антанти, присвоївши "собі право міжнародного трибуналу щодо української Галичини", постійно змінювала своє ставлення до неї на користь поляків»[1245].

Хіба що до цього можна додати: мотивацією поведінки західних держав були не лише політичні розрахунки, а й цілком реальні економічні інтереси в регіоні, які можна було, по суті, гарантувати, віддаючи західні терени України Польщі.

Більшовицькі представники і після підписання прелімінарного договору робили заяви щодо неостаточності лінії кордону і обстоювання ними самостійності Східної Галичини[1246], однак реальних сил у радянської влади для проведення в життя декларацій не було.

Західноукраїнські діячі намагалися відстоювати права на самостійність у розв'язанні власних проблем на інших напрямах, зокрема, у Лізі Націй. До керівництва останньої надсилалися ноти з розлогою мотивацією історичних і міжнародно-правових підстав визначення статусу Східної Галичини, робилися відповідні доповіді на сесіях Ліги Націй, зокрема, на останній у 1920 р., яка працювала з 15 листопада до 15 грудня (на ній була присутньою делегація УНРади на чолі з Є. Петрушевичем).

[1245] Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). С. 81.

[1246] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 370, 371.

Паралельно міністерство закордонних справ УНР намагалося усунутися від участі в розв'язанні східногалицького питання. У листах, інструкціях для своїх посольств, дипломатичних місій проводилася лінія на відмежування від галицьких проблем, твердилося про те, що фактичної злуки УНР і ЗУНР в 1919 р. так і не сталося, що ні декларація української дипломатичної місії від 2 грудня 1919 р., ні Варшавський договір 21 квітня 1920 р. не мали на меті розв'язувати проблеми Східної Галичини[1247]. Очевидно, має сенс О. Карпенко, який подібні позиції оцінює таким чином: «…Уряд УНР тут намагається уникнути відповідальності за антидержавні й антинаціональні вчинки своїх політиків, які задля досягнення своїх амбітних цілей зреклися великого Акта злуки, що був втіленням мрій цілих поколінь»[1248].

Звісно, і західноукраїнські політичні діячі, передусім Є. Петрушевич, за таких обставин дедалі наполягали на самостійності Східної Галичини, дипломатично «забуваючи» про соборницькі зусилля, документи 1919 р., навіть абревіатури ЗУНР, ЗОУНР тощо. Є. Петрушевич офіційно і далі підписувався як «Президент Національної Ради Східної Галичини», хоча де-юре ні названого органу, ні національно-державного утворення не існувало. Утім, правники й дипломати на цю обставину й не зважали, оскільки до практичного вирішення питань про Східну Галичину просто не доходили, залишаючи їх наступним рокам.

На заключному етапі переговорного процесу у Ризі в березні 1921 р. делегацію РСФРР очолював А. Іоффе, УСРР – Е. Квірінг, Речі Посполитої – С. Градський. Представники Радянської Росії і Радянської України спочатку визнавали суверенітет Східної Галичини і домагалися цього від Польщі, але потім погодилися з вимогою польської делегації. Державний кордон за Ризьким договором (18 березня 1921 р) був установлений по р. Збруч, з відхиленням на 150 – 200 км на схід від лінії Керзона. Східна Галичина й інші західноукраїнські землі (західнобілоруські також)

[1247] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 375-376.

[1248] Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. С. 376.

залишилися під окупацією Польщі. Безумовно, це стало поразкою всіх українських делегацій, як і російської, яка відмовилася від своїх початкових заяв про незалежність Східної Галичини і визнала кордон по р. Збруч[1249].

Від імені своїх урядів підписанти зобов'язалися поважати державний суверенітет і відмовилися втручатися у внутрішні справи один одного, а також вести ворожу пропаганду і не допускати на своїх територіях створення й перебування організацій і груп, спрямованих проти другої сторони.

Польща взяла на себе зобов'язання забезпечити українцям і білорусам усі права для розвитку культури, мови і справляння релігійних обрядів. Аналогічні права гарантувалися полякам на територіях УСРР і РСФРР.

Обидві сторони відмовилися від вимог відшкодування витрат і збитків за військові дії1250.

Отже, завершення Громадянської війни відбувалося для українців зовсім не під мажорні акорди. Зазнаючи однієї дошкульної поразки за іншою, неухильно здаючи позиції, лідери нації не змогли ні запропонувати в 1920 р. концепції дальшого розвитку національно-демократичної революції, ні повернення на траєкторії соборництва.

[1249] Мирный договор между Украиной и Россией, с одной стороны, и Польшей – с другой. 18 марта 1921 г. *Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.* Москва : Политиздат. С. 619; Ризький мирний договір 1921. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Харків : Фоліо, 2004. Т. 2. С. 407-408; Солдатенко В. Ф. Советско-польский (Рижский) мирный договор. *Россия в Гражданской войне. 1918-1922. Энциклопедия в 3 т. Т. 3.* Москва : Политическая энциклопедия, 2021. С. 261.

[1250] Мирный договор между Украиной и Россией, с одной стороны, и Польшей – с другой. 18 марта 1921 г. *Документы внешней политики СССР. Т. 3. 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г.* Москва : Политиздат. С. 619; Ризький мирний договір 1921. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* Харків : Фоліо, 2004. Т. 2. С. 407-408; Солдатенко В. Ф. Советско-польский (Рижский) мирный договор. *Россия в Гражданской войне. 1918-1922. Энциклопедия в 3 т. Т. 3.* С. 261.

Висновки

На перший погляд, оцінки і висновки з проведеного дослідження очевидні. Концепції Української революції і національної соборності, якими б теоретично обґрунтованими, перспективними і привабливими вони не видавалися, на практиці не змогли завершитися переможним ефектом. То ж і підсумовувати в такому разі нічого. Все й так ясно. Правда, можна послатися на особливо несприятливі обставини, які не дозволили досягти успіху. Власне, цим і займаються впродовж ста з лишком років чимало істориків. Вони представляють доволі широкий фронт і сьогодні.

Отже, ставити фінальну крапку рано. Доцільними в такому сенсі видаються хоча б деякі найбільш загальні пояснення і рефлексії в плані поставленої проблеми.

Передусім, важливо чітко уявляти, що обидві концепції не були набором (сумою) заздалегідь заготовлених, ретельно вивірених, незмінних, статичних, чи ж то абстрактних, далеких від життя умоглядних положень, що і не дало змоги втілити їх у революційний поступ.

Концепції народжувалися, творчо розвивалися відповідно до динаміки суспільних процесів, революційних звивів. Сказати, що це робилося завжди на належному рівні, адекватно викликам часу, далеко не завжди можна. Однак було б помилково і вважати, що жодного прогресу взагалі не було.

Так, завдань умовно найменованого автономістсько-федералістського стратегічного плану (його персональне авторство належить переважно М. Грушевському) вдалося значною мірою досягти. Явочним порядком у червні 1917 р. був проголошений автономний статус України, з яким, хоч і з неохотою, вимушений був погодитися Тимчасовий уряд. У листопаді було створено Українську Народну Республіку, оголошену в січні 1918 р. самостійною, ні від кого незалежною, суверенною республікою українського народу. Українська державність стала незаперечним історичним революційним завоюванням і відтоді існує понад століття.

Однак не на всіх напрямах тоді судилося досягти прогресу. Абсолютизація національних аспектів і нехтування соціальними

сегментами революційного поступу, хоч останні й були ретельно «виписані» в програмах дій як нагальні, призвели до падіння авторитету ініціатора й організатора національно-демократичної революції – Центральної Ради, викликали масовий відкат соціальних низів від участі навіть у захисті здійснених завоювань.

Реакційний, консервативний державно-політичний курс за часів окупаційно-гетьманського режиму зумовив появу ідеї масового повстання, втілення якої забезпечило повернення України на революційні рейки й знайшло логічну пролонгацію в запропонованому В. Винниченком проєкті створення Республіки Трудового Народу на основі трудових Рад. Однак схвалений Трудовим конгресом України в кінці січня 1919 р. прогресивно-демократичний курс наштовхнувся на протидію С. Петлюри і його оточення. Відставка В. Винниченка з посади голови Директорії й вихід на першу роль Головного отамана військ УНР С. Петлюри, який запровадив у республіці режим отаманщини, означали відмову від прийнятої концепції демократичного розвитку відроджуваної Української Народної Республіки. На чільне місце висунулася воєнна боротьба за особисту владу без оприлюднення програми революційних перетворень, без конкретних пропозицій і гасел. Звісно, розраховувати на успіх революції за таких обставин було більш ніж проблематично, швидше неможливо.

Упродовж 1917–1920 рр. національному проводу довелося багато разів уточняти складові концепції української соборності. Загалом це мало під собою об'єктивне підґрунтя – калейдоскопічну зміну в усіх регіонах влад, що мали істотні, асиметричні відмінності. Однак негативні, згубні наслідки для блокування і зриву глибоко гуманістичних намірів мав відхід від основоположного начала – чіткого, наполегливого слідування етнографічному принципу. Більше того, у цій царині над спільними інтересами і прагненнями перевагу взяли регіоналістські орієнтації і тенденції. Відтак величезні надії на реалізацію Акта злуки від 22 січня 1919 р. обернулися нездоланними випробуваннями, прикрими поразками. Чимало значило і те, що залишалися теоретично, юридично нерозробленими навіть ключові механізми функціонування державно об'єднаних УНР і ЗУНР.

Звісно, формування революційних, як і будь-яких теоретичних концепцій суспільного поступу, є справою еліт, більше того, завжди в своїй основі вирішальною мірою залежить і є продуктом тих особистостей, які, випереджаючи час, передбачаючи майбутнє, беруть на себе ініціативу вибору перспективного, прогресивного, водночас – реалістичного шляху розвитку. Іншими словами, ідеться про найвпливовіших, найавторитетніших діячів, здатних запропонувати такі програми і засоби досягнення стратегічної мети, які сприймаються масами, перетворюються на їхні дороговкази, надійні керівництва до дій, приводять їх у рух, викликають готовність боротися, докладати величезні зусилля задля торжества омріяних, величних життєвих ідеалів. Таких непересічних індивідуумів справедливо ще називають вождями. В усякому разі, історичні закономірності виносять їх на вершину суспільних процесів, ввіряють долю націй, народів, країн.

Якщо вести мову про добу Української революції, то в 1917–1920 рр. на гребні історичних порухів нації поетапно опинилися чотири масштабні особистості – М. Грушевський, П. Скоропадський, В. Винниченко і С. Петлюра.

Як було показано вище на основі широкого кола історичних та історіографічних джерел, запропонований П. Скоропадським курс був не революційним, а контрреволюційним, завів націю у консервативну безвихідь, закінчився катастрофою. Отже, відносити останнього гетьмана України, його прибічників до творців революційної концепції немає жодних підстав.

Безумовно, найефективнішою за всі революційні роки виявилася автономістсько-федералістська концепція М. Грушевського, складовою частиною якої була й соборницька концепція. Заснована на міцних наукових принципах, підтримана багатьма однодумцями-інтелектуалами, запропонована модель перетворень найбільше відповідала обставинам, викликам часу і, порівняно з іншими проєктами, хоч і не повністю, усе ж втілювалася в життя.

В. Винниченку довелося прийняти естафету розвитку революційної концепції в значно складніших умовах, після перших поразок української справи, неймовірно руйнівного (в політично-державному сенсі) відкату від завойованих позицій, здійснених під тиском

окупаційно-гетьманського режиму. І хоча творчий розум голови Директорії активно сприяв створенню переможних планів повернення українства на революційні рейки, відновленню народоправчої УНР, надалі він не знаходив підтримки навіть у найвужчому колі соратників. Остання обставина найбільшою мірою зашкодила перетворенню в суспільну практику доволі конструктивних, перспективних пропозицій В. Винниченка, хоча, з позицій неупередженої наукової оцінки, вони часто дуже точно «схоплювали» карколомні перипетії ситуації, чуйно уловлювали биття пульсу національного, народного організму. Інакше кажучи, вони були максимально наближеними до адекватності. Щоправда, якихось інших концепцій тоді взагалі не з'являлося. І хоча сам В. Винниченко змушений був у реальному політичному житті маневрувати, постійно виявляючи турботу про залучення в революційний процес якомога ширшого українського загалу, дещо повільно еволюціонував (принаймні в організаційному відношенні) на позиції націонал-комунізму, його ідеями дедалі ширше вже користувалися ті ліворадикальні сегменти українських партій, які ставали на шлях розмежувань з правими й центристськими платформами.

Що ж до С. Петлюри, то в його діяльності не прослідковується схильності до спроб обґрунтування ідейно-теоретичних аспектів керівництва революційною боротьбою. У сферу його уваги й діяльності потрапляли майже виключно військові, до того ж, здебільшого об'єктивно територіально обмежені зоною збройних битв проблеми. Практично постійною залишалась і турбота про збереження індивідуальної влади, на яку перманентно спокушались опоненти, суперники, вважаючи невідповідними для офіційного керівника держави його особисті якості, здібності, професійну підготовку. В умовах, коли «верхи правішали, а низи лівішали», прихильники Головного отамана і, згодом – голови Директорії, крім загальних, абстрактних гасел захисту української державності, боротьби з численними ворогами, запевнень неодмінної перемоги над ними, ніякої програми перетворень, соціальних зрушень не висували. А в контексті соборницького процесу «польська політика» глави УНР не лише не вербувала в його ряди прибічників, а

обернулася колосальним падінням авторитету, наближала Українську революцію і державність до остаточної катастрофи.

Специфічні відчуття самі собою виникали під час намагання дотриматися в архітектоніці цієї монографії приблизного паритету (сюжетної симетрії) у висвітленні подій у різні періоди. Коли такі події були пов'язані чи ставали безпосередніми наслідками цілеспрямованих зусиль на виконання чіткої й ясної стратегічної мети, виникало враження, що їх предметне різноманіття, обсяг просто важко «втиснути» в лімітовані параметри відтворюваної картини. Якщо ж слід було звести в логічну цілість хаотичні, мало вмотивовані, вимушені не суто національними інтересами дії, відчувався брак змістовної, цікавої інформації, а реставрація процесів страждала невиразною одноманітністю, палітра залишалася надто блідою.

Додаткове спостереження в зачепленому контексті також доволі наочне. Коли революційні концепції ставали предметом широких обговорень, теоретичних дискусій, залучаючи в своє поле якомога більший загал політично активного українства (весна – літо 1917 р.), результати української справи були позитивними. Якщо ж, головним чином через несприятливі обставини, вдавалося залучити у творчий процес обмеженіший актив (кінець 1918 р. – початок 1919 р), наступні здобутки виявлялися значно скромнішими. І зовсім не можна було розраховувати на серйозний ефект від волюнтаристських, непрофесійних і навіть утаємничених рішень і кроків, які до того ж порушували чинні державні закони (отаманщина, Варшавський договір і його наслідки), потреба яких виявлялася незрозумілою для мас, викликала внутрішній спротив

Повертаючись до питання про обставини, в яких народу України довелося виборювати омріяні ідеали, варто зазначити, що для будь-якої спільноти досягнення схожих прагнень апріорі не може бути справою легкою й простою.

Чи не найбільші ускладнення щодо реалізації українських задумів полягали у внутрішньому стані нації, на що звертала увагу більшість об'єктивних істориків. У розрізі цього дослідження особливе значення має те, що з перших же кроків по визначеній українською елітою революційній траєкторії довелося вступити в

конкурентну боротьбу з учасниками інших суспільних потоків, які керувалися відмінними політичними платформами з незбіжним, навіть ворожим спрямуванням.

З усіх таборів найбільше вирізнявся (з особливою наочністю це вбачається в ретроспекції) більшовицько-радянський табір. Крім двох хронологічно нетривалих періодів (весна – літо 1917 р. і листопад – грудень 1918 р.), прибічники Української революції не мали реальних переваг у боротьбі за ідейно-політичне домінування. Було б, вочевидь, помилково вважати, що «корінь зла» понад усе полягав у хибних чи недостатньо ефективних концепціях національно-демократичної революції й етнічної соборності. Усе виявилося набагато складніше. Одна з очевидних причин невдач полягала в недостатньо послідовному дотриманні обраного курсу, відходах від його неухильного здійснення, зокрема, під впливом ситуативних труднощів і страху перед можливими кардинальним змінами, які диктувала революційна логіка.

Масове революційне піднесення в усіх регіонах Росії, у тому числі й Україні, розпочалося з моменту повалення самодержавства, під впливом вибуху соціальних за природою і змістом зрушень Лютневої революції. Як пізніше з'ясується, основним каталізатором і генеральним стрижнем розвитку подій, на які «спрацьовували» об'єктивні й суб'єктивні чинники, виявилося дальше загострення міжкласових суперечностей, поглиблення соціальної боротьби, аж до її трансформації в Громадянську війну. Що ж до українських концепцій, в умовах первісних процесів демократизації суспільного життя навесні – влітку 1917 р. органічне поєднання національних і соціальних завдань видавалося, й насправді було, цілком логічним і конструктивним. Однак, відповідно до загострення суперечностей, поступово, і уже до моменту рішучої зміни ситуації (жовтень 1917 р.), лідери Української революції в знайденій, визначеній раніше стратегії значною мірою порушили баланс соціальних і національних орієнтирів, наслідком чого стала й перша значна поразка в протистоянні з більшовиками.

Зберігши дорогою (багато хто вважає – невиправданою) ціною національну державність (австро-німецька окупація УНР і ліквідація її позитивних надбань), еліта України (В. Винниченко,

М. Шаповал, В. Чеховський) спробували винести належні уроки з попередніх поразок, відновити порушену раніше концептуальну симетрію, що принесло на кінець 1918 р. переконливу, однак короткочасну перемогу. ЇЇ не вдалося закріпити більше з причин суб'єктивного характеру (найнегативніший прояв – отаманщина). Надалі ж до належної уваги, потрібної турботи про поєднання в боротьбі національних і соціальних аспектів просто не дійшло. Спроможностей же індивідуумів з критичним мисленням (вони концентрувалися переважно в партіях народжуваного українського комунізму), які не поділяли тенденцій відходу від ліворадикальних, тобто, в тогочасних уявленнях – справді революційних позицій, не вистачило, щоб протистояти неконструктивному курсу. Та й, більше того, шукаючи шляхи продовження, поглиблення революційних перетворень, можливостей застосування своїх потенцій, політичний дрейф привів їх у радянській табір, інтелектуально й чисельно посилюючи його, відповідно – послаблюючи перспективи реалізації концепцій Української національно-демократичної революції.

Плани соборності не могли втілитися в реальну практику, передусім, через недотримання послідовного курсу на спільні дії керівництва двох складників національно-державних утворень – Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки, а також через зовнішній чинник. Політичні супротивники, вороги й обох частин нації, і її сукупного загалу виявилися незрівнянно потужнішими, передусім у військовому відношенні, й просто позбавили українство шансів на успіх, навіть бодай на якісь позитивні здобутки. Ідеться як про чинники загальноросійського виміру, так і про зарубіжні західні сили. У цьому сенсі не можна не погодитися з тими авторами, які справедливо говорять про дію несприятливих антиукраїнських чинників. Їх не варто скидати з рахунку. Однак і підміняти ними причини всіх невдач теж не варто. Хіба що слід зауважити: сприятливі міжнародні обставини виникають не самі собою, а, значною мірою, стають і результатом відповідних цілеспрямованих дій зацікавленого суб'єкта.

Значно прагматичнішим є завдання максимально об'єктивного аналізу революційного досвіду, чесної, усебічної його оцінки,

усвідомлення повчальних уроків. Можливо, найбільш вдалими й переконливими спробами вирішувати чергові завдання (ідеться, звісно, лише про ідейно-теоретичний зріз) стали праці М. Шаповала «Велика революція й українська визвольна програма» і В. Винниченка «Заповіт борцям за визволення». Однак це вже тема наступного важливого спеціального дослідження, яке, безумовно, має з'явитися й збагатити вітчизняну історіографію.

Наукове видання

Солдатенко Валерій Федорович

КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ СОБОРНОСТІ У СВІТЛІ ПОЛІТИЧНОЇ ПРАКТИКИ 1917–1920 РОКІВ

Монографія

Комп'ютерний набір – М. Солдатенко
Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 24.10.2023 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 35,34. Обл.-вид. арк. 27,78.
Наклад 120 прим. Зам. № 2153

Видавець
Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.